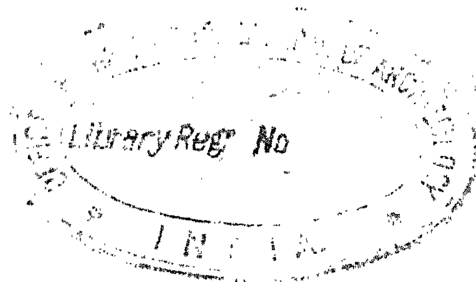
(58)

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIJFDE REEKS.

DERDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1918.

INHOUD

VAN HET

DERDE DEEL

DER

VIJFDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

VERSLAGEN.

VERHANDELINGEN.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12en FEBRUARI 1917.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, DE LOUTER, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEIJMANS, HESSELING, OPPENHEIM, DE GROOT, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VOGEL, HUIZINGA en KUIPER, Secretaris; voorts de Correspondent ADRIANI.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van wege den Minister van Binnenlandsche Zaken is ter kennisneming aan de Afdeeling toegezonden de na het door de Akademie uitgebrachte advies gevoerde correspondentie ter zake van de subsidie-aanvrage van den heer Th. Molkenboer. De stukken worden voor kennisgeving aangenomen en de brieven in originali zullen onder dankzegging aan den Minister worden teruggezonden.

Ingekomen is een bericht van het overlijden van den heer N. P. van den Berg, Rustend Lid der Afdeeling.

Dit bericht is met een schrijven van rouwbeklag beantwoord.

Een Latijnsch gedicht voor den Hoeufft-wedstrijd, den 18[en] Januari uit Ancona te Amsterdam ontvangen moet wegens te late aankomst worden ter zijde gelegd.

De heer van Ossenbruggen, Correspondent der Akademie te Soerabaja heeft ter opneming in de uitgaven der Akademie ingezonden eene verhandeling getiteld: „de oorsprong van het javaansche begrip *Montjâ-pat* in verband met primitieve classificaties". Deze bijdrage zal worden opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen.

Besloten wordt de Aprilvergadering wegens het paaschfeest te houden op den *zestienden* April.

Hierop verkrijgt de heer Kernkamp het woord tot het houden van zijne bijdrage over de Briefwisseling van Johan de Witt.

Aan zijne bespreking dezer correspondentie doet spreker een overzicht voorafgaan van de wijze op welke vroeger de Witt's brieven zijn gepubliceerd, en brengt daarbij bijzonderlijke hulde aan de verdiensten van Dr. N. Japikse.

Bij de behandeling der briefwisseling acht spreker het overbodig stil te staan bij de verdiensten van de Witt, bij zijnen moed, zijne trouw aan zijne beginselen, bij zijnen invloed in de buitenlandsche politiek en bij zijne geëerdheid als staatsman. Twee vragen worden thans aan de orde gesteld: Wat leert de correspondentie ons omtrent de persoonlijkheid van de Witt? en: In hoeverre werpt zij ligt op zijne politiek tegenover het Oranjehuis?

Het antwoord op die vragen wordt bemoeilijkt door de geslotenheid van den schrijver. De geheimste gedachten zijner politiek spreekt de Witt zelden uit; hij zwijgt over de belangrijkste onderwerpen uit het geestelijke leven van zijn tijd; ook zijne particuliere correspondentie is meestal streng zakelijk. Toch teekent zich hier een beeld af: niet in de galante briefjes uit de correspondentie met de leden der Union de la joye of in de gemaniereerde hofmakerij aan Wendela Bicker maar wel

in den ernst van droevige omstandigheden waar men de uiting kan waarnemen van een vast geloof in een leven hiernamaals, en een ongeschokt vertrouwen op God.

Gebreken, deels gebreken van zijnen tijd verraadt daarnaast de briefwisseling ook: schrielheid, te geringe kieskeurigheid in speculatie, onoprechtheid; maar zijn fierheid was vrij van pronkzucht, hij handhaafde orde en gezag zonder naar populariteit te vragen. Deelde hij met Willem III den karaktertrek dien Busken Huet de minachting noemt, hij deelde met den Oranjevorst ook den moed; de gebeurtenissen van 1672 hebben dat bewezen. Maar de halstarrigheid en de eenzijdigheid die aan Willem III den triumf verzekerden hebben de Witt ten val gebracht.

De staatkunde van de Witt tegenover het Oranjehuis is bepaald door de gebeurtenissen van 1450. Gewichtig is hier de resolutie der Amsterdamsche vroedschap van 2 December waarin werd aangegeven dat voortaan in Holland moest worden vastgesteld: de onvereenigbaarheid van het stadhouderschap met het kapitein-generaalschap der Unie.

In deze resolutie liggen het Eeuwig Edict van 1667 en de Acte van Harmonie van 1670 opgesloten; in 1667 heeft Valckenier, de machtigste burgemeester van Amsterdam, verwezenlijkt wat in de motie van 1650 door de vroedschap als wenschelijkheid was uitgesproken. Tegen den zin van de Witt. Vooral hierom heeft de Witt er zich lang tegen verzet, omdat in het besluit van 1667 lag opgesloten, dat de Prins eenmaal aan het hoofd van het leger zou komen; hij voorzag, dat ook het civiel gezag spoedig aan den Prins zou ten deel vallen, wanneer deze met het militair gezag was bekleed. Zoowel bij de introductie van den Prins in den Raad van State als bij de opdracht van het kapitein-generaalschap voor één veldtocht heeft de Witt tegengestribbeld zoolang hij kon. De benoeming van den Prins tot aanvoerder van het leger achtte hij „een remedie, erger dan de kwaal”; hij achtte het ook verkeerd, bij het dreigend gevaar het opperbevel toe te vertrouwen aan „een jong en onervaren chef”. Die laatste

reden behoeft niet door partijzucht te zijn ingegeven; waarom zou een 21-jarig Prins, zonder eenige ervaring van krijgszaken, de meest gewenschte aanvoerder zijn? Ook in 1672 heeft de Prins nog niet getoond dat hij „de ware man" was; pas na de inneming van Naarden (1673) kreeg men vertrouwen in zijn beleid.

Maar al kon de Witt terecht bezwaar maken tegen de opdracht van het opperbevel aan een onbevoegde, het valt niet te ontkennen, dat zijn verzet tegen de verheffing van Oranje hardnekkiger wordt, naarmate hij het oogenblik daarvan meer ziet naderen; ook zijn vooroordeel werd koppiger en bekrompener, toen het nog maar korten tijd had om te leven. Zooals hij in zijn buitenlandsche staatkunde heeft gefaald door bij de Koningen van Frankrijk en Engeland de verstandige motieven te veronderstellen, volgens welke hij gehandeld zou hebben, hadde hij op hunne plaats gestaan, zoo bedroog hij zich, door te veronderstellen dat de burgerij van Holland — en ook de Prins, als kind van Staat — zou kunnen worden opgevoed in de „maximes van de vrijheid", die hij zelf heilzaam vond. Hij onderschatte het gewicht van de imponderabilia: van een misschien redelooze, maar niet uit te roeien liefde voor het Oranjehuis, gekoesterd door den gloed van kerkelijke hartstochten en van haat tegen de regenten-aristocratie.

De paniek van 1872 joeg het smeulende vuur tot laaiende vlammen. Hoe heftig moet de Witt's afkeer zijn geweest van wat hij als verdwaasdheid van het volk beschouwde, en hoe diep zijne minachting voor zijne geestverwanten onder de regenten, die den storm niet durfden trotseeren! Wij kunnen er alleen naar gissen; over den ommekeer, die in Juli 1672 plaats greep, toen hijzelf nog op het ziekbed lag, zwijgen de weinige brieven, die ons uit de laatste weken van zijn leven bewaard zijn.

De Voorzitter brengt den Spreker die zijne verhandeling afstaat voor de Verslagen en Mededeelingen dank voor het gesprokene. Naar aanleiding van het gehouden betoog ont-

wikkelt zich eene uitvoerige gedachtenwisseling. Zoowel op grond van eene opmerking van den heer Blok betreffende sprekers beoordeeling van de wijze waarop de Witt zich stelde tegenover Prins Willem en de vraag van diens militaire bekwaamheid, als bijzonderlijk van de meer principieele beschouwingen van den heer Colenbrander over de Witts politieke verhouding tot het huis van Oranje en over zijn beleid in zaken van internationale staatkunde geeft Spreker nog eene nadere uiteenzetting van hetgeen aangaande die punten uit de briefwisseling blijkt en wijst hij er op hoezeer ook in vraagstukken van defensie vaak de Witt bewijzen van vooruitziende politiek heeft gegeven.

Hierop wordt na rondvraag de vergadering gesloten.

DE OORSPRONG VAN HET JAVAANSCHE BEGRIP MONTJÅ-PAT, IN VERBAND MET PRIMITIEVE CLASSIFICATIES.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

F. D. E. VAN OSSENBRUGGEN.

Montjå-pat duidt in Midden-Java eene samenhoorigheid aan van eene dēsā met hare vier naburige desa's, welke men zich ongeveer aan de vier hoofdwindstreken daarvan gelegen denkt. Deze saâmhoorigheid van desa's strekt zich nog verder uit, n.l. tot de meer verwijderde desa's, en hangt samen met het oud-javaansche solidariteitsstelsel, waarvan ook thans nog in het vorstenlandsche recht de sporen te vinden zijn. Zij komt, en kwam vooral, te pas wanneer de vraag zich voordoet, welke desa's verantwoordelijk zijn te stellen voor binnen zeker desagebied plaatsgrijpende misdaden, en in welke mate; in verband waarmede tevens de verpliching der verschillende desa's geregeld werd om elkaar bij te staan in de handhaving van orde en rust en de achterhaling van misdadigers en geroofde of op andere wijze ontvreemde goederen.

In het javaansche woordenboek van J. F. C. Gericke, T. Roorda, dr. A. C. Vreede en dr. J. G. H. Gunning (4de druk 1901) vinden wij de volgende begripsbepalingen: montjå-pat, verkort måtjåpat of matjĕpat, in krâmå (hoogjavaansch) ook wel montjå-sĕkawan = „de vier, oost, west, zuid en noord het naast bij een dorp gelegene dorpen, de nabuurdorpen"; „*montjå-limå*: de vier daarop volgende; *montjå-nĕm*: het weer

„daarop volgende; *montjå-woloe*: het vierde, en *montjå-sĕpoeloeh* „het vijfde telkens volgende viertal" [1]).

Ik heb mijzelven altijd afgevraagd, waarom een desa juist met de aan de vier hoofdwindrichtingen, in steeds wijdere kringen gelegen desa's nauwer verbonden wordt geacht dan met de, dikwijls naderbij gelegen, desa's tusschen die vier streken in; ook was mij steeds een raadsel, hoe men aan de uitdrukkingen montjå-4, -5, -6, -8 en -10 de in het Wdb. opgegeven daaraan alles behalve adaequate begrippen kon verbinden. Niet duidelijker wordt het, als wij verder in het Wdb. lezen, dat *montjå* in zijne verschillende beteekenissen waarschijnlijk af te leiden is van skr. *pañca* (kawi *pontja*, zie Wdb. s. v., = vijf), en wel „naar de 5 buurdorpen, waar om beurten markt werd gehouden".

In de javaansche wetboeken komen deze uitdrukkingen zonder nadere bepaling voor; hare beteekenis wordt bekend verondersteld. C. F. Winter gaf in zijn „Regtspleging over de onderdanen van Z.H. den Soesoehoenan van Soerakarta" in Tijds. van Ned. Indië, 1844, blz. 124, van montjå-4 en -5 de volgende uitlegging: „Hierdoor verstaat men de bevolking van naburige „dhesa's, te weten: de eerst naastgelegene dhesa van eene „plaats heet Montjo-pat en de tweede Montjo-limo"; terwijl Mr. D. L. Mounier in zijne aanteekeningen op art. 4 der in hetzelfde uitschrift door hen uitgegeven „Nawolo Pradoto" — t.z.p. blz. 309 — naar Winter's omschrijving verwijzende, daaraan toevoegt: „de woordelijke beteekenis dezer uitdrukking, „die in het burgerlijke leven der Javanen dagelijks voorkomt, „en waarvoor zij korteijk *Mrapat* zeggen, is: de afgelegene „dhesa's, die elke andere dhesa aan de vier zijden omgeven, „terwijl zij door montjo-limo de daarbuiten en nog verder „afgelegene dhesa's aanduiden".

---

1) *Montjå* = vreemd, ander, verschillend; *pat* (in ngoko of laagjavaansch) = *sĕkawan* (in krânâ of hoogjavaansch) = vier; *limå* (n.) of *gangsal* (k.) = vijf; *nĕm* = zes; *woloe* = acht; *sĕpoeloeh* (n.) of *sĕdåså* (k.) = tien· Beneden zullen wij nog ontmoeten: *pitoe* = zeven, en *songå* = negen.

En raadplegen wij de in 1910 verschenen „Javaansche Wetten van J. D. Hunger, toenmaals controleur voor de agrarische aangelegenheden te Djokdjakarta, zoo vernemen wij op blz. 23—24 van deel I: „De „Montjo-pat" van eene desa „(bekelschap) zijn de vier het meest nabij gelegen omliggende „desa's terwijl onder montja-limo worden verstaan de montjo-„pat vermeerderd met nog een dichtbij gelegen desa, die in „verband met de omstandigheden als zoodanig wordt aange-„wezen. De montjo-limo zou als een soort hooger beroep van „de montjo-pat te beschouwen zijn. — Deze instelling van „m.p. en m.l. wordt, als zijnde zeer verouderd, nog maar „zelden juist toegepast. Men spreekt tegenwoordig slechts van „de „prapats"."

Men hoort het: telkens weer een ander geluid!

Heldere begrippen hieromtrent schijnen onder de Javanen, ook die ik zelf daarover ondervroeg, niet te bestaan, en ook vroeger (1844) niet bestaan te hebben. Voor de alleroorspronkelijkste beteekenis dezer oude uitdrukkingen zal men bij de Javanen zelven of uit hunne geschriften dan ook wel niets te weten kunnen komen.

Uit het aangehaalde blijkt in elk geval, dat men zich de omliggende desa's sedert driekwart eeuw niet meer precies in de vier hoofdrichtingen geplaatst denkt. Toch schijnt het verband met de windroos oorspronkelijk wel bestaan te hebben en ook thans nog min of meer aan het begrip dier uitdrukkingen verbonden te worden. Ja, dit verband is volgens G. P. Rouffaer — zie zijne belangrijke bijdrage „Vorstenlanden" in de Encyclopaedie van Ned. Indië, dateerend van 1905 — van den innigst denkbaren aard.

Na de van ouds bestaande voorliefde der Javanen te hebben aangetoond voor het getal 4 (onderscheidenlijk 8), ruimtelijk in de 4 (8) hoofdstreken gedacht om een middenpunt — zich uitend in de van ouds bij hen bestaande verschillende bestuursindeelingen: „1 (in het midden als Hoofd) + 4 (eromheen, „als Mantri's, „Mandarijnen", Hoogwaardigheidsbekleeders)

„= de Heilige Vijf" [1]) —, alsmede voor het streng doorgevoerde onderscheid van rechts en links bij de plaatsen die de verschillende hofambtenaren, ook thans nog, ten opzichte van den Vorst hebben in te nemen, zegt deze schrijver (o.c. 612):

„Troonde de Vorst, dan wenschte hij of dacht hij zich zijn „ambtenaren in concentrische kringen, eventueel half-„cirkels, om zich heen; .... schreed of réed de Vorst in „staatsie, dan schreed zijn stoet hem voor en hem „na in twee gelederen (Jav. *djadjaran*), en wel „Rechts „en Links", bij wijze van „N°s. 1 en N°s. 2". — Beide be-„staan nòg als taaie Jav. gewoonten in de Vorstenlanden. In „de voorkeur voor 4, boven gebleken — de Vorst met 4 „*Wĕdânâ's djĕro*; de Patih (djâbâ) met 4 *Wĕdânâ's djâbâ* — „sluimert het oeroude Jav. begrip van *mântjâpat*, letterlijk „buiten-vier", n.l. de Eéne als Opperste in het Midden, en „Vier in een cirkel om hem heen, O., Z., W., N.; samen de „Heilige Vijf. Wenscht men nu nòg zulk een kring daarom-„heen, dan krijgt men de *mântjâ-limâ*, letterlijk „buiten-vijf"; „omdat de eerste kring dan als éénheid geteld „wordt, en de bijgekomen 4 dan zitten ZO., ZW., NW., „NO., samen de Acht Hoofdwindstreken om één Centrum, „1 + 4 + 4, de Heilige Negen; verg. den Kartasoera'schen „Patih djâbâ met 8 Boepati's Djâbâ (ca. 1700), en de nog „veel oudere „Negen Wali's" (ca. 1525). In het aantal der „Najâkâ's leeft dus ook nog een brokstuk der oude Hindoe-„Jav. Windstreken-symboliek voort".

In een noot achter „Heilige Negen" wordt nog hieraan toegevoegd: „Zoo kan men dan ook dóórtellen, dus *mântjâ-„nĕm*, *montjâ-pitoe*, *montjâ-woloe*, resp. „buiten -6, -7, -8", „waarbij telkens 4 nieuwe tusschenrichtingen van de Windroos „er bij gedacht worden, en elk der vorige kringen tel-„kens voor één wordt geteld; dit zijn dus resp. de 3e, „4e en 5e kringen van 4 nieuwe „streken" op het kompas;

---

1) Enc. IV, blz. 610.

„de *måntjå-woloe* sluit dan een Windroos van 20 „streken"
„af, van 4 Kwartieren elk in 5 verdeeld; verder schijnt de
„Javaan niet te tellen. De Europ. windroos telt 32 streken.
„Het Jav. Wdb. 4[e] druk [sic!], 1901, II, bl. 468 is i. v.
„*måntjå* flink in de war". [1])

Is deze laatste uitval tegen het Wdb. inderdaad wel geheel gerechtvaardigd? De voorstelling van het Wdb., hetwelk achtereenvolgens opsomt montjå-4, -5, -6, -8, -10, moge niet geheel passen in R.'s systeem, zeker is het toch, dat de Anggĕr-agĕng [2]) in de „4[e] zaak" melding maakt van de montjå-sĕpoeloeh (-sĕdåså), waar zij de montjå-pat tot en met de montjå-sĕpoeloeh aansprakelijk stelt voor de schadevergoeding en den bloedprijs, verschuldigd voor de berooving en dooding van een Europeaan binnen haar gebied: „Dēnē wĕdalipoen jåtrå tatĕmpah sartå „jåtrå dijat gangsal atoes waoe, poenikå inggih kasarahos ing „måtjåpat doemoegi montjå-sĕda-sanipoen" (zie G. J. Oudemans' Javaansche Wetten, dl. I 46—47, dl. II 58).

Wat het aantal onderscheidingen betreft, hierin stemmen Rouffaer en het Wdb. met elkaar overeen; hetgeen R. montjå-7 en -8 noemt, heet in het Wdb. montjå-8 en -10. Dit laatste lijkt mij, in verband met boven aangehaalde plaats uit de Anggĕr-agĕng, juister; montjå-7 en -9 schijnt men niet te hebben gekend (hoewel Oudemans in zijne t. a. p. gemaakte opmerking van een montjå-songå spreekt; I, 47), althans niet als afzonderlijk genoemde onderscheidingen.

Dat steeds de verderaf gelegen desa's aan de vier hoofdwindstreken bedoeld zouden zijn, zooals het Wdb. opgeeft, lijkt mij daarentegen hoogst onwaarschijnlijk, evenals Rouffaer's mooi passend systeem mij niet kan bevredigen. Reeds dadelijk toch doet de vraag zich voor, waarom de telkens 4 nieuwe windrichtingen gepaard moeten gaan met telkens ruimeren kring

---

1) De spatieering, cursiveeringen, hoofdletters enz., zijn alle van Rouffaer.

2) Javaansch Wetboek van 1771 (eerste editie) tot 1818 (laatste editie), waarover men Rouffaers artikel raadplege, Encycl. N. I., IV 635; aldaar ook over de boven vermelde Nawâlä Pradâtâ.

om de vorige vier, die als eenheid zouden worden gedacht, en waarom die telkens bijkomende 4 steeds slechts als één tellen. En dan vragen wij ons verder af, hoe eene indeeling der windroos in 20 streken mogelijk is met eene hoofdindeeling in 8 streken? Immers zou eene verdere indeeling ons noodzakelijk moeten brengen tot een veelvoud van acht, terwijl bij eene indeeling in 20 streken de *montjå-limå* (ZO., ZW., NW., en NO.) even noodzakelijk zou moeten wegvallen. Wij zien verder ook dat Rouffaer, de beteekenis der montjå-pat enz. slechts zeer schematisch uiteenzettend, daarbij uitsluitend het oog gericht heeft op de plaatsing van vorstenlandsche ambtenaren ten opzichte van den Vorst en van elkaar; hoe hij zich de aldus aangeduide onderlinge ligging van desa's voorstelt, blijkt niet.

Toch zijn de door hem gemaakte opmerkingen in de hoogste mate suggestief. Immers — en dit wil ik trachten aan te toonen — zij wijzen, in verband met andere verschijnselen, op het feit, dat bij de oude Javanen evenals bij vele andere meer of minder primitieve volken — „primitief" natuurlijk steeds cum grano salis te nemen! — eene zekere saâmhoorigheid van vestigingen (solidaire desa-complexen i. e.) in nauw verband heeft gestaan met de vier hoofdwindrichtingen; alsmede op eene alleroorspronkelijkste indeeling in tweeën (links en rechts) en in vieren (N. O. Z. W.); aan welke indeelingsvoorstellingen zij hun wetenschap op primitieve wijze hebben aangepast en dienovereenkomstig geclassificeerd.

Ordenen en classificeeren van alle bekende verschijnselen zit den mensch in het bloed; ook de primitieve vormt in deze geene uitzondering. Geen mensch toch die niet „denkt", d. w. z. verband tracht te brengen tusschen alles wat hij waarneemt; de kunst is slechts om het juiste verband te vinden d. i. den juisten grondslag voor het leggen daarvan.

Te verwachten is a priori, dat de primitieven, zoodra zij de hun bekende dingen en begrippen beginnen te rangschikken ten opzichte van elkaar, dit niet zullen gaan doen naar een

expresselijk daartoe door den een of anderen „geleerde" onder hen uitgedacht plan; nog minder, dat zuivere onderscheidingen en heldere begripsvorming, als resultaat van diep nadenken, daarbij tot grondslag zouden strekken. Die primitieve systemen zijn dan ook geheel spontaan voortgesproten uit het sociale denken in het sociale milieu der primitieve maatschappij.

Het verband, dat de primitieve tusschen de verschillende hem bekende dingen legt, is van zuiver associatieven aard, en zijne gedachtenassociaties zijn dikwijls van dien aard, dat wij hem daarbij nauwelijks of in het geheel niet kunnen volgen. Dit heeft L. Lévy Brühl, in zijn mooi en interessant werk „Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures" (2e druk 1912), genoopt, aan het primitieve denken, inzonderheid waar het denkuitingen betreft uit de maatschappelijke samenleving ontsproten, alle logica, zelfs elk associatief verband te ontzeggen; en ter karakteriseering van dat dusgenaamde „denken" voert schrijver den term „prélogique" in. Het is te hopen, dat dit geen „Schlagwort" worden zal. Ik voor mij toch acht het waarschijnlijker, dat de voor ons dikwijls bestaande onbegrijpelijkheid van den primitieven gedachtegang te verklaren is uit onbekendheid met den veelal grilligen loop, die de voorstellings- en ideëenassociaties der primitieven, de eene voortvloeiend uit de andere, hebben genomen. Zoo gebeurt het dikwijls, dat wij den primitieve een heel eind daarbij hebben kunnen volgen, maar op een gegeven oogenblik komen te staan voor zóó iets vreemds, dat elke kans om tot eene verklaring te geraken ten eenenmale uitgesloten lijkt; totdat wij, soms geheel onverwachts, de missing link van de associatieketen te pakken krijgen en het onverklaarbaarste opeens weer zoo helder wordt als glas — natuurlijk steeds binnen het denksysteem van den primitieve.

Om tot een bepaald systeem te geraken is echter meer noodig dan het vinden van verband tusschen de onderscheidene dingen; men moet daarbij een indeelingsgrondslag hebben, waarnaar men de tallooze verschijnselen gaat rangschikken.

En dat daartoe zou dienen een reeds gegeven, voor allen duidelijk waarneembare en aan allen goed bekende indeeling, begrijpt een ieder die weet, hoe verbazend moeilijk de primitieve zich iets kan voorstellen, wat maar eenigszins abstract is.

De bekende sociologen E. Durkheim en M. Mauss nu zijn het geweest, die den primitieven classificatie-grondslag hebben aangewezen, en in eene bijzonder mooie en rijk gedocumenteerde verhandeling hebben aangetoond, dat deze door de primitieven gevonden is — natuurlijk geheel spontaan — in de bij hen bestaande stamindeeling; dááraan nu hebben zij hunne primitieve classificaties aangeknoopt; deze vormt de basis van hunne rangschikkingsstelsels.

Reeds meermalen had ik gelegenheid — o.a. in de Wilken-uitgave, I blz. 303 — op deze magistrale verhandeling de aandacht te vestigen; thans zal ik er wat langer bij stilstaan. Die verhandeling, getiteld „De quelques formes primitives de classification", verschenen in deel VI (1903) van l'Année sociologique, blz. 1—72, geeft ons een prachtigen kijk op het nog primitieve, maar toch reeds tot eenige ontwikkeling gekomen denken van den mensch, en doet ons zien dat in menig modern systeem — en we behoeven daarbij niet eens aan de meer of minder mystieke te denken — nog héél wat primitiefs te vinden is.

Teneinde eenheid in de terminologie te bevorderen en aldus vergissingen zooveel mogelijk te voorkomen, laat ik de beteekenis der door mij gebruikte termen voor de verschillende stamindeelingen vooraf hier volgen; zij klinken niet steeds even fraai, maar worden vrij algemeen gebezigd.

Onder stam nu, wordt verstaan de uit verschillende menschengroepen samengestelde eenheid, die gevormd wordt door gemeenschappelijke taal of dialect en door ongeveer dezelfde zeden en gewoonten, in hoofdzaak gevestigd binnen eenzelfde gebied. De grootste samenstellende deelen van den stam worden phratries genoemd, d. z. grootere groepen van personen, die zich aan elkaar verwant gevoelen en onderling niet mogen

huwen (althans oorspronkelijk). De nauwer aan elkaar zich verwant voelende personen vormen daarbinnen kleinere groepen, *clans* genoemd; die nauwere verwantschap uit zich dikwijls in het hebben van dezelfde *totem*, zoodat men ze alsdan totemgroepen kan noemen. Deze clans kunnen wederom in onder-clans gesplitst zijn; de kleinste groep wordt door de *familie* gevormd. Families, clans, phratries kunnen moeder-, vader-, of ouderrechtelijk gevormd zijn; opneming van vreemde elementen door adoptie e. d. is niet uitgesloten. Ter regeling van het connubium tusschen de verschillende phratries, worden deze dikwijls in twee of meer *huwelijksklassen* verdeeld, zoodanig dat de leden van eene klasse der eene phratrie slechts mogen huwen met die van de overeenkomstige klasse der andere phratrie. In den stam vindt men verder verschillende *locale* groepen die òf samenvallen met de verwantschapsgroepen, òf uit verschillende elementen bestaan, waaruit dikwijls zeer ingewikkelde groepeeringen voortvloeien. De stamindeelingen kunnen van zeer verschillenden aard zijn. Bij de Australiërs vindt men als regel den stam in 2 phratries verdeeld, en elke phratrie in 2 (of meer) huwelijksklassen volgens dit schema (o. c. 8):

Phratrie I	huwelijksklasse A huwelijksklasse B	clan v. d. emoe „ „ slang. „ „ rups, enz.
Phratrie II	huwelijksklasse A huwelijksklasse B	clan v. d. kangeroe „ „ opossum. „ „ raaf, enz.

Een man van phratrie I klasse A kan slechts huwen met eene vrouw van phratrie II klasse A, en omgekeerd; man of vrouw van B II kan slechts huwen met vrouw of man van B I. De kinderen behooren tot phratrie en clan van vader of moeder, naar gelang vader- of moederrecht heerscht, doch worden steeds geplaatst in de huwelijksklasse, waartoe vader

of moeder *niet* behoort. Het kind van man A I en vrouw A II behoort derhalve bij vaderrecht tot phratrie I klasse B, bij moederrecht tot phratrie II klasse B.

Deze stamindeeling is lang niet de eenige; bij sommige stammen zijn phratries en klassen zelfs geheel verdwenen, bij andere zijn de phratries door locale groepen vervangen, terwijl soms eene locale groepeering naast de stamindeeling gevonden wordt. [1])

Al het bestaande nu, zoowel voorwerpen, natuurvoortbrengselen, enz., als ook eigenschappen en andere meer abstracte voorstellingen, volgt de bestaande stamindeeling, met dien verstande, dat bij elke phratrie bepaalde dingen en begrippen worden ingedeeld. Zoo b.v. zijn volgens Bridgmann in Port-Mackay (Queensland) alle dingen ondergebracht òf bij de eene phratrie, Yungaroo genaamd, òf bij de andere, Wootaroo: alligators zijn Yungaroo, kangeroes, Wootaroo, de zon Yungaroo, de maan Wootaroo en zoo vervolgens ook alle sterrebeelden, boomen, planten, enz. Bij de Wakelbura vindt men de phratries Mallera en Wutaru, [2]) elk in twee klassen verdeeld, resp. Kargilla-Banbey en Wungo-Obu. Alles wordt ook hier bij de twee phratries ingedeeld, maar bovendien tusschen de twee klassen onderverdeeld, zoodat menschen van de eene klasse dieren mogen eten of zaken gebruiken, die aan de andere klasse verboden zijn. Zoo mag de toovenaar, die tot de Mallera-groep behoort, voor zijne magische kunsten slechts gebruik maken van Mallera-zaken; mag het lijk van een Mallera-man slechts op een van Malleraboomenhout vervaardigde stellage worden gelegd en met Malleraboombladeren worden overdekt. Bij de evengenoemde Wakelbura wordt hun systematiek o. a. ten grondslag gelegd aan de magie, welke

---

[1]) Zie het heldere overzicht in de drie eerste hoofdstukken van N. W. Thomas, Kinship organisations and group marriage in Australia, 1906.

[2]) D. en M. volgen, en zulks terecht, slaafs de spelling, zooals zij die bij de verschillende schrijvers, waaraan zij de gegevens ontleenen, hebben gevonden. Wutaru zal wel overeenkomen met Wootaroo, en vindt men verder ook nog gespeld Wutheru, Wothera.

dient om den veroorzaker van iemands dood uit te vinden (men weet, dat de primitieve niet aan een natuurlijke doodsoorzaak gelooft). Onder de stellage n.l. waarop de doode rust, en daaromheen, wordt de aarde zorgvuldig geëffend; den volgenden dag onderzoekt men, of daarop wellicht het spoor van een of ander dier te bespeuren is. Is dit het geval, dan is daardoor de klasse der gezochte persoon aangewezen: treft men er b.v. het spoor van een wilden hond aan, dan is de doodsveroorzaker een Banbey-man, omdat de wilde hond behoort tot de phratrie Mallera en de klasse Banbey (o. c. 12).

Dit laatste voorbeeld is hoogst leerzaam, omdat het duidelijk doet zien, dat het onmogelijk is om den primitieve te begrijpen, zonder in zijn denkstelsel ons geheel te verplaatsen. Veel kan ongetwijfeld verklaard worden door ons in zijne ideeën-associaties in te denken; het voorbeeld bewijst echter, dat wij daar niet steeds ver mede komen. Wisten wij n.l. niets van het rangschikkingssysteem der Wakelbura af, zoo zou de ideeën-associatie die hen van het spoor van den wilden hond leidt tot het zoeken van den moordenaar onder de Banbey-lieden ons geheel ontgaan. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat men voor menig magisch ritueel moet blijven staan als voor een onoplosbaar raadsel; immers, de systemen hebben ook hun tijd en worden door andere vervangen, maar bewaren steeds in verschillende gebruiken hunne survivals, welke dan, niet meer passende in het nieuwe systeem, onbegrijpelijk worden. Aan den anderen kant kan zoo'n survival ons dikwijls ook wijzen op een vroeger bestaan van een verloren gegaan systeem en aldus op dat van eene vroegere stamindeeling (o. c. 23 nt. 2).

Gemakkelijk en zonder gevaar voor mistasten gaat dit evenwel niet, vooral daar de op oorspronkelijke stamindeeling berustende stelsels alles behalve logisch in elkaar zitten, en de gedachtegang die genoopt heeft om juist die en die dingen aan dàt bepaalde stamdeel toe te wijzen, veelal niet te volgen is. Hierbij heeft de primitieve zich ongetwijfeld door ideeën-associaties laten leiden, doch hoe grillig deze kunnen zijn,

vooral als men zich blindelings er door leiden laat, is een ieder bekend; om nog niet te spreken van de vele missing links, in den loop der tijden onherstelbaar verloren gegaan. Zoo is het b.v. begrijpelijk, wanneer de Mount-Gambiers zon, zomer en wind indeelen bij de witte kakatoe, de nachtelijke hemellichamen, maan en sterren bij de zwarte; of wanneer de raaf wegens zijn kleur den regen tot zijn deel heeft en alles wat daarbij behoort: winter, wolken, donder, bliksem. Typisch is het antwoord hetwelk een Australier aan den heer Stewart gaf op diens vraag tot welke stamgroep de stier behoorde: „Hij eet gras, dus is hij Boortwerio, d.i. van de theestruik- „clan, die waarschijnlijk alle planten en plantetende dieren „omvat" (o.c. 17). Voor ons onbegrijpelijk daarentegen is de reden waarom de Zuñi-indiaan den das in het zuiden orienteert: „het zuiden heeft rood tot kleur; de wit-en-zwart gekleurde „das wordt dus onder het zuiden gebracht, want het rood is „noch wit noch zwart" (o.c. 42 nt. 1) [1].

Dit laatste voorbeeld brengt ons op het gebied van een eenigszins andere systematiek dan die, welke bij de Australiërs gevonden wordt. Zijn n.l. de australische classificaties, zooals door D. en M. bij vele stammen in verschillende ontwikkelingsstadia wordt aangetoond, gegrond op stamindeeling, die van verschillende noord-amerikaansche indianen-stammen berusten op de verschillende hemelstreken: alles wordt van elkaar onderscheiden door indeeling van al het bestaande bij de eene of andere hemelstreek. Aan alles wordt dus zijne bepaalde plaats in het heelal aangewezen; ook de verschillende onderdeelen van den stam worden in dit opzicht niet vergeten, zoodat op indirecte wijze toch ook hier aan elk stamdeel verschillende zaken zijn toegewezen.

Zoo verdeelen de Zuñi's (o.c. 34 v.v.) alles over de volgende zeven regionen der ruimte: het noorden, het zuiden, het oosten, het westen, het zenith, het nadir, het midden. Tot het noorden behooren b.v. de wind, de lucht, de winter; tot het

[1]) Denkt men hierbij niet dadelijk aan „lucus a non lucendo"?

westen het water, het voorjaar, de vochtige voorjaarsbries; tot het zuiden het vuur en de zomer; tot het oosten de aarde, het zaad, de vorst die het zaad doet rijpen; elke windstreek heeft bepaalde, haar toegewezen dieren; het noorden vormt verder het gebied van de kracht, den oorlog, de verdelging; het westen dat van den vrede en de jacht; enz. Zooals uit bovenstaand voorbeeld reeds bleek, heeft elk gebied ook zijn kleur; zoo is het rood b.v. de kleur van het zuiden als het gebied van het vuur; wit die van het oosten als de kleur van den dag, daar het oosten ook het gebied van de zon is; enz. Het midden, de navel der wereld en representant van alle hemelstreken, heeft alle klevren onder zich. De clans nu zijn eveneens bij de zeven hemelstreken ingedeeld, en dienovereenkomstig zijn zij in de pueblo ook in cirkelvorm over zeven gebiedsdeelen verdeeld, waarvan elk een hemelstreek vertegenwoordigt en daarvan de kleur voert. De vereenzelviging van clangroepen en hemelstreken is zoo volkomen, dat men evengoed kan zeggen dat b.v. het water tot het westen behoort als tot de clans van het westen, enz. A priori zou men reeds kunnen veronderstellen, dat de locale groepeering der clans primair is met opzicht tot het begrip der zeven hemelgebieden, m. a. w. dit laatste daaraan is ontleend en niet omgekeerd. Maar met verschillende argumenten, gegrond op de legenden der Zuñi's, wordt dit door de schrijvers ook direct, en m. i. overtuigend, aangetoond (o.c. 39 v.v.), zoodat veilig is aan te nemen, dat aan de classificatie naar hemelstreken oorspronkelijk die naar stamgroepen ten grondslag ligt, en zij afgeleid is van de wijze, waarop de verschillende clans van den stam ten opzichte van elkaar gekampeerd zijn. Zelfs de indeeling in zeven groepen is niet oorspronkelijk; daaraan is klaarblijkelijk eene in zes voorafgegaan; en aanwijzingen zijn te vinden voor de gegrondheid der onderstelling, dat ook de Zuñi's oorspronkelijk waren ingedeeld in twee phratries, zoodat het Zuñi-stelsel niet anders te beschouwen zou zijn dan als een verdere ontwikkelingsvorm van het australische systeem.

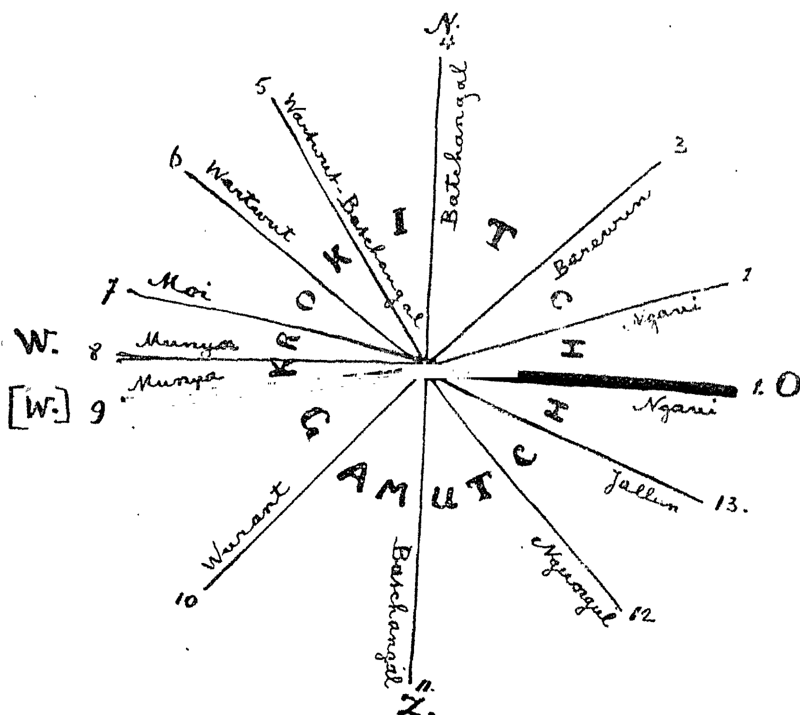
Inderdaad bestaan er systemen, die als tusschenvormen tus-

schen het australische en het Zuñi-systeem beschouwd kunnen worden, zooals dat van de Sioux, die eenerzijds eene classificatie uitsluitend naar clans bezitten — welke clans in twee phratries zijn ingedeeld —, anderzijds hun kamp op eigenaardige wijze in verband daarmede inrichten. Bij het kampeeren n.l. stelt zich de eene phratrie links, de andere rechts op van den door den stam gevolgden weg, en wel elk in een halven cirkel, in elk waarvan de clans gegroepeerd worden naar de onderscheidene sociale functies, welke elk harer te vervullen heeft volgens den aard der naar hunne classificatie aan iedere clan toebedeelde zaken, eigenschappen, functies enz. Hierbij zijn dus gelijk men ziet, de clans met al het haar toebedeelde zuiver topographisch in het kamp gelocaliseerd, en nog niet naar de hemelstreken (o.c. 45—47). Iets dergelijks wordt, in verschillende vormen, ook bij andere indianenstammen aangetoond, waarbij het kamp steeds in hoofddeelen naar de phratrics, elk daarvan in twee of meer onderdeelen naar de clans is verdeeld.

Eigenaardig is, dat de schakel tusschen laatstbesproken systemen (het Siou-type) en het Zuñi-systeem weer gevonden wordt in Australie bij den stam der Wotjoballuk (o.c. 49—52). Ook bij dezen vindt men eene classificatie uitsluitend naar hunne clans ingericht; deze zelf echter zijn ten opzichte van elkaar zoodanig gelocaliseerd, dat aan elke clan een bepaald gedeelte van den horizont is toegewezen, en wel aan de clans der eene phratrie, Krokitch, de noordelijke, aan die der andere, Gamutch, de zuidelijke helft, zoodat elke clan eene bepaalde windrichting vertegenwoordigt, op deze wijze: [1])

---

1) De beteekenis der clanbenamingen in de figuur is als volgt: 1 en 2, ngani = zon; 3, barewun = een hol (?); 4 en 11, batchangal = pelikaan; 5, wartwut-batchangel = pelikaanwarme wind; 6, wartwut = warme wind; 7, moi = gevlekte slang; 8 en 9, munya = kangeroe(?); 10, wurant = zwarte kakatoe; 12, ngungul = de zee; 13, jallan = adder.

De lijn oost-west is, zooals men ziet, eenigszins gebroken, wat volgens de meening der schrijvers òf aan verkeerde waarneming, òf aan eene latere wijziging van het oorspronkelijke systeem, is toe te schrijven. [1]) Overigens is ook deze stam zoodanig cirkelvormig gelocaliseerd, dat de eene, noordelijke, helft door de eene phratrie, de andere, zuidelijke, door de tweede phratrie wordt ingenomen, terwijl elke helft door de 4e en 11e clan, die gelijknamig zijn, wederom in tweeën gedeeld wordt, zoodat men vier sectoren verkrijgt, waarin de overige clans gelocaliseerd zijn, zijnde onder-clans der vier aan de vier hoofdrichtingen gelocaliseerde oorspronkelijke clans (verg. o. c. 27).

De interessante gevolgtrekkingen, welke uit de bovenbe-

1) Deze figuur werd door Holwitt, aan wien de schrijvers haar ontleenden, geconstrueerd op aanwijzingen van een ontwikkelden inboorling.

schreven primitieve classificatiestelsels te trekken zijn omtrent de voorstelling, welke de stammen bij wie die stelsels bestaan, zich vormen van hunne stamindeeling en van de verwantschap der clans, omtrent het daarmede verband houdend totemstelsel en de functies, die aan de verschillende clans in den stam zijn toegewezen, kunnen hier niet besproken worden daar zij voor ons doel niet van onmiddellijk belang zijn; daarvoor zij naar de uitermate belangrijke verhandeling zelve verwezen. [1])

Wij zien, hoe deze classificaties zich alle aansluiten bij de indeeling der stammen in phratries, klassen, clans; al het bestaande wordt daaronder gerangschikt en op die wijze ook gelocaliseerd. De verschillende clans enz. toch zijn bij vele stammen, waarschijnlijk oorspronkelijk bij alle, ten opzichte van elkaar op bepaalde wijze over het geheele gebied verdeeld. De verschillende deelen van het kamp, van de vestiging, worden op hun beurt ten opzichte der hemelstreken gelocaliseerd, men gaat zich een begrip van het heelal vormen naar dat van het kamp, totdat ten slotte in het Zuñi-systeem de stamindeeling ondergeschikt wordt gemaakt aan de indeeling der wereld. „Sans doute", zeggen D. en M. in het résumé van hun betoog op blz. 54, „c'est seulement l'espace tribal

---

1) Deze primitieve classifiacties zijn ook voor de taalwetenschap van het hoogste belang, zooals reeds a priori was aan te nemen, daar toch het denken van den mensch zich uit in de taal. O. a. heeft de parijsche linguist en ethnoloog A. van Gennep in eenige opstellen de aandacht op dit verband gevestigd, waar hij wees op het in eenige kaukasische en bantoe-talen voorkomend verschijnsel eener onderscheiding van zelfstandige naamwoorden naar klassen, op een wijze, analoog aan de ons gemeenzame onderscheiding in geslachten. En per slot van rekening is het de vraag, of ook die geslachtonderscheiding niet in laatste instantie tot een meer primitief stelsel van classificatie is terug te brengen. Zie van Gennep's opstellen: Le sexe des mots; Genres et classes linguistiques; Un système nègre de classifications, alle opgenomen in den eersten bundel „Religions, moeurs et légendes" (1908); Essai d'une théorie des langues spéciales, in Revue des études ethn. et soc. 1908, p. 327 v. v. Zie ook Lévy-Brühl, o. c. chap. IV en V; en het langrijke proefschrift van dr. J. P. B. de Josselin de Jong, „De waardeeringsonderscheiding van „levend" en „levenloos" in het indogermaansch, vergeleken met hetzelfde verschijnsel in enkele algonkintalen", 1913.

qui est ainsi divisé et réparti. Mais de même que la tribu constitue pour le primitif toute l'humanité, de même que l'ancêtre fondateur de la tribu est le père et le créateur des hommes, de même aussi l'idée du camps se confond avec l'idée du monde. Le camps est le centre de l'univers et tout l'univers y est en raccourci. L'espace mondial et l'espace tribal ne se distinguent donc que très imparfaitement et l'esprit passe de l'un à l'autre sans difficulté, presque sans en avoir conscience. Et ainsi les choses se trouvent rapportées à tels ou tels orients en général." [1])

Waar men eenigszins hoogere ontwikkeling heeft bereikt, raakt van lieverlede de primitieve stamindeeling op den achtergrond om ten slotte geheel verloren te gaan, met achterlating soms van enkele survivals. De systemen hebben zich dan natuurlijk mede ontwikkeld, en van de vroegere stamindeeling is daarin niets of niet veel meer te bespeuren, terwijl het heelal uitsluitend de basis is geworden, waarop zij zijn opgebouwd.

Men heeft langzamerhand zich betere begrippen van ruimte en ook van tijd verworven; de tijd wordt naar de geregeld terugkeerende hemelverschijnselen gemeten en krijgt zelf ook een plaats in het systeem, dat langzamerhand bijzonder ingewikkeld wordt. Een mooi voorbeeld van die ingewikkelde classificatie-systemen vormt het chineesche aan hun taoisme ten grondslag liggende wereldstelsel, dat zoo ongeveer al het denkbare omvat.

---

[1]) Terecht wijzen de schrijvers er later op (blz. 71), hoe in verband met dergelijke wereldstelsels het typisch verschijnsel overal wordt aangetroffen, dat het godsdienstig of staatkundig middenpunt van een staatje beschouwd wordt als het middenpunt, de „navel" der aarde of der wereld. Iets dergelijks troffen wij reeds aan bij de Zuñi's; zoo wordt het Paascheiland Te Pito—te Henua, navel der aarde, genoemd; en bekend is het dat de Grieken Delphi beschouwden als de ὀμφαλὸς τῆς γῆς, dat Jeruzalem het middenpunt der aarde voor de Joden en de Christenen vormde, Mekka voor de Mohammedanen, Mataran (ook wel de Tidar-heuvel bij Magelang) voor de Javanen, de poesĕring tanah djâwâ, enz. Zie uitvoeriger hierover W. R. Lethaby, Architecture mysticism and myth (1892), chap. IV: At the centre of the earth.

Een kort overzicht, aan de hand van prof. De Groot's bekend standaardwerk, vindt men bij D. en M. op blz. 55—62. Het is gebaseerd op de indeeling van het heelal onder de vier hoofdwindstreken, elk vertegenwoordigd door een dier en een kleur: het oosten door den blauwen draak, het zuiden door den rooden vogel, het westen door den witten tijger, het noorden door de zwarte schildpad. Bij het zoeken van „gunstige" plaatsen, b.v. voor een graf, wordt dan ook gelet op de overeenkomst van het omringende landschap met het dier, hetwelk door de ligging van dat landschap ten opzichte van de te kiezen plaats wordt aangewezen. Zoo zal dus eene plaats gunstig zijn te noemen, wanneer de configuratie van het omringende landschap zoodanig is, dat dit ten westen van de uitverkoren plaats doet denken aan den tijger, ten oosten aan den draak, enz. Daar verder elke ruimte tusschen de vier hoofdrichtingen weer in tweeën verdeeld wordt, krijgt men eene indeeling in achten, correspondeerende met de acht windstreken, die zelven in het nauwste verband staan met de acht wereldmachten, bestaande uit: 1^e^ den hemel, 2^e^ de dampen, nevels, wolken enz. 3^e^ het vuur, de hitte, de zon, het licht, den bliksem; 4^e^ den donder; 5^e^ den wind en het hout; 6^e^ de wateren, rivieren, meren, zeëen; 7^e^ de bergen; 8^e^ de aarde.

Onder deze hoofdelementen nu, gelocaliseerd naar de acht windstreken, worden alle mogelijke dingen en begrippen gebracht. Khien, de hemel, het zuiver beginsel van het licht, van het manlijke, enz., wordt in het zuiden geplaatst; het duidt aan: de onbeweeglijkheid en de kracht, het hoofd, het hemelgewelf, vader, prins, de ronde vorm, jadeiet, metalen, ijs, het rood, een goed paard, een oud paard, een stevig paard, een krombeenige, boonvruchten, enz. Kwun, het vrouwelijk beginsel, dat van de aarde en de duisternis, is in het noorden gelegen; daaronder ressorteeren: de volgzaamheid, het vee, de buik, de moeder-aarde, de kleederen, de waterketel, de menigte, het zwart, het groot karretransport, enz.

En zoo gaat het door; letterlijk alles wordt op deze wijze, naar nauwelijks meer te doorgronden beginselen, onder de acht wereldmachten gerangschikt.

Naast deze classificatie treft men eene andere aan naar de vijf elementen: aarde, water, hout, metaal, vuur, op ongeveer dezelfde wijze als boven beschreven. Dit systeem hangt met het eerstbedoelde nauw samen, in zooverre de aarde in het midden van het heelal, de vier overige elementen elk aan een der vier windrichtingen worden geplaatst, met de daaraan verbonden consequenties. Dat bij dergelijke systematiek tegenstrijdigheden niet vermeden kunnen worden, ligt voor de hand; zoo zien wij de aarde b.v. nu eens in het noorden, dan in het noord-oosten, dan weer in het midden geplaatst.

Ook de tijdindeeling vindt in dit stelsel haar plaats: de vier jaargetijden correspondeeren met de vier windstreken en worden verder elk in zes perioden verdeeld, die tezamen de vier en twintig seizoenen van het chineesche jaar vormen. Bovendien kennen de Chineezen een 10-, en een 12-jarigen cyclus, waarvan elk onderdeel zijn eigen naam en teeken draagt, zoodat elk jaar, elke maand, elke dag door de combinatie van twee teekens kan worden bepaald, elk van welke combinaties derhalve om de 60 jaar zich herhaalt. Deze twee tijdkringen met hunne indeelingen worden wederom in verband gebracht met de windroos en de vijf bovengenoemde elementen, en daardoor ook met alles, wat onder die elementen is gerangschikt. En alsof dit nog niet genoeg ware, worden verder de 12 jaren van den 60-jarigen cyclus in verband gebracht met 12 dieren, die in deze orde gerangschikt zijn: rat, koe, tijger, haas, draak, slang, paard, geit, aap, kip, hond en zwijn. Deze twaalf dieren zijn drie aan drie verdeeld over de vier windstreken, zoodat ook aldus de tijdindeeling bij het hoofdsysteem wordt aangepast. Aldus heeft b.v. een jaar *tzè* den rat tot dier en behoort tot het noorden en het water; een jaar *wa* behoort tot het vuur, d. i. tot het zuiden, en heeft het paard tot dier; enz.

Hoezeer verschillend van de eerstbesproken australische en

noordamerikaansche stelsels, eene zekere betrekking tusschen deze stelsels en het chineesche valt niet te ontkennen. „En effet”, zeggen D. en M. terecht, „si nous n’avons pas le moyen de rattacher par un lien historique le système chinois aux types de classification que nous avous étudiés précédemment, il n’est pas possible de ne pas remarquer qu’il repose sur les mêmes principes que ces derniers”. Het lijkt mij zelfs niet onmogelijk, uit het chineesche stelsel verschillende gevolgtrekkingen ten aanzien van hunne vroegere stamindeeling te maken, en enkele punten worden dan ook de schrijvers aangestipt (blz. 61—62).

Dergelijke ingewikkelde systemen, waarin veelal verschillende stelsels zijn samengegroeid, zooals in het chineesche, bevatten eene monsterachtige classificatie van ruimte, tijd, eigenschappen, dieren, planten, voorwerpen, in één woord van alles waarvan men zich eenige notitie heeft gevormd, en beheerschen het geheele leven van den mensch; en het is duidelijk, hoe daarnaar de meest heterogene verschijnselen in ruimte en tijd met elkaar gecombineerd kunnen worden en daarop een ingewikkeld divinatie-stelsel zich langzamerhand opbouwt. Hiermede gaat men te rade bij de stichting van steden, het bouwen van huizen, het kiezen van begraafplaatsen, zoowel om de geschikste plaats als om het gunstigste tijdstip voor een en ander te bepalen; bij géboorte, bij huwelijk, bij dood, bij alle andere gewichtige gebeurtenissen en verrichtingen oefent het geheele stelsel zijn magischen invloed uit.

Waar de magie met dergelijke stelsels zich verbindt, wordt hare toepassing te ingewikkeld dan dat zij nog onder ieders bereik zou liggen; zij is eene soort wetenschap geworden, die hare bijzondere beoefenaars heeft en onderscheidt zich hierdoor van de meer bij-den-grondsche, alledaagsche magie, die door een ieder kan worden beoefend. Eerst wanneer de magie op zulk eene hoogte is gekomen, dat hare kennis een bijzonder bezit van enkelen geworden is, van de primitieve „geleerden”: magiërs, shamanen, medicijnmannen, priesters, verkrijgt zij hare geheimzinnigheid, wordt zij eene occulte wetenschap. Het volk,

dat die ingewikkelde stelsels niet kent, ziet met zekeren eerbied en zekeren angst tegen zijne magiers op, dezen worden zoowel geëerd als gevreesd, weldra ook gewantrouwd. En naar gelang de magie tot goede of slechte doeleinden wordt aangewend, een sociaal of antisociaal karakter aanneemt, wordt zij onderscheiden in witte en zwarte magie.

Nu D. en M. den sleutel hebben gevonden tot het raadsel der primitieve classificaties, is het gemakkelijk om daarmede ook dat van de in onzen indischen archipel bestaande systemen, inzonderheid de javaansche, te ontsluiten. Immers, met het eerste oogopslag zien wij, dat zij op dezelfde beginselen berusten als boven uiteengezet. Ik zal trachten, dit met enkele voorbeelden t. a. v. de javaansche aan te toonen.

Boven zagen wij dat, welke verschilpunten er ook tusschen de aangetroffen bepalingen van montjå-pat bestaan, in elk geval dit vaststaat, dat daarbij eene samenhoorigheid van vestigingen in het nauwste verband wordt gedacht met de voorstelling der windrichtingen en de inrichting der windroos. De letterlijke beteekenis van montjå-pat: „de verschillende vier", wijst op eene indeeling in vieren; maar tevens, zagen wij, wordt erdoor uitgedrukt het algemeen begrip der „heilige vijf", aanschouwelijk voorgesteld door een middenpunt met de 4 kardinale punten: ⁘ (zie Rouffaer).

Merkwaardig hierbij is, dat hieraan worden vastgeknoopt zoowel het begrip van de ligging van onderling min of meer solidair gedachte desacomplexen, als dat van de plaatsing van verschillende hoofddignitarissen t. o. v. hun vorst of hun meerdere; terwijl, zooals wij zullen zien, ook in de javaansche divinatie- en andere stelsels telkens het montjå-pat-begrip terugkomt. Dit rechtvaardigt de conclusie, dat ook bij de Javanen de stamindeeling oorspronkelijk tot grondslag heeft gestrekt voor het ordenen hunner voorstellingen en begrippen.

Hoewel nu noch bij de Javanen, noch bij eenig ander volk van onzen indischen archipel voor zoover ik weet van eene onderscheiding in phratries en clans, en eene indeeling in

huwelijksklassen meer sprake is, lijkt het mij daarom niet uitgesloten, dat het tegenwoordige montjâ-pat begrip het survival vormt van eene oorspronkelijke stamindeeling, die veel overeenkomst heeft met den grondvorm van die der Australiers. Zelfs acht ik het mogelijk — iets, waartoe mij thans helaas ten eenenmale de tijd ontbreekt — om met behulp der bestaande exogamiebepalingen en classificatoire verwantschapsbenamingen in onzen archipel in verband met de aldaar gevonden systemen den grondslag van een oorspronkelijk stamindeelingsstelsel terug te vinden (verg. mijne opmerkingen hieromtrent in de Wilken-uitgave, I, 141 nt.; 148 nt. 4; 250 nt. 2).

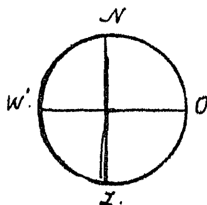
Wanneer wij nu het montjâ-pat-begrip vergelijken met het stelsel der Wotjoballuk, zoo is de volgende hypothese dan ook dunkt mij niet te gewaagd:

Ook de Javanen moeten oorspronkelijk twee phratries hebben gekend (men denke hierbij aan hunne gehechtheid àan de onderscheiding links-rechts), die ten opziche van elkaar zich noordelijk en zuidelijk eener oost-west loopende lijn hebben gevestigd, elk verdeeld in twee clans (ook in twee huwelijksklassen?), zoodat men vier oorspronkelijke clans had, waarvan elk een „kwartier" van de ingenomen ruimte in beslag nam. Deze clans breidden zich uit door bevolkingsaanwas en opneming van verschillende vreemde elementen, zoodat splitsing en vermeerdering van haar aantal noodzakelijk werd, en wel tot 5, 6, 8 en ten slotte 10 clans (of onderclans?), waarbij men zich uiteraard steeds minder verwant aan de oorspronkelijke clans ging gevoelen. De indeeling in vier hoofdclans, elk een „kwartier" in beslag nemende, zal zijn blijven bestaan; de overige clans (resp. onderclans) werden dan daartusschen gerangschikt, wat onvermijdelijk tot gevolg moet hebben gehad, dat de tusschen de vier hoofdstreken besloten ruimte zich in steeds breederen king uitbreidde, zoodat aldus het verband tusschen nadere onderscheiding van windrichtingen en uitbreiding van kring gereedelijk verklaard wordt. Bij elke door gestadige bevolkingsvermeerdering noodzakelijk geworden clansplitsing (of nieuwe clanvorming) toch, moest een grooter gebied worden

ingenomen, met dien verstande, dat elke nieuwe gebiedsindeeling vanuit het middenpunt uitging, zoodat elke gebiedsuitbreiding gepaard ging met het begrip eener nieuwe windstreek.

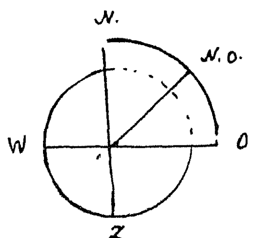
Wanneer wij schematisch den oorspronkelijken toestand aldus

voorstellen:

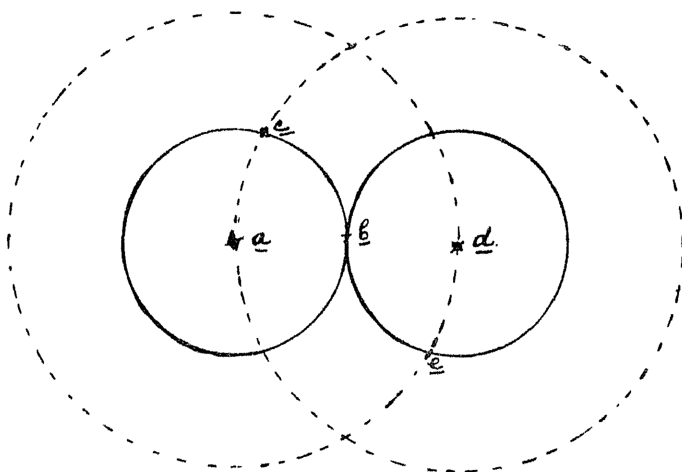

dan zouden de montja-lima oorspronkelijk aldus gedacht

kunnen worden:

en zoo vervolgens. Wanneer wij nu voor oogen houden, dat de nieuwe clans zich steeds verder verwant voelden aan de oorspronkelijke en zich ook steeds op verderen afstand van het middenpunt vestigden, om op haar beurt weer hoofdclans te vormen met eigen splitsingen, zoo kunnen wij ons voorstellen, hoe men van lieverlede verschillende hoofdclans verkreeg, van welke elk een gebiedspheer met eigen middenpunt in beslag nam, en wel zoodanig dat elk middenpunt binnen de spheer van verschillende andere middenpunten kwam te liggen. Zoo werd het begrip van montjå-pat,-limå, enz. allengs vastgeknoopt aan dat van steeds uitgebreider kring van elk middenpunt af gerekend, omvattende steeds minder-nauw-verwante, dus ook in mindere mate solidaire vestigingen, en wel zoodanig dat desa *a* b.v. de desa's *b* en *c* tot hare montjå-pat rekende, de desa's *d* en *e* tot hare montjå-limå, terwijl desa *d* de desa's *b* en *e* tot de montjå-pat, desa's *a* en *c* tot de montjå-limå bracht, enz.; aldus schematisch voorgesteld:

Uit het bovenstaande blijkt, dat wij ons niet kunnen vereenigen met de door Rouffaer aan montjå-4, -5 enz. als oorspronkelijk gegeven beteekenis van „buiten-4, -5" enz.; immers, volgens de voorgedragen hypothese werd het g e h e e l e g e b i e d oorspronkelijk in vier kwartieren verdeeld, terwijl eerst later daaraan het begrip werd gehecht van vier, vijf enz. streken, tevens kringen, t e n o p z i c h t e v a n é é n m i d d e n p u n t.

Welke is dan wel de oorspronkelijke beteekenis?

Hoe vermetel het ook voor een niet-linguist als ik, die van inlandsche talen slechts een schijntje weet, is, wil ik een poging wagen, die oorspronkelijke beteekenis te vinden, en zulks in verband met de boven voorgestelde hypothese. Uit de aanhalingen uit Mounier en Hunger, in het begin van dit opstel te vinden, blijkt, dat men zoowel vroeger als thans zich in plaats van montjå-pat ook bedient van de uitdrukkingen *prapat* = „een kwart"; „kwartier", en *mrapat* = „in vieren deelen", „naar vier kanten". Dit pleit m.i. voor mijne opvatting, dat *montjå-pat* oorspronkelijk heeft aangeduid zoowel de vier oudste clans, als t e v e n s de vier door dezen ingenomen kwartieren. Dit stemt in zooverre overeen met hetgeen wij elders bij de Malaio-polynesiers aantreffen, dat overal voor „stam" (phratrie, clan) en voor het door dezen ingenomen gebied oorspronkelijk

hetzelfde woord gebruikt werd, zooals prof. Wilken met tal van voorbeelden heeft aangetoond in zijne studie over „het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het maleische ras": Verspr. Geschr. I, 302, nt. 19. Belangrijk in dit verband is vooral het minangkabausche *soekoe*, hetwelk behalve de begrippen stam (of clan) èn stamgebied, ook kwart, kwartier beteekent; zie Wilken t.a.p. 303. Juist bij de Minangkabauers vinden wij dan ook eenige rudimenten, die regelrecht wijzen op eene stamindeeling als die, welke voor de australische stammen typisch is: de geheele stam oorspronkelijk ingedeeld in twee phratries (*laras, larê*), deze elk weer in twee clans (*soekoe*), die waarschijnlijk twee aan twee phratriesgewijs het jus connubii hebben gehad (zie Wilken, t.a.p. 297—299) [1], aldus:

Minangk. stam	phratrie I (laras)	clan (soekoe) Kotô.
		„ „ Piliang.
	phratrie II (laras)	clan (soekoe) Bodi.
		„ „ Tjeniago.

Eene nadere beschouwing van den woordstam *pat* geeft ons eene merkwaardige analogie met *soekoe*. Dit *pat* beteekent in het atjĕhsch en gajōsch „plaats", en vormt ongetwijfeld het grondwoord voor het maleische *tĕmpat*, hetwelk ook in het gajōsch in dezelfde beteekenis voorkomt (zie, ook voor de overige gajōsche en atjĕhsche woorden, het gajōsch-nederl. woordenb. van dr. G. A. J. Hazeu). Het javaansche *pat* beteekent echter „vier" en wordt teruggevonden in die beteekenis in het mal. *ĕmpat*, het gaj. *mpat* of *opat*, enz. Dit *pat* schijnt derhalve eene bepaalde ruimte te beteekenen, welke men zich niet anders dan in vieren gedeeld kon denken, een „viereenheid" of „saamhoorigheid van vier kwartieren." Verg. nog:

1) Zie verder prof. Mr. C. van Vollenhoven's „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië", blz. 246 v.v.; L. C. Westenenk, „De minangkabausche nagari", in afl. VIII der „Mededeelingen Encycl. Bureau", 1915, vooral blz. 124 v.v.

atjèhsche *sapat* = op één plaats; *meusapat* = vergaderen (Snouck Hurgronje, Atjèhers, I 79 nt. 2); het mal. *rapat*, jav. *rapĕt* = aaneensluitend, dicht bijeen; mal. *rapat* óók = vergadering, op één plaats bijeen; kawi *rĕpat* = jav. *golong*, *koempoel*; jav. *rĕpatan* = vergaderen; *prapatan* = kruis, samenkomst, vergadering (speciaal van prapats?); *proepatan* = als makkers bij elkaar. Onder hetzelfde woord vinden wij in het jav. Wdb. opgegeven: *rĕpat panakawan* = het mal. *kawan*, makker. Dit laatste beteekent echter ook kudde, troep, geeft dus eene samenhoorigheid te kennen; en belangrijk nu in dit verband is het krâmâsch *säkawan* = vier (als één bijeenbehoorende hoeveelheid gedacht, lett. „een groep").

Wij zien, hoe in het stamwoord *pat* de begrippen van plaats en ruimte eener-, en eene vierdeeling anderzijds nauw met elkaar samenhangen, en hoe het begrip viereenheid den Malaio-polynesiers in het bloed zit, zóó dat men zich geen eenheid zonder vierdeeling kan denken.

Onmiddellijk hieraan knoopt zich het begrip vast, verbonden aan het woordje *montjä*. Dit woord, met het in het javaansch evenzoo voorkomende *pontjä*, is het sanskrietsche *pañca*, dat vijf beteekent. Men schijnt zich dit getal inzonderheid zintuigelijk gedacht te hebben in den vorm van een middenpunt met de vier omringende kardinale punten, aldus voorgesteld: ⁘, de „heilige vijf" van Rouffaer (zie boven). Dit begrip van vijf aldus ten opzichte van elkaar gerangschikte punten, nu, heeft men verbonden met dat der vier windstreken, aanschouwelijk voorgesteld door het grieksche kruis: ✚, waarvoor men de begripscombinatie kreeg van „vijf punten" en „vier richtingen": of liever — en dit lijkt mij waarschijnlijker — door het grieksche kruis als symbool van de als viereenheid gedachte ruimte is men gebracht tot het begrip der vijf bovenbedoelde punten. En nu is de vertaling van *montjå-pat* dus heel letterlijk niet anders dan „vijf-vier", of, als wij Rouffaer's voorbeeld willen volgen: „de heilige vijf-vierheid". Bevestiging van het bovenstaande vinden wij in het atjèhsch en gajōsch, waar *pantja* inderdaad de beteekenis van

kruis heeft gekregen (speciaal tot afweer van booze geesten, zooals het Wdb. erbij voegt), terwijl de vier windstreken worden aangeduid door *pantja indĕra*[1]). Voor „viersprong" geeft het Wdb.: *dĕnō* (= weg) *moepantja mpat*; in deze uitdrukking vinden wij het montjå-pat regelrecht terug: het is de „vijf-vier-heid", de eenheid van vijf punten en vier richtingen; de grieksche kruisvorm, gedacht als middenpunt, als „navel" der wereld, met de vier hoofdrichtingen; het symbool van al het bestaande.

In verband met de oorspronkelijke beteekenis van montjå-pat is het duidelijk, hoe *montjå*, *pontjå* en het maleische *pantja* de beteekenis kan hebben verkregen van: vreemd, anders, verschillend; zoo b.v. in *montjå-warnå*; mal; *pantja-wărna*, verschillend van kleur; *montjånegårå* de verschillende verderaf gelegen landen (zie vooral hierover Rouffaer in Enc. IV, 588 v.v.); terwijl thans zelfs aan montja-pat meer de beteekenis van „de verschillende vier" wordt gehecht dan de oorspronkelijke van „vijf-vierheid", „vier-eenheid", „kruisweg", „kruis". Immers geeft „verschillend" te kennen eene niet-samenhoorigheid, eene anderssoortigheid; en wanneer wij het synoniem „uiteenloopend" in herinnering brengen, wordt het ons helder, hoe de latere beteekenis kan zijn voortgevloeid uit het begrip „kruisvorm". Dit wijst tevens op een brengen van alle dingen onder vier oorspronkelijke clans, op eene rangschikking naar de vier hemelstreken; zoodat de dingen t. o. v. elkaar „verschillen" in zoover zij tot verschillende hemelrichtingen behoorden; m. a. w. wijst dit erop, dat die kruisvorm, de zinnelijke voorstelling waarschijnlijk van de oorspronkelijke territoriale stamindeeling, tot grondslag gestrekt heeft aan eene primitieve classificatie, waarvan de sporen nog duidelijk zijn aan te wijzen, geheel in overeenstemming met de primitieve classificatie-methoden, waarvan Durkheim en Mauss ons de beginselen hebben geopenbaard. Vandaar de groote beteekenis, die aan het getal vier, al dan niet in verband met een als middenpunt gedacht

---

1) Hierover beneden nog nader.

vijfde punt, in het javaansche en, kunnen wij gerust eraan toevoegen, het maleisch-polynesische leven wordt gehecht. Den invloed, door dat getal in het vorstenlandsche bestuursstelsel op Java uitgeoefend, kan men uit Rouffaer's uiteenzetting daarvan in Enc. IV 609 v.v. duidelijk bemerken.

De 5-4-gedachte heeft ook het vorstenlandsch agrarisch systeem beheerscht: de bouwgrond van de javaansche dēsâ wordt voor één vijfde afgestaan aan den *bĕkĕl*, het dorpshoofd, terwijl vier vijfden bebouwd wordt door de bevolking, en wel voor de helft van de opbrengst voor den vorst, voor de andere helft voor zich; en hetzelfde systeem heeft ook aan het apanagestelsel ten grondslag gestrekt (zie Enc. IV 617, 619). Ook het desabestuur wijkt niet af van dit systeem, althans oorspronkelijk. Rouffaer schrijft over den bĕkĕl en diens helpers t. a. p. 624: „Hij, als Centrum, werd daarin" (sc. in zijne functies) „bijgestaan door door de *mântjâ-pat* („buiten- „vier"), ook genoemd *mântjâ-kaki* („buiten-ouden") zijner „eigen desa, zijn Raad van „Vier Oudsten", die dan weer „O., Z., W. en N. om hen heen werden gedacht en zijne „*prapat*, lett. „vier-schaar" vormden voor desageschillen. Ook „hier alweer herkent men dezelfde VIJFDEELING die de Djoeng „in 1 *kapâlâ* + 4 *bahoe's* in 1 Hoofd + 4 Armen gesplitst „had; deels oer-Jav., deels Hindoe-Jav. in wezen, zonder ook „maar één sprankje Islam". [1])

Of de Javanen al hunne voorstellingen en begrippen oorspronkelijk inderdaad onder vier rubrieken hebben gerangschikt, en zoo ja, op welke wijze zulk eene classificatie hunne levensbeschouwing heeft beïnvloed, zal thans waarschijnlijk niet meer zijn uit te maken; in elk geval zal slechts iemand die

---

[1]) Dat ik met Rouffaer's vertalingen niet mee kan gaan, behoeft na het bovenstaande geen betoog meer. Ook de karakteriseering van *prapat* door „vier-schaar" gaat niet op, zooals men dadelijk zal inzien, wanneer men b.v. Grimm's Deutsche Rechtsaltertümer of Noordewier's Ned. Regtsoudheden s.v. opslaat. — De *djoeng* is de eenheid van jav. grondmaat van 2500 □ roeden, verdeeld in 5 *bahoe's* van 500 □ roeden: 1 voor den bĕkĕl, 4 voor den vorst, bewerkt door de bevolking in *mâron*-stelsel, d. w. z. in deelbouw; zie Enc. IV 617; verg. boven.

dóór en dóór thuis is in de litteratuur der Javanen, en vooral in hunne mystiek, dit kunnen uitvorschen. Maar waar wij b.v. zien, dat het dooden en nuttigen van sommige diersoorten aan bepaalde geslachten verboden is — zie Snouck Hurgronje, Atjèhers II 331 —, wijst dit althans op een vroeger bestaan hebbende indeeling der dieren onder de verschillende clans, wellicht ook op een hieraan zich vastknoopend totemisme [1]). Zoo moeten ook de planten wel in deze classificatie opgenomen zijn geweest, en zullen verschillende taboevoorschriften t. o. v. planten evenals t. a. v. dieren bij ziekten en andere gelegenheden of in het algemeen, ongetwijfeld wel als voortvloeisels van dergelijke classificatie beschouwd mogen worden, ook al is het niet meer mogelijk zulks met zekerheid aan te toonen.

Kunnen wij derhalve vele op zulke classificaties gegronde gebruiken niet meer volledig verklaren, wij hebben althans eenig inzicht bekomen omtrent de wijze, waarop zij moeten zijn ontstaan, en het vreemdsoortige en raadselachtige, aan vele geloofsuitingen verbonden, wordt door de aanneming van een verband met een oorspronkelijk bestaan hebbende classificatie ten minste in hoofdzaak opgeheven.

Een voorbeeld van zulk eene primitieve classificatie vinden wij bij de Javanen nog in de rangschikking van verschillende zaken en begrippen onder de tien cijferteekens, waarvan zij bij de opstelling hunner *tjåndrå-sĕngkålå* of chronograms gebruik maken. Deze classificatie zal zeker niet primitief genoemd kunnen worden; de mogelijkheid bestaat, dat zij zich uit eene

---

1) Zooals uit de Pararaton, het door dr. J. Brandes uitgegeven „Boek der Koningen", blijkt, droegen vele aanzienlijken in den mâdjâpahitschen tijd namen of bijnamen, waarvan diernamen als *kuda* (paard) *lĕmbu* (rund), *kĕbo* (karbauw), *macan* (tijger), *ḍangḍang* (raaf) deel uitmaakten. Meestal gaat *pañji* of *sang apañji* daaraan vooraf. Van dit *pañji* nu zegt prof. Kern dat het beteekent: „vlag, vaan, teeken; de titel is uit vlag ontstaan; vgl. een vlagofficier, vaandrig en dergl. en in 't oud- en nieuw-Jav. *tanḍa* = teeken en koningsbeambte". Dr. Hazeu, aan wiens dissertatie over het jav. tooneel (1897) ik een en ander ontleen, blz. 85 nt., leidt hieruit af, dat de edelen die dieren — ongetwijfeld m. i. totemdieren — in hun vaandels of vlaggen voerden.

rangschikking in vieren ontwikkeld heeft; misschien wel in verband met de ontwikkeling van *montjåput* tot *montjåsĕpoeloeh*? In elk geval vormt zij een merkwaardig survival van eene oudere classificatie, die vroeger waarschijnlijk al het bestaande moet hebben omvat. Het „stelsel" vinden wij in deel I van H. A. van Hien's „De Javaansche Geestenwereld" (1906), blz. 177 v. Wij zien daaruit, dat b.v. worden gerangschikt:

onder 1: mannelijkheid, vrouwelijkheid, zon, aarde, maan, donder; mensch, neus, navel, hart, enz.; in het algemeen dingen, die slechts een enkelvoudig bestaan hebben of enkelvoudig gedacht worden;

onder 2: schouders, voetzolen, ooren; armen, enz.; tweeling, dubbel, evenwicht, dwingen, enz.;

onder 3: het vuur, amphibieën, drieledige voorwerpen (b.v. trimetra, drie-oogige; trisirah, driehoofdige; trirana, schutsel van drie bladen);

onder 4: water en allerlei soort van vocht (o.a. de *lĕri*, het rijst-afwaschwater, dat in de volksgeneeskunde der Javanen zoo'n groote rol vervult;

onder 5: de wind, de kracht, en wat daarmee verband houdt: reus, orkaan, de 5 gebroeders (paudawa), de 5 krachten (päntjä-båjä), enz.;

onder 6: de zintuigen, het geheimzinnige, de getijden, het hout, het gebogene;

onder 7: de bergen, het verhevene, grootsche; daarbij o. a. gans, buffel, bergpaard, bereden paard, kluizenaar, leeraar, veel, enz.;

onder 8: de grootste en de kleinste dieren, het strijdige, de tijd;

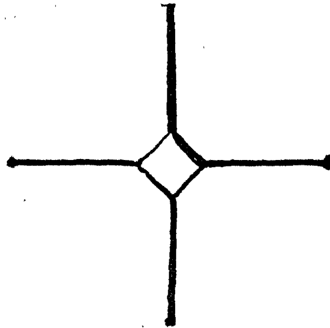
onder 9: gaten, holen, grotten, duisternis;

onder 0: het niet, het ontastbare, ledige, eindelooze, de eeuwigheid, de vernietiging, enz. [1])

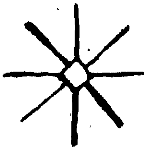
---

[1]) Een voorbeeld van het gebruik dezer classificatie voor tjåndråsĕngkålä's meldde de Bandoengsche correspondent van het Soer. Handelsblad, bij gelegenheid van de viering van het 50-jarig bestaan der kweekschool voor inlandsche onderwijzers aldaar in Juni j.l. door hem waargenomen.

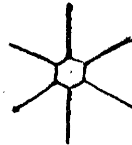
Indien wij bedenken dat die classificaties voor de primitieven „wetenschappelijke" stelsels vormen, dan ligt het voor de hand, dat wij in de verschillende bestaande divinatiestelsels veel van die primitieve classificaties terug moeten vinden. Een doorbladeren van het 5e deeltje van Van Hien's werk, dat aardig wat materiaal hieromtrent bevat, bevestigt dan ook onmiddellijk deze veronderstelling. Reeds dadelijk vallen de verschillende påntjå-soedrå op, de „aftel-kruisen", gewoonlijk in dezen vorm:

Maar dikwijls ook met acht lijnen in achten ingedeeld:

soms ook in zessen:

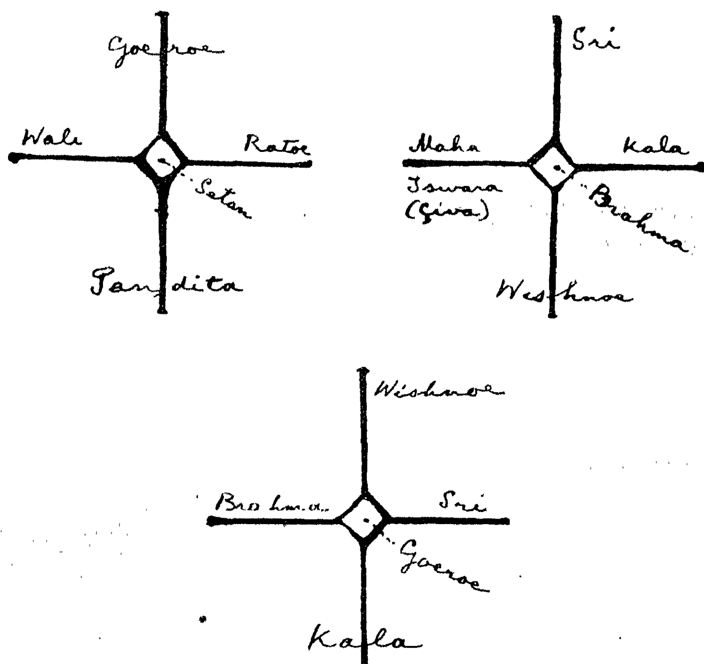
Het gewone grieksche kruis wijst het middenpunt en de

Men had boven de deuren van het inlandsche sociteitsgebouw n.l. de volgende zinsneden aangebracht, waarvan elk woord de daarachter tusschen haakjes aangegeven waarde heeft, welke cijfers het begin- en het eindjaar van het 50-jarig tijdperk aangeven — steeds van rechts naar links gelezen —:

1e. Obahē (6) *boedi* (6) *boedjangganing* (8) *goesti* (1) = 1866, „de wijziging van inzicht van de adviseurs van den vorst," slaande op het oprichtingsjaar, toen de regeering meer aandacht begon te wijden aan het inlandsch onderwijs;

2e. Watěkē (6) *woeroek* (1) *gapoeraning* (9) *hardjå* (1) = 1916, lett.: „de natuur van het onderwijs is de poort der welvaart", dus zooveel als: onderwijs heeft de strekking om de welvaart te bevorderen.

vier hoofdwindstreken aan, maar bovendien nog veel meer. Want die windstreken hebben hun goden, *indĕra*, afgeleid van *Indra* (zie Klinkert's maleisch wdb.); vandaar de gajōsche uitdrukking *pantja indĕra*, welke wij boven ontmoetten, ofschoon bij hen de vier „heeren" der windstreken de Siah òpat worden genoemd naar het arabische *asjâch*, mv. v. *sjaich* (zie Hazeu's Wdb. s. v). Die goden of geesten zijn op Java aan het hindoe-pantheon ontleend; ook worden de duivel en verschillende met magische kracht bedeelde wezens aan de verschillende kardinale punten gedacht. Zoo ontmoeten wij b.v. in het aangehaalde werk o.a. de volgende päntjä-soedä:

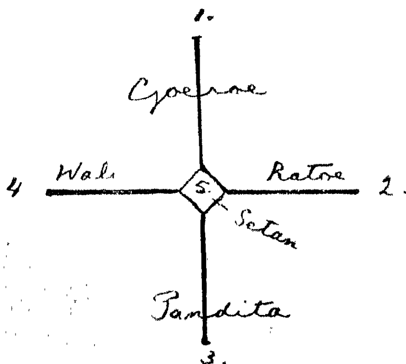

In nauw verband hiermede staat de javaansche tijdrekenkunde, die in hare 5-daagsche pasar-week de montjå-pat-gedachte vertoont, zoodat deze vijf weekdagen: *lĕgi*, *paing*, *pon*, *wagē*, *kliwon* eveneens aan de påntjå-soedå verbonden zijn. Behalve deze 5-daagsche, heeft men de 7-daagsche *woekoe*-week; de

combinatie van pasar- en woekoe-weekdagen speelt in het leven van den Javaan een belangrijke rol, en vormt de 35-daagsche maand. [1])

Aan elk van die dagen is eene bepaalde getalswaarde toegekend, *nĕptoe* genaamd, terwijl de verschillende „heeren der kardinale punten" elk hunne waarde t. o. v. goed of kwaad hebben.

Wanneer men nu wenscht na te gaan, of een bepaalde dag van de 35-daagsche maand goed of kwaad voorspelt, telt men de som der *nĕptoe's* van den pasar-woekoe-dag af op de pantjasoeda, en ziet dan op welken „heer" men stuit. Zoo gebruikt men in midden-Java b.v. de volgende påntjå-soedå:

Wil men nu zien, of de dinsdag-lĕgi een goede of kwade dag is, zoo telt men de som der nĕptoe's van dinsdag (= 3) en lĕgi (= 5) af op de pantja in de door cijfertjes aangegeven volgorde, en komt dan op Pandita, die — volgens de daartoe ingerichte tabel — een slechten dag spelt, nl. armoede en verlies (van Hien, V, 8, 12, 13). Om de goede of kwade

---

[1]) Zie over de javaansche tijdrekenkunde vooral het artikel van Rouffaer in Enc. v. N. I., IV, en de daar aangehaalde schrijvers; zie ook Van Hien, I, 113 v. v.

Eigenaardig is het, dat ook de oude Babyloniers naast de 7-daagsche, de 5-daagsche week hebben gekend; zie prof. H. Winckler, Die babylonische Kultur in ihren Beziehungen zur unsrigen, blz. 25.

richting te weten, welke men bij reizen of ondernemingen te volgen heeft, gaat men op soortgelijke wijze te werk met daarvoor ingerichte pantja's, nu *påntjå-driå* genoemd, en daarbij behoorende tabellen (zie Van Hien, o. c. 27 v. v). Dieven o. a. maken van dergelijke „tellingen" geregeld gebruik; zie daarover een aardig opstel „Dievenbijgeloof" van mijn oud-leerling Radhen Prawata in de eerstvolgende aflevering van het Tijdschrift v. h. Bat. Gen.

Het verband, dat blijkens dit alles bestaat tusschen stamindeeling, windstreken, tijdrekening, goden en geesten, goed en kwaad, moet wel op een classificatiestelsel gebouwd zijn, waarin al het bestaande is opgenomen en waarvoor wij boven slechts enkele survivals vonden. De *måntjå-pat*, *pantja-indĕra*, vormt daarvan de basis; alles is oorspronkelijk waarschijnlijk onder een oer-stamindeeling in vieren, grondslag van de wereldindeeling in vieren, ondergebracht geworden. „De vier windstreken zullen de Aarde in vier gelijke deelen verdeelen," lezen wij volgens Van Hien, 1, 7, in een hindoe-javaansch scheppingsverhaal; „het eerste gedeelte zal wit zijn, het tweede geel, het derde rood en het vierde zwart". Men ziet, ook de kleuren zijn onder de vier windstreken gebracht. Zoowel aan de dagen der 5-daagsche, als aan die der 7-daagsche week zijn een of andere god of geest uit het hindoe-pantheon, alsmede verschillende kleuren en eigenschappen verbonden, terwijl bovendien de dagen der pasarweek elk met eene bepaalde hemelstreek, die der woekoe-week met zon of planeet in verbinding staan; zoo b.v. *lĕgi:* de marktdag ten oosten; kokosmelk, de witte en de zoete; Brahma; *pahing:* bloed, rood, de marktdag ten zuiden, Samboe; *pon:* goud, geel, de marktdag ten westen, Kamadjaja; *wagē:* zwart, donker blauw, de marktdag ten noorden, Wishnoe; *kliwon:* gemengd, hitte, de marktdag in het midden, Bajoe (Van Hien, I, 31; zie Enc. N. I. IV, 452 v.).

Ook ziekten worden bij de dagen der week ingedeeld en de wijze, waarop men daartegen reageert, wordt daarvan afhankelijk gesteld. Dit bleek mij onlangs uit eene correspondentie

uit Djokdjakarta in het Soerabajasch Handelsblad, waarin gemeld werd, dat een geneesheer last had ondervonden van een hadji, die zich tegen het onderzoek van een van pest verdacht lijk wilde verzetten.

„Deze hadji (zoo lezen wij o. m.) had z'n eigen idee over „de pest; volgens hem is die ziekte na de maand Soeroe als „geweken te beschouwen. Dat weet hij uit een boek, en waar „het betrokken geval zich op Vrijdag voordeed, leerde het „wijze boek Primbon [1]) des vromen mans:

„Kalau penjakit djatoeh hari Djoemahat, itoe dari Toean „Allah. Obatnja: menjan." [2])

„Dit opent heel nieuwe perspectieven op medisch gebied. „Men bestrijdt de ziekten niet meer op de tot dusver gevolgde „wijze en deelt ze in volgens de dagen der week. Bij ieder „die op Vrijdag ziek wordt, zal menjan worden gebrand. Ver„toont de ziekte zich des Zaterdag, dan zal er een geitje „worden geslacht en tot saté worden verwerkt. Zoo brengt „iedere dag z'n eigen medicijn."

In hoeverre het bovenstaande wijst op oorspronkelijk-javaansche classificatie of classificaties, in hoeverre aan ontleening te denken is, zou men slechts door minutieus onderzoek kunnen trachten uit te vorschen; hierin geheel slagen zou men dunkt mij echter nooit. In geen geval late men zich te vlug ertoe leiden, uit vreemde namen te concludeeren tot ontleening; zooals bekend komt het zeer dikwijls voor, dat vreemde namen aan inheemsche begrippen gegeven, of op een of andere wijze vastgeknoopt worden (zoo b.v. de hindoe-goden aan de dagen der pasarweek). Nòg minder, natuurlijk, is het geoorloofd, ontleening aan te nemen op den enkelen grond van overeenkomst, zooals maar al te dikwijls geschiedt (vroeger b.v. ten aanzien der besnijdenis; zie Wilken's opstel hierover in Verspr. Geschr. IV 205 v.).

---

1) *Primbons* zijn wichelboeken.

2) D. i.: „wanneer de ziekte op een Vrijdag valt, komt zij van God. De medicijn ervoor is dan *mĕnjan*" (soort wierook).

Zoo is m. i. dan ook de vierdeeling der ruimte met de daarmede verband houdende primitieve classificatie in vier rubrieken, gegrond op de oorspronkelijke stamindeeling, als uiting van den „Universalgedanke" te beschouwen. Als een verre naklank hiervan klinkt het gajōsche spreekwoord: *saraq opat, dĕwal mpat-sagi* = vier zijn de standen, vierkant is de wal (Snouck Hurgronje, Gajōland, 86; waar, in eene noot, wordt opgemerkt, dat *dĕwal* = „versterkte wal in oorlogstijd", ook gebruikt wordt in den zin van grenzen eener kampōng met andere kampōngs of met het woud). Zoo drukken de Karo-Bataks de noodzakelijkheid van de vijf stammen (beter „clans"; oorspronkelijk waren er waarschijnlijk slechts vier) uit door het spreekwoord: „gelijk er om te eten 5 zaken noodig zijn, water, rijst, spaansche peper, zout en vuur, alzoo zijn er ook vijf *mărga*'s". (Zie C. de Haan, Verslag van eene reis in de Bataklanden, 19). Wijst dit spreekwoord inderdaad niet op eene indeeling van de voor den Batak allervoornaamste levensbenoodigdheden naar de bij hen bestaande stamindeeling?

Men leze ook, in verband met hetgeen wij boven over de oorspronkelijke stamindeeling der Minangkabauers zeiden, wat Westenenk in zijn „Minangkabausche nagari" op blz. 137 v.v. over de viereenheid van het nagari-bestuur, inzonderheid der Kōtŏ-Pilianglanden, mededeelt: de instelling van de *oerang ampè djinih*, bestaande uit 1e den *panghoeloe*, hoofd der kernfamilie van het dorp (oorspr. clan-hoofd); 2e den *malim*, den soekoe-godsdienstbeambte; 3e den *manti*, den „taalman" (Van Vollenhoven), die „rap van tong, eerlijk en onpartijdig" moet zijn, den adat-officier van justitie; en 4e den *doebalang*, den dorpsschout. Ieder van hen heeft zijn eigen kleur en wordt met een der vier elementen in verband gebracht: zwart is de kleur van den panghoeloe, die is „de grond, de bodem, waarop alles steunt"; *oengoe* of paars de kleur van den manti, die is „de wind, die het woord overbrengt"; wind die van den malim, die is „het water, dat het onreine afspoelt"; en rood die van den doebalang, die is het vuur, dat met geweldige kracht optreedt".

Waar wij onzen blik ook heen wenden, overal treffen wij de vierdeeling der ruimte aan: „The four points of the compass „are already mentioned in the R.V. (= rigveda) in an adverbial „form and in the A.V. (= atharva-veda) as substantives. Hence „„four quarters" (pradiśah) are spoken of, a term also used „as synonymous with the whole earth, and the earth is described „as „four-pointed""; aldus lezen we in A. A. Macdonell, Vedic mythology, 9 (1897). „De vier windstreken zullen de Aarde in vier gelijke deelen verdeelen", lazen we boven in een hindoe-javaansch scheppingsverhaal. Die vierdeeling der ruimte vindt men in rudiment nog terug bij de Gajō's, wier goudwasschers, landontginners en jagers nooit verzuimen, om de gunst van de vier „heeren der plaats" te winnen, deelt prof. Snouck Hurgronje ons mede in Gajōland 361; en dan lezen wij verder op blz. 362: „Dit viertal is een der vele, die in „de populair-mohammedaansche mystiek van dezen Archipel „zulk eene belangrijke plaats innemen, en de Gajō's zelve „brengen ze in verband met de vier elementen, *nasir si òpat*, „waaruit alles geschapen is: *tanòh*, *wöih*, *rara*, *koejoe*, aarde, „water, vuur, wind of lucht". Zoo vinden wij dan ook méér *Sìò-pat*'s: de vier kedjoerōn's of hoofden, beschouwd als erfelijke leenheeren van den soeltan van Atjèh; de vier autoriteiten van den stam: *rödjö*, *toeö*, *imöm* en de *saudörö*; de *sòpat* (samentrekking van *si-òpat*), waarmede de 4 voor de Gajō's voornaamste zinnen bedoeld worden, gezicht, gehoor, smaak en reuk; enz. (zie Hazeu's Wdb. s. v. òpat). [1])

„Dat elk deel der schepping een manifestatie van het wezen „des Scheppers is, verduidelijken [de pantheistisch-mohamme-

---

[1]) Eene uitvoerige uiteenzetting van het, eveneens op het heilige getal 4(8) in hoofdzaak berustend divinatiestelsel der Bataks van Padang Lawas geeft J. B. Neumann in zijne bekende verhandeling „Het Panē- en Bila-stroomgebied", in Tyds. Aardr. Gen., 2e serie III, 2, blz. 533—542.

Over den grooten invloed van de montjäpat-gedachte op het bijgeloof, verbonden aan het kruis en wat daarmede in verband staat (kruiswegen!), handelde ik in mijn „Het primitieve denken", Bijdr. T. L. Vk. dl. 71, 1916, §§ 113—147, en de s. v. „kruis" aangegeven plaatsen.

„daansche auteurs] door te wijzen, op de hoogere eenheid, „waarin de vier windstreken, de vier elementen, de vier hoofd-„bestanddeelen der ritueele godsdienstoefening, de vier aarts-„engelen, de vier rechtvaardige opvolgers van Moehammed „en de vier orthodoxe scholen van wetgeleerdheid samenvloeien. „Daar nu ook de in God aanwezige vier soorten van eigen-„schappen, bij den mensch vier soorten van lichaamsdeelen „en onder de openbaringen Gods vier hoofdboeken beant-„woorden, ziet men hoe onder andere die overal wederkeerende „viertallen de eenheid van al het geschapene in God demon-„streeren; de taak der mystiek is het, bij den mensch het „bewustzijn dier eenheid te wekken, zoodat hij zich zoowel „= God als = het Heelal gevoelt." Aldus nogmaals prof. Snouck Hurgronje in „Atjèhers", II, 12; de openbaring der vierééenheid van het Al „in a nutshell"!

En richten wij onzen blik naar de nieuwe wereld zóo is het al niet anders! W. H. Holmes getuigt in Handbook of American Indians s.v. „cross" van hen: „When the Indian „considers the world about him, he thinks of it as divided „into the four quarters, and when he communicates with the „mysterious beings and powers with which his imagination „peoples it — the rulers of the wind and rains — he turns „his face to the four directions in stipulated order and ad-„dresses them to make his appeals and his offerings. Thus „his worship, his ceremonies, his games, and even his more „ordinary occupations in many cases are aranged to conform „to the cardinal points, and the various symbolic repre-„sentations associated with them assume the form of the „cross."

Niets anders is het, als wij bij den kerkvader Hieronymus lezen: „Ipsa species crucis, quid est nisi forma quadrata mundi? terwijl wij dezelfde gedachte terugvinden, wanneer wij den heiligen Irenaeus, bisschop van Lyon (c[a] 170) op de vraag, waarom er juist vier evangelies zijn, hooren antwoorden: omdat er vier kardinale punten zijn (S. Reinach, Orpheus, 320)." En dat een der allermodernste mystici, dr.

M. H. J. Schoenmaeckers, die aan zijn mystiek een wiskunstige basis tracht te geven, er niet anders over denkt, ontwaardde ik onlangs uit Frans Coenen's bespreking van diens boek „Het nieuwe wereldbeeld," in Groot-Nederland, Juni-afl. 1916.

Ziedaar nu de wereldomvattende beteekenis van het javaansche *montjåpat*, het kruis, als symbool van het Al!

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET NATIONALITEITSGEVOEL

DOOR DEN HEER

G. KALFF.

De Belgische volksvertegenwoordiger Frans van Cauwelaert schreef eenige maanden geleden in het weekblad *Vrij België* (25 Aug. 1916): „Het vaderland van den doorsnee-burger dat is zijn huis en zijn gezin, zijn dagelijksch brood, het landschap van zijn kinderjaren en de steden waar zijn ouders rusten; zijn vaderland dat is de atmosfeer van zijn geestelijke ontwaking, zijn voorvaderlijke zede; dat zijn de politieke vrijheden en rechten op welke hij roemt, de staatkundige gemeenschap waartoe hij behoort en de erfschatten aan kunstwerken en roemrijke daden, welke aan zijn gemeenschap zijn verbonden. Dit alles staat echter niet op één lijn. De wortel van levende vaderlandsliefde is vooral liefde voor eigen haard; nationaal bewustzijn is in de eerste plaats een vrucht van de meer beperkte, maar ook meer rechtstreeksche ervaring, welke het individu in zijn onmiddellijke omgeving zelf heeft opgedaan.”

De „meer rechtstreeksche ervaring, welke het individu Van Cauwelaert in zijn onmiddellijke omgeving zelf heeft opgedaan” heeft den uitgeweken schrijver vermoedelijk gebracht tot deze ontboezeming over *vaderlandsliefde*. Had hij zich, evenals wij, in bedreigde veiligheid, bezig te houden met wetenschappelijke voordrachten, dan zou hij misschien het oog gericht hebben op het meer omvattend *nationaliteitsgevoel*. Hij zou dan niet hebben gezwegen over het gemeenschappelijk

volkskarakter, ten deele op gemeenschap van ras berustend, dat zich gedurende eeuwen van samenleven heeft ontwikkeld; over het gevoel van saamhoorigheid, geboren uit dat lange samenleven; over het gemeenschappelijk geloof en de gemeenschappelijke taal, al omvatten deze niet altijd de gansche volksgemeenschap; over het gevoel van eigenwaarde als volk; over het verlangen om één te blijven en het gemeenschappelijk streven naar hetgeen het algemeen welzijn kan bevorderen.

Hij had melding kunnen maken ook van de staatkundige eenheid, die belichaamd kan worden in een regeerend vorstenhuis, welks geschiedenis nauw samenhangt met de geschiedenis van het volk. Daarmede zouden niet alle elementen van het nationaliteitsgevoel genoemd zijn, noch alle dingen waardoor het besef van saamhoorigheid kan worden versterkt. Ook echter uit hetgeen hier is medegedeeld, kan voldoende blijken, dat het nationaliteitsgevoel mag worden gekenschetst als: een gemeenschapsgevoel van samengestelden aard.

De bestanddeelen van dat gevoel verschillen onderling in ouderdom en beteekenis. Gehechtheid aan den geboortegrond, overeenkomst van aard, gelijkheid van taal en zeden zullen wel tot de oudste en voornaamste bestanddeelen mogen worden gerekend.. Zoowel echter bij deze als bij de overige kunnen wij in den loop der tijden uitbreiding van invloedssfeer waarnemen; ook den overgang van het onbewuste tot het bewuste, ten minste tot een bewustheid zóó krachtig, dat zij zich moet uiten.

Nemen wij b.v. de gehechtheid aan den geboortegrond. Aanvankelijk geldt deze vooral een streek of een stad; in mindere mate ook den wijderen kring van een gouw, een graafschap, een hertogdom. Eerst later breidt zij zich uit tot het kouinkrijk of keizerrijk dat uit kleinere bestuurs-eenheden ontstond. Met dien verstande echter, dat in den wijdsten kring de minder wijde zichtbaar blijven: in het nationalisme, het provincialisme, en in dat laatste het gevoel voor streek of stad. Er bestaat een Nederlandsch nationaliteitsgevoel. Maar

voelt de Fries zich niet langer Fries, de Limburger niet langer Limburger? Bestaat er geen liefde meer voor de geboortestad of het geboortedorp?

Een dergelijke uitbreiding en tevens een overgang van het onbewuste tot het bewuste zien wij in de verhouding van den mensch tot de hem omringende natuur, in zijn natuurgevoel en zijn beschouwing van het vaderlandsch landschap.

In de middeleeuwen vinden wij, vooral bij de mystieken, wel eenig welbehagen in de natuur, maar weinig oog voor het eigenaardig karakter en de eigenaardige schoonheid van de eigen omgeving. De Renaissance brengt ook hier verandering. Thomas à Kempis verliest geen woord over de zachtbevallige omgeving van den Sint-Agnietenberg; doch Petrarca toont een gevoel voor de natuur zóó verscheiden en sterk als wij het in geen middeleeuwsch mensch aantreffen. Voor Thomas de eenzaamheid der kloostercel: „cella continuata dulcescit" — voor Petrarca de eenzaamheid in bosschen en op bergen, door hem verheerlijkt in zijn geschrift *De vita solitaria.*

De moderne natuurbeschouwing ontwikkelde zich ten deele onder den invloed der Christelijke, die de schepping slechts als afspiegeling van den Schepper kon zien; immers „de hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel verkondigt zijner handen werk". Anderdeels moeten wij hier rekening houden met de utilistische natuurbeschouwing; niet op de schoonheid of het eigenaardig karakter der natuur hield zij het oog gericht, doch op haar nut voor den mensch, die immers in het middenpunt der schepping stond. Eerst de Romantiek wees hier een nieuwen koers. De Engelschen gingen vóór; Rousseau volgde hen. Een groot deel der natuur, tot dusver weinig of niet opgemerkt, werd nu voorwerp van aandacht of bewondering: de zee, de wijde vlakte, het verheven zwijgen van den nacht, de glanzende maan en de stralende sterrenhemel, de schoonheid van herfst en winter, het geheimzinnige en de onbekende machten der natuur. De groeiende historische belangstelling speelt door dit wordend natuurgevoel heen: het oog opent zich voor het historisch element in het landschap.

Een derde voorbeeld levert ons de belangstelling in het gemeenschappelijk volksverleden, immers óók een der banden die een volk bijeenhouden. In de middeleeuwen is die belangstelling even te zien; doch zij gaat niet diep, zij geldt vooral het eigen gewest, zij wordt aangetroffen vooral bij de geleerden. Eerst na en door de Renaissance begint zij zich te ontwikkelen. De historische critiek ontwaakt; de geschiedenis gaat invloed op het leven oefenen; ten minste, men prijst haar: „een school van staat, een leidstar van regeeringe, een kompas van beleidt, een weghwyzer ter oorloghskunde, een leermeester van grootmoedigheit, bescheidenheit en gemaatighthheit, een opwekker tot liefde des vaderlandts en der vryheit" — zooals Brandt van Hooft's *Nederlandsche Historiën* zeide. Poëzie en tooneel, schilderkunst en prentkunst, opschriften en emblemata brengen haar onder de groote menigte. In de tweede helft der 18de eeuw wordt dan, ongeveer tegelijk met de Romantiek, de nieuwere historische wetenschap geboren, gelijk wij haar in hoofdzaak nog kennen. Van dien tijd af trekt de belangstelling in het verleden steeds meer binnen den kring van haar beschouwing, gaat zij het gansche volksleven van voorheen, uiterlijk en innerlijk, omvatten.

Wat ik getracht heb te doen voor een paar bestanddeelen van het nationaliteitsgevoel, zou men kunnen beproeven voor de overige; maar de vluchtige omtrek zou schildering moeten worden, en die schildering zelve gedocumenteerd. Kenden wij de ontwikkeling en den onderlingen invloed der voornaamste bestanddeelen; hadden wij daarbij een overzicht van het nationaliteitsgevoel, gelijk het zich gedurende den loop der tijden geuit heeft in verlangen en wenschen, streven en doen — dan zouden wij voldoende gegevens bezitten om een geschiedenis van het nationaliteitsgevoel te ondernemen. Nu zijn wij daartoe op verre na nog niet in staat; maar wij kunnen een stap zetten op den weg die daarheen leidt. De omvang der stof dwingt ons echter tot beperking. Zoo zullen wij dan pogen eenige voorstelling te geven van het nationaliteitsgevoel,

gelijk het zich gedurende de 16[de] eeuw openbaart in de voornaamste literaturen van West-Europa.

Wij kozen de 16[de] eeuw, omdat deze ons de wording toont van eenige volken en staten uit kleinere volks- en bestuurseenheden; die volken onderling in levendiger verkeer, dat het eigen karakter beter deed beseffen door de tegenstelling met het uitheemsche; tevens het nationaliteitsgevoel onder den invloed der Renaissance, en — bij de Germaansche volken — den invloed der Hervorming op de ontwikkeling en de verheffing der volkstaal.

Ons beperkend tot de uitingen van het nationaliteitsgevoel in de literatuur, krijgen wij slechts een deel van het onderwerp te zien. Die noodwendige onvolledigheid wordt echter ten deele vergoed door het vergelijkend karakter van ons onderzoek; het aantreffen van dezelfde verschijnselen, van een gelijken of overeenkomstigen gang van zaken bij verschillende volken moge aan de uitkomsten van ons onderzoek eenige betrouwbaarheid bijzetten.

De 16de eeuw mag in de geschiedenis van het nationaliteitsgevoel een nieuw tijdperk heeten; echter, ook hier zien wij de continuïteit met het verleden en het oude naast het nieuwe. Om die reden achten wij wenschelijk onze beschouwingen in te leiden door eenige opmerkingen over het nationaliteitsgevoel, zooals het zich hier en daar in de middeleeuwsche letterkunde vertoont.

Mij is geen middeleeuwsch geschrift bekend, dat getuigt van een zóó veelzijdig ontwikkeld nationaliteitsgevoel als de bekende Latijnsche kroniek van den Deen Saxo. Jörgen Olrik, die er enkele jaren geleden een Deensche vertaling van gaf, heeft in zijn Inleiding tot dat werk de voornaamste bestanddeelen van Saxo's nationaliteitsgevoel opgesomd.[1]) Voor Sakse, zegt Olrik, is het gansche Noorden wel één, maar voor Denemarken voelt hij toch sterker dan voor Zweden en Noorwegen. Naast dat algemeene gevoel zien wij het bijzondere, in den wijderen kring den engeren: hier en daar zekere voorliefde

[1]) Sakses Danesaga.... ofversat af Jørgen Olrik. København 1908—'12.

voor zijn geboorte-eiland Seeland. Sakse beseft, dat hij door zijn taal en zijn geslacht behoort tot het Deensche volk. Het gevoel van trouw aan den koning is hem niet vreemd, evenmin als de bewondering voor de deugd en den roem van het voorgeslacht. Zijn patriotisme schijnt zich te hebben ontwikkeld onder den invloed van de vaderlandsliefde der Romeinen. De liefde tot zijn volk gaat bij hem samen met afkeer van naburige volken; niet zoozeer van de Noren en de Zweden, al heeft hij wel een en ander op hen aan te merken, als wel van de Duitschers. Zijn afkeer van de Duitschers wortelde in zijn droefheid over den stadig groeienden invloed van het machtig nabuurvolk; een invloed die voor hem gelijk stond met de zege van uitheemsche weekelijkheid over Ouddeensche gehardheid en heldhaftigheid.

Al deze in Sakse's *Danesaga* voorkomende elementen van het nationaliteitsgevoel treffen wij aan ook in de literatuur van andere volken. Sommige dier getuigenissen dagteekenen zelfs uit nog vroeger tijd dan dien van Sakse, die waarschijnlijk heeft geleefd van het midden der 12de eeuw tot omstreeks 1225.

In de *Chanson de Roland* immers, die in het laatst der 11de eeuw haar tegenwoordigen vorm schijnt te hebben gekregen, vinden wij een sterke gehechtheid aan den geboortegrond; op verscheidene plaatsen in dat gedicht wordt met liefde gesproken van „dulce France" of „France dulce, la belle". [1]) Ook de eer van het land gaat den dichter dezer *Chanson* reeds ter harte, [2]) zooals blijkt ook uit deze verzen der Nederlandsche bewerking:

> Dan wille God niet, dat ghesciet,
> Dat soete Vrankrike bi mi
> Sijn eere verliese.....

Liefde tot den geboortegrond vinden wij ook in den *Roman van Lancelot*; hier is zij zelfs eenigszins modern getint; immers

---

1) Vgl. de uitgaaf van Léon Gautier (1881) vs. 116, 360, 702, 1695, 1861.

2) A. w. vs. 1090, 1734.

de ridder geeft uiting aan zijn vaderlandsliefde, terwijl hij op een schip het land van Logres verlaat en onder het wegvaren stadig het oog houdt gericht op de wijkende kust.

Het is overigens licht mogelijk, dat ook hier iets dat wij modern zouden willen noemen, bij nader inzien tevens antiek blijkt. Ten minste wij vinden dezen trek terug in de veelgelezen *Alexandreïs* van Gautier de Chatillon, door onzen Maerlant verwerkt tot zijn *Roman van Alexander.* [1])

Het gevoel van trouw aan den koning was niet uitsluitend Deensch, doch maakte deel uit der algemeen-Germaansche overtuiging: dat trouw aan den gekozen aanvoerder de opperste deugd is van een krijgsman. Vandaar dat de weerzijdsche trouw van heer en vazal een der voorname motieven uitmaakt van het *Nibelungenlied* en dat de loyauteit van den vazal jegens zijn heer zoo sterk spreekt in onzen roman van *Karel en Elegast.* [2]) Dezelfde toewijding aan den vorst vinden wij in de middeleeuwsche Fransche en Spaansche literatuur. „Voor zijn heer", zegt de dichter der *Chanson de Roland* „moet men bittere ellende lijden, groote hitte en felle koude verdragen, huid en haar voor hem inschieten." [3]) En waar toont de trouw aan den vorst zich treffender dan in het oud-Spaansche *Poema del Cid*?

Ontzag en eerbied voor den vorst gaan in eenige laat-middeleeuwsche liederen op merkwaardige wijze samen met eenvoudige vertrouwelijkheid; een dergelijke mengeling van gevoelens als wij kunnen waarnemen in de verhouding van den middeleeuwschen Christen tot God, Jezus en Maria. Wij zien dat in eenige Nederlandsche liederen op Maria van Bourgondië, Filips den Schoone, Keizer Maximiliaan en Karel V; ook in de Fransche liederen op het herstel van Anne de Bretagne, het vertrek van „la royne d'Escosse disant adieu à son père

---

1) Sed dulces oculos animumque retorquet ad Argos,
Donec ab intuïtu longe decrescere visus,
Europae defecit apex portusque recessit.

2) Vgl. vooral vs. 619 vlgg. (ed Bergsma).

3) A. w. vs. 1010—'12.

et à tous ses amis", op den dood der prinses van Condé. [1])

Over het algemeen is het nationaliteitsgevoel, dat tot uiting komt in de middeleeuwsche literatuur, chauvinistisch getint: de tolken van dat gevoel kunnen geen kwaad zien in het eigen volk, geen kwaad genoeg in andere volken.

Over Saxo's afkeer van de Duitschers spraken wij hierboven reeds. In die gezindheid stond hij waarschijnlijk niet alleen: een der liederen op den volksheld Holger Danske ten minste stelt dezen tegenover Dietrich van Bern als den vertegenwoordiger van het Duitsche en uitheemsche. Wat wij van de gezindheid der Zweden jegens de Denen bemerken, is ook juist niet welwillend. Het dient erkend, dat wij hier steunen op de getuigenissen van slechts twee mannen: de gebroeders Johannes en Olaus Magnus. Beiden echter waren geestelijken van hoogen rang, Johannes zelfs aartsbisschop van Upsala, en behoorden tot de geleerden en ontwikkelden van dien tijd. Beider Latijnsche geschiedwerken dagteekenen uit de eerste helft der 16de eeuw en werden in het midden dier eeuw uitgegeven te Rome, waarheen de broeders gevlucht waren voor de zegevierende Hervorming; echter ademen beide kronieken in hoofdzaak den geest der middeleeuwen. Olaus Magnus beroept zich op Saxo tegen diens eigen volk: „Saxo testatur", lezen wij ergens, „Danos suos mentiri et fallere inter vitia et sordes non ducere". [2]) Elders drijft hij den spot met de grootspraak der Denen. [3]). Zijn broeder, de aartsbisschop, is vol van de voortreffelijkheid der Zweden en nog vijandiger dan Olaus tegenover de Denen gezind. De „Sueonum simplicitas" wordt tegenover de „astutia Danorum" gesteld. De Zweden zijn onoverwinnelijk, zoolang zij slechts eendrachtig zijn. De beste koninginnen die Denemarken heeft gehad, kreeg het uit Zweden. Johannes groeit er in, dat de Denen die zoo hoog

---

[1]) Vgl. mijne *Gesch. der Ned. Lett.* II, 164 vlgg. en *Recueil de Chants histor. franç.* par Le Roux de Lincy 2me Série XVIe siècle.

[2]) *Historia de gentibus septentrionalibus* (Romae 1555) p. 274.

[3]) A. w. p. 513.

in hun wapen zijn, „qui de sanguinis nobilitate plus nimio gloriantur”, het hoofd hebben moeten buigen voor een koningsgeslacht dat afstamt van een Zweedschen beer. Ten slotte tusschen Denen en Zweden bestaat een „inveteratum odium” en wie hen zou willen vereenigen „nimis imprudentem aut contra patriam insidiosum se esse probabit.”

Geen andere indrukken van de onderlinge verhouding tusschen volken of volksstammen krijgt, wie zijn blik elders wendt.

Melis Stoke — hij moge nu Zeeuw of Hollander zijn geweest — uit zich vijandig over de onbeschaamde Friezen; de Vlaming Maerlant en de Hollander Willem van Hillegaersberch evenzoo over de Friezen en de Saksen. Hoort den Hollandschen edelman Dirc Potter uitvaren tegen de Italianen in wier midden hij een tijd lang had geleefd: „Ter wereld leeft geen vuiler volk; die vuile honden leven in allerlei zonde; vrouwen slaan, daar stellen zij een eer in; schelden kunnen zij — van leer trekken, dat durven zij niet. Voorts zijn zij hebzuchtig, onbetrouwbaar, verraderlijke gifmengers, leugenaars en roovers.” [1])

De dichters der Fransche historische liederen uit het eerste kwart der 16de eeuw laten zich minachtend uit over de Vlaamsche en Duitsche „dronquars” en „godalliers”, over de kettersche „reîstres”. Bij een dergelijke gezindheid kon er moeilijk sprake zijn van weerzijdsche belangstelling of van pogingen om het wezen van een ander volk te leeren kennen. Iets dat lijkt op volkskarakteristiek is in de middeleeuwsche literatuur, voorzoover ik haar ken, uiterst schaarsch; eenige laat-middeleeuwsche rijmpjes over den aard der Brabanders, Vlamingen, Hollanders en Geldersehen kunnen hier maar even in aanmerking komen. [2])

Uiterst schaarsch zijn ook de getuigenissen, waaruit besef van taalgemeenschap blijkt. Iets van dien aard is te vinden bij den Antwerpschen schepenklerk Jan Boendale, waar hij

---

[1]) *Der Minnen Loop* III, 98 vlgg.
[2]) Gesch. der Nederl. Lett. II, 73—4.

het Dietsch tegenover het Walsch stelt, en „alle die spreken Dietsche tale" als één geheel noemt.[1]) Die laatste uitdrukking is opmerkelijk ook omdat wij haar letterlijk terugvinden in een Engelsch historisch lied van Laurence Minot, een tijdgenoot van Boendale, die o.a. een gevecht op de Schelde heeft bezongen.[2])

Voor zulke dingen als volkskarakteristiek, besef van taaleenheid en van de waarde eener eigen taal waren verreweg de meeste West-europeesche volken nog niet rijp. Zij zouden er rijp voor worden eerst door den invloed der klassieke oudheid; een invloed die nooit geheel had opgehouden, maar die eerst in de 14de eeuw zóóveel nieuwe kracht kreeg, dat men van een herleving mag spreken.

Het volksbestaan der Grieken en Romeinen had stadia van ontwikkeling doorloopen, die de moderne volken nog wachtten. In den loop hunner geschiedenis, en vooral in hun besten tijd, zien wij bij deze volken der Oudheid een sterke vaderlandsliefde, een krachtig besef van eenheid tegenover de buitenwereld, samengaand met volkstrots en minachting van andere volken; belangstelling in het verleden; hoogachting voor de eigen taal — alles in hooger mate dan bij eenig middeleeuwsch volk; daarbij een ondergeschiktheid van den enkeling aan het algemeen, een toewijding van den burger aan den staat, gelijk zij in de middeleeuwen niet of uiterst schaarsch gevonden worden.

Zoo is het dan begrijpelijk, dat de Renaissance hier invloed kon oefenen; ook dat die invloed zich het vroegst vertoont in het land van waar het nieuwe leven was uitgegaan: Italië.

Dat wij van de Italianen tot dusver slechts een paar maal gewag hebben gemaakt, vindt zijn reden in de bijzondere

---

1) A. W. I., 313—4.

2) Princes and pople, old and yung,
Al that spac with Duche tung.

in *Laurence Minot's Lieder* ed. W. Scholle in *Quell. u. Forsch.* 52. Heft, S. 7.

plaats die zij onder de volken van West-Europa innamen. Anders dan de overige volken, konden de Italianen terugzien op voorzaten die één machtig volk vormden en een groot deel der toen bekende wereld beheerschten. Eerst langzamerhand had die eenheid plaats gemaakt voor verdeeldheid. Een tijd lang hielden zij zich staande in machtige republieken; toen deze in verval raakten, werden zij van heerschers overheerschten: Duitschers, Franschen, Spanjaarden gingen hun de wet stellen. Maar de herinnering aan het grootsch verleden bleef leven in de besten. Die herinnering en hun aangeboren geestesbeschaving gaven hun een sterk gevoel van eigenwaarde, een gevoel dat wij hebben aangewezen als een der elementen van het hedendaagsch nationaliteitsgevoel. Hun voortreffelijke aanleg stelde hen in staat de geestelijke leiders der overige volken te worden, en hun land te maken tot een middenpunt van geestelijk verkeer.

Zulke omstandigheden waren wel geschikt om verscheidene elementen van het nationaliteitsgevoel tot ontwikkeling te brengen.

In Dante zien wij een sterke liefde tot zijn geboortestad. Sober en treffend uit die liefde zich in dat ééne voornaamwoord van bezit, maar verloren bezit: „Fiorenza mia" of „nel mio bel san Giovanni". [1]) Zoo sprak de doorluchtige balling; een der eersten die tot het inzicht zijn gekomen, dat de balling ook buiten zijn vaderstad een geestelijk tehuis kan vinden in zijn taal en zijn beschaving; een der eersten ook die, zeker op voorgang der Ouden, getuigd hebben: „de wereld is mijn tehuis" en daarmede aan het kosmopolitisme een plaats gegeven naast of tegenover het nationaliteitsgevoel. [2]) Toont Dante ons ook, voor het eerst in de literatuur, den enkeling tegenover zijn volk — op den grond zijner ziel lag toch een sterke liefde voor Italië.

Nergens misschien heeft hij van die liefde op zóó aangrijpende

1) Vgl. *Purgatorio* VI, 127 en *Inferno* XIX, 17.

2) Vgl. Burckhardt's Cultur der Renaissance in Italien, I. 77, 147 (4e Aufl.)

wijze getuigd als in dien prachtigen Zesden Zang van zijn *Purgatorio* en de verzen die aanvangen: „Ahi, serva Italia, di dolore ostello"; de weeklacht over het schip zonder loods in fellen storm, het ros zonder ruiter; over de verdeeldheid, de partijzucht en de wispelturigheid der machthebbers en wetgevers.

Dante's liefde voor zijn volk openbaart zich eveneens in zijn hoogachting voor de volkstaal. Zijn verhandeling *De vulgari eloquio* is het eerste geschrift uit dien tijd waarin de moedertaal als een waardig voorwerp van onderzoek is behandeld. Toen hij een aanvang zou maken met het schrijven der *Commedia* weifelde hij — zegt men — tusschen het Latijn en de volkstaal; maar de laatste zegevierde, tot onberekenbaar voordeel voor de literatuur en Italië en de gansche moderne beschaving. [1])

Hoeveel waarde de Italianen hechtten aan de schoonheid der omgangstaal, het „bel parlar", blijkt duidelijk uit de Inleiding tot een novellenbundel van het laatst der 13de eeuw, bekend onder den naam *Ciento Novelle Antike* of *Il Novellino*.

Evenals Dante klaagt ook Petrarca over de rampen van zijn vaderland, wenscht hij den terugkeer van de vroegere eenheid en den vroegeren roem, zij het ook dat zucht naar eigen roem deze klachten en wenschen vertroebelde. [2]) Petrarca, dweepziek vereerder der Ouden, inzonderheid der Romeinen, handschriftenjager, verzamelaar van munten en penningen, vorstendienaar, redenaar, afgezant, die zelf groote reizen deed en betrekkingen onderhield met buitenlandsche geleerden, is het type en het voorbeeld geworden van de latere humanisten.

Die humanisten, uit alle landen van West-Europa, in den loop der tijden aangegroeid tot duizenden, gestadig reizend en trekkend, en voortdurend in onderling verkeer, vormden een internationale broederschap, met de Oudheid tot gemeenschappelijke kapel en het Latijn als een soort van heilige taal die

---

1) Vgl. Scartazzini's *Dante-Handbuch* S. 304.
2) Vgl. Voigt's *Wiederb. des class. Alterth.* (2e Aufl.) I, 65.

hen scheidde van en verhief boven het „profanum vulgus.” Velen hunner paarden een sterk nationaliteitsgevoel aan vereering der Oudheid en kosmopolitische neigingen; allen samen hebben zij de volken den blik leeren richten over de grenzen van het eigen land, het nationaliteitsgevoel verruimd, den weg bereid die eens moge voeren tot een broederschap der volken.

Heeft Italië vóór de 16de eeuw zulk een belangrijk aandeel gehad in de ontwikkeling van het nationaliteitsgevoel, dan kan het ons niet bevreemden dat die ontwikkeling zich in de 16de eeuw nog voortzet. De Italiaansche letterkunde van dien tijd biedt ons gegevens om iets van die ontwikkeling te toonen.

In intellectueel opzicht voelden de Italianen zich één. De novellist Bandello mocht inderdaad spreken van: „tutti signori e popoli Italiani.” [1]) Opmerkelijk mag in dit verband heeten ook, dat de dichter Luigi Alamanni, verbannen uit Florence en gereed de Alpen over te trekken, zijn droefheid lucht geeft in een sonnet, gericht niet tot zijn vaderstad, maar *All' Italia* (1537). [2])

In staatkundig opzicht echter bleef Italië verdeeld; de republieken, voorname steden, hertogdommen, vormden zelfstandige, onderling niet zelden vijandige, eenheden. In overeenstemming met dien toestand is de verheerlijking van belangrijke steden als Napels, Milaan, Verona in Bandello's novellen. [3]) Ook de onderlinge naijver waarvan diezelfde auteur ons een staaltje geeft, waar hij vertelt: „telkens als ik wil spreken over mijn vaderland Milaan, zijn er vrij wat die ongaarne naar mij luisteren en .... dwaselijk hun eigen vaderland hemelhoog trachten te verheffen.”

Men zal opgemerkt hebben, dat Bandello hier het, van de Romeinen afkomstig en door de Italianen behouden, woord *patria* bezigt van Milaan, waar hij een tijd lang heeft gewoond;

---

1) *Novelle del Bandello* a° 1554 (z. pl.) III, 104 v°.
2) Vgl. *Manuale della lett. Italiana* (d'Ancona e Bacci) II, 551.
3) A. w. II, 7, 8, 9.

in een andere novelle doet hij een zijner personages tot een ander zeggen: „Cremona, Patria vostra"; Baldesar Castiglione, de bekende schrijver van *Il Cortegiano*, noemt Lombardije: „Patria mia": drie staaltjes van een particularisme dat zich handhaafde naast het besef van volkseenheid.

Dat eenheidsbesef werd gekweekt en versterkt door de taal. Vroeger dan bij een ander West-europeesch volk had in Italië, door den invloed van het groote drietal: Dante, Petrarca, Boccaccio, één dialect, het Toscaansch, gezegevierd op de overige en was het bezig gemeene landstaal te worden. Lorenzo de' Medici verheft den lof van het Toscaansch in zijn *Epistola a Federigo d'Aragona*. Bandello getuigt van Petrarca's gedichten, dat zij alle bestaan uit Italiaansche woorden, die meerendeels gemeen zijn „a tutte le natione de l'Italia." [1])

De beroemde humanist en dichter Pietro Bembo trad in zijn dialogen *Le Prose della volgar lingua* in 1525 op als kampioen voor de moedertaal. Een jonger dichter, Grazzini, meer bekend onder zijn academischen naam „Il Lasca", verheft het Toscaansch zelfs boven het Grieksch en het Latijn. [2])

Ik acht het licht mogelijk, dat anderen meer gegevens weten bijeen te brengen dan de hier medegedeelde; niet waarschijnlijk dat zij een auteur kunnen aanwijzen, wiens werken belangrijker zijn voor de kennis van het nationaliteitsgevoel in het zestiend'eeuwsch Italië dan Macchiavelli, den veel gesmade en veel miskende.

In de opdracht van *Il Principe* noemt hij zijn kennis der daden van groote mannen: een vrucht van lange ervaring der hedendaagsche zaken en voortdurende lectuur der Ouden. Daar geeft hij ons zelf een sleutel tot zijn persoonlijkheid; een sleutel dien ik zou willen omschrijven als: bevruchting van het heden door het verleden. Krachtiger misschien dan in één ander Italiaan van dien tijd, leefde in Macchiavelli de herin-

---

[1]) A. w. III, 6 v°.
[2]) Vgl. *Manuale* II, 632.

nering aan de dagen „toen Rome nog de kroon op had.” In zijn *Ritratti delle cose di Francia* zegt hij, dat Frankrijk de Italianen niet behoeft te vreezen „omdat Italië niet meer één is, zooals in de tijden der Romeinen.” Het Eerste Boek der *Istorie Fiorentine* gewaagt met weemoed van de „antica virtù” waarvan nu nog slechts een schaduw valt te zien. Diezelfde weemoed uit zich in het 12de hoofdstuk van *Il Principe* en de uiteenzetting hoe Italië langzamerhand verdeeld en verzwakt is, vervallen tot slavernij en schande. Macchiavelli's kennis van het volksverleden werd bezield door een sterke liefde tot zijn land: „wie in gezindheid en metterdaad zich een vijand van zijn land toont, verdient vadermoordenaar te heeten”, lezen wij in het *Discorso sulla lingua.*

Peinzend over het droevig heden, en wegen zoekend naar een beter toekomst, legt hij de schuld vooral op de vorsten van Italië, die streefden naar beschaving en verfijning, doch de kracht gering schatten; die niet inzagen hoeveel te bereiken valt met een goed leger. Daarom gaf hij in zijn *Principe* een vorstenschool; in zijn *Arte della Guerra* een handleiding om legers te vormen.

Alle vertrouwen in zijn volk had hij niet verloren: „de oude dapperheid is nog niet gestorven in de harten der Italianen”, zeide hij Petrarca na; in het laatste hoofdstuk van zijn *Principe* wijst hij op de meerderheid zijner landgenooten boven anderen in kracht, behendigheid en geest. Dat volk is nog bereid een banier te volgen — zoo richt hij zich tot Lorenzo il Magnifico — indien slechts iemand bereid is de banier te dragen. Met welk een liefde zou die Verlosser worden ontvangen in alle provinciën welke geleden hebben onder die overstrooming van vreemden. Welke poorten zouden zich voor hem niet ontsluiten! Welk Italiaan weigeren zich aan hem te onderwerpen! Immers, zoo barst hij uit met al de minachting van den erfgenaam eener oude beschaving tegenover vreemde indringers, minderen van zijn volk: „Voor iedereen stinkt deze heerschappij van barbaren.”

Niet zóóver echter ging Macchiavelli's geringschatting van

andere volken, of hij toonde in zijn *Ritratti delle cose dell' Alamagna* en *Delle Cose di Francia* belangstelling in en een juisten kijk op het karakter, de levenswijs en de zeden van Duitschers en Zwitsers, Engelschen, Vlamingen en Spanjaarden. Zelfs heeft hij in het korte opstel *Della Natura dei Francesi* het eerste voorbeeld gegeven van een volkskarakteristiek, welke dien naam met eenig recht mag dragen.

De elementen en vormen van het nationaliteitsgevoel, die wij in de Italiaansche literatuur der 16de eeuw hebben aangetroffen, gaan wij nu aanwijzen in de literaturen der overige volken van West-Europa.

Slechts vinden wij ze daar grootendeels in iets lateren tijd. Nu eens zien wij oudere elementen van het nationaliteitsgevoel toegenomen in kracht of gewijzigd onder den invloed van nieuwe toestanden; dan eens nieuwere elementen zich ontwikkelen naast of tegenover de oudere; ten slotte overal den invloed der Renaissance op het nationaliteitsgevoel, in de Germaansche landen ook dien der Hervorming, toenemend in kracht.

De oude liefde voor de kleine wereld der onmiddellijke omgeving, met name voor de geboortestad, deed zich luide hooren onder de, in welvaart en ontwikkeling toenemende, burgerijen. In Lope de Vega's tooneelstukken wordt telkens een of andere voorname stad verheerlijkt. „Het volk dezer stad", lezen wij in *La Estrella de Sevilla*, „overschaduwt het volk van Rome"; „de vroedschap van Sevilla is die zij is", zegt de „alcalde mayor" dier stad fier tot den koning; „de paarden van Cordoba evenaren den wind in snelheid", hooren wij in *Los Comendadores de Cordoba* en „Cordoba is de bloem van Spanje". Onder de complimenteuze Spanjaarden beteekenen zulke lofspraken zeker niet zooveel als bij een ander volk; ook mag men niet voorbijzien, dat deze lofspraken bestemd waren voor het schouwburgpubliek der geprezen stad. Anderzijds echter evenmin, dat Lope's *Comedias* in alle voorname steden van Spanje vertoond zijn en dat wij b.v. in

Los Comendadores de Cordoba een warme lofrede vinden ook op Toledo. [1])

Bovendien zijn zulke voorbeelden van stedenlof ook elders aan te wijzen. Hans Sachs dicht in 1530 *Ein lobspruch der stat Nürnberg* „zu eren meinem vatterlant", gelijk hij zich uitdrukt. „Als ick Antwerpen noeme", zegt een personage uit een aldaar vertoond zinnespel van het jaar 1561, „denckt dat ghij hoort Venegiën, Florentien." Een jaar of wat later spreekt de Zuidnederlandsche geschiedschrijver Marcus van Vaernewyck met trots over „die groote edele stadt van Ghendt", waarop gansch Vlaanderen oogt, „als haren patroon, overhooft ende exemplaer."

Tegenover zulke uitingen van particularisme mogen andere worden gesteld, waaruit besef van volkseenheid blijkt; uitingen ook van liefde tot het eigen land en volk, of van volkstrots, die eveneens getuigen dat een volk zich één gevoelde.

Dergelijke uitingen vinden wij al heel vroeg in de Duitsche letterkunde der 16de eeuw. In een paar strijdschriften uit den Hervormingstijd en een paar geschiedzangen dier dagen wordt eenige malen gesproken van de „teutsche nation", de „ganz teutsche nation", de „werde teutsche nation." De voorstelling van Germania als vrouw komt reeds voor in *Ein klagred teutsches lands mit dem treuen Eckart* [2]); de uitdrukking „das teutsch vaterlande" in een gedicht van Hans Sachs uit het jaar 1532, getiteld: *Wider den blutdürstigen Türken.* Voor de tweede helft der 16de eeuw kunnen wij wijzen op Fischart, die uitspreekt, dat hij zich voelt als „eyn Teutscher aus teutschem Gblüt treuhertziglich"; die trotsch is op het „anererbte teutsch Adlersgmüt." [3])

Een sterk besef van volkseenheid vinden wij ook in den

1) Vgl. Lemcke's *Handbuch der Spanischen Literatur* III, 227, 231, 233, 263.

2) Vgl. *Satiren und Pasquille aus der Reform.* (ed. O. Schade) 1856, n°. I; S. I, 78; Liliencron's *Histor. Volkslieder* IV, n°. 469 en n°. 520.

3) Vgl. Erich Schmidt in *Allg. Deutsche Biogr.* i. v.

anti-hervormingsgezinden Deenschen theoloog Paul Helgesen. In een geschrift van het jaar 1534, kort vóór zijn dood samengesteld, en getiteld: *Een kort underviisning til een Christelig foreening og forligelse*, klaagt hij over de verdeeldheid die de nieuwe leer onder het volk heeft gebracht en schrijft dan o.a.: „Wij zijn Deensche menschen, één vleesch en bloed, in veel opzichten van dezelfde zeden en in dezelfde omstandigheden; wanneer wij niet spoedig eendrachtig worden, maar elkander blijven bijten en verscheuren, zooals wij nu begonnen zijn te doen, dan staat te vreezen dat" enz. [1])

Bij Helgesen's jongeren landgenoot, den Protestantschen bisschop Palladius treffen wij datzelfde besef van volkseenheid aan, gemengd met trots op zijn volk. In het merkwaardig en aantrekkelijk *Visitatsbog*, een handleiding door hem opgesteld ten gebruike bij zijn bezoeken aan de onderscheidene gemeenten, bezigt hij telkens uitdrukkingen als „Dannemand", „Dannekvinde" of „gode Dannekvinder" en „Dannemands barn." Opmerkelijk is vooral deze vermaning tot de Deensche mannen: „Bedenkt, wat uwe verplichtingen zijn jegens uwe huisvrouw en uwe kinderen, indien gij een Deen wilt zijn en heeten." Daar klinkt iets als een „noblesse oblige."

Krachtig spreekt de volkstrots te onzent in de *Twe-spraack der Nederduitsche Letterkunst* van het jaar 1584, [2]) en in een tooneelstuk van den Neurenberger dichter Jakob Ayrer uit het laatst der 16de eeuw: *Julius Redivivus*, dat een doorloopende verheerlijking van Duitschland en de Duitschers bevat.

De volkstrots van dezen tijd stelt de eigen daden gaarne boven die der hoogvereerde Grieken en Romeinen. Zoo deelt de auteur der mooie Spaansche novelle *Historia del Abencerraje y la hermosa Jarifa* (1565) ons mede, dat zekere Rodrigo de Narvaez vele dappere daden bedreven heeft, die waardig zouden zijn in voortdurende herinnering te blijven; „maar", voegt

---

[1]) Aangehaald in P. Hansen's *Illustreret Dansk Litteratur historie* (anden udgave 1902).

[2]) Vgl. mijn *Gesch. der Ned. Lett.* III, 202.

hij erbij, „bij ons in Spanje schat men de dapperheid gering, omdat zij er zóó natuurlijk en gewoon is, dat ook groote daden ons van weinig beteekenis schijnen; anders dan die Grieken en Romeinen, die in hun geschriften iemand onsterfelijk maken en ten hemel verheffen, omdat hij het waagstuk heeft bestaan van ééns in dit gansche leven te sterven". [1])

In Camoëns' *Lusiaden* worden de bedrijven en de roem der Portugeezen telkens verheven boven die van de volken der Oudheid. [2])

Dat laatstgenoemd heldendicht wordt gedragen door een volkstrots en een vaderlandsliefde, zóó indrukwekkend dat zij overtroffen worden slechts door dergelijke uitingen in eenige historische drama's van Shakespeare. Camoëns voelt zich een trouw zoon van zijn volk, een heraut van den volksroem. Verbannen naar een verren uithoek van het Oosten, denkt hij met heimwee aan zijn geliefd geboorteland; hij bedroeft zich, wanneer de Portugeezen te kort schieten in toewijding aan den staat; ook bij hem zien wij dat staren van schepelingen naar de wijkende vaderlandsche kust, waaraan het hart blijft hangen. [3])

Tegenover die laatste passage stellen wij er een uit het Tweede Deel van Shakespeare's *King Henry VI*, waar Queen Margaret beschrijft, hoe wind en zee haar schip terugdrijven van Engeland's begeerde kust; een schildering van uiterlijk en innerlijk leven in een pracht van poëzie, waarbij Camoëns' werk verbleekt. In *Richard II* en *King John* verwarmen wij ons aan een gloed van vaderlandsliefde, zooals wij dien in dezen tijd nergens elders aantreffen; tevens vinden wij daar reeds het krachtig zelfbesef van den „trueborn Englishman" en het rotsvast vertrouwen op de kracht van zijn volk, uitgesproken in verzen die er zeker toe hebben bijge-

---

1) Vgl. *Bibl. de autores españoles* Tom. III, (Novelistas anteriores a Cervantes).

2) Vgl. *Die Lusiaden. Deutsch von Wilhelm Storck* (Paderborn 1883) p. 4, 11, 56—7, 142, 188.

3) Vgl. a. w. p. 6, 84, 130, 161; volkstrots p. 82—3.

dragen die gevoelens onder het Engelsche volk te versterken. [1])

Verwant met deze liefde tot het vaderland zijn het gevoel van toewijding aan het algemeen welzijn en de overtuiging dat het belang van den staat boven dat van den enkeling moet gaan; gevoelens die wij waarschijnlijk aan den invloed der Oudheid moeten toeschrijven.

In de middeleeuwsche letterkunde zijn mij geen uitingen van dien aard bekend, terwijl een drietal bewijsplaatsen uit de zestiend'eeuwsche literatuur getuigt van dien invloed. Wanneer Camoëns in den Vierden Zang zijner *Lusiaden* den roem verheft van den Portugeeschen prins Fernando, zegt hij van dezen: „Meer geldt hem het gemeene dan het eigen beste", om hem dan te vergelijken bij Codrus, Regulus en Curtius. De bekende Noordpoolvaarder Willem Barentsz. vangt de Opdracht zijner *Nieuwe Beschryvinghe ende Caert van de Midlandtsche Zee* (A° 1595) aldus aan: „Naedemael wy menschen alle niet voor ons selven alleene, maer voor ons Vaderlandt.... gheboren zijn". Barentsz. maakt geen gewag van de Oudheid. Maar in de Opdracht van een, enkele jaren later verschenen, werk, getiteld: *Der Griecken Opganck ende Onderganck* (1599) lezen wij: „Wy en zijn (seyt Plato) ons selven niet geboren, maer onsen oorspronck comt ten deele den vaderlande toe, ten deele den ouderen, ten deele den vrienden.... Maer Plato stelt voor al het Vaderlandt, dwelc is onser aller moeder".

Het schijnt weinig aannemelijk, dat Barentsz., uit zich zelf en buiten de Oudheid om, tot deze overtuiging gekomen zou zijn, ook omdat zijne woorden herinneren aan die uit laatstgenoemd werk.

De gevoelens van afkeer en vijandschap der volken onderling, die zich in de middeleeuwsche literatuur zoo krachtig uiten, zijn uit de letterkunde der 16de eeuw geenszins verdwenen. Lope de Vega smaalt in zijn burlesk heldendicht

---

[1]) Vgl. *The Works of William Shakspere* (ed. Ch. Knight 1893) Sec. Part of King Henry VI, III, 2; King Richard II, I, 4; II, 1; King John, II, 1; V, 7.

La Gatomaquía op den Hollandschen zeeroover, die de kusten plundert; in twee zijner comediën op de drankzucht van Vlamingen en Duitschers. [1]) Minachting van Duitschers, Engelschen, Franschen en Italianen vinden wij in den Zevenden Zang van de *Lusiaden*. De Fransche blijspeldichter Grevin teekent in *Les Esbahis* (a° 1560) protest aan tegen het verwijfd Italiaansch; Du Bellay geeft in een sonnet een geestig-spottend omtrekje van den Italiaanschen hoveling met zijn „Messer non” en „Messer si”, en zijn telkens terugkeerend „e così” [2])

Tegenover deze uitingen van vijandigheid of spotzucht moet men echter stellen, dat de literatuur der 16de eeuw — anders dan de middeleeuwsche — ons voorbeelden toont van een streven naar volkskarakteristiek of naar onderlinge toenadering. Naast hetgeen Macchiavelli in dezen gedaan had, plaatsen wij een losse opmerking van Rabelais over „la nature et complexion des François”. [3]) De Zweedsche hervormer Olavus Petri kant zich in zijn *Svenska Krönika* tegen het chauvinisme zijner landgenooten: „zijn blik” — getuigt een van de beste kenners der Zweedsche literatuur — „was niet beneveld door volkshaat.” [4]) Marcus van Vaernewyck vestigt er de aandacht zijner lezers op, „hoe ongelijck de naciën zijn” en dat elk daarbij „zijn ghebreken en graciën” heeft, zooals hij door een paar voorbeelden aantoont. [5])

Onder de oorspronkelijke elementen van het nationaliteitsgevoel hebben wij vroeger de trouw van den onderdaan aan den vorst, van den leenheer jegens den vazal genoemd. In onverzwakte kracht toont zich dat element in meer dan een

1) Vgl. Lemcke's *Handbuch der span. literatur* II, 449; III, 221; Morel Fatio's *Études sur l'Espagne* 1e Série p. 277.

2) N°. 86 van *Les Regrets*.

3) *Gargantua*, Chap. 48.

4) Vgl. *Illustr. Svensk Litteratur historia* (Schück och Warburg) I, 279.

5) Vgl. mijne *Gesch. der Ned. Lett.* III, 196—7.

Spaansch tooneelstuk, o. a. in Lope de Vega's *Estrella de Sevilla*. Wel mocht, iets later, Espinel in den picaresquen roman *Vida del escudero Marcos de Obregon* zeggen: „geheel Castilië en Andalucía maakten zich op om hun koning te dienen met de liefde en de gehoorzaamheid die Spanje altijd heeft betoond aan zijn wettige vorsten." [1]) De Portugeezen, zegt Camoëns in den Vijfden Zang der *Lusiaden* hebben altijd boven anderen uitgemunt door de trouw en de gehoorzaamheid van rechtschapen vazallen (n°. 74—'5). En hoe zouden wij, Nederlanders, hier kunnen zwijgen van het *Wilhelmus*, dat ons een verhouding toont tusschen een partij en een partijleider, voorafschaduwing eener wederkeerige genegenheid tusschen een volk en een vorstenhuis, gelijk zij misschien in geen ander land valt aan te wijzen.

Echter, indien de verhouding tusschen volk en vorst eenerzijds bleef die zij was, anderzijds onderging zij eenige wijziging. De hofdichters, nieuw genre van poëten met de Renaissance geboren, gaven het voorbeeld van een byzantinisme, dat maar al te veel ingang zou vinden. Ariosto, Tasso, Guarini en Marini gingen voor; tal van Spaansche, Fransche en Engelsche dichters zouden hen volgen.

Den invloed der Renaissance zullen wij ten slotte nog eens aantreffen in de levendiger belangstelling voor het volksverleden en in de ontwikkeling der volkstaal.

In den aanvang der 16de eeuw gaan de Denen hunne oude volksliederen opteekenen; aan het eind dier eeuw zien wij den geschiedschrijver Vedel er nog mede bezig. De Spanjaarden zetten zich omstreeks 1550 tot het verzamelen en uitgeven hunner romancen. In Engeland vindt men enkele oude balladen in drukken van het laatst der 15de of het begin der 16de eeuw. Te onzent kunnen wij wijzen slechts op het oude lied van Gerard van Velzen en Graaf Floris, opgenomen

---

[1]) Vgl. Francceson's *Tesoro de la lengua y literatura Castellana* (1840) p. 198—9.

achter de eerste uitgaaf van Melis Stoke's *Rijmkroniek* (1591).

Saxo's *Historia Danica* werd in 1514 voor het eerst gedrukt; Vedel's vertaling van dat werk in het Deensch ongeveer zestig jaar later. Een uitgaaf van *Kung Olgers Kronicke* had reeds in 1534 het licht gezien.

Heldenliederen, geschiedzangen en kronieken waren niet de eenige letterkundige werken, waarin zich deze belangstelling in het volksverleden openbaarde; wij kunnen wijzen ook op een enkelen novellenbundel, op een paar epische en eenige dramatische werken. Ik heb het oog op een hoofdstuk van den Duitschen bundel *Wendunmuth* (1563), getiteld: „Lob unsern vordern Teutschen"; op Ronsard's *Franciade* (1572) en Spenser's *Faërie Queene* (1589—'96); op de historische drama's van Marlowe, Shakespeare en anderen.

Deze eerbied en bewondering voor het verleden des volks was in den grond één met het ontwakend zelfgevoel, den volkstrots in wording en de bewuste vaderlandsliefde. Die liefde uitte zich ook in de zorg voor de eigen taal, al moet men hier tevens rekening houden met het voorbeeld der Ouden en den voorgang der Italianen.

Wanneer in Shakespeare's *Richard II* de hertog van Norfolk verneemt dat hij verbannen is, dringt het smartelijk besef dat hij nu zijn „native English" moet opgeven het eerst naar voren. Joachim du Bellay deelt ons in zijne *Deffence et illustration de la Langue Françoyse* (1549) mede, dat zijn beweegreden tot het samenstellen van dat geschrift was: „rien que l'affection naturelle envers ma patrie." En zoo begrijpen wij licht, dat in de *Twee-spraeck der Nederduytsche Letterkonst* „beminders haars Vaderlands ende taals" in één adem genoemd worden. Het zou niet veel moeite kosten, bij deze getuigenissen andere te voegen van den Duitschen tooneelschrijver Paul Rebhuhn, de Nederlanders Jan van Hout en Coornhert, den Franschman Baïf, den Engelschman Kirke, die spreken van den rijkdom en de schoonheid der moedertaal, die pleiten voor hare rechten en hare zuiverheid, of gewag maken van den opbouw der algemeene taal uit onderscheiden dialecten:

taaleenheid in wording, die samenhing met groeiende volks-eenheid. [1])

Liever echter wijden wij ten slotte nog enkele woorden aan de beteekenis der Hervorming in dezen.

Handelend over den invloed der Renaissance, ontleenden wij onze voorbeelden gelijkelijk aan de literaturen der Germaansche en der Romaansche volken; de Hervorming noodzaakt ons die beide groepen tegenover elkander te stellen. Christiern Pedersen, een der Deensche hervormers, komt in zijn *Jaertegnspostil* (1515) op voor het recht der moedertaal ook in zaken des geloofs. Montaigne daarentegen, hoe lauw R. Katholiek ook, keurt het overbrengen der Heilige Schrift in de volkstaal af: „hoeveel wijzer", zegt hij, „zijn de Joden en Mohammedanen, die verbieden eenige verandering te brengen in de taal waarin hunne heilige boeken oorspronkelijk geschreven zijn." [2])

In overeenstemming met dit verschil van standpunt is de verschillende beteekenis der bijbelvertaling voor de ontwikkeling der taal in de Germaansche en de Romaansche landen: in de laatstgenoemde is die beteekenis gering; in Duitschland, Zweden, Denemarken, Engeland en Nederland, werkte die vertaling krachtig mede tot den opbouw van het volk en van de taal.

Wij noemden die vijf bijbelvertalingen in één adem, omdat zij inderdaad éénes geestes kinderen zijn.

Het is waar, dat de Engelsche van 1611 en de Nederlandsche van 1637 buiten de door ons aangenomen tijdgrens vallen; doch daaruit blijkt slechts opnieuw, dat een indeeling der geschiedenis in eeuwen gebrekkig moet blijven. Wij beperkten ons tot de 16de eeuw dan ook alleen wegens den

---

[1]) Vgl. Creizenach, *Gesch. des neuern dramas* III, 381 (a° 1540); mijne *Gesch. der Ned. Lett.* III, 421; *Gesch. der Ned. Lett. in de 16de eeuw* II, 219—220; Baïf's *Euvres en Rime* (ed. Marty—Laveaux) Not. Biogr.; Courthope's *Hist. of Engl. Poetry* II, 245.

[2]) *Essais* (1872) Livre I, chap. LVI.

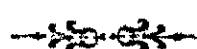
omvang der stof. De West-europeesche literatuur van de 17de en de eerste helft der 18de eeuw zou ons wel meer, doch weinig nieuwe gegevens verschaft hebben. Anders staat het met de tweede helft der 18de eeuw, wanneer Verlichting en Romantiek, de opkomst der democratie en de uitbreiding van het wereldverkeer nieuwe verhoudingen gaan scheppen tusschen individu en volk, tusschen de volken onderling, tusschen het nationale en het internationale.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12en MAART 1917.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VERDAM, HOLWERDA, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, KLUYVER, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEIJMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, J. H. KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VOGEL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN en KUIPER, Secretaris. Voorts de Correspondenten ADRIANI, VAN RONKEL en KROM.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Hierna geeft de heer Kalff zijne bijdrage tot de geschiedenis van het nationaliteitsgevoel.

Naar aanleiding eener ontboezeming van den Belgischen volksvertegenwoordiger Frans van Cauwelaert over vaderlandsliefde geeft spreker een overzicht van het nationaliteitsgevoel in zijn voornaamste bestanddeelen, en zooals het zich openbaart in de Westeuropeesche litteraturen der 16e eeuw. Ter

inleiding laat hij daaraan voorafgaan eenige opmerkingen over het nationaliteitsgevoel in de middeleeuwsche letterkunde.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage, die door dezen wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de gedachtewisseling naar aanleiding van deze bijdrage gevoerd wijst de heer te Winkel eenerzijds op de hachelijkheid van eenigszins vaste conclusiën aangaande het nationaliteitsgevoel in de middeleeuwen bij de betrekkelijke schaarschte van gegevens uit de litteratuur van dit tijdperk, en andererzijds op den tweeledigen invloed van de renaissance en van het christelijk cosmopolitisme. De heer Uhlenbeck bespreekt de eigenaardige beteekenis der verhouding van dienstman tot leenheer ten opzichte van de behandelde materie, en de heer De Louter legt nadruk op de noodzakelijkheid om scherp onderscheid te maken tusschen vaderlandsliefde en nationaliteitsgevoel. De verschillende sprekers worden door den heer Kalff beantwoord.

Bij de rondvraag biedt de heer J. H. Kern namens den heer H. Kern voor de bibliotheek aan het vijfde deel van diens verspreide geschriften, en de heer Bredius een overdruk uit het tijdschrift „Oude kunst", behelzende eene verzameling reproducties van werken van den schilder Abr. Calraat, met bijschrift van zijne hand. De Voorzitter zegt beide heeren dank.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 16den APRIL 1917.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, BOISSEVAIN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, SIX, NABER, BAVINCK, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, KALFF, VÜRTHEIM, J. H. KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VAN GINNEKEN, VAN WAGENINGEN en KUIPER, Secretaris; voorts de Correspondent VAN RONKEL.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de Heeren Drucker, Vogel en Huizinga is bericht ontvangen dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Voorts is ingekomen een schrijven van Mr. van Helten te 's Hage, meldend het overlijden van zijnen vader, het werkend lid der Akademie W. L. van Helten. Naar aanleiding van dit schrijven schetst de Voorzitter, onder mededeeling dat tot zijn leedwezen de heer van Helten den wensch heeft te kennen gegeven dat hij niet door een Levensbericht in de Akademie.

zou worden herdacht, de verdiensten van den overledene, die zoolang zijne gezondheid dit toeliet een zeer ijverig en belangstellend lid onzer afdeeling is geweest, en onder de Nederlandsche beoefenaars der Germanistische wetenschap eene zeer belangrijke plaats heeft ingenomen.

Het bericht van overlijden is met een brief van rouwbeklag beantwoord.

Van Mevr. de Wed. Quack- van Heukelom is ingekomen eene betuiging van dank voor de deelneming van wege de Akademie en hare Leden haar betoond bij het overlijden van haren echtgenoot, wijlen ons rustend lid, den Heer H. P. G. Quack.

De Heer Hartman brengt vervolgens namens de Hoeufft-commissie verslag uit over den wedstrijd in Latijnsche poëzie. Uit dit verslag dat in extenso in de Verslagen en Mededeelingen der Afdeeling zal worden opgenomen blijkt het volgende.

Ingekomen zijn 29 gedichten, onder welke een in twee redacties.

Van deze 29 zijn *een* wegens te geringen omvang, en *zeventien* wegens te geringe poëtische verdienste ter zijde gelegd, terwijl voor opneming in den bundel worden bestemd de volgende elf gedichten:

N°. 12. *Ultimi Vergilii dies* motto *Maiora canamus.*

N°. 6. *Fanum Iovis* motto *parvum parva decent.*

N°. 8. *Reliquiae* motto *fatales pueri, duo funera.*

N°. 2. *Harlemi campus* motto *fidibus gaudens.*

N°. 11. *Caecilia* motto *in tenui labor.*

N°. 20. *De Arundine sacharigena* motto = titel.

N°. 5. *Nox natalicia* motto *mens praesaga mali.*

N°. 9. *Vivax patriae memoria* motto *est patriae tellure mihi nil carius.*

N°. 26. *ignorati luctus* motto *in tenui labor.*

N°. 28. *Dies anno redeunte festus* motto *trahit sua quemque voluptas* = N°. 3 *Kalendis Martiis* motto *linque severa.*

N°. 25. *Sepulchrum Johanni Pascoli* motto *et tumulo superaddite carmen.*

Aan dit laatste gedicht wenscht de commissie de gouden medaille toe te kennen. Zij verzoekt derhalve den Secretaris het bij N°. 25 behoorende naambriefje te openen. Dit naambriefje maakt als schrijver van Sepulchrum Pascoli bekend den heer F. Sofia Alessio te Radicena.

Naast het bekroonde gedicht zullen van wege de Hoeufft-commissie worden gepubliceerd de overige tien hierboven genoemde gedichten zoodra zich de schrijvers daarvan hebben bekend gemaakt.

Hierna verkrijgt de Heer Blok het woord tot het houden zijner bijdrage getiteld „Prins Willem's Apologie”.

Spreker vangt aan met de bepaling der beteekenis van de Apologie van prins Willem I tegen 's Konings Ban van 1580 als bron voor de geschiedenis van 's Prinsen leven en werken en wijst in het bijzonder op het scherp polemisch karakter er van, vooral met betrekking tot den persoon van Filips II. Hij spreekt van 's Prinsen talent om de pers als strijdmiddel aan te wenden en van de kernachtige kracht van het geschrift, als welks origineel hij al dadelijk den Franschen tekst nader beschouwt in vergelijking met den daaruit vertaalden Nederlandschen. Die Fransche tekst is buiten allen twijfel onder 's Prinsen medewerking samengesteld door 's Prinsen hofprediker Pierre Loyseleur de Villiers, zooals wordt duidelijk gemaakt uit een ondubbelzinnige aanteekening van den beroemden Hugenoot Duplessis Mornay op De Thou's *Historia sui temporis.* In die aanteekening, waaruit tevens blijkt, dat de Apologie tusschen half September en half October 1580 door Villiers te Antwerpen moet geschreven zijn — zooals uitvoerig door vergelijking van tijden en plaatsen wordt aangetoond — wordt ook kritiek geoefend op den fellen toon der Apologie, ook nadat die op aandrang van Mornay en zijn vriend Languet nog eenigszins verzacht was. Deze felheid wekte ook ergernis bij vele vrienden van den Prins, die hem daarin niet herkenden

en haar ten zeerste afkeurden; ook in de Staten-Generaal en in de gewesten Utrecht, Gelderland en Overijssel vond deze felheid — het werk vooral van den hartstochtelijken Villiers — afkeuring, zoodat men weigerde het stuk ook voor eigen rekening als verdediging van het gezamenlijke standpunt aan te nemen.

Spreker eindigt met een overzicht der van de Apologie verschenen drukken, waarvan de laatste in 1858 verscheen — bewijs van den diepen indruk, dien het stuk nog tot in veel later dagen maakte als getuigenis van den geest, die den Prins in zijn strijd heeft bezield.

De Voorzitter zegt den spreker dank voor zijne belangrijke Bijdrage. Op de vraag of de Heer Blok zijn stuk kan afstaan voor de Verslagen en Mededeelingen antwoordt deze dat hij daaraan reeds eene andere bestemming heeft gegeven. Bij de gedachtenwisseling die naar aanleiding van het gesprokene tusschen den Heer Kernkamp en spreker plaats vindt, en waarbij door den eerstgenoemde nog eens de vraag wordt ter sprake gebracht in hoever het mogelijk zou zijn in de heftig gestelde gedeelten van de Apologie de hand van Villiers te erkennen spreekt de Heer Blok de meening uit dat tusschen het zachte en het heftige gedeelte der Apologie een zoodanig onderscheid niet zou kunnen worden gemaakt.

Bij de rondvraag biedt de Heer de Groot voor de Bibliotheek aan het door hem geschreven werk *Denkers over Ziel en Leven*, voor welk geschenk de Voorzitter hem den dank der vergadering brengt.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

RAPPORT DER COMMISSIE VOOR DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE 1917.

M. H.

Alvorens U onze beslissing mede te deelen achten wij het niet ondienstig een paar korte opmerkingen te maken.

Nog steeds, en ook nu weer, komen er *geschriften* in (want *gedichten* mogen wij ze waarlijk niet noemen) wier opstellers toonen zelfs niet de voor het vervaardigen van een latijnschen versregel benoodigde bedrevenheid te bezitten. Dit geldt van:

N°. 4. *Formosa mulier* en *nova aetas* motto *gutta cavat lapidem*, twee werkelijk zinledige stukjes, wemelend van de grofste metrische fouten.

N°. 23. *ad Olympum montem* motto *spes sibi quisque*. Kinderachtig gestamel in vaak zeer slechte verzen.

En N°. 27. *Salve Italia* motto *humiles myricae*. Ook dit een uiterst zwakke poging. De vorm is hoogst gebrekkig, naar een eenigszins bevredigenden inhoud zoekt men te vergeefs.

Doch ook onder de niet geheel en al afkeurenswaardige inzendingen, zelfs onder die waaraan eenige lof — al was 't slechts van den goeden wil — niet mag worden ontzegd, komen er nog steeds te veel voor, wier opstellers toonen het juiste inzicht in het wezen van een poëtischen wedstrijd te missen. Sommigen verkeeren blijkbaar in den waan dat wie over de noodige taalkennis, metrische vaardigheid en geleerdheid beschikt ook wel in staat is een gedicht te maken. Ja zelfs zij wien 't niet aan inventie ontbreekt, wier bedrevenheid in de versbouwkunst boven bedenking verheven is, en die vaak bewondering afdwingen door hun volharding in 't overwinnen

van moeielijkheden, kiezen soms onderwerpen die voor een dichterlijke bewerking al zeer weinig geschikt zijn. Mochten toch alle mededingers inzien dat een eenvoudig, kort gedichtje, waaruit eigen gevoel spreekt (en zóó spreekt dat het zich ook aan anderen kan mededeelen), op lezer en beoordeelaar steeds dieperen indruk zal maken dan een uitvoerig, kunstig ineengezet betoog waaraan gloed en warmte ontbreekt!

Doch ter zake!

Ingekomen waren 30 gedichten of eigenlijk slechts 29, want één komt tweemaal voor, zij 't ook onder verschillende opschriften, en in twee redacties, die echter uiterst weinig van elkaar afwijken. Van deze *mogen* wij er één (N°. 29 *Tricolor Italicus* met nog twee andere gedichtjes onder het motto *festina lente*) zelfs niet beoordeelen, daar 't geheel slechts 44 verzen bedraagt.

Na aftrek van dit en de drie reeds als geheel onvoldoende aangemerkte gedichten blijven er dus 25 over.

Van deze wenschen wij er 14 terzijde te leggen, zij 't ook met erkenning hunner mindere of meerdere verdiensten. Opklimmend tot het beste beschrijven wij ze in deze volgorde:

N°. 15. *Primi Jesu amores*, motto = titel. Wat het kind Jezus heeft liefgehad: zijn goddelijken Vader, zijn heilige Moeder, de menschheid, den strijd en het lijden die Hem wachten. Vrome gedachten, voorwaar, in goede verzen uitgedrukt. Maar 't geheel heeft al zeer weinig aangrijpends.

N°. 30. *Romanorum levia gravia* motto *si vis pacem para bellum*. Beschrijving van de wreede en van de liederlijke vermaken der Romeinen (amphitheater, theater) een beschrijving eindigend met den brand van Nero. Dit een en ander hangt uiterst slecht samen en noch de titel noch de strekking van het motto is begrijpelijk.

N°. 14. *Senex mendicus* motto *minuuntur atrae carmine curae*. Goede asclepiadeische strofen, die in welgekozen bewoordingen niets behelzen wat niet reeds door den titel is aangegeven. Men behoeft nog geen dichter te zijn om bij dat „Senex mendicus" zich alles te denken wat hier te lezen staat.

N°. 13. *Militis mater* motto *discordia taetra e. q. s.* Van deze disticha valt, mutatis mutandis, hetzelfde te zeggen als van het daarvóór genoemde lyrische gedicht.

N°. 16. *Beluae pro hominibus sollicitae* motto *nihil est ab omni parte beatum.* De dieren houden naar aanleiding van den verdelgingskrijg onder de menschen een beraadslaging en spreken elk naar zijn aard: Hiervan zou iets aardigs te maken zijn geweest, maar deze dichter is wat men „zwaar op de hand" noemt; zijn verzen zijn lang niet altijd vloeiend en vaak onduidelijk.

N°. 10. *Insula* motto *valet ima summis mutare deus.* Een steen van de Tuilerieen geplaatst op een zuil in een Duitsch meertje, welke zuil de herkomst van dien steen vermeldt, herinnert den dichter aan 't wisselende en vergankelijke van al het aardsche. Die gedachte schijnt ons te onbeteekenend om ook maar een gedichtje als dit van juist 50 regels mede te vullen. Maar die regels zijn keurig van vorm.

N°. 17. *Vilicus* motto *tu vitae ne cede malis.* De moederlooze kinderen van den vilicus worden door Paulus tot Christus gebracht. Bedoeling zeer goed, maar bewerking slap en langdradig. De samenhang is soms zeer moeielijk vast te houden en 't slot is van een ergerlijke nuchterheid:

„Et nos" (sc. Deum colemus) conclamant pueri. Quos urbe reversus
Paulus Christicolis omnes addixit ovantes.

N°. 18. *Nox atra* zonder motto. Een moeder treurend om haren ten strijde uitgetrokken zoon. Er valt in dit gedicht wel hier en daar iets verdienstelijks op te merken, maar 't geheel is vrij onbeduidend.

N°. 24. *Fidus* motto *faciant meliora potentes.* Een onschuldig verhaaltje, in goede, vlotte verzen over een jongetje dat door een hond uit 't water is gered. 't Geheel is ietwat kinderachtig.

N°. 7. *Reditus a Sardinia* motto *pacis augurium.* Dit is zeker werk van een geoefende hand. Maar wat de dichter eigenlijk wil is niet recht duidelijk. 't Lijkt een onsamenhangende reeks losse gedichten, die, hoewel zeker niet slecht, weinig indruk maken.

N°. 22. *Matris somnium* motto *mater cor cordium*. Een goed bedoeld maar op niet voldoend treffende wijze uitgewerkt onderwerp: een moeder die aan de wieg van haar stervend kind inslaapt en in haar droom door dat kind zelf wordt vermaand niet te weenen en zijn wangen met hare tranen te bevochtigen.

N°. 19. *In obitu Austriae imperatoris* motto *quis talia fando temperet a lacrimis?* Gedachten van een Italiaan bij den dood van den keizer van Oostenrijk. De uitwerking is dor en stroef, de bedoeling en vooral de onpartijdigheid van den dichter valt zeer te prijzen.

N°. 1. *Bellum undique saeviens* geen motto. Vaderlandslievend gedicht van een Italiaan over den oorlog. De verzen zijn zeer goed, hoewel soms wat moeielijk te verstaan. 't Geheel is ietwat rhetorisch en mist te zeer persoonlijk gevoel.

N°. 21. *Assentatores* motto *palmaque nobilis*. Dit gedicht is van al de tot dusverre genoemde zóó zeer het beste dat er ernstig sprake van is geweest het in den bundel op te nemen. Bij nader overleg leek ons echter hetgeen vleiers alzoo doen hier meer in een nuchtere opsomming dan in een geestige beschrijving te zijn medegedeeld, waarmede evenwel niet gezegd is dat er in dit gedicht niet wel eenige geestigheid valt waar te nemen.

Voor den bundel bestemmen wij elf gedichten. Een ongewoon groot getal, maar wij vertrouwen dat ook hier onze korte beschrijving ons oordeel zal rechtvaardigen. Wij gaan wederom opklimmenderwijze te werk, om ten slotte tot het allerbeste, met goud te bekronen, gedicht te komen.

N°. 12. *Ultimi Vergilii dies* motto *maiora canamus*. Een zeer verdienstelijke uitwerking der overlevering betreffende het levenseinde van den dichter, echter vaak meer zakelijk dan dichterlijk. Ongetwijfeld zou het gedicht veel hebben gewonnen zoo de dichter meer naar een strengen samenhang had gestreefd, die nu wel eens ontbreekt... gelijk reeds de titel doet verwachten.

N°. 6. *Fanum Iovis* motto *parvum parva decent*. De dichter maakt van den kreupele uit Hand. 14, 8—18 een kreupelen knaap en verwerkt dan het schriftverhaal tot een niet onaardig novelletje in goede verzen, dat zich aangenaam laat lezen, ondanks den wel wat al te gezochten inhoud.

N . 8. *Reliquiae* motto *fatales pueri, duo funera*. Een gevoelvol gedicht in bizonder vloeiende verzen over een moeder bij de lijkjes van haar twee zeer vroeg gestorven kinderen. Maar het geheel is wat eentonig en larmoyant, de uitdrukking soms wat afgezaagd, de reminiscenties niet altijd gepast.

N°. 2. *Harlemi campus* motto *fidibus gaudens*. Een allerliefst lierdicht over Haarlems tulpenvelden, waarin het thema: „de geschiedenis en de natuur stemmen samen in den lof van deze landstreek" uiterst smaakvol is uitgewerkt.

N°. 11. *Caecilia* motto *in tenui labor*. Een grootvader beschrijft hoe hij, met zijn kleindochtertje alleen in 't leven gelaten, om dat kind schik in 't leven heeft en zich met allerlei bezighoudt om haar het leven te veraangenamen. Een alleraardigste vondst! De uitwerking heeft leven en werkelijkheid. Maar 't geheel is wat gerekt vooral de er in voorkomende, weinig ter zake dienende, beschrijving der visscherij.

N°. 20. *De Arundine sacharigena* motto = titel. Een leerdicht van ongeveer 650 verzen. En een verbazend knap leerdicht! Hoewel niet iedere regel altijd even gemakkelijk te verstaan is, laat zich het geheel zeer aangenaam lezen en bespeurt men overal een uiterst geoefende hand. Het grootste gebrek van het gedicht is zijn te groote uitvoerigheid: alleen de aanroeping van Ceres, waarmede het aanheft, bevat 85 verzen. Daartegenover staat dat er passages in voorkomen van echt poëtisch gevoel. Vooral het laatste gedeelte — een bij het onderwerp goed passende, excurs over de slavernij — is uitnemend.

N°. 5. *Nox natalicia* motto *mens praesaga mali*. De uitwerking van het gedicht is goed, de verzen zijn zelfs zeer goed, maar is de gedachte wel zoo heel bizonder? Een man, door den vijand als verspieder betrapt, wordt ter dood gebracht,

juist in den Kerstnacht. Zijn vrouw wordt van dit jammerlijk feit door een visioen verwittigd.

N°. 9. *Vivax patriae memoria* motto *est patriae tellure mihi nil carius*. Zoo er ooit iets naar den vorm liefelijks en bekoorlijks is geschreven, is het wel dit gedicht, welks inhoud zich uit den titel laat opmaken, echter niet geheel, want er wordt meer over de bewoners dan over het land gehandeld, waaraan de dichter na lange afwezigheid een bezoek brengt. 't Gedicht zou, op zich zelf genomen, de medaille verdienen, maar die thans aan de orde komen staan er boven.

N°. 26. *Ignorati luctus* motto *in tenui labor*. De disticha van dit gedicht doen voor de strofen van *Vivax patriae memoria* in liefelijkheid niet onder, de inventie is oorspronkelijker: klacht des dichters over de oorlogsgruwelen, een klacht gericht tot de trekvogels. Vooral het slot is pakkend. „Wanneer gij, zwaluwen" zegt de dichter, 't volgend jaar in deze streken terug komt,

omnia laetitiis hilarique agnoscite cantu,
  omnia festivo concelebrate choro:
et pecudes et aves alias salvere iubete:
  non homines: fuimus, nunc fera monstra sumus.

N°. 28. *Dies anno redeunte festus* motto *trahit sua quemque voluptas* (= 3 *Kalendis Martiis*, motto *linque severa*). Elk lezer van Horatius kent zijn aardige ode waarin hij beschrijft waarom hij juist op „vrouwendag" feest viert. Want dat is de dag waarop hij op wonderbare wijze is gered uit doodsgevaar hem dreigend door een vallenden boom. Dat feest wordt nu hier geschilderd in een rijke afwisseling van geestige gesprekken, gloeiende toasten, vol-klinkende liederen. De verzuchting: „jammer dat we slechts over ééne medaille te beschikken hebben", die ons reeds bij *Vivax patriae memoria* en bij *ignorati luctus* op de lippen kwam, slaken wij hier uit volle borst.

Non omnis moriar, magnaque pars mei
Vitabit Libitinam.

Giovanni Pascoli is niet meer, maar zijn herinnering blijft leven en zal blijven leven, dank zij niet in de laatste plaats den dichter van

N°. 25. *Sepulcrum Joannis Pascoli* motto *et tumulo superaddite carmen.* We zeggen niet te veel wanneer wij verklaren dat dit gedicht den bezongene ten volle waardig is. De lezer verbeeldt zich de stem te hooren van den vriend der kleinen in menschen-, dieren-, bloemenwereld; wie den dichter persoonlijk heeft gekend ziet hem in levenden lijve vóór zich: dat vriendelijk gelaat getuigende van liefde voor al wat teer is en zacht, wat liefelijk is en wel luidt. Van de 4 beste gedichten achten wij toch dit het allerschoonste en wenschen er de medaille aan toe te kennen.

Wij verzoeken dus den Secretaris het naambriefje van N°. 25 (motto *et tumulo superaddite carmen*) te willen openen en de naambriefjes van:

N°. 28. Motto *linque severa* = 3 (motto *trahit sua quemque voluptas*)
N°. 26. Motto *in tenui labor*
N°. 9. Motto *est patriae tellure mihi nil carius*
N°. 5. Motto *mens praesaga mali*
N°. 20. Titel *de Arundine sacharigena* = motto
N°. 11. (*Caecilia*) motto *in tenui labor*
N°. 2. Motto *fidibus gaudens*
N°. 8. Motto *futales pueri, duo funera*
N°. 6. Motto *parvum parva decent* en
N°. 12. Motto *Maiora canamus*

te willen doen bewaren. Deze zullen, zoodra de dichters der bijbehoorende gedichten daartoe vergunning zullen hebben gegeven, worden geopend en alsdan de gedichten zelve in de laatst aangegeven volgorde achter het bekroonde gedicht geplaatst.

J. J. Hartman.
J. van Leeuwen Jr.
J. Woltjer.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVIII INDICTI

A. d. XVI. Kalendas Maias in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXIX carminibus, quae ad tempus iis erant tradita.

Unum carmen (*Tricolor Italicus*, munitum sententia *festina lente*) omnino ad certamen admitti non potuit, quoniam cum duobus aliis ei adjunctis legitimum L versuum numerum non explebat.

Statim reiecta sunt haec:

Formosa mulier (cui adjunctum fuit *nova aetas*; munitum sententia *gutta cavat lapidem*); *ad Olympum montem* (munitum sententia *spes sibi quisque*); *salve Italia* (munitum sententia *humiles myricae*),

opuscula puerilia, sensu tantum non carentia sed scatentia vitiis metricis.

Paulo magis placuerunt, non tamen ita ut digna visa sint quae legati sumptibus in lucem ederentur, 14 haecce (enumerantur autem sic ut quod posterius ponitur semper praeferatur praecedenti):

Primi Jesu Amores (nulla munitum sententia); *Romanorum levia gravia* (munitum sententia *si vis pacem para bellum*); *Senex mendicus* (mun. sent. *minuuntur atrae carmine curae*); *militis mater* (mun. sent. *discordia taetra e. q. s.*); *beluae pro*

hominibus sollicitae (mun. sent. *Nihil est ab omni parte beatum*); *insula* (mun. sent. *valet ima summis mutare deus*); *vilicus* (mun. sent. *tu vitae ne cede malis*); *nox atra* (nulla munitum sententia); *Fidus* (mun. sent. *faciant meliora potentes*); *reditus a Sardinia* (mun. sent. *pacis augurium*); *matris somnium* (mun. sent. *mater cor cordium*); *in obitu Austriae imperatoris* (mun. sent. *quis talia fando e. q. s.*); *bellum undique saeviens* (nulla munitum sententia); denique *assentatores* (mun. sent. *palmaque nobilis*), quod carmen tanto iis quae hactenus sunt enumerata praestare videbatur ut de eo in lucem edendo aliqua fuerit deliberatio.

Restant undecim optima, quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. In quibus enumerandis eandem quam in quatuordecim illis sequimur rationem. *Ultimi Vergilii dies* (mun. sent. *Maiora canamus*); *Funum Iovis* (mun. sent. *parvum parva decent*); *reliquiae* (mun. sent. *fatales pueri duo funera*); *Harlemi campus* (mun. sent. *fidibus gaudens*); *Caecilia* (mun. sent. *in tenui labor*); *de Arundine sacharigena; nox natalicia* (mun. sent. *mens praesaga mali*); *Vivax patriae memoria* (mun. sent. *est patriae tellure mihi nil carius*); *ignorati luctus* (mun. sent. *in tenui labor*); *dies anno redeunte festus* (mun. sent. *trahit sua quemque voluptas*). Huius carminis et alterum erat missum exemplum paucis locis mutatum, ornatumque titulo *Kalendis Martiis* et sententia *linque severa*); denique *Sepulcrum* Joannis Pascoli (mun. sent. *et tumulo superaddite carmen*).

Quatuor ex his, quae ultima sunt nominata, (*vivax patriae memoria; ignorati luctus; dies anno redeunte festus; sepulcrum* Joannis Pascoli) per se spectata omnia aureo praemio digna videbantur, tamen optimorum optimum eoque honore afficiendum visum est *Sepulcrum* Joannis Pascoli, quod, aperta scidula, compositum esse apparuit a Francisco Sofia Alessio Radicenensi. Hoc ergo primum omnium sumptibus legati in lucem edetur, addenturque haec: *dies anno redeunte festus*, *ignorati luctus*, *vivax patriae memoria*, *nox natalicia*, *de arundine sacharigena*, *Caecilia*, *Harlemi campus*,

reliquiae, *Funum Iovis*, *Ultimi Vergilii dies*, si eorum poetae nobis *ante Kalendas Iunias* scidularum aperiendarum dederint veniam.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias* anni proximi mittant ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam”, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (typewriter) adhibebunt, et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. Hoc *ante Kalendas Iunias* fieri debebit (et tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam”).

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami Kal. Maiis. MCMXVII.

P. D. Chantepie de la Saussaye,
Ordinis Præses.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^den MEI 1917.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, HOLWERDA, DE LOUTER, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, UHLENBECK, SIX, TE WINKEL, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, J. H. KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VAN GINNEKEN, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris; voorts de Correspondenten ADRIANI en VAN RONKEL.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

In aansluiting aan deze notulen deelt de Secretaris mede dat de notulen der vorige buitengewone vergadering ter visie liggen voor de Leden en daarnevens het resultaat van den arbeid der in die vergadering benoemde Commissie, hetwelk in het archief zal worden gedeponeerd.

Van zijne Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken is ingekomen een bericht dat door H. M. de Koningin de benoemingen van den Heer Chantepie dé la Saussaye tot Voorzitter, van den Heer U. Ph. Bossevain tot Ondervoorzitter en van de Heeren G. Vissering en A. J. Wensinck tot gewone Leden der afdeeling zijn bekrachtigd.

Van den Heer Bavinck is bericht ingekomen dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De Heeren G. Vissering en A. J. Wensinck hebben aan den Secretaris mededeeling gedaan, dat zij gaarne de op hen uitgebrachte benoeming aannemen.

Nadat vervolgens de beide nieuwbenoemde Leden door den Secretaris zijn binnengeleid heet de Voorzitter dezen welkom. Hij wijst daarbij op het verblijdende feit, dat door hunne benoeming een duidelijk gevoelde leemte in onze Afdeeling wordt aangevuld, en ledige plaatsen worden ingenomen in twee wetenschappen, hij memoreert hoe de Heer Vissering als econoom, en opvolger van de Heeren van den Berg en Pierson, de Heer Wensinck als beoefenaar van de oostersche philologie ons het recht geven van hunne intrede in deze vergadering de beste vruchten te verwachten.

Hierop deelt de Voorzitter mede, dat ter behandeling van eene ingekomen missive van eene in eene vorige vergadering benoemde commissie na afloop der gewone vergadering eene buitengewone zal moeten worden belegd.

Thans verkrijgt de Heer van Ginneken het woord tot het houden van zijne bijdrage over het belang van het onderwijs bij het integrale taalvak.

In de eerste plaats zette spreker uiteen, dat hij onder dien algemeenen term wenscht samen te vatten die algemeene linguistische wetenschap die geleid door het inzicht in de psychologie der taal de speciale onderdeelen der technische, gramaticale en phonetische studiën wil vereenigen tot een organisch geheel.

Na de louter wetenschappelijke beschouwing van de verhouding dezer onderdeelen van de taalwetenschap tracht spreker een antwoord te geven op de vraag, hoe deze meer psychologische beschouwing van het door hem geschetste integrale taalvak, leven en bezieling kan geven aan het taal-onderwijs dat door de eenzijdigheid der grammatica's en door zijne formalistische afgescheidenheid van het waarachtige taalleven niet anders dan doodend kan werken. Ten slotte schetst de spreker

in eene reeks van voorbeelden op welke wijze hij meent, dat ernstiger beoefening van de taalpsychologie en ingrijpende verbetering van de tot dusver bij het onderwijs in de moedertaal gebruikte leerboeken verbetering in dezen misstand zouden kunnen brengen.

De Voorzitter zegt namens de Vergadering den Spreker dank voor zijne rede, die daar zij voor eene publicatie elders is bestemd, in verkorten vorm in de verslagen en mededeelingen zal worden opgenomen. Eene korte gedachtenwisseling heeft hierna plaats tusschen de Heeren Hartman en van Ginneken over het gebruik van de termen „Linguistiek" en „Integraal taalvak", waarna de Voorzitter tot de rondvraag overgaat.

Bij deze rondvraag biedt de Heer Bredius voor de Bibliotheek der Akademie aan het derde deel van zijne *Künstler-Inventare* voor welk geschenk de Voorzitter hem dank zegt.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

KORT OVERZICHT

DER BIJDRAGE VAN DEN HEER

JAC. VAN GINNEKEN

OVER HET BELANG VAN HET ONDERWIJS BIJ HET INTEGRALE TAALVAK.

Met het integrale taalvak bedoelt spreker de samenvatting van al de speciale philologische, linguistische en litteraire studievakken in „de algemeene taalwetenschap".

De 19de eeuw stond in het teeken der arbeidsverdeeling, zoowel in de oekonomische als wetenschappelijke productie. Dat was een noodzakelijk kwaad. Tallooze nieuwe speciale taalvakken kwamen op. Naast de philologieën van elke taal afzonderlijk en de vergelijkende historie van elke kleinere en grootere taalgroep, kennen we thans de experimenteele phonetiek, de physiologie der spreekorganen, de historische phonetiek, de semasiologie, de onomatiek, het W[illegible]zoek, de dialectstudie, de taalgeografie, [illegible], de sociale taalstudie, de statische morphologie, de historische morphologie, de vergelijkende syntaxis, de typologie der talen, de psychologie der literatuur, enz. enz. Maar de resultaten waren vrij pover, omdat de gezichtskring der geleerde onderzoekers te klein was geworden. Ook hier bracht echter de kwaal zelf het geneesmiddel aan. Er kwam nòg een speciaalvak bij: de taalpsychologie. Deze laatste aanwinst was echter geen loutere uitbreiding naar buiten, maar ook een voortdringen naar binnen, in de kern van alle taalproblemen, daar ze alle taalwetenschap in het

hart grijpt. En zoo ontwikkelde zich nu, door de taalpsychologie voorbereid, en er aldoor op steunend: het nieuwe integrale vak, de algemeene linguistiek.

Spreker wijst er daarbij vooral op, dat ook op het gebied der kunst de taalwetenschap thuis is. „Juist in de dichtkunst toch ranken de psychische taaltendenzen het kleurigst en fleurigst in bloemen van taalbloei uit. En dat is geen taal plus kunst, maar de taal zélf wordt kunst. Taal is inwerking van mensch op mensch. En wanneer die inwerking een zekeren graad van volheid en diepte en spontane duidelijkheid haalt, dan is die taal kunst, litterair, dan is de poëzie geboren.

Welnu, als het waar is, wat Hugo Schuchardt onlangs schreef, dat een der vruchtbaarste taalwetenschappelijke methoden hierin bestaat, dat men z'n persoonlijke allereigenste taal, in hare fijnste ritselingen bij zichzelf beluistert, dan heeft de taalgeleerde die tevens taalkunstenaar is, zonder eenigen twijfel, in z'n introspectie een tienmaal rijker materiaal dan z'n meer prozaïsche vakgenoot; en beoefent zelfs elke dichter, als hij bij het verzenmaken óók den taalvorm wikt en weegt, een vorm van taalwetenschap, die onder de linguisten en philologen maar al te veel wordt verwaarloosd.

Neen, voor een beoefenaar der taalwetenschap in den integralen zin des woords, is taalkunst een allesbehalve overbodige bagage.

De congenitale deskunde is minstens even kostbaar als elke later aangeleerde. Als ik U daar zie zitten, Mijnheer de Voorzitter, dan denk ik bij contrast-associatie, en denkt U nu misschien ook: aan sommige beoefenaars der godsdienstwetenschap, met geen greintje godsdienstigen aanleg in hun hart, en wat er van hun studie terechtkwam."

Na een vergelijking met de geschiedkundige wetenschap, hoe het daar met Lamprecht's en Goetz' „Geistesgeschichte" en „Allgemeine Geschichte" juist eender is toegegaan, besluit spreker de louter-wetenschappelijke helft van zijn betoog, om nu het praktisch belang van het integrale taalvak voor het onderwijs in het licht te stellen. Hij heeft hier vooral het oog op het

moedertaalonderwijs der Hoogere Burger Scholen en Gymnasia. Dit verkeert in een lamentabelen toestand; juist weer door de éénzijdigheid van onze grammatica's en taalboeken. Drie kwart van het integrale taalvak, en juist het meest interessante voor school en leven blijft geheel en al onbesproken. „Vorm en inhoud zijn één!" babbelen de leeraars den voorman der tachtigers na, maar hun taallessen waar zij alleen en uitsluitend holle leege vormen doceeren, ontmaskert hun literatuur-geleuter tot kopjeskrauwenden papegaaienpraat. Wij moeten in het onderwijs de taalvormen weer één maken met de inwendige levenservaring, waarop zij berusten. Dat kweekt zelfkennis en menschenkennis. Zoo wordt de kleine homo door taalstudie tot hoogere menschelijkheid of humaniora opgevoed. Hiervan geeft spreker vele voorbeelden.

„Onze taal beleeft thans een schielijk verloopend mutatietijdperk, als waarschijnlijk nooit te voren. De sociale stroomingen zijn daar natuurlijk de diepere oorzaak, de Nieuwe-Gidsbeweging en de spellingstrijd zijn er slechts de meest in het oog vallende symptomen van.

In 1860 had onze beschaafde taal nog altijd den rok en den witten das aan en een hoogen zijden hoed op. Maar of het nog ziel was, wat onder die deftige vormen schuil ging, werd gaandeweg door meer dan één, met reden betwijfeld. Van boven kwamen geen nieuwe talenten en bezielende ideeën meer; toen kwam het leven opborrelen van onder. Uit klassen en kringen, die vroeger aan de vorming van het Algemeen Beschaafd Nederlandsch geen noemenswaardig aandeel hadden — ik bedoel op de eerste plaats de ruwere studentenkringen, maar ook verder de lagere maatschappelijke standen — kwamen nu de groote schrijvers en dichters op, zonder zich een officieuse inwijding in de kostuymen der oude noblesse te laten welgevallen. Zij wisten het zelf ook wel, meenden ze, en daar is dít van aan: dat onze taal thans door hun bemoeiing, de sportblouse heeft aangekregen, d. w. z. zich veel vrijer beweegt, wel wat minder plechtig en aristokratisch, maar daarentegen veel voller is van tintelende levenswaarheid, in veel onmiddellijker aanraking blijft

met het sprankelende, zij het dan ook ietwat koortsachtig intense zieleleven van onzen tijd. Psychē nikai. Inderdaad, met de lagere kringen was het hier toch de ziel die zegepraalde: over de oude verstarde, holgeworden taal- en stijlvormen.

Maar nu dreigt er begrijpelijkerwijze een groot gevaar. De lagere kringen missen onze verfijning. Met het waar- en zielsvol worden, bekruipt onze dierbare moedertaal nu ook de ellende van grofheid en brutaliteit. Ze willen onze taal, in plaats van de sportblouse, nu den werkmansboezeroen aantrekken. En daartegen te strijden beschouw ik als een deel van mijn levenstaak. Want zooals de taal is, zoo is de natie. En onze beschaving en zielefijnheid door trouwe moeite van eeuwen geteeld, wensch ik voor onbeschoftheid en ruwheid niet in ruil te geven. Den adel der leege vormen gaven wij prijs, den adel des geestes nooit of nimmer. Dit zou ik willen leeren aan ons jonger geslacht. Maar dat gaat niet door de oogen te sluiten voor den omwentelingsstroom, en hun op school de nu reeds doode schrijftaal van 1860 in te prenten. Wie een beweging bedwingen wil, moet er zich midden in werpen. Dáár wordt de strijd gestreden, en niet bij de beste stuurlui aan den wal.

Dat er zoodoende van de nog levende fijnheden onzer oudere taal veel te redden is, dat zien wij aan onze nieuwste en beste schrijvers.”

Spreker meent echter hiermee niet te kunnen volstaan. Rudolf Hildebrand sprak zoo reeds in 1867, en heeft geen succes gehad. Het Duitsche moedertaalonderwijs is niet veel beter dan het onze. Ook onze nieuwe taalrichtingen, die in Taal en Letteren en De Nieuwe Taalgids tot uiting kwamen, hebben de ouderwetsche grammatica niet uit de school kunnen verdringen. Dit is te wijten aan een taktische fout, die in een diepe onmacht wortelde: ze gaven geen aannemelijk systeem in plaats van het oude. „On ne détruit que ce qu’on remplace.”

Dat kwam juist, omdat zij de taalpsychologie slechts spelenderwijs beoefenden, en van de algemeene linguistiek verre bleven.

Spreker heeft daarom besloten, van zijn nieuw standpunt, naast het Handboek der Nederlandsche taal, waarmee hij vooral

de leeraars wil bereiken, een Leergang der Nederlandsche taal uit te geven, in een reeks lees- en leerboeken voor de school, waarvan er drie nog dezen zomer zullen verschijnen.

Want zoowel in de wetenschap als het onderwijs: is elke al te eenzijdige taalbeoefening gedoemd tot een dorre onvruchtbaarheid, waarbij alle andere vakken gunstig afsteken; maar de moeiten, aan de heele taal besteed, beloven zoo gulden een schat voor hart en geest, voor volk en maatschappij, dat misschien geen ander vak er bij kan halen.

OVER DE EGYPTISCHE SFINX.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. B. KRISTENSEN.

De Egyptische sfinx heeft de belangstelling van alle tijden getrokken. De Grieken en Romeinen beschouwden haar als een symbool, dat de kracht van den leeuw, verbonden met het inzicht van den mensch, wilde uitdrukken, of meer in het algemeen als symbool van de raadselachtige wijsheid der Egyptische theologie. Verschillende moderne onderzoekers hebben deze opvattingen geheel op zijde willen zetten, en wijzen er op, dat de sfinx den Egyptischen koning voorstelt, en bij uitzondering ook den een of anderen god. Ik geloof dat de ouden ook in dit geval het wezen der vreemde voorstellingen juister hebben opgevat dan vele hunner moderne beoordeelaren.

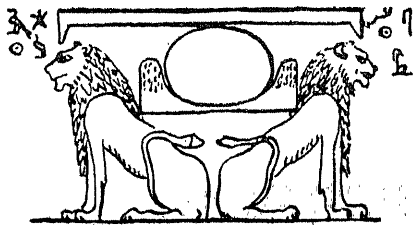
Om dat toe te lichten zal ik enkele kosmologische voorstellingen der Egyptenaren moeten bespreken, voorstellingen die op het eerste oog vreemd en soms verward mogen voorkomen, maar die, nader beschouwd, steeds een bepaald type en vaak groote overeenkomst in beteekenis vertoonen. Want telkens blijkt, dat de onderling afwijkende symbolen en beelden toch gediend hebben om een en dezelfde idée te verduidelijken, een idée die moeilijk of misschien onmogelijk onder woorden te brengen was. De vele beelden zijn vaak als even vele pogingen te beschouwen om een moeilijk te omschrijven onderwerp te benaderen of — wat op hetzelfde neerkomt — als de verschillende locale formuleeringen van de eigenaardige,

raadselachtige Egyptische wereldbeschouwing, die aan al de beelden, al de formuleeringen ten grondslag ligt.

Ons onderwerp leidt ons midden in die wereldbeschouwing. Zoo goed mogelijk zal ik trachten de vele parallele voorstellingen, die tot de vorming van het sfinxsymbool hebben bijgedragen, uit elkander te houden. Zoowel aan den leeuw als aan zijn menschenhoofd hebben de Egyptenaren eigenaardige beschouwingen vastgeknoopt. Eerst zal ik de mythologische — of kosmologische — beteekenis van den leeuw behandelen.

De twee kosmische leeuwen.

Vaker dan de eene leeuw komen in de Egyptische kosmologie de twee leeuwen voor; zij zijn zoowel door de godsdienstige teksten als door de afbeeldingen het best bekend. In de funeraire papyri en op sarkophagen vindt men hen voorgesteld, soms met een bijgevoegden tekst, die ondanks de zonderlinge uitdrukkingen toch heel wat licht verschaft en ons dadelijk in de centrale gedachten verplaatst. Zij zijn geteekend, neerzittend, naar rechts en naar links gekeerd; de voorstelling van de zon in het dodenrijk [1]), of in plaats daarvan: de stierkop met de zonneschijf op de horens, is tusschen hen in geteekend, rustend op beider ruggen (*Fig.* 1). Bijschriften in papyrus Ani noemen deze leeuwen „gisteren" en „morgen", mystieke namen, die volgens den tekst waartoe de voorstelling behoort, den doodengod Osiris en den zonnegod Re beteekenen. Men vindt namelijk opgeteekend, dat de afgestorvene zegt: „Ik ben gisteren, en ik ken morgen", waarbij de oudste commentaren, uit het Middel Rijk, aanteekenen: „dat is Osiris", of: „gisteren is Osiris, morgen is de lichtende god". De latere explicaties, uit het Nieuwe Rijk, zijn wat

[1]) Over deze beteekenis van „iachut" zie aanteekening aan het einde van dit stuk.

uitvoeriger: „gisteren is Osiris, morgen is Re, op den dag waarop de vijanden van Osiris vernietigd worden, en zijn zoon Horus het koningschap aanvaardt". De twee leeuwen duiden dus den gestorven god Osiris (gisteren) en den verrijzenden zonnegod Re (morgen) aan [1]; hun plaats is waar deze goden elkander ontmoeten en de vijanden van Osiris vernietigd worden. Dat is in het doodenrijk. Want daar — in Amenti — is, naar wij in denzelfden tekst lezen, „de vechtplaats der goden" waar Re de overwinning behaalt.

De voorstelling is dan, dat in het doodenrijk gisteren en morgen, de stervende en de verrijzende god, in elkander overgaan; verder dat de verrijzenis een eigenlijke overwinning is, in het doodenrijk op den vijand van het leven behaald. Feitelijk zijn de twee goden, gisteren en morgen, een en dezelfde god; de oudste commentaar noemt hem Osiris. Hij sterft, maar bezit in zijn dood de zegevierende kracht der opstanding. Hij overwint den aartsvijand en is daarom in zekeren zin tegelijkertijd de verrijzende god Re.

Deze voorstelling van strijd en overwinning in den dood verklaart, waarom de stervende en de herlevende god door leeuwen vertegenwoordigd zijn. De leeuw is namelijk in de Egyptische mythologie vooral het zinnebeeld van zegevierende kracht. Hier symboliseeren zij de kracht die den dood overwint, of zooals de tekst zegt: die de vijanden van Osiris of van Re overwint. Zij strijden voor den gestorven Osiris of den gestorven zonnegod, wiens symbool zij op hun ruggen dragen; op een mummiekist in het Leidsche museum zijn zij met een groot zwaard vóór zich afgebeeld. En de afgestorvene eigent zich hun kracht en overwinning toe, wanneer hij zegt: „ik ben gisteren en ken morgen"; het „kennen" beteekent, zooals wij later duidelijk zullen zien, inzicht in het mysterie der opstanding hebben, een inzicht dat inderdaad macht is.

De leeuwen symboliseeren de zegevierende kracht, maar er

[1] Doodenb. 3: „Re is uit gisteren geboren"; onmiddellijk tevoren is van de twee leeuwen sprake.

komt nog een ander moment bij. Classieke schrijvers vertellen, dat volgens Egyptische opvatting vuur, en bepaaldelijk het zonnevuur, het wezen van den leeuw uitmaakt [1]). Dat is zeker juist; wij zullen zien hoe dikwerf de leeuw met de zon verbonden is; maar ook dat hij het vuur in het algemeen — naar de opvatting der ouden wil dat zeggen: het vuur als element van leven — vertegenwoordigt. In welke onderlinge verhouding het zonnevuur en het levensvuur gedacht werden is niet duidelijk; maar dat men een verband tusschen beide heeft gelegd, mag wel als zeker aangenomen worden.

De plaats der leeuwen is in het doodenrijk. Toch beteekent het Egyptische doodenrijk niet alleen de onderwereld of een bepaalde onderwereldsche localiteit. De juiste omschrijving is de reeds genoemde: de plaats waar de overgang van dood in leven geschiedt en waar de strijd staat. Voor den zonnegod is dat evenzeer de westelijke en oostelijke horizon als de eigenlijke onderwereld. Het symbool boven de ruggen der leeuwen beteekent zoowel „horizon" als de plaats waar de zonnegod 's nachts zich bevindt. En de leeuwen zijn vaak met den horizon verbonden. Vooreerst met den oostelijken, waar begrijpelijkerwijze de overwinning van het licht op de duisternis gedacht kon worden. Lefébure publiceert een voorstelling op een sarkophaag, waar een boom boven het hoofd van elk der leeuwen geteekend is, zoodat de zonneschijf, die tot de leeuwen behoort, tusschen de boomen komt te staan [2]). Feitelijk illustreert dit de Egyptische voorstelling van den zonsopgang tusschen twee hooge boomen in het Oosten, waarvan de teksten meermalen spreken. Ook wordt daar de strijd tusschen Re en zijn vijand Apap uitgevochten; het is een bekend onderwerp der Egyptische mythologie. Het Oosten kan dus de plaats zijn, waar de leeuwen aan den god de overwinning bezorgen. Maar evenzeer, of eigenlijk nog meer, zijn zij met het Westen verbonden. Dat is b.v. het geval in een bekenden Leid-

[1]) Macrob. Sat. 1.21.16; vg. Aelianus, de nat. anim. 4.34, 5.39, 12.7.
[2]) Sphinx 10 (1906) p. 104.

schen papyrus, waar zij onmiddellijk onder een schitterende afbeelding van de ondergaande zon gevonden worden. Hun werkzaamheid daar is feitelijk dezelfde als in het Oosten. Want het doodenrijk, dat de zonnegod bij zijn ondergang betreedt, is, naar Egyptische opvatting, „het land des levens", namelijk het land van het absolute of spontane leven. In het Westen sterft hij niet zonder meer; zijn dood daar beteekent tegelijkertijd, dat hij de bron des levens bereikt, en dat hij de overwinning behaalt op hen die hem naar het leven staan. De twee leeuwen zorgen dan, op het oogenblik van zijn dood in het Westen, voor de overwinning op zijne vijanden. Het getuigt van de diepte der Egyptische opvatting, wanneer deze leeuwen, zooals wij straks zullen zien, met het Westen, nog meer dan met het Oosten, verbonden zijn. Op dezelfde wijze is de god van het wordende licht, Chepera, herhaaldelijk in het Westen gedacht. De goddelijke dood is dan slechts een andere naam voor de verrijzenis.

Het schijnt alsof een herinnering aan dit verband der leeuwen met den oostelijken en westelijken horizon bij Aelianus bewaard is gebleven. Bij sommige tempels, vertelt hij, worden leeuwen als heilige dieren onderhouden; en als eigenaardige bijzonderheid teekent hij aan, dat hun bewaarplaatsen dan in tegenovergestelde richting georienteerd zijn: sommige ontvangen het licht uit het Westen, de anderen uit het Oosten [1]). Van verschillende Egyptische tempels is bekend, dat zij naar bepaalde hemelstreken gericht zijn, overeenkomstig de natuur van den god in den tempel vereerd. De verklaring door Aelianus gegeven, namelijk dat de richting naar Oost en West voor de leeuwen bijzonder aangenaam was, zal niet velen overtuigen.

Ruti.

De afbeeldingen toonen ons twee leeuwen. Maar gelijk de stervende en de verrijzende god, „gisteren en morgen", Osiris

---

[1]) Aelianus, de nat. anim. 12.7.

en Re, ook als een en dezelfde god opgevat kunnen worden — hij moge dan Osiris of Re heeten — zoo zijn ook de leeuwen soms als één wezen opgevat. In beide gevallen dient het tweetal om de twee momenten, die in het begrip van verrijzenis aanwezig zijn, namelijk dood en leven, duidelijk uit elkander te houden; waar het enkelvoud gebruikt wordt, is op het mysterie van den goddelijken dood, die het spontane leven bevat, nadruk gelegd. In de teksten heeten de leeuwen Ruti, d.w.z. „de dubbele leeuwgod", en het is duidelijk, dat Ruti soms twee wezens is, maar ook soms één god van dubbele natuur. Men schrijft den naam met twee leeuwteekens, terwijl het determinatief van den naam óf de dubbele hieroglyph van god is [1]), óf de eene hieroglyph alleen [2]). Een enkele maal is Ruti in menschelijke gedaante met een leeuwkop afgebeeld [3]); ook komt de eene liggende leeuw als beeld van Ruti voor [4]). Deze idée van een dubbelen god zullen wij meermalen terugvinden; zij is kenmerkend voor de Egyptische bespiegeling.

Volgens deze voorstellingen staan de leeuwen alleen in verband met den dagelijkschen ondergang en opgang der zon; hun plaats is in het doodenrijk als de nachtelijke ruimte opgevat. Maar het is bekend, dat de nachtelijke duisternis gelijk wordt gesteld met de duisternis vóór de schepping, en dat de mythe van de schepping van het licht in den beginne gevormd is overeenkomstig de opvatting van den opgang iederen morgen. Men vindt dit in vele mythologieën terug; maar nergens is wel de samenhang van de gewone kosmologische denkbeelden met de kosmogonische zoo duidelijk als in Egypte. Ruti is daarom keer op keer met den god Tum, of Re-Tum, verbonden, den in het Westen verdwenen zonnegod, maar tegelijkertijd den scheppergod, die in de oorspron-

[1]) b. v. Doodenb. 38 B, 2.
[2]) b. v. Pyr. 696 c; in latere tijden vaak.
[3]) L. D. III 276 h. (26 Dyn.).
[4]) Naville, Todtenb. I pl. 30 in L, a.

kelijke duisternis of in de oerwateren woont, en van daaruit het licht schept. „Ik ben de dubbele leeuwgod (Ruti), oudste zoon van Re-Tum” zegt de doode [1]), een uitspraak van dezelfde beteekenis als de aangehaalde: „ik ben gisteren en ken morgen”. Om zijn dood te overwinnen vereenzelvigt hij zich met de scheppende goden die het eerst het leven uit den dood deden opgaan. Elders lezen wij: „Ik ben Nun (de oerwateren); de vernielers zullen mij niet omverwerpen; ik ben de oudste zoon der schepping (bedoeld is Ruti, oudste zoon van Tum), en mijn ziel is de goden, de zielen der eeuwigheid (of eeuwige vernieuwing)” [2]). De voorstelling van de ziel als de zegevierende kracht en daarom het onsterfelijke deel van menschen en goden is met Ruti en, zooals wij later zullen zien, met de sfinx nauw verbonden.

Eigenaardig is, dat van Ruti soms ook met zekere vrees gesproken wordt. Wie in zijn macht heeft de verrijzenis te verleenen, zou deze wel ook kunnen weigeren. Die gedachte vinden wij in een uitspraak als deze, waar de doode de kracht zijner opstanding in de magische uitwerking zijner tooverspreuken zoekt: „Ik spreek in den avond (dus in het Westen) mijne bevelen uit.... de tooverspreuk van dezen tekst, die mij doet ademhalen; ik ben (daardoor) sterker nog dan Ruti en leef na mijn dood gelijk Re iederen dag” [3]).

Evenals de gestorven mensch wordt ook de verdwenen zon met den leeuw vereenzelvigd. Want de leeuw vertegenwoordigt de kracht van de zon in het doodenrijk, de kracht waardoor zij tot nieuw leven kan verrijzen. Tusschen den bewerker der overwinning (den leeuw) en den overwinnaar (de zon) is slechts een korte stap. In een loflied op den zonnegod lezen wij: „Gij ontwaakt schoon, als valk in den morgen, als Ruti

---

[1]) Doodenb. 38 B, 2. Ruti als oudste zoon van Tum, ook Lacau, Textes n°. 23. Met Tum verbonden ook Pyr. 447 en 2081; Doodenb. 3.1, 17.98 en 41.2.

[2]) Doodenb. 85.7

[3]) Ib. 38 A, 9 vg.

(dubbele leeuw) in den avond" [1]. En op andere plaatsen (waar weer de zonnegod bedoeld is): „Gij stier in het Oosten, leeuw in het Westen" [2]; „Gij ziel in het Oosten, leeuw in het Westen" [3]. Een ander loflied verheerlijkt Re bij zijn ondergang „als den mysterieuzen leeuw, heer van het land in den westelijken horizon" [4]. Het mysterie van den leeuw is het mysterie van den dubbelen god, die dood en leven in zich vereenigt. De voorstelling keert terug in verband met Nofer-Tum, den zonnegod die uit de lotusbloem in de oerwateren opgaat. Soms heeft hij in plaats van den lotus een leeuw onder zijne voeten [5]. Bedoeld is de mysterieuze leeuw van het doodenrijk, aan wien hij zijn verrijzenis te danken heeft.

Šu-Tefnut.

Welke voorname plaats de leeuw in de Egyptische kosmologie heeft bekleed, blijkt wel het duidelijkst uit het veelvuldig verband waarin hij met goden van hetzelfde type, maar behoorende tot andere — locale — stelsels, voorkomt. Šu en Tefnut, een godenpaar dat wij in verband met de sfinx meermalen zullen ontmoeten, zijn — gelijk Ruti — kinderen van Tum in de oerwateren en als een leeuwenpaar gedacht; in de hieroglyphiek der lateren tijd zijn hun namen met twee leeuwen geschreven [6]. Herhaaldelijk komen zij met Ruti samen voor [7]; en gelijk deze eerder een dubbele leeuwgod is dan twee zelfstandige wezens, vinden wij ook Šu-Tefnut als een

---

[1]) Z. 43 (1900) p. 23; vgl. Piehl, Sphinx 4 (1901) p. 153. Ruti in den avond, ook Lacau, Textes n°. 65.

[2]) Brugsch, Dict. Géogr. p. 200.

[3]) Het Amon-rituaal 9.1 vg.

[4]) Ib. 25.2.

[5]) Standbeeldje in het Leidsche Museum.

[6]) B. v. in den naam van den persoon Nes-šu-tefnut, Rec. de Trav. 6 (1885) p. 134 vgg., vgl. met 133.

[7]) Pyr. 447. De juiste vertaling van deze plaats geeft waarschijnlijk Brugsch, Rel. und Myth. p. 433: Tum und die beiden Löwenartigen. Die beiden zu ihren gehörigen Götter haben ihren Leib selber gebildet: nähmlich der Gott Schu und die Göttin Tefnut". Ook Pyr. 696 en Doodenb. 72.11, vgl. met Pyr. 552 vg. Doodenb. 178.12 vg. en Lacau,

tweelinggod (twee geheel gelijke wezens) en zelfs als een enkele god afgebeeld [1]). Het is Šu, die bij de schepping van het licht — in den beginne en iederen morgen — den hemel omhoog tilt en de zonneboot uit de kosmische wateren doet opgaan. Om de overwinning van Re in het doodenrijk te verzekeren, maakt hij deel uit van de bemanning der zonneboot op de reis van den westelijken naar den oostelijken horizon; hij heet „de god van geweldige kracht, die de vijanden van zijn vader Re afweert" [2]), en „de vernieler van de kinderen van Apap" [3]); Apap is de slang der duisternis en de typische vijand van Re. Wij vinden bij den dubbelen god Šu-Tefnut de kenmerkende trekken van „den mysterieuzen leeuw van het Westen" terug; hun wezen is de kracht van den spontanen opgang van den god in het doodenrijk.

Generatie.

Het mysterie is onuitspreekbaar, en daarom kan het ons niet verwonderen, dat de beelden die het aanduiden soms zeer van elkander verschillen. De mythologische beelden zijn de verschillende wegen, die men ingeslagen heeft om het wezenlijke te benaderen, zich een eenigszins begrijpelijke voorstelling daarvan te vormen. Zoo heeft men de scheppende werkzaamheid van den leeuwgod ook door het beeld van generatie trachten te verduidelijken. Het geheim van den leeuw is dat hij in den dood zijn verwekkende kracht niet verloren heeft. Te Abydos zijn beide leeuwen als gebalsemde — dus gestorven — wezens afgebeeld; Isis is in de gedaante van een vogel op ieder van hen neergedaald, geheel als wanneer zij over den gestorven Osiris neerligt om bij hem Horus te ont-

---

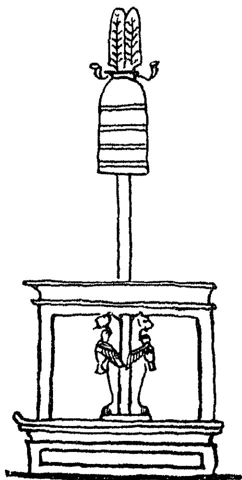
Textes n°. 24 en 45: Ruti, gelijk Šu-Tefnut zorgt voor de approviandeering van den doode. In Lepsius, Todt. 17.83 is Ruti met een mannelijken en vrouwelijken god gedetermineerd; Šu-Tefnut zijn bedoeld.

[1]) Naville, Goshen (tijd Nectanebos) pl. 5.2 (bis) en 5.4.

[2]) Te Ombos en Edfu; zie Roeder in Roscher, Lexicon, s.v. Schow, col. 568, 38.

[3]) Ib. col. 569.60.

vangen [1]). De afbeelding is zóó samengesteld, dat zij met het symbool van Osiris een geheel uitmaakt (*Fig.* 2). Inderdaad zijn de leeuwen van het doodenrijk in deze voorstelling als vormen van Osiris opgevat, den god die in zijn dood (namelijk als ithyphalle mummie) zijn zoon Horus verwekt en in hem verrijst.

In het 17. hoofdstuk van het Doodenboek keert dit denkbeeld in gewijzigden, maar niet minder duidelijken vorm terug. Het vignet toont ons het beeld van een geweldigen leeuw, vóór de hemelgodin neerliggend. De godin is óp gewone wijze afgebeeld: met uitgestrekte armen over de aarde heengebogen, voeten in 't Oosten, armen in 't Westen; hare vingers raken de voorpooten (of den kop) van den leeuw aan [2]). Bedoeld is dus de leeuw in het Westen, Ruti; volgens den tekst houdt hij daar in de duisternis („zonder gezien te worden”) de wacht aan den ingang van het doodenrijk, en de doode vreest hem [3]). Maar de commentaar op den tekst weet van heel andere dingen te vertellen. Deze leeuw is, lezen wij, „de phallus van Osiris”; een andere commentaar zegt: „de phallus van Re” [4]). En de tekst gaat voort: „ik (de doode) ben door Isis ontvangen en in Nephthys verwekt”. De beteekenis dezer beeldspraak ligt voor de hand. De leeuw is de phallus van Osiris of van Re, omdat hij dezelfde kracht der verrijzenis bezit als deze goden, die in de gedaante van ithyphalle mummies hun eigen leven uit den dood doen opgaan. De mysterieuze generatie is hier het beeld, dat het raadsel van de

[1]) Mariette, Abydos I pag. 70; vgl. vignet Naville Todt. I pl. 152 en Mariette, Catalogue d'Abydos p. 418.

[2]) L. D. III. 260; Lepsius, Todt. pl. XI.

[3]) Todt. 17. 99 vg.

[4]) Ib 106 vg.

scheppende kracht van Ruti moet omschrijven — van verklaring is natuurlijk geen sprake. De leeuw als „phallus van Osiris", bij wien Isis den doode (als Horus gedacht) ontvangt, is de gebalsemde en ithyphalle leeuw van de genoemde Abydosvoorstelling. De leeuw als „phallus van Re" symboliseert de voortbrengende kracht van den zonnegod en herinnert ons aan de bekende scheppingsmythe, volgens welke de zonnegod het leven der wereld op bovennatuurlijke wijze heeft verwekt; hij was, naar de mythe vertelt, door geen vrouwelijk wezen bijgestaan.

Hoe nauw de idée van generatie met den mythischen leeuw verbonden is, blijkt ook uit een voorstelling in den tempel te Dendera. De zonnegod in de gedaante van een valk is van een phallus voorzien, die in een leeuwkop uitloopt; vóór de pooten van den valk ligt bovendien een kleine leeuw neer. In het voetstuk van dezen groep heeft men de vernieling van twee krokodillen, de vijanden van den zonnegod in het doodenrijk, afgebeeld. Het bijschrift bij de geheele voorstelling vertelt, dat dit het beeld is van „den goddelijken valk, verwekker der goden, den groote van kracht, den vernietiger zijner vijanden" [1]). Uit tekst en beeld blijkt dus, dat de verwekking van het nieuwe leven en de overwinning op de vijanden, mythologische beelden van in hoofdzaak dezelfde beteekenis zijn [2]).

Voedselopname.

Een ander beeld dat gediend heeft om de natuur en de

---

[1]) Mariette, Denderah II 76.

[2]) Misschien komt de kosmische leeuw als symbool van generatie reeds in de oudste tijden voor. Op enkele archaische cylinders ziet men den leeuw, met vuur (?) boven den rug, vóór den tempel van Boven-Egypte of van de godin Nechebt liggen. Zou deze tempel van de godin der geboorte hier misschien het bekende „geboortehuis" voorstellen, dat in latere tijden met alle Egyptische tempels verbonden was? Over het verband tusschen leeuw en vuur en over het vuur als symbool van het nieuwgeboren leven moet straks meer gezegd worden. De genoemde cylinders geven een priestertitel aan: „de priester van het goddelijke geboortehuis (?)". Çatal. Gén. Mus. du Caire, Archaic objects II pl. 6,13, 14 en elders; vgl. ook Weill, Origines I p. 233.

werkzaamheid van den leeuwgod toe te lichten, is aan de vernieuwende kracht van spijs en drank ontleend. Het is bekend dat de doode, naar Egyptische opvatting, ook door eten en drinken leeft; offers worden hem in het graf gebracht, en de magische funeraire teksten dienen dikwijls om hem in het bezit daarvan te stellen. Een dergelijke tekst in het Doodenboek, waardoor aan den doode de voordeelen van het leven in de vruchtbare velden der andere wereld worden verzekerd, eindigt met de woorden: „Ik ben de dubbele leeuwgod Ruti" [1]. En in de pyramideteksten leest men: „de honger van den doode is de honger van den dubbelen leeuwgod" [2]. De meening is: de doode vreest den honger evenmin als de zegevierende leeuwgod. De verwijdering van honger en dorst is ook aan de leeuwgoden Šu-Tefnut toegeschreven. Šu geeft te eten en Tefnut te drinken (of omgekeerd); of de doode leeft van hetzelfde als Šu en Tefnut; uitspraken als deze komen in de funeraire teksten herhaaldelijk voor [3]. Afbeeldingen die daarop betrekking hebben vindt men op vele sarkophagen; Šu tilt den hemel omhoog, en de ziel van den doode, die met den lichtgod herleeft, is in aanbiddende houding aanwezig; maar vóór de ziel zijn brooden neergelegd — de brooden dus die Šu geeft [4]. Het mag ons vreemd voorkomen dat het onderhoud en de vernieuwing des levens door middel van spijs en drank op één lijn gesteld wordt met het echt godsdienstige denkbeeld van verrijzenis uit den dood. De beteekenis der voedselopname voor de vernieuwing der levenskracht komt ons zoo begrijpelijk en vanzelfsprekend voor, dat zij in onze godsdienstige gedachten en gevoelens nauwelijks een plaats kan vinden. De ouden zagen dat anders in. Hun godsdienstig natuurgevoel wist hun te vertellen, dat de groei en zelfvernieuwing ten gevolge van eten en drinken geen kleiner mysterie

---

[1]) Doodenb. 72.11. Zie ook Lacau, Textes n°. 23.

[2]) Pyr. 696.

[3]) Pyr. 552 vg; Doodenb. 178.12 vg; Lacau, Textes 24 en 45.

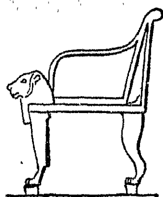
[4]) B. v. Leiden M 5 (kist van Amenhetep). Ba-tau, „de ziel der brooden", is in de mythe een naam van Osiris.

bevat dan de scheppende kracht die leven uit dood doet opgaan. Het was geen materialistische opvatting van de Egyptenaren, wanneer zij de levensmiddelen als dragers van spontaan leven en als symbolen der verrijzenis beschouwden; over deze dingen dachten zij in werkelijkheid minder materialistisch dan het voor menschen uit onzen tijd wel mogelijk is. De scheppergod heeft in de materieele voorwaarden van het leven ook de mysterieuze kracht gelegd, die zich in de telkens herhaalde overwinning van het leven openbaart, dezelfde kracht als die de leeuwgod bezit. De pyramideteksten spreken van de spijs der eeuwigheid en den drank der oneindigheid" [1]).

De leeuwzetel.

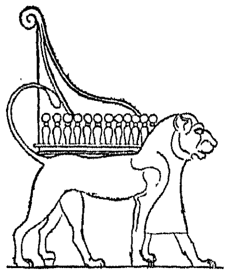
Indien ik mij niet vergis is in de leeuwensymboliek de verklaring te vinden van een bekend motief in de decoratieve kunst der Egyptenaren, een motief waarvan gebruik is gemaakt in de kunst van talrijke volken in alle latere tijden, tot in onze dagen toe. Ik bedoel de versiering van den troon van pharao met beelden van twee leeuwen of leeuwkoppen.

In een der pyramideteksten leest men, dat de hoofden van den troon leeuwkoppen zijn [2]); de zitting is dus aan beide zijden vooraan van een leeuwkop voorzien. Uit de teekening van den koningszetel in dezelfde teksten blijkt, dat ook zijne pooten naar het model van leeuwpooten gemaakt zijn [3]). Het is de troon die de afbeeldingen uit het Nieuwe Rijk zoo dikwijls vertoonen [4]), (*Fig.* 3). Soms is, aan iedere zijde van de leuning, de leeuw in staande houding voluit

[1]) Pyr. 1177.
[2]) Pyr. 1124.
[3]) Pyr. 306. Een enkele plaats spreekt van stierpooten, Pyr. 1124; daarover later.
[4]) Typisch voorbeeld: troon van Hatšepsut, Deir-el-Bahari IV. 88.

afgebeeld [1]), (*Fig.* 4). Het spreekt wel van zelf, dat deze voorstellingen, aan den koningstroon aangebracht, niet als decoratie alleen bedoeld kunnen zijn; de troon van den goddelijken koning was de troon van god zelven, en bij de versiering daarvan is aan de kunst zeker niet de vrije hand gelaten. Ik geloof dat de leeuwen hier met de denkbeelden omtrent de troonsbeklimming verband houden. Pharao is de zonnegod op aarde, en zijn aanvaarding van het koningschap is de opgang der zon om over deze wereld te heerschen. De Egyptische uitdrukking voor „troonsbeklimming" is daarom „stralende opgang" of „verschijning", de gewone term voor den zonsopgang in het Oosten. Bij zijne troonsbeklimming gaat dus de Koning, gelijk de zonnegod, tot nieuw leven op, na de overwinning op de vijanden van dat leven. Maar dan hebben ook de twee leeuwen aan den koningstroon een zeer bepaalde beteekenis en een bepaalde taak. Het zijn de leeuwen die in het doodenrijk, of in den horizon, aan het goddelijke leven de overwinning bezorgen en het doen opgaan.

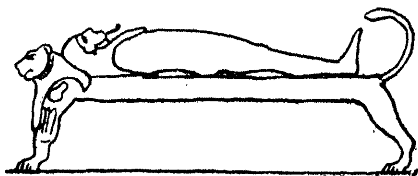

Het is bekend hoe algemeen dit overoude motief van versiering in later tijden voorkomt, in West-Azië, bij Grieken en Romeinen, in de middeleeuwen en in onze dagen. De vraag of wij in al deze gevallen directe of indirecte ontleening aan Egypte moeten aannemen, kan ik niet beantwoorden. Maar zeer vroeg is het motief door de profane kunst overgenomen; reeds in het oude Egyptische rijk, tusschen 3000 en 2500 v. Chr., vindt men zetels voor gewoon gebruik met leeuwpooten (leeuwkoppen schijnen niet voor te komen). De mogelijkheid is natuurlijk niet uitgesloten, dat deze decoratie in de profane kunst oorspronkelijk is, en dat zij in de gewijde kunst is

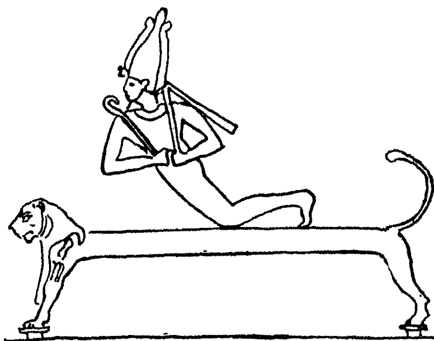
[1]) Troon van Horemheb, L. D. III, 121; van Ramses III, Prisse d'Avennes, Hist. de l'Art II. 149. Ook van Ichnaton, L. D. III, 100.

overgegaan en verder ontwikkeld, omdat de godsdienstige denkbeelden een ongezocht aanknoopingspunt leverden.

De gewijde kunst heeft het leeuwenmotief ook op een ander voorwerp toegepast, namelijk de ligbank waarop Osiris, zoowel tijdens zijn dood als bij zijn verrijzenis afgebeeld is. De bank stelt een gewonen leeuw voor, met opgerichten kop en de staart omhoog; de rug is gerekt en effen geteekend, om als sponde voor den god te kunnen dienen [1]) (*Fig.* 5).

Feitelijk is een bank bedoeld met zijkanten in den vorm van twee leeuwen; het museum te Berlijn bezit een lijkbaar van dat model [2]). Osiris ligt dus als mummie uitgestrekt op twee leeuwen, van wie hij zich bij zijne verrijzenis opricht (*Fig.* 6). Er kan geen twijfel aan zijn, of de leeuwen van deze zonderlinge sponde zijn dezelfde als de leeuwen „gisteren en morgen", die Osiris voorstellen bij de vernietiging zijner vijanden en de troonsbeklimming van zijn zoon Horus (d. w. z. bij de verrijzenis van Osiris). Zij vertegenwoordigen de kracht van den stervenden en verrijzenden god, en dragen hem, gelijk zij iachut — het symbool van den gestorven zonnegod — op hun ruggen dragen, of Nofer-Tum, of den Koning bij zijn verrijzenis (troonsbeklimming). Ook de gestorven mensch is, volgens talrijke afbeeldingen, op de

[1]) Mariette, Dendera IV pl. 72—90.

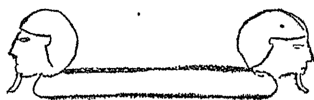
[2]) „Todtenbahre für ein Kind". Afbeelding in Ausführl. Verzeichniss der Aeg. Altert., Berlin 1899, p. 359.

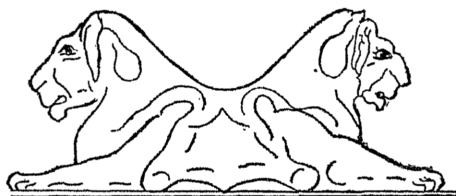
leeuwbank neergelegen, want hij is door zijn dood een Osiris geworden en zal door de kracht der leeuwen dezelfde opstanding als Osiris bereiken. De decoratie heeft in de gewijde Egyptische kunst steeds een magische bijbeteekenis.

Aker, de aardgod.

Het chthonische karakter van den kosmischen leeuw komt nog sterker te voorschijn in den god Aker, in wien wij tevens den overgang van den leeuwgod in den sfinxgod waarnemen.

Van de oudste tijden af aan is Aker op verschillende wijzen afgebeeld. Zijn hieroglyph is soms de aarde met een menschenhoofd aan beide einden (*Fig.* 7). Dan weer is hij als een leeuw-monster geteekend, een dubbel wezen, de kop met de voorpooten naar rechts en links gekeerd (*Fig.* 8), vaker toch als een dubbele sfinx van hetzelfde monstrueuze model. Eindelijk in sommige afbeeldingen als een grijsaard, gebogen en steunend op een staf of schepter.

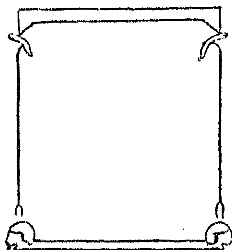
Dat hij inderdaad een aardgod is blijkt vooreerst uit de schrijfwijze van zijn naam. Het determinatief achter den phonetisch geschreven naam is namelijk in de pyramideteksten soms het teeken der aarde zonder meer [1]); op andere plaatsen de aarde met de twee menschenhoofden [2]), hetzelfde teeken als in den tempel van Sahu-Re, waar de hemelzuilen aan de uiteinden der aarde op twee menschenhoofden rusten [3])

[1]) Pyr. 504; waarschijnlijk ook 1713. Vgl. de opmerkingen van Lacau, Z. 51 (1913) p. 25 en Griffith, Hieroglyphs p. 33.

[2]) Pyr. 325, 796 en 1553.

[3]) Borchardt, Grabdenkm. Sahu-Re, Bd. I p. 34, 45 en 64.

(*Fig.* 9). Een sarkophaagtekst zegt, dat Šu het hoofd van den doode naar den hemel verheft, terwijl Isis zijne voeten op Aker — dus op de aarde — bevestigt [1]). „De poort van Aker" blijkt dezelfde te zijn als „de poort van den aardgod Keb"; „op bevel der aarde" opent zich deze poort, en de doode verlaat, nadat alle ceremoniën aan hem verricht zijn, als een levende ziel het doodenrijk om in den dag uittegaan en onder de menschen te verkeeren [2]).

Een andere variant van de poort van Aker is de eenvoudige term „poort van het doodenrijk (Duat)" [3]). Aker is dus zonder eenigen twijfel een god der aarde en der onderaardsche woningen.

Wat het karakter van dezen aardgod betreft, blijkt verder, dat hij met Sokaris-Osiris, den eigenlijken heer van het doodenrijk, nauw verwant is; soms zou men kunnen denken, dat de twee namen denzelfden god gelden. De pyramideteksten noemen beiden in één adem [4]). En wanneer de zon op hare reis door de onderwereld over het land van Sokaris heentrekt, valt haar licht „op den rug", of „op de huid" of „op het lichaam" van Sokaris, den heer der aarde [5]); maar wij lezen ook, dat de zon zich over den rug of de ledematen van Aker heen beweegt, en dat hare stralen op zijn huid vallen [6]). Uit deze overeenkomst van de twee goden is waarschijnlijk ook de eigenaardige meervoudvorm van Aker te verklaren. „Akeru" beteekent volgens het determinatief de Aker-slangen. Nu zijn de goddelijke bewoners van het land van Sokaris bijna uitsluitend slangen; slangen met een of twee of drie

---

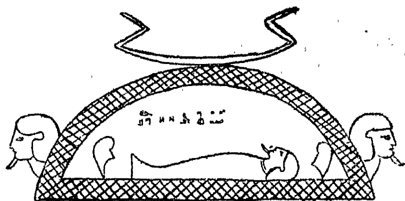
[1]) Lacau, Textes n°. 43.
[2]) Pyr. 796; 1713.
[3]) Pyr. 1014.
[4]) Pyr. 1013 en 1712.
[5]) Z. 38 (1900) p. 29 en 30.
[6]) Champollion, Not. Descript. 2.507 en 586.

koppen, soms met vleugels, soms ook met menschenvoeten; Sokaris zelf is in de Duat-uren als slangenmonster afgebeeld, en Re trekt in een tweekoppige slangenboot door dit rijk. De overeenkomst van de Akeruslangen met de Sokarisslangen blijkt ook hieruit, dat beiden gevreesd worden [1]), niettegenstaande zij ook de bewerkers van de wedergeboorte zijn [2]).

Hij is de god der aarde, of juister gezegd: god van het doodenrijk. Laten wij eens zien wat zijne verschillende symbolen ons verder van hem te vertellen hebben: de dubbele leeuw, de twee menschenhoofden, en de verbinding van beide typen, de dubbele sfinx.

Menschenhoofden van Aker.

Letten wij vooreerst op de beteekenis der menschenhoofden. Zij zijn met de gewone hieroglyph van aarde verbonden. Toch blijkt dat wij ze niet eenvoudig als hoofden der aarde mogen opvatten; de voorstelling is veeleer dat zij uit het eigenlijke doodenrijk opsteken. Het bewijs daarvan meen ik te vinden in een paar voorstellingen op funerairkisten in het Musée Guimet te Parijs [3]). Men ziet de mummie liggen onder een gewelf of boogvormig dak, dat het doodenrijk als nachtelijke hemelruimte blijkt voortestellen; bij de mummie leest men namelijk: „Osiris N.N. in het doodenrijk (ḫrt ntr)", en boven op het gewelf drijft de boot van Chepera. Maar het interessante van de voorstelling is, dat uit den boog naar rechts en naar links een menschenhoofd te voorschijn komt (*Fig.* 10). Het zijn de hoofden van het doodenrijk (ḫrt nrt), en zonder eenigen twijfel dezelfde als de twee menschenhoofden van Aker, den god

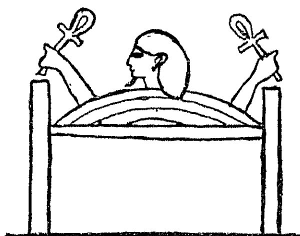
[1]) De gevreesde Akeru-slangen: Doodenb. 108.13 (en 149, d, 28); Mariette, Abydos I, 52.

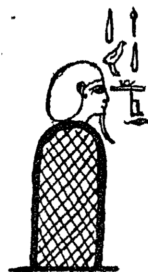
[2]) Doodenb. 64.48.

[3]) Niet gepubliceerd.

van het doodenrijk. De Aker-hoofden zijn dus niet eenvoudig hoofden der aarde, waarvan trouwens nooit gesproken wordt; zij zijn hoofden van het doodenrijk.

Daarmede is ook, naar ik meen, de beteekenis van de Akerhoofden gegeven. Want dikwijls zien wij in de funeraire voorstellingen een menschenhoofd uit het gebogen deksel van de doodkist of uit het gewelfde dak van het doodenrijk opsteken, en wel om het leven van den afgestorvene aan te duiden. Het best blijkt dit uit een vignet van den papyrus Ani. Daar is namelijk niet alleen het hoofd boven de kist te zien; ook beide armen zijn vrij en de handen zwaaien triomfantelijk het teeken van leven boven het hoofd [1]) (*Fig.* 11). Ook de goden, vooral Osiris en de verschillende vormen van den zonnegod, die de overwinning op den dood behaald hebben, zijn afgebeeld als hoofden, die uit het doodenrijk opsteken [2]) (*Fig.* 12). In den regel verschijnt één hoofd uit het godengraf, maar ook twee komen voor. Behalve op de genoemde funerairkisten in het Musée Guimet, is dat het geval in voorstellingen van de graven van Tum, Chepera, Re en Osiris [3]). De hoofden symboliseeren het leven van den gestorven god; dat is ook de verklaring van de Akerhoofden.

Gelijk zoo vele andere volken beschouwden de Egyptenaren het hoofd als den voornaamsten zetel van het

[1]) Afbeelding bij Budge, Gods of the Egyptians I ad pag. 490. De parallele afbeeldingen in andere papp. hebben hier alleen het hoofd boven het deksel: Naville, Todt. I pl. 29.

[2]) Tomb. Seti I, II pl. 26 en IV pl. 29. De „cippes" of „termes", waarvan Maspero hier spreekt, zijn niets anders dan het beeld van het doodenrijk; vgl. Seti I, IV pl. 9 en 32; Champollion, Not. descr. 2.591, 619 en dikwijls elders.

[3]) Seti I, IV pl. 44 vg.

leven. „Gij afgestorvene — lezen wij op een funeraire kist [1]) — hebt uw hoofd in uw bezit en uw leven is daarin; gij hebt uwe oogen om te zien, uwe ooren om te hooren, uwe neus om adem te halen". De levensgeest van een persoon, zijn Ka, zetelt in het hoofd; tallooze malen stelt men den Ka van den koning als een menschenhoofd boven op een schepter voor, en het bijschrift vertelt dat dit hoofd „den koninklijken Ka" vertegenwoordigt, die in het graf een onvergankelijk leven leidt [2]). Het hoofd dat uit het deksel van den sarkophaag opsteekt, ten bewijze dat de doode leeft, is juist het Ka-hoofd.

De afbeeldingen toonen steeds een hoofd dat van mummiebanden bevrijd is. Daaraan werd een bijzondere beteekenis gehecht: eerst wanneer de banden van het aangezicht weggenomen zijn, is het hoofd in staat zijne levensfuncties te hervatten en den doode te doen leven. De bewoners van Duat zijn, naar ons verteld wordt, „in banden gehuld, maar hun aangezichten zijn bloot" [3]). „Onthult uwe hoofden, opent uwe aangezichten en vervult uwe plichten jegens Osiris; weest door uwe stem overwinnaars op zijne vijanden", zoo spreekt Re hen toe [4]).

„Weest door uwe stem overwinnaars" — het is een denkbeeld dat wij reeds ontmoet hebben en straks in verband met de sfinx terug zullen vinden. In de stem, die het magische woord uitspreekt, schuilt de mystieke levenskracht van menschen en goden. Het aangezicht wordt van banden bevrijd en de ritueele opening van mond en oogen wordt verricht niet alleen om aan den doode het gebruik van zijne zintuigelijke organen terug te geven. Van even groote of nog grooter beteekenis is, dat hij daardoor in staat wordt gesteld het tooverkrachtige woord uit te spreken, dat hem de overwinning op den vijand zal verzekeren. Het Doodenboek bevat een tekst om „den mond van den doode voor de tooverspreuken te

[1]) Wiedemann, Rec. 20 (1898) p. 141.
[2]) De voorstelling gaat tot het Oude Rijk terug: Pyr. 286.
[3]) Lefébure, Osiris p. 36—40.
[4]) Seti I, IV pl. 16 vg.

openen" [1]), en een bijnaam van iederen afgestorvene is: „die tegen zijn vijanden de juiste stem bezit". De mond spreekt het tooverwoord uit, en het is onweerstaanbaar, scheppend. Volgens de theologie van den Memphitischen priester [2]) had de schepping in den beginne plaats, toen de gedachte, die in het hart van den schepper bestond, door zijn tong werd uitgesproken. De magische spreuk doet het leven uit den dood opgaan. Zoo is te verklaren, dat een pyramidetekst den doode zonder meer met het magische woord vereenzelvigt: hij is, lezen wij, „de goddelijke spreuk die spreekt wat bestaat en schept wat nog niet is" [3]). En zoo verstaan wij ook, waarom de onthulde hoofden van Osiris en Re, die in de zoo even genoemde voorstellingen uit het doodenrijk te voorschijn komen, in het bijschrift de zonderlinge namen „het bevel van Osiris" en „het bevel van Re" dragen. Onder „bevel" is te verstaan de magische spreuk [4]), de grootste macht van goden en menschen. Inderdaad moet wel een bovennatuurlijk, een magisch middel toegepast worden om het beoogde doel, de opstanding, de overwinning op den dood te bereiken; langs rationeelen weg is de overwinning, die deze hoofden uit de onderwereld symboliseeren, niet te verklaren of te verwerkelijken.

Ik geloof dat de twee menschenhoofden van Aker daarmee verklaard zijn. Zij vertellen, dat Aker, als heer van het doodenrijk, het geheim der opstanding kent en de magische macht bezit om de verrijzenis te doen geschieden. In de pyramideteksten komt de volgende spreuk meermalen voor: „Woorden der aarde: de poort van Aker (variant: van Duat, het doodenrijk) worde geopend, de deuren van den aardgod Keb worden U opengesteld" [5]). D. w. z.: op het bevel van de hoofden der aarde gaan de poorten van Aker of van het doodenrijk open,

[1]) Doodenb. 23.

[2]) De Šabaka-tekst. Het laatst bewerkt door Erman, Sitzungsber. Kgl. Preus. Ak. d. Wis. 43 (1911) p. 916 vg.

[3]) Pyr. 1146.

[4]) Doodenb. 38 A, 9: „ik beveel dezen tekst over de ademhaling".

[5]) Pyr. 1014; 1713; 796.

en de afgestorvene verrijst uit zijn dood. Ook in andere beelden keert de gedachte terug. In het 4de uur van Duat — het land van Sokaris — ziet men een boot die op den hoog opstekenden vóór- en achtersteven een menschenhoofd draagt. In de boot ligt een slang uitgestrekt, met het teeken van leven in den bek (*Fig.* 13).

Het bijschrift zegt, dat deze slang „leeft door de woorden van de hoofden harer boot" [1]); een andere plaats in hetzelfde boek vertelt ons, dat haar naam „het leven der aarde" [2]) is; de verwantschap met Sokaris is duidelijk. De boot met de menschenhoofden kan dan geen andere zijn dan de bekende „boot der aarde", d. w. z. de aarde gedacht als een op de kosmische wateren drijvende boot [3]). Door deze „aardboot" heen — dus door het doodenrijk — reist de zonnegod 's nachts van het Westen naar het Oosten. De beteekenis van de slang in de boot is dan in het kort deze: de god van „het leven der aarde" — wij kunnen hem met Sokaris of met Aker (de Akeru-slangen) verbinden — leeft door de woorden van de menschenhoofden, die uit de boot der aarde, dus uit de onderwereld, opsteken. Het is een preciese omschrijving van de beteekenis der Aker-hoofden. Wij zullen straks zien dat zij in het uiterste Westen en Oosten uit het doodenrijk opsteken; evenals de leeuwen vertegenwoordigen zij daar beide momenten van het mysterie, dat wij spontaan leven noemen.

Aker met het ei der zon.

Van de slang in de boot zegt de tekst verder, dat zij „dit land (van Sokaris) beschermt (of bewaakt) en zich op de mysterieuze wegen daar ophoudt". Dat is ook de taak van Aker:

[1]) Tomb. Seti I, I pl. 23.

[2]) Am-Duat 10 uur: Lanzone, Domicile des esprits, pl. 2.

[3]) Tomb. Seti I, II pl. 11—13; Ramses IV pl. 20 vg; Bonomi-Sharpe, Alab. Sarc. pl. 2 vg. De boot heet ook de „boot van Duat" (Seti I).

„hij beschermt het mysterie in Duat" [1]). Hoe men zich die bescherming of bewaking voorstelde blijkt uit een afbeelding die op verschillende sarkophagen terugkeert. Wij zien Aker, als gebogen grijsaard, met het ei van Re [2]) of met de zonneschijf [3]) tusschen de handen; naast hem staan vier kosmogonische wezens met vischnamen. Aker waakt dus over de geboorte van den lichtgod uit de scheppingswateren — dat is het mysterie. Een andere werkzaamheid komt daarmee overeen: hij vernietigt Apap, de slang der duisternis, den vijand van Re [4]), of neemt hem gevangen, nadat hij door tooverspreuken overwonnen is [5]). De overwinning is hetzelfde mysterieuze feit als de geboorte uit het ei; Aker doet het geschieden.

Dubbele leeuw van Aker.

Er kan geen twijfel aan zijn, of de hoofden van Aker symboliseeren hetzelfde als de twee leeuwen. Zooals reeds gezegd is, wordt Aker inderdaad ook als dubbele leeuw voorgesteld. Zoo in het graf van Ramses VI, waar de rechterhelft van den god in den berg van den westelijken horizon, de linkerhelft in den oostelijken berg geteekend is. Tusschen beide bergen — dat wil zeggen: in het doodenrijk — zijn

de oerwateren van Nun afgebeeld; twee armen die daaruit te voorschijn komen lichten de zonneschijf omhoog [6]) (*Fig.* 14:

[1]) Champollion, Not. descr. II 507 (bis). Naar dezen tekst moet het corrupte bijschrift in Tomb. Ramses VI, pl. 3, hersteld worden.

[2]) Sark. Nes-šu-tefnut, Rec. 6 (1885) p. 146.

[3]) Tomb. Ramses IV pl. 29 en 30.

[4]) Doodenb. 39.12.

[5]) Apophisboek 29.6 (tekst bij Budge, Gods of Eg. I 320).

[6]) Champollion Not. II p. 584—586.

de linkerhelft van Aker in den oostelijken berg, met de boot der opgaande zon). Aker is hier blijkbaar dezelfde als de twee leeuwen „gisteren en morgen", die rug aan rug de zon optillen; ook werd hij, gelijk deze, met Šu (en Tefnut) verbonden, want in een ellips op de schouders van beide leeuwen is het beeld van Šu geteekend; de ellips duidt in deze graven steeds het doodenrijk aan. Uit de geheele voorstelling blijkt trouwens, dat de kosmogonische werkzaamheid van Aker met die van Šu nauw verwant is. De „armen van Nun", die tusschen de twee halve leeuwen de zon optillen, zijn feitelijk met de armen van Šu identiek. Keer op keer zijn beide goden, Aker en Šu, in parallele uitdrukkingen genoemd; de afgestorvene „reist door (de plaats van) Šu en wandelt door Aker" [1]); „Aker weert mij niet af, Šu stoot mij niet terug" [2]); of: „Šu en Tefnut verslaan Apap, Aker bewaakt hem" [3]).

De dubbele leeuw vertegenwoordigt dus den god der onderwereld. Toch was het symbool van den eigenlijken aardbodem niet zoozeer de dubbele leeuw als de dubbele stier. Want de stier, vooral de Apis-stier, was het beeld van vruchtbaarheid en daarom het heilige dier van Osiris en van Keb. Althans in den regel wordt tusschen de leeuw- en de stier-symboliek onderscheid gemaakt; de dubbele leeuw van Aker heeft zijn plaats onder den aardgod Keb [4]), dus in het diepste doodenrijk, waar hij het leven van goden en menschen beschermt en bepaaldelijk in de lichtmythe deze rol vervult. Toch kan het voorkomen, dat de dubbele stier met den dubbelen leeuw afwisselt [5]); ook zijn er amuletten van leeuw en stier in Akervorm verbonden, gelijk ook van leeuw en antilope, het dier van Sokaris [6]). Zoo is waarschijnlijk ook te verklaren,

[1]) Pyr. 325; vgl. 1553.

[2]) Lacau, Textes 28; Horhotep 213 (Mission du Caire I p. 149).

[3]) Apapboek 29.6 vg.

[4]) Champollion, Not. descr. II p. 507 (Ramses VI); Mission du Caire III. 1, 2 divis. pl. 3 (Ramses IX).

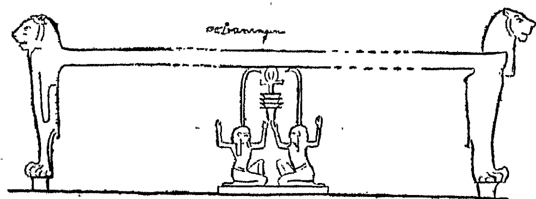
[5]) De Rougé, Edfou pl. 24, 3de nomos van de lijst.

[6]) Leeuw en antilope: Capart, Débuts p. 145.

dat de zon is „stier in het Oosten, leeuw (Ruti) in het Westen" [1]), en dat de troon van pharao leeuwkoppen en stierpooten heeft [2]). Het kan ons niet verwonderen, dat de verschillende aard-symbolen, hoewel niet van denzelfden oorsprong, toch met elkander verbonden kunnen worden.

Bank van Aker.

Wij zagen dat de leeuwen in de gewijde kunst der Egyptenaren overgenomen zijn. Hetzelfde gebruik is van den dubbelen leeuw van Aker gemaakt, namelijk in afbeeldingen die men in verschillende tempels vindt van de ontvangenis en de geboorte van den koning. De koning is, zooals ik reeds vermeldde, de zonnegod op aarde; hij is de zoon van den verborgen zonnegod Amon-Re, die hem bij de aardsche moeder, de koningin, heeft verwekt. Zijn ontvangenis en geboorte geschiedt dan in het doodenrijk, en wordt, even als zijn troonsbeklimming, geheel naar kosmisch model opgevat. De afbeeldingen toonen aan, dat Amon en de koningin bij hun ἱερὸς γάμος gezeten zijn op een lange bank, die aan beide einden in een leeuwkop eindigt en van leeuwpooten voorzien is [3]); bij de geboorte van het kind heeft de koningin op dezelfde bank plaats genomen [4]). De bank stelt den dubbelen leeuw van Aker voor, die den jongen lichtgod of het koningskind doet ontstaan. Onder de leeuwbank zijn kosmogonische wezens voorgesteld van hetzelfde type

als zij die Aker vergezelden, toen hij het ei van den zonne-

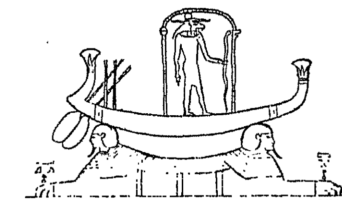
[1]) Brugsch, Dict. géogr. p. 300 (Metternichstele).
[2]) Pyr. 1124.
[3]) Edfu, Déscript. de l'Egypte A, vol I pl. 63; Deir-el-Bahari II. 47; Luxor pl. 63.
[4]) Deir-el-Bahari II. 51; Luxor pl. 65.

god in bescherming nam; verder twee wezens die tezamen de hieroglyph van leven omhoog houden en — met dezelfde beteekenis — op hun hoofden vuur dragen (*Fig.* 15; boven het middenstuk: koningin met het pasgeboren kind). Ook Aker zelf is in den alleroudsten tijd met het vuursymbool afgebeeld [1]) (*Fig.* 16).

Dubbele sfinx van Aker.

De hoofden uit de onderwereld en de dubbele leeuw zijn nu in de sfinxgedaante van Aker vereenigd, van de oudste tijden af aan het meest gewone symbool van den god. Dat deze dubbele sfinx in beteekenis niet wezenlijk van de andere symbolen kan verschillen ligt daarom voor de hand. Directe bewijzen zijn er ook genoeg. In plaats van de twee leeuwen („gisteren en morgen") die de zonneschijf dragen, komt de dubbele sfinx van Aker voor [2]). In het graf van Ramses VI leest men bij het eene sfinxhoofd „schoone ingang"; bij het andere „schoone uitgang"; de zonneboot, naar den uitgang gekeerd, is er boven geteekend [3]) (*Fig.* 17). De hoofden steken dus in het Westen (ingang) en in het Oosten (uitgang) uit het doodenrijk op; de dubbele sfinx waakt over den dood en de herleving der zon.

Maar ook over het mysterie van Sokaris-Osiris. De interessantste voorstelling daarvan vindt men wel in het boek Am-Duat [4]). Sokaris als slang met menschenhoofd en slang-

---

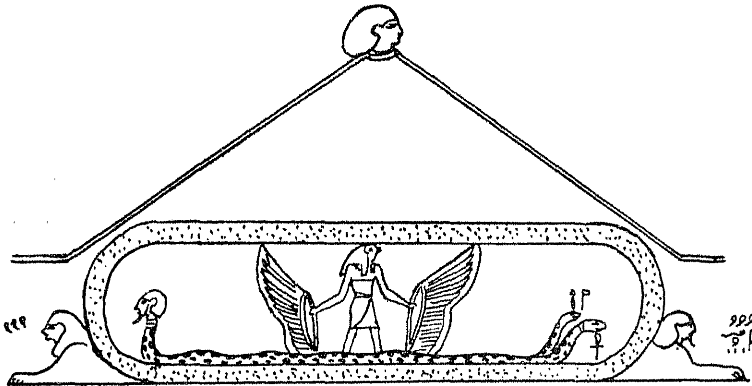
[1]) Royal Tombs I Dyn, II pl. 14, 104; Capart, Débuts p. 145. Het vuur tusschen leeuwkoppen met zonneschijven: Naville, Theb. Todt. I pl. 164.

[2]) Lefébure, Sphinx 10 (1906) p. 103.

[3]) Tomb. Ramses IV pl. 40.

[4]) Tomb. Seti I, I pl. 27 vg.

koppen, maar tegelijkertijd als mensch met valkskop en vleugels, is in zijn ellipsvormige land geteekend; rechts en links daarvan ligt Aker als dubbele sfinx (mannelijk-vrouwelijk). (*Fig.* 18). De voorstelling herinnert ons aan die van het doodenrijk,

waaruit de hoofden als symbolen van leven verschijnen. En de overeenkomst is niet toevallig. Want blijkbaar zijn Sokaris en Aker, wier nauwen samenhang wij reeds leerden kennen, hier als één en dezelfde god beschouwd. Beide heeten, in de opschriften bij de voorstelling, „vleesch”, d. i. gestorven lichamen, hetgeen natuurlijk niet uitsluit, dat zij in dieperen zin juist over het leven gebieden. Van beiden lezen wij, dat zij „hun eigen beeld (d. i. zich zelven) beschermen”; zij waken over of handhaven het mysterieuze leven, dat hun wezen is [1]). En beiden „leven door de stem (of magische kracht) van hun mond” (den mond van „den grooten god”, d. i. Sokaris) — daarom het menschenhoofd van de Sokaris-slang, gelijk dat van de Aker-sfinx. Deze vereenzelviging van de dubbele sfinx van Aker met den gevleugelden Sokaris heeft beteekenis ook voor de verklaring van de vleugels der sfinx, waarover straks gesproken zal worden.

---

[1]) Ook het land (de ellips) van Sokaris, „het mysterieuze land” geheeten, „beschermt het mysterieuze lichaam”: het doodenrijk doet het goddelijk leven verrijzen.

Twee sfinxen bij de tempelpoort.

Het is niet noodig bij deze monsterachtige sfinx van Aker verder stil te staan. Zij blijkt namelijk met een veel bekender groep overeen te komen: de twee tegenover elkaar liggende sfinxen, die wij in de Egyptische kunst zoo dikwijls ontmoeten. Een sarkophaag-voorstelling in het Leidsche museum toont ons Chepera, den lichtgod in het doodenrijk, door twee sfinxen geflankeerd [1]). Niemand kan er aan twijfelen, dat zij hier dezelfde taak vervullen als de dubbele sfinx van Aker, tusschen wier hoofden juist Chepera — in plaats van de gewone zonneboot — meermalen geteekend is. In een andere voorstelling op dezelfde sarkophaag liggen de sfinxen, voluit geteekend, aan weerskanten van Šu, die de zonneschijf optilt; ook de vier doodengeniën zijn daarbij aanwezig en orienteeren ons omtrent de plaats der handeling [2]) (*Fig.* 19). Het is dezelfde scene als de zoo even genoemde uit het graf van Ramses VI, waar de armen uit de oerwateren tusschen de twee halve leeuwen van Aker de zon optillen; de twee afzonderlijke sfinxen staan met den dubbelen leeuw van Aker gelijk. Šu was, zooals wij zagen, ook een leeuwgod, zoodat zijn verband met Aker of de twee sfinxen in alle opzichten begrijpelijk is. Maar vooral zijn talrijke gevallen bekend waar de twee sfinxen vóór de tempelpoort tegenover elkaar liggen. Ik geloof dat ook zij de werkzaamheid van Aker verrichten.

Deze sfinxen bij den tempelingang vindt men reeds in het Oude Rijk. Zij lagen vóór beide ingangen van den zoogenaamden „graniettempel”, het vóórgebouw van den graftempel van Chephren [3]). In het Nieuwe Rijk en latere tijden

[1]) Leiden, kist van Tetmont, M 3 pl. 6.
[2]) Ib. pl. 19.
[3]) Hölscher, Grabdenkmal des Königs Chefren, p. 15.

flankeerden vaak talrijke sfinxparen den toegang tot den tempel, zoodat men van één sfinxallee kan spreken. Toch is het ééne paar het oorspronkelijke en karakteristieke. Niet zelden zijn zij in relief boven de tempelpoort afgebeeld [1]); en een bekende voorstelling in den Chonsutempel te Karnak bewijst, dat twee gebeeldhouwde sfinxen wel ook soms op hooge consoles rechts en links in de poortopening zelve aangebracht waren [2]).

Om de beteekenis der sfinxen vóór of in de tempelpoort te verstaan, moeten wij ons herinneren, dat de Egyptische tempel een beeld is van de kosmische localiteit, waar de god in werkelijkheid woont. Hetgeen Plutarchus daaromtrent schrijft [3]), wordt door de opschriften ten volle bevestigd. Keer op keer noemen zij den tempel „iachut" [4]), dus het doodenrijk als de plaats waar het licht ontstaat. In een tekst van Hatšepsut lezen wij, dat de Karnaktempel „iachut (het doodenrijk) op aarde is" en „de plaats waar de lichtgod bij de schepping verscheen", — wij kunnen, volgens een doodenboek-tekst er aan toevoegen: en waar de machten des doods vernield werden [5]). Alles aan den tempel heeft een kosmische beteekenis [6]) En wat bepaaldelijk de tempelpoort aangaat, dan blijkt deze een beeld der wereldpoort te zijn, d.w.z. de poort die de zonnegod op zijn weg uit de andere wereld naar deze passeert. Een tekst in het Doodenboek spreekt van de heerlijke poort, waar de zon in het doodenrijk, op haren weg naar het Oosten, doorheen trekt, ook genoemd de poort waar Šu den hemel optilt, de poort van Duat [7]). Daarvan is de tempelpoort het beeld. De pylonen van den Edfu-tempel „zijn gelijk Isis en

---

[1]) Kom-Ombos (beide poorten): I pl. 153, 155 en 206.
[2]) Prisse d'Avennes, Mon. Egypt. (1847) pl. 22. De reproductie L.D. III 243 is onnauwkeurig.
[3]) Plut. de Is. 20.
[4]) Zie b.v. Breasted, A. R. II n°. 883, 887; III n°. 246; IV n°. 314, 356 enz. En de geheele tekst Z. 1870 Taf I r. 12 vgg.
[5]) Doodenb. 17.5.
[6]) Vgl. Maspero, Et. II 115 n. 2; Brugsch, Rel. u. Myth. p. 202.
[7]) Doodenb. 17.26 vg.

Nepthys wanneer zij de zonneschijf optillen" [1]); de poorttorens stellen dus de deurposten van de kosmische poort voor, waar de overgang uit dood in leven geschiedt. De vergelijking met de kosmische localiteit is niet alleen als dichterlijke beeldspraak op te vatten; ook in den cultus is zij doorgedrongen. De koning opent de deuren van het allerheiligste, dat als speciale verblijfplaats van god den geheelen tempel vertegenwoordigt, met de ritueele woorden: „de poorten des hemels en de poorten der aarde zijn geopend" [2]). En een priester van Amon draagt den titel van „openaar van den hemelpoort in den Karnaktempel". Ongetwijfeld heeft de Egyptische theologie en bespiegeling aan de tempelpoort een kosmische beteekenis toegekend. In Edfu is haar naam „de levenspoort" [3]).

En daarom liggen de leeuwen vóór of in deze poort. Gelijk de dubbele sfinx van Aker bij „den schoonen ingang en uitgang" van het doodenrijk het leven van Re beschermt, zoo verzekeren de sfinxen bij den ingang en uitgang van den tempel het eeuwige leven van den god die in den tempel — het beeld van het doodenrijk — woont, en maken die poort tot een „poort des levens". De uitdrukking „poort waar Šu den hemel optilt" herinnert ons aan de voorstelling op de Leidsche sarkophaag, waar sfinxen aan weerskanten van Šu, die den hemel oplicht, neerliggen; het zijn de prototypen van de sfinxen bij de tempelpoort. Bij de poort waar de overgang is van de eene in de andere wereld, en waar beide werelden vereenigd zijn, beschermen zij het mysterie der verrijzenis.

Plutarchus vertelt dat leeuwkoppen de poorten der Egyptische tempels versieren en dat zij symbolen zijn van het teeken van den leeuw in den dierenriem [4]). Die verklaring van hun beteekenis vindt men toch, zoover ik weet, in opschriften vóór

---

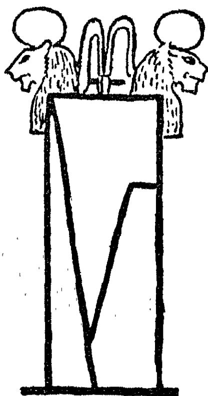
[1]) Dümichen, Z. 1870, Beilage Januar, Taf. I, r. 15. Afbeelding van de godinnen in deze werkzaamheid: Brugsch, Thes. 408—411.

[2]) Mariette, Abydos I pl. 59. Zie ook Pap. Harris 45.7.

[3]) Dümichen, l. c. p. 12.

[4]) Plut., de Is. 38.

den Griekschen tijd niet. Een der Duat-poorten is met twee van elkander afgewende leeuwkoppen versierd; tusschen de koppen is vuur geteekend [1]) (*Fig.* 20). Het valt wel niet te betwijfelen, dat zij — evenals de koppen bij de tempelpoorten — den dubbelen leeuw van Aker voorstellen; reeds heb ik vermeld, dat in de oudste bekende voorstelling van den god, vuur, waarschijnlijk als symbool van leven, boven zijn rug afgebeeld is. Het bijschrift bij de Duatpoort met de leeuwkoppen en het vuur zegt, dat het vuur hier „de tooverkracht" voorstelt, de kracht dus die in het verrijzende leven zich openbaart.

De leeuwkoppen bij de poort beteekenen blijkbaar hetzelfde als de twee sfinxen [2]).

De eene sfinx. De zonnegod.

En nu de enkele sfinx. Opnieuw weet de Egyptische bespiegeling ons te vertellen, hoe de ééne twee is, en de twee één zijn. Ruti openbaart zich in twee leeuwen, maar is toch één god, de zoon van Tum; Šu en Tefnut zijn als een eenheid gedacht; de dubbele Aker is ook één god en de twee hoofden uit het doodenrijk duiden dezelfde verrijzenis aan als het eene hoofd. Zoo vertegenwoordigt ook de ééne sfinx in hoofdzaak dezelfde gedachte als de twee. In hoofdzaak; want het spreekt van zelf, dat de dubbele vorm duidelijker dan de enkele uiting geeft aan de eigenaardige Egyptische bespiegeling over het

---

[1]) Naville, Theb. Todtenb. I pl. 164.

[2]) Dat moet ook het geval zijn met de twee voluit geteekende leeuwen, die enkele malen bij of boven de poort te zien zijn: Naville, Deir-el-Bahari III. 85 bij het teeken sam-towj, dat juist in de deur-teekening op dezen troon zoo vaak voorkomt; L. D. III 276, g (sark. 26. Dyn.); Prisse d'Avennes, Hist. de l'Art I pl. 12 (18. Dyn), waar de leeuwen met sfinxen wisselen. Dit geldt misschien ook waar leeuwbeelden bij den ingang van de legerplaats (naar hetzelfde kosmische model als de tempel ingericht) de wacht houden: L. D. III. 187.

spontane ontstaan en de eeuwigheid van het wereldleven. Maar er zijn gevallen, waar de nadruk niet op deze kosmogonische en kosmologische ideeën valt, en waar daarom aan den enkelen vorm de voorkeur wordt gegeven. Dat geschiedt vooral waar de zonnegod en de koning zich met den leeuwgod vereenzelvigt.

De zonnegod heeft aan hem zijn bestaan en zijn verrijzenis te danken. Wij zagen dat Re met Ruti, „den mysterieuzen leeuw van het doodenrijk", gelijk werd gesteld, of nog duidelijker, dat Ruti de phallus van Re (of van Osiris) was, dus zijn levenskracht of kracht der zelfvernieuwing. Om dezelfde reden kan ook de sfinx den zonnegod voorstellen. De groote sfinx te Gize heet het „beeld van Chepera" of van „Harmachis-Chepera-Re-Tum", dus den zonnegod in al zijne phasen. Zij is dan eigenlijk dezelfde als de dubbele sfinx van Aker; het verschil is, dat Aker, de kosmische aardgod, in den regel aan andere goden de overwinning schenkt, terwijl de zonnegod als sfinx zijne eigen overwinning bewerkstelligt. Re is, in veel hoogere mate dan Aker, een individueele, persoonlijke figuur; als sfinx „bloeit en leeft hij in alle tijden en eeuwigheid" [1]).

Een bijzonderheid in den tekst op de stele van de groote sfinx helpt ons het karakter van de sfinx als zinnebeeld van den zonnegod beter begrijpen. Wij lezen namelijk, dat „de schaduw van Re boven de sfinx zweeft" [2]). Inderdaad is de hieroglyph voor „schaduw" meermalen boven sfinxbeelden geteekend [3]). Nu is het bekend welke beteekenis de Egyptenaren aan de schaduw van een persoon hechten. Het wijd verspreide geloof, dat de ziel van iemand in zijn schaduw zetelt, komt ook bij hen voor, en wel in een vorm die voor dezen godsdienst karakteristiek is. De donkere schaduw werd, als vorm van de ziel, met het nachtelijke donker, dus met het Egyptische doodenrijk verbonden, en als symbool van het leven der

---

[1]) Mariette, Mon. div. pl. 53.

[2]) Sfinx-stele r. 7 (L. D. III. 68).

[3]) Voorbeelden uit 18. Dyn.: Prisse, Hist. de l'Art II pl. 151; L. D. III, 76 en 77.

daar vertoevende goden en menschen beschouwd. Goden door het teeken van schaduw gekenmerkt, zijn Amon-Re, dus de verborgen zonnegod [1]), de met Amon gelijkstaande Min [2]), en Osiris [3]). En wat de uitdrukking „schaduw van Re" aangaat, deze beteekent in den regel den tempel van Re [4]), en bepaaldelijk het donkerste gedeelte daarvan, het allerheiligste, waar het godenbeeld staat [5]). Zijn duisternis of schaduw is de schaduw van het doodenrijk, de levensbron van den lichtgod. Gelijk zoo dikwijls in de oude godsdiensten duidt hier de naam van een localiteit tegelijkertijd het wezen van den daar wonenden god aan. Dat de „schaduw van Re" boven de sfinxgedaante van den zonnegod zweeft, beteekent dus, dat de sfinx den zonnegod in het doodenrijk voorstelt, of het symbool is van zijn geheime levenskracht, zijne „ziel", die daar zetelt [6]). Deze sfinx is dus wezenlijk dezelfde als de dubbele sfinx van Aker; het verschil is, dat Aker als kosmisch aardgod het leven van andere goden uit het doodenrijk doet opgaan, terwijl de sfinx als zonnegod — of de zonnegod als sfinx — de macht van Aker bezit om voor zijn eigen leven te zorgen. Als sfinx „bloeit en leeft de zonnegod in eeuwigheid en alle tijden", zegt een bekende tekst [7]).

---

[1]) Lanzone, Diz., Tav. 23 en 361; de tekst Rec. de Trav. 20 (1898) p. 42.21.

[2]) Rosellini, Mon. del Culto pl. 56; Rec. de Trav. 20, p. 53.

[3]) Cairo, Catol. Gén., Stèles Nouv. Empire, pl. 38 en 39. Boven den liggenden Osiris: sarcophagen Brit. Mus. 22542 en 15658 (18. Dyn.). Vgl. Kees, Opfertanz, p. 126—128.

[4]) Pap. Harris 60.8; naam van de Atentempels: Breasted, Z. 40 (1902—1903) p 111 vg. en Anc. Rec. II p. 418 vg.

[5]) Volgens de teksten door Breasted in Z. 40 p. 111 gepubliceerd, is „de schaduw van Re" dezelfde localiteit als „het huis bnbn", dat volg. Pianchistele r. 104 het allerheiligste van den Re-tempel beteekent.

[6]) De schaduw-ziel van den mensch met de nachtelijke duisternis verbonden, ook bij de Bahwiris in Kameroen. Toen Miss Kingsley hen vroeg, waarom zij niet bang waren, wanneer hun schaduw (levensgeest) 's nachts geheel in de duisternis verdween, kreeg zij ten antwoord: dan is er geen gevaar; 's nachts rusten al de schaduwen in de schaduw van den grooten god en ontvangen daar nieuwe kracht. Zij moest er maar op letten, hoe sterk en lang de schaduwen 's morgens zijn.

[7]) Mariette, Mon. div. pl. 53.

Een ander voorbeeld van den zonnegod als sfinx vindt men in de mythe van de overwinning van Horus uit Edfu op zijne vijanden. Talrijk zijn de ontmoetingen tusschen dezen gevleugelden zonnegod en zijne tegenstanders; gelijk een Egyptische koning vervolgt hij hen van plaats tot plaats; ten Oosten van Heliopolis neemt hij de gedaante van een leeuw met menschenhoofd — dus een sfinx — aan, zet de drievoudige kroon met de ramshorens op het hoofd en treedt hen onder zijne voeten [1]). Deze vijanden zijn natuurlijk dezelfde als die van de twee leeuwen „gisteren en morgen", of „Osiris en Re", de leeuwen met zwaarden vóór zich geteekend, „op den dag waarop de vijanden van Osiris vernield worden en zijn zoon Horus het koningschap aanvaardt". De vijand van de sfinx is de dood; de overwinning is de verrijzenis.

Op een sarkophaag te Turijn ziet men den zonnegod Harmachis als sfinx afgebeeld, liggend op een grafgebouw; vóór den god — op zijn voorpooten — zit de godin Mat met het teeken van leven op hare knieën [2]). Mat beteekent juistheid, orde, regelmaat; zij is de godin van orde ook in kosmischen zin, godin van het wereldleven, dat in en door de regelmatige wisseling eeuwig blijft. In het ritueel van Amon-Re leest men: „de godin Mat rust voor uw aangezicht en de zonnegod gaat op en overwint zijne vijanden" [3]). En in een loflied op Re: „zie, uw vijand is gevallen en Mat heeft zich voor U geplaatst" [4]). Vóór den zonnegod beteekent dus Mat de vaste orde, waardoor hij eeuwig leeft, de overwinning die hij telkens behaalt. En daarom „rust zij voor het aangezicht" van de sfinx. Dat zij ook, evenals Aker, het leven in (of van) het doodenrijk symboliseert, blijkt uit een afbeelding op een Leidsche sarkophaag, waar men het hoofd van Mat uit de doodkist

---

[1]) Naville, mythe d'Horus 18.2.
[2]) Lanzone, Diz. Tav. 235.2.
[3]) Moret, Culte journ. p. 144, r. 8 vg.
[4]) Z. 38 (1900), p. 21.

ziet opsteken [1]); niet zelden is het ook boven het teeken der aarde, haar eigen hieroglyph, geplaatst [2]).

De vleugels der sfinx.

Uit het karakter van de sfinx als zonnegod kunnen wij, naar ik meen, enkele verdere bijzonderheden verklaren. Vooreerst de vleugels die ook in Egypte, van de oudste tijden af aan, tot de sfinx hebben behoord. Op de teekeningen vallen zij in den regel niet in het oog, omdat zij vlak tegen het lichaam aan liggen en alleen door zwakke lijnen aangeduid zijn. Maar hun aanwezigheid is onbetwistbaar en moet natuurlijk met het wezen van de sfinx verband houden.

De teksten zinspelen, zoover ik weet, nooit op deze vleugels [3]). Toch schijnt hun oorsprong niet geheel twijfelachtig te zijn. Het symbool van Horus van Edfu, den strijdenden god die de gedaante van sfinx aannam, is de gevleugelde zonneschijf, het overbekende teeken boven de tempelpoorten, waar de gevleugelde zonnegod, gelijk het sfinxpaar, de vijanden overwint [4]). De onderstelling dat de sfinxvleugels met dit symbool verband houden ligt inderdaad voor de hand. De gevleugelde sfinx heet „de heer des hemels” [5]), of „de groote god, heer des hemels” [6]), — juist de kenmerkende titels van Horus van Edfu, en bepaaldelijk van den gevleugelden Horus als sfinx [7]). Welke de beteekenis van de vleugels der zonneschijf was, valt niet met zekerheid te zeggen. Horus was evenzeer hemel- als zonnegod; „Horus van Duat” behoort tot den nachtelijken

---

[1]) Leiden M 5, pl. 7.

[2]) In vignetten bij Doodenb. 125. Zie de reproductie uit Pap. Kamara in Ancient Egypt 1 (1914) p. 27; Pap. Ani in Renouf, Book of the Dead pl. 35; L.D. III, 232.

[3]) Een enkele uitzondering bespreek ik later, in verband met den Egyptischen naam van de sfinx.

[4]) Naville, Mythe d'Horus, pl. 19.3.

[5]) Aan den troon van Thotmes IV, waar de sfinx tegelijkertijd den koning voorstelt, Prisse d'Avennes, Hist. de l'Art Eg. II pl. 151.

[6]) Sarkophaag Leiden, M 3, pl. 19.

[7]) Naville, Mythe d'Horus pl. 18, bij de voorstelling van de sfinx: „Horus van Edfu, de groote god, heer des Hemels”.

hemel, als doodenrijk opgevat. Duiden nu de vleugels den hemelgod of den zonnegod aan?

Zonder op de vraag nader in te gaan wijs ik alleen op een feit, dat in verband hiermee wel van beteekenis is. Waar Sokaris — in het 5de uur van Duat — samen met Aker onder het nachtelijke hemelgewelf afgebeeld is, heeft hij groote vleugels, en uit den begeleidenden tekst valt op te maken, dat deze vleugels met die van Horus gelijkstaan. Sokaris heet daar namelijk „het beeld van Horus zelf" [1]), en „het leven van Horus op zijn zand" (d.w.z. in het doodenrijk) [2]); de Horusvalk of de valkskop alléén komt in alle tijden als een schrijfwijze van den god voor [3]). De Horusvleugels blijken dus hier tot den god der nachtelijke onderwereld te behooren. Maar ook de gevleugelde sfinx is de „heer des hemels"; en de dubbele sfinx (Aker) is in dit Duat-uur — zooals wij reeds zagen — met den god der nachtelijke onderwereld (Sokaris) identiek. Wij mogen dan wel voor waarschijnlijk aannemen, dat ook de sfinxvleugels met de Horus-Sokaris-vleugels gelijk staan; zij wijzen op den god van het doodenrijk als nachtelijken hemel opgevat, „Horus van Duat" of Sokaris.

Ramsfinx. Ziel.

Grootere zekerheid omtrent het wezen van de sfinx verschaft ons een bekende afwijking van het gewone sfinxtype: de zoogenaamde ramsfinx, de leeuw met ramskop. Te Karnak is de toegang tot den grooten Amontempel door twee reeksen van ramsfinxen geflankeerd. Ook elders vindt men ze; steeds schijnen zij met Amon-Re verbonden te zijn, wiens heilig dier de ram was. Het staat vast, dat de ramsfinx alleen een variant is van de gewone sfinx, zonder wezenlijk verschil van

[1]) Seti I, IV pl. 35 r. 162.
[2]) Ib, I pl. 26 middenregister.
[3]) B. v. Pyr. 1712. 1998, 2042, 2069 (het determinatief van Sokaris is „Horus op zijn zand"); Seti I, I, pl. 28 onder de 7 godinnen.

beteekenis [1]). En de variant laat zich, naar ik geloof, zeer goed verklaren.

Het is bekend dat men den ram — waarschijnlijk in verband met de Amon-symboliek — als belichaming van de „ziel" (ba) van menschen en goden heeft opgevat; de ram is zelfs een gewone hieroglyph voor ziel. Op zijn reis door het doodenrijk heeft Re steeds een ramskop in plaats van het menschenhoofd, en wel omdat hij, van het oogenblik af aan dat hij sterft, een goddelijke ziel is geworden. Vaak is hij als god met ramskop afgebeeld, zittend in de zonneschijf; een bijschrift in het graf van Ramses VII noemt hem dan „de ziel van Re" [2]). Soms vervangt de gewone zielenvogel Re met den ramskop in de zonneschijf [3]). Zoo zijn ook andere goden in het doodenrijk als „zielen" beschouwd. „De ziel van Chepera" en „de ziel van Tum" vereeren den nachtelijken zonnegod, die daarbij zelf als ziel is voorgesteld [4]) (*fig.* 14, op blz. 116, in de boot). Vooral Chepera, de uit eigen kracht ontstaande zonnegod, verschijnt tallooze malen op de mummiekisten als kever met een ramskop, dus als de ziel van den wordenden god. In de ramsfinx is nu het denkbeeld van goddelijke ziel met de sfinx verbonden.

Wat dat beteekent wordt duidelijk zoodra wij ons de Egyptische denkbeelden omtrent de ziel — de ba — herinneren. Zij is de spontane levensgeest van den mensch, een vuurwezen [5]), telkens met het leven van den zonnegod vergeleken en vereenzelvigd. Een hoofdstuk in het Doodenboek toont aan, in welk kosmisch verband men het wezen der ziel heeft gedacht. De afgestorvene, lezen wij daar, is een goddelijke ziel, een ziel die, gelijk Re, zichzelve uit de oorspronkelijke wateren schept; zij is de heerscheresse van het licht en de oudste der

---

[1]) Zie Roeder in Roscher, Lex., s.v. „Sfinx", col 1338, 9 vgg.
[2]) Lefébure, Not. des Hypogées, pl. 3 bij F.
[3]) Mariette, Dendera I pl. 37, c; Lanzone, Diz. pl. 255.
[4]) Champollion, Not. II 586.
[5]) De hieroglyph van vuur vóór den zielenvogel of den ram geplaatst. Vgl. Griffith, Hieroglyphs p. 43: „Soul" as power of flame.

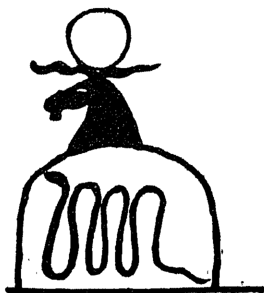
schepselen; haar nest wordt niet gezien (het ligt in de duisternis), en haar ei niet vernield — voorstellingen direct aan de zonnemythe ontleend; als ziel der eeuwigheid en onvergankelijkheid vernieuwt zij zich met Chepera iederen dag [1]. Zoo doet dan ook op dezelfde wijze de ziel van Re zijn spontane leven opgaan: in het zooeven genoemde graf van Ramses VII heet de discus waarin de god met den ramskop geteekend is, „de zonneschijf van Re, de goddelijke ziel, die uit het niets ontstaat" [2]. In zonderlinge bewoordingen spreekt een andere tekst hetzelfde denkbeeld uit. De god die in het doodenrijk strijdt en overwint is, lezen wij, „de ziel van Re, die met zichzelve geslachtelijke gemeenschap heeft" [3]. Dit zinspeelt op de reeds genoemde mythe van het spontane ontstaan van den god; het merkwaardige is, dat daarbij niet Re, maar „de ziel van Re" als handelende persoon optreedt. Ten duidelijkste blijkt daaruit, dat „ziel" juist de spontane energie beteekent, de kracht der opstanding of zelfvernieuwing, in den dood evenals bij de schepping.

Deze idée stemt geheel overeen met hetgeen wij als het wezen van den leeuwgod en de sfinx hebben leeren kennen. Wij zagen dat het menschenhoofd van de sfinx, of beide hoofden van Aker, het leven van den onderwereldschen god voorstellen. Men zou even goed kunnen zeggen: zij stellen de „ziel" van dien god voor. Inderdaad vindt men in plaats van het hoofd, dat uit het doodenrijk of het graf opsteekt, den zielenvogel op dezelfde plaats voluit geteekend, — „de levende ziel" zegt het bijschrift [4]) (*Fig.* 21). En als tweede variant komt de ramskop met discus op de horens voor, uit het doodenrijk opstekend om het leven of de ziel van

[1]) Doodenboek 85.
[2]) Lefébure, Not. pl. 3 bij G.
[3]) Doodenboek 17.13.
[4]) Mariette, Pap. Boulaq III pl. 20. Fun. pap. Leiden 7 (Pa-ser-wr).

den zonnegod aan te duiden [1]); de ramskop is het „hoofd van Re" [2]) (*Fig.* 22). Menschenhoofd, zielenvogel en ramskop zijn hier verschillende uitdrukkingen van dezelfde idée. De ramsfinx is daarom slechts een variant van de gewone sfinx.

De nauwe samenhang tusschen ziel en sfinx blijkt misschien het duidelijkst uit het feit, dat ook de ziel van den doode soms als een dubbel wezen voorgesteld wordt, en wel met de uitgesproken bedoeling om daardoor beide momenten van het spontane leven tot hun recht te doen komen, geheel als het geval was met de twee menschenhoofden van den sfinxgod Aker. „Ik (de doode) ben een dubbele ziel in haren (tweelingvorm?)", lezen wij in het 17e hoofdstuk van het Doodenboek. En de oudste commentaar teekent aan: „dat is Osiris die de ziel van Re (dus den god met ramskop) ontmoet; zij omhelzen elkaar en worden een dubbele ziel" [3]). Het is geheel dezelfde voorstelling als waar de doode zich „gisteren en morgen" noemt, of zich met Ruti, den dubbelen leeuwgod (Šu-Tefnut) vereenzelvigt. De kosmogonische bespiegeling in verband met den leeuw of de sfinx is op de ziel van den doode overgebracht. Nog een sprekend voorbeeld daarvan is de afbeelding op een sarkophaag uit Deir-el-Bahari; in plaats van de twee leeuwen, rug aan rug, met den stierkop en zonneschijf tusschen zich, zijn twee zielenvogels met dezelfde symbolen geteekend; [4]) de dubbele ziel, dood en leven vertegenwoordigend, staat met den dubbelen leeuw gelijk. Een steenen kapelletje in het Louvre bevat een voorstelling van de goden der enneade; allen zijn op

[1]) Champollion, Not. II, p. 542.

[2]) Tomb. Ramses IV pl. 29 en 30 bij de voorstelling van Aker, die de zonneschijft houdt.

[3]) Doodenb. 17.51.

[4]) Sphinx 10 (1906) p. 105.

gewone wijze afgebeeld, behalve de twee leeuwgoden Šu en Tefnut; op hun plaats ziet men twee zielenvogels, beiden met zonneschijf op het hoofd [1]). En eindelijk neemt de dubbele ziel de plaats van de sfinxen in, aan weerskanten van Šu die den hemel optilt [2]).

Wanneer de voorstellingen van ziel en sfinx zoo sterk overeenkomen, zou men verwachten, dat de afgestorvene, die er anders niet voor terugdeinst zich met allerlei goden en andere heilige wezens te vereenzelvigen, dan wel in de eerste plaats de gedaante van sfinx zou aannemen. Toch gebeurt dat niet; geen tekst laat zich in die richting uit, en geen sfinx is bekend met den naam van den afgestorvene er op geschreven. Dit feit is zoo opvallend, dat er wel een bijzondere reden moet hebben bestaan, die een dergelijke vereenzelviging onmogelijk maakte. Ik geloof dat die reden niet ver te zoeken is. De koning was een sfinx: daarom kon geen ander mensch het zijn.

Koning als sfinx.

De koning als sfinx — de gegevens daaromtrent zijn er te over en gaan tot het Oude Rijk terug. Juist hun talrijkheid heeft de opvatting in de hand gewerkt, dat de Egyptische sfinx oorspronkelijk den koning en geen god voorstelde [3]). Ik geloof ten onrechte.

Pharao was sfinx omdat hij den zegevierenden zonnegod op aarde vertegenwoordigt. Bepaaldelijk is hij Horus, Haroeris, [4]) de god van wien wij hoorden, dat hij als sfinx zijne vijanden vernielt. Teksten en afbeeldingen stellen zijne buitenlandsche

---

[1]) Louvre, monolith D. 29.

[2]) Leiden M 3 pl. 19: twee sfinxen; M 5 pl. 5: twee zielenvogels. Op sark. Leiden F 93/10 IA zijn de zonneschijven boven de hoofden der zielenvogels zoo geplaatst, dat zij de aan het lichaam van Nut nieuwgeborene en de in haren mond ondergaande zon voorstellen. Šu, den hemel optillend staat tusschen hen in. De dubbele ziel behoort dus hier tot den westelijken en oostelijken horizon; zij is Osiris en Re.

[3]) Zoo nog onlangs Borchardt, Grabd. Sahu-Re II, Text (1913) p. 22; Roeder in Roscher, Lex. s. v. „Sphinx". col. 1329, n. 53 vgg. (1913).

[4]) Thierry, Het Aegypt. Koningschap, p. 24.

vijanden met de mythische vijanden van den god gelijk [1]). In de groote Karnak-voorstelling van den strijd van Seti I tegen de Hethieten zweeft de zonneschijf, met teekens van leven versierd, boven het hoofd van den vechtenden koning, en het opschrift noemt hem „den goddelijken Horus-valk, die met stralende vleugels over den hemel heentrekt, gelijk de Majesteit van Re" [2]). Hij is de strijdende zonnegod, voor wien in Amenti — het doodenrijk — de vechtplaats is gemaakt; de oorlog is de strijd van Re tegen Apap, de slang der duisternis. In de beschrijving van dien mythischen strijd lezen wij, dat „gelijk Re over Apap triomfeert, zoo triomfeert Pharao over zijne vijanden", en zelfs: „Pharao verjaagt al uwe vijanden, o Re, de levende en de doode" [3]). Apap is dus de vijand van den koning, en iedere vijand van den koning is Apap. Op het oogenblik dat de zonen van Apap aan den oostelijken grens Egypte willen binnendringen, weert de lichtgod Šu hen af [4]); wij zien hoe mythe en geschiedenis opzettelijk door elkaar gehaald zijn.

Dat verklaart volkomen, waarom de koning zoo vaak, en door alle tijdvakken der Egyptische geschiedenis heen, in de gedaante van een sfinx werd afgebeeld, die Libyers, Negers en Aziaten doodtrapt [5]). Dat de sfinx toch oorspronkelijk het symbool van den lichtgod en niet van den koning is, blijkt naar ik meen uit het voorafgaande. Hoe b.v. de dubbele sfinx van Aker uit den koningssfinx zou kunnen ontstaan is niet te zeggen. De strijdende koning heet wel dikwijls in de opschriften een woedende leeuw, of een panter, of een krachtige stier, en is wel ook een enkelen keer zoo afgebeeld, zonder dat wij daarin iets anders dan gewone beeldspraak behoeven te zien; de kosmologische beteekenis van leeuw en stier is uit

---

[1]) Vgl. Maspero, Ét. de Myth. I, p. 111.

[2]) L. D. III pl. 130a.

[3]) Zie Roeder, Rel., p. 100—115.

[4]) Ib., p. 152.

[5]) Zoo reeds in de reliefs van den opgang naar de tempels van de Abusir-pyramiden.

dergelijke metaphoren niet af te leiden. Men voelde blijkbaar in den koningssfinx steeds het symbool van den zonnegod. Thotmes IV treedt als gevleugelde sfinx een Aziaat onder zijne voeten; de volle naam van den koning staat er naast en bewijst dat inderdaad de koningssfinx bedoeld is. Maar een ander bijschrift, boven den rug van de sfinx, noemt deze „den heer des hemels" — dus Horus van Edfu — en boven haar zweeft „de schaduw van Re" [1]). De sfinx blijkt dus tegelijkertijd de zonnegod te zijn; ook bij de koningssfinx was men zich van het verband tusschen sfinx en zonnegod bewust.

Als een vereenvoudiging van de sfinx moeten wij den griffioen — leeuw met valkskop — beschouwen. Ook deze is in de oudste afbeeldingen gevleugeld [2]); de valkskop bewijst, nog duidelijker dan de vleugels, dat Horus bedoeld is. Het oudste griffioenbeeld stelt Usertsen III voor, zijne vijanden neertrappend. Op decoratieve wijze is de eerste naam van den koning vóór den griffioen aangebracht; deze naam, Cha-kau-re, „de levensgeesten van Re gaan stralend op", dient hier blijkbaar tevens als verklaring van het griffioen-beeld [3]). Het leven van den zonnegod gaat op, juist waar Horus zijne vijanden, of de vijanden van den koning — vernietigt.

Behalve de koning wordt de koningin, die in rang met haren gemaal gelijk staat, als sfinx voorgesteld; andere vrouwelijke sfinxen komen in de Egyptische kunst waarschijnlijk niet voor. Hoewel zij daarom niet zoo talrijk zijn als de mannelijke, schijnen zij niet van jongeren oorsprong dan deze te zijn; toevalligerwijze is het oudste ons bekende sfinxbeeld van vrouwelijk geslacht [4]). Zonder eenigen twijfel drukt ook de vrouwelijke sfinx de idée der overwinning uit, natuurlijk

---

[1]) Prisse d'Avennes, Hist. de l'Art Eg. II pl. 151 „De groote god, heer des hemels" was op den Leidschen Sark. M. 3, pl. 19, de naam van de sfinx (zonder schaduw boven zich).

[2]) Roeder in Roscher, Lex. s. v. „Sphinx" col. 1335.

[3]) Afbeelding bij Capart, L'Art Eg. I pl. 50.

[4]) Uit den graftempel van Ded-ef-re, den opvolger van Cheops. Zie Maspero-Roeder, Führer Museum Cairo (1912) pl. 21.

niet op politieke vijanden — de sfinx der koningin trapt nooit Aziaten en Negers onder hare voeten — maar op de machten des doods, die de verrijzenis willen beletten.

Sfinx met offeranden.

In verband met de koningsfinx noem ik tenslotte de telkens terugkeerende voorstelling van een liggende sfinx met armen in plaats van voorpooten, en een zalfvaas tusschen beide handen. Deze sfinx stelt den koning in priesterlijke functie voor: hij brengt het dagelijksche zalfoffer aan den god. Soms zijn sfinx en koning, beiden met dezelfde offerande, naast elkander afgebeeld [1]). Het veelvuldig voorkomen van de sfinx met zalfvaas geeft reden te vermoeden, dat deze offerhandeling aan een wezenlijke eigenschap van de sfinx beantwoordt.

Over de beteekenis van het zalfoffer bestaat geen twijfel. Gelijk men de mummie zalft en oliet, om aan de stijf geworden ledematen hun zachtheid en lenigheid terug te geven, zoo zalft en oliet men bij den dagelijkschen cultus in den tempel het beeld van den god om zijn leven te onderhouden en te vernieuwen. De merkwaardige overeenstemming tusschen de heilige handelingen aan de mummie en aan het godenbeeld verricht, is een der treffendste bewijzen van het funerair karakter der Egyptische godenwereld; het hoofddoel van den cultus was in beide gevallen de opstanding uit den dood te bewerkstelligen. De zoon (of zijn plaatsvervanger) vervult de ritueele plichten jegens den overleden vader; de koning (of zijn plaatsvervanger) verricht, als zoon van den in het doodenrijk levenden god, de heilige handelingen met het godenbeeld (de goddelijke mummie) in den tempel; talloos zijn de afbeeldingen daarvan op de tempelmuren. Het zalfoffer vernieuwt het goddelijk leven. Maar volgens de kosmologische beschouwing geschiedt dit door de kracht van den leeuwgod of de sfinx. Het beteekent een verbinding van beide reeksen van voorstellingen, wanneer de koning in de gedaante van

---

[1]) Gayet, Luxor pl. 38 (= 51).

sfinx het zalfoffer brengt om aan den god de overwinning en de verrijzenis te schenken.

Dat is ook de verklaring van de andere offerhandeling soms door de koningsfinx verricht: op zijne handen reikt de sfinx het beeld van de godin Mat over[1]). Reeds zagen wij dat deze godin van kosmische orde, regelmatige wisseling, met de sfinx samen afgebeeld wordt. En in den tempeldienst is het Mat-offer aan den god de laatste en hoogste heilige handeling, de samenvatting van alle voorafgaande offers, dienende om het goddelijke leven in zijn regelmatigen ondergang en opgang eeuwig te doen blijven. De ritueele spreuk, in den mond van den koning gelegd, wanneer hij het Mat-offer aan Amon-Re brengt, weidt daar uitvoerig over uit. Mat blijkt het wezen en het leven van den god te zijn. „Gij leeft door Mat; uw rechter oog is Mat, uw linker oog is Mat; uw vleesch en ledematen zijn Mat; de adem van uw borst en van uw hart is uit Mat" [2]). „Zij wordt u gebracht om u tevreden te stellen, (want) uw hart en uwe ziel leven door haar" [3]). „Zij is met u iederen dag, wanneer Gij in het doodenrijk afdaalt; met haar gaat Gij onder en door haar groeit Gij op" [4]). Het is te begrijpen dat de koning in de gedaante van sfinx dit voornaamste offer kan brengen; eigenlijk draagt hij daarbij de macht en het wezen der sfinx op den god over.

Sfinx en mensch.

Zoo vaak en in zoo verschillend verband stelt de sfinx den koning voor, dat ook de ouden haar als een der voornaamste symbolen van het koningschap zijn gaan beschouwen. En daarom neemt, naar ik meen, de gewone afgestorvene nooit de gedaante van sfinx aan, niettegenstaande hij in den dood hetzelfde eeuwige leven als de koning bezit en zich met den stervenden en verrijzenden god vereenzelvigt. Volgens de theo-

[1]) Prisse d'Avennes, Hist. de l'Art II, 97.8 (= II, 35.8), 26. Dyn.
[2]) Moret, Culte journ. p. 141.
[3]) Ib. pl. 144.
[4]) Ib. pl. 145.

logie van het Middel-Rijk en de latere tijden is hij door zijn dood een Osiris geworden; zijn onvergankelijkheid is die van Re; hij vereenzelvigt zich met den leeuwgod en eigent zich daardoor feitelijk de kracht van de sfinx toe. Maar koning is hij niet, en aan de koninklijke majesteit zal hij zich niet vergrijpen door haar symbool tot het zijne te maken. De afstand tusschen goden en menschen verdwijnt in den dood, en bepaalde mysterie-handelingen dienen om het verschil reeds vóór den dood op te heffen en het eeuwige leven aan den ingewijde te schenken. Maar de diepe kloof tusschen koning en mensch werd nooit overbrugd; als god-mensch neemt de Egyptische koning een geheel eenige positie onder alle levende wezens in. Wel zijn sfinxen enkele malen in de graven van particulieren geplaatst, maar dan alleen met het doel om den doode te beschermen, op dezelfde wijze als de leeuwen of sfinxen den zonnegod in Duat beschermen. De sfinx die in het graf van zekeren Apries neergezet werd, richt tot den doode de volgende woorden: „Ik bescherm uw graf, bewaak de grafkamer en weer den indringer af; ik werp de vijanden met messen gewapend neer; ik verwijder het booze van uwe woning en overwin uwe tegenstanders en sluit ze op; in alle eeuwigheid komen zij niet meer vrij" [1]).

Naam van de sfinx.

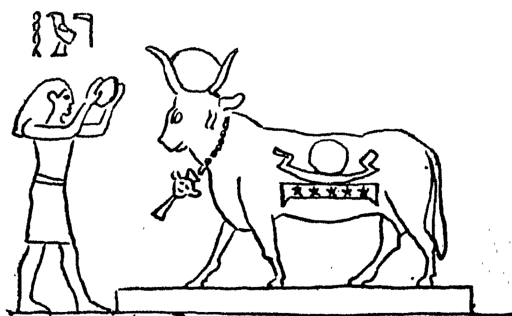
Nog een enkel woord over den Egyptischen naam van de sfinx [2]). Uit een paar documenten blijkt, dat de groote sfinx te Gize, dit beeld van den zonnegod in zijne verschillende phasen, de „Hu van Harmachis" heet, d.w.z. „het bevel van den zonnegod". Uit het voorafgaande begrijpen wij, hoe het mogelijk was de sfinx zoo te noemen. Wij zagen, dat de hoofden van Osiris, Chepera, Re en Tum, die als levenssym-

---

[1]) Z. 18 (1880) pl. 50.

[2]) Daarover heeft onlangs Dr. Gardiner een voortreffelijke verhandeling in de Proceedings Soc. Bibl. Arch. 38 (1916) 43 vgg. en 83 vgg. gepubliceerd. Deze is mij eerst na de definitieve redactie van dit opstel onder oogen gekomen. De gegevens die ik over den naam van de

bolen uit het doodenrijk opstaken, het „bevel" (wd mdw) van Osiris, enz. heeten, waarbij „bevel" als magische machtspreuk te verstaan is, het goddelijke woord dat leven schept. Dat de naam Hu inderdaad de scheppende kracht van de sfinx, of de magische kracht der verrijzenis van den zonnegod, aanduidt, bewijst een voorstelling in den Dendera-tempel [1]). Men ziet daar een reeks van kosmogonische goden: Šu, Tefnut en de hemelgodin Nut; tevens de hemelkoe met zonneschijf tusschen de horens en de zonneboot op (bedoeld is: in) haar lichaam geteekend. Vervolgens een persoon, die met opgeheven handen een ei, natuurlijk het zonne-ei, aan de hemelkoe reikt (*Fig.* 23). Deze persoon heet, gelijk de sfinx, Hu, „het bevel"; hij verricht dezelfde kosmogonische werkzaamheid als Aker, die ook met het zonne-ei tusschen de handen voorgesteld werd. Het „bevel" kan dan alleen de magische machtspreuk beteekenen, het scheppende woord bij de geboorte van den lichtgod uit zijn ei. Keer op keer, en niet het minst in de oudste teksten, is namelijk de opstanding als gevolg van het „goddelijk bevel" voorgesteld. Wanneer Horus zijn vader Osiris wreekt, dan verrijst Osiris tot eeuwig leven „op bevel" van „Horus", of „door het woord van Horus", of eenvoudig „door het goddelijk woord" [2]). Het „bevel van Horus" als naam van de sfinx vertelt ons, dat

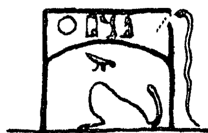
sfinx aanhaal, zijn door G. niet genoemd. Het verheugt mij dat wij langs verschillende wegen tot dezelfde conclusie zijn gekomen.

[1]) Mariette, Dendera III, 78.

[2]) Van der Leeuw, Godsvoorstellingen, blz. 89 vg. Bij de daar aangehaalde plaatsen is nog Pyr. 1804 te voegen.

deze het spontane leven en de opstanding van den zonnegod, of andere goden in het doodenrijk, voorstelt. De gestorven koning was volgens de reeds aangehaalde pyramidetekst „de goddelijke spreuk, die spreekt wat bestaat en schept wat nog niet is". Dit magische en almachtige scheppingswoord is de kracht en het wezen van de sfinx. Te Esne draagt een voorstelling van de sfinx den naam Heka, d.w.z. „tooverkracht, magisch woord" [1]).

Een interessante bevestiging van de hier voorgestelde verklaring van het wezen en den naam der sfinx meen ik in het 6[de] uur van het boek Am-Duat te vinden [2]). Voorgesteld zijn daar drie huizen van Re in het doodenrijk; in het eerste is de achterste helft van een leeuw afgebeeld (*Fig.* 24), in het tweede een vogelvlerk, in het derde een menschenhoofd, de drie bestanddeelen dus die tezamen de sfinxfiguur vormen. Het eerste huis draagt den naam „huis der verheerlijking (hekennu, of dua) van Re". Wat die uitdrukking beteekent blijkt uit een plaats in het 17[de] hoofdstuk van het Doodenboek. Daar heet de zonnegod die in het doodenrijk de overwinning bevecht „de verheerlijking (hekennu, in den zin van heerlijkheid, glorie, δόξα) van Re". Het eerste huis is dus de plaats, waar de glorie van Re zich bij zijne overwinning en verrijzenis openbaart [3]). Het leeuwteeken erin afgebeeld heeft hier tegelijkertijd zijn gewone ideografische beteekenis van „magische kracht, tooverkracht"; de glorie (de δόξα) van Re is dan de mysterieuze kracht waardoor hij uit den dood verrijst. De naam van het huis met den vleugel bevat een zinspeling op de vechtplaats van Re, — de gevleugelde zonneschijf is de strijdende zonnegod —, maar is overigens

[1]) Prisse d'Avennes, Hist. de l'Art II, pl. 97.2 (= 35.9).

[2]) Seti I, IV pl. 41 vgg.

[3]) „De hekennu van Horus" maakt deel uit van de bemanning der zonneboot in Duat (Seti I, I pl. 23; IV pl. 39), omdat de „glorie" of „de magische spreuk" (het bevel) van Horus den zonnegod in den dood beschermt.

duister. Het derde huis, met het menschenhoofd, heet „het huis van de samenstelling van Re''; de tekst erboven geschreven geeft ons daaromtrent opheldering. Wij lezen: „De stem van het hoofd stelt zijne (namelijk Re's) ledematen, deze duat-beelden, samen". De „samenstelling der ledematen" van den gestorven god (of mensch) is de gewone uitdrukking voor zijn herleving; het lichaam, dat in den dood is opgelost, wordt tot een levend geheel vereenigd. De ledematen van den gestorven Re heeten hier „deze Duat-beelden", d.w.z de leeuw, de vleugel en het hoofd; zij worden samengesteld — de sfinxfiguur wordt gevormd — om de herleving van Re te symboliseeren en te verwerkelijken. En het geschiedt „op de stem van het hoofd": het sfinxhoofd verricht dus dezelfde werkzaamheid als het hoofd van Osiris (en andere goden der onderwereld), dat uit het doodenrijk opsteekt en het magische „bevel" uitspreekt, waardoor de verrijzenis geschiedt. De beteekenis van Hu — „bevel'' — als naam van de sfinx wordt daardoor nog duidelijker: de magische spreuk is de kracht, waardoor de sfinx zelve eeuwig leeft.

Zoo zien wij, dat ook de naam van de sfinx een bewijs levert van haren nauwen samenhang met den kosmischen leeuwgod. Laat ik nog een punt van overeenkomst noemen. Wij zagen dat de dubbele leeuwgod ook voor het materieele onderhoud van den doode zorgt, omdat spijs en drank de tastbare symbolen van spontaan leven zijn. Nu blijkt dat Hu, de naam van de sfinx, naast „bevel" ook „levensmiddelen" kan beteekenen. De verklaringt ligt voor de hand. Het magische woord is het geestelijke levensbeginsel waaraan in de materieele wereld het voedsel beantwoordt, dat ook het eerst geschapen werd. Toen Ptah door zijn woord de wereld schiep, „maakte hij, volgens den Šabaka-tekst, de mannelijke en vrouwelijke levensgeesten, hij maakte alle spijzen en offeranden door dit woord". En verder: „hij is het die alle goden deed ontstaan, en uit hem komen alle dingen voort, als offerande en spijs, als godenoffer en alle goede dingen" [1]).

[1]) Erman, Ein Denkmal Memphit. Theologie pl. 940 vg. (Sitzungsber. Kgl. Preus. Ak. Wiss. 43, 1911).

In de pyramideteksten hetzelfde denkbeeld. De doode leeft „in alle eeuwigheid" door zijn magische kracht; maar die kracht is in één adem met „zijn voedsel" genoemd; „zijn uitrusting aan levensmiddelen is grooter dan die der goden" [1]). Hij bezit „de spijs der eeuwigheid en den drank der oneindigheid" [2]). Dezelfde kracht werkt in het woord dat schept en in het voedsel dat doet groeien [3]).

Het magische bevel of het tooverwoord is een bovennatuurlijke macht. Maar het is tevens inzicht, zelfs het allerhoogste inzicht, omdat het in het mysterie der opstanding doordringt. „Ik ben gisteren en ik ken morgen" zegt de tekst. En het is bekend, dat Hu, „het magische bevel", wisselend met Heka, „de toovermacht", maar steeds samen met Sia, „de wijsheid", in het doodenrijk voor het leven van den zonnegod zorgt, en dat de afgestorvene, volgens de pyramideteksten, „in alle eeuwigheid leeft" door de toovermacht en de wijsheid van alle goden als zijn voedsel te gebruiken [4]). Hu en Sia bestonden vóór (m bah) de schepping; of zij ontstonden, volgens een andere opvatting, uit het bloed van Re, toen deze zich ontmande, d. w. z. toen hij in het Westen zijn levenskracht verloor. De voorstelling is dan, dat het magische bevel en de wijsheid de teelkracht van den gestorven zonnegod vervangen en zijn verrijzenis bewerkstelligen [5]).

---

[1]) Pyr. 412 vg.

[2]) Ib. 1177.

[3]) Vgl. *prt-r-hrw*, „wat op de stem verschijnt" = de offerande die den doode onsterfelijk maakt. Pyr. 162: „het brood van den doode wordt door den aardgod gesproken, en komt uit den mond der enneade (= hemelgodin) voort". Zie verder Moret, Culte journ. p. 156. Over het verband tusschen Hu en levensmiddelen, uitvoerig bij Gardiner, Proc. 38 (1916) pl. 87—89. G. schijnt niet op het feit te letten dat het voedsel, volgens de ouden, door een levensgeest bezield is; ba-tau, „ziel der brooden", was een naam van Osiris. Zelfs de uitdrukking „opstaanzitten" met de beteekenis „leven" kon als omschrijving van „spijsdrank" dienen: Spiegelberg in Rec. 24 (1902) pl. 182 vg.

[4]) Pyr. 411.

[5]) Doodenb. 17.28. Ik geloof dat deze tekst zoo verklaard moet worden; hij sluit aan bij de philosophie van den Šabaka-tekst.

Het wezen van de sfinx is dit magische bevel, dat tevens mystiek inzicht en wijsheid is. Volgens de aangehaalde Duat-tekst is de stem van haar menschenhoofd de draagster van deze scheppende wijsheid. Zoo zien wij dat de ouden gelijk hadden: de sfinx is het zinnebeeld van kracht gepaard aan inzicht; daarom heeft zij het lichaam van een leeuw, doch het aangezicht van een mensch.

De Grieksche sfinx.

Ten slotte nog een paar korte opmerkingen over de Grieksche sfinx. „Die ägyptische Sphinx hat mit der griechischen nichts als den Namen gemeinsam", schrijft Wiedemann in zijn voortreffelijk werk over het 2de boek van Herodotus [1]), en Sourdille, die Herodotus opnieuw met de Egyptische gegevens vergelijkt, is van dezelfde meening [2]). Ik kan mij hier niet mee vereenigen en geloof, dat het misverstand ontstaan is doordat het karakter van de Egyptische sfinx niet juist opgevat werd. Dat de Egyptische denkbeelden met de sfinx verbonden reeds vroeg naar Griekenland hun weg hebben gevonden, wordt wel bewezen door de Grieksche reliefs die de grafpoort te Xanthos versieren: twee tegen elkander gekeerde sfinxen aan weerskanten van de poort en twee leeuwen er boven [3]). De Mykeensche leeuwpoort behoort waarschijnlijk tot dezelfde groep van gegevens. Dat de Grieksche sfinx van funerair karakter was, maakt niet een verschil, maar een overeenkomst met de Egyptische sfinx uit.

Laat mij twee gegevens noemen van zoo specialen aard, dat van toevallige overeenkomst wel geen sprake kan zijn.

Op een vaas uit Ruvo is de gewone Grieksche sfinx afgebeeld, zittend voor Atlas die den hemel draagt [4]). Welk verband er, volgens Grieksche denkbeelden, tusschen sfinx en Atlas zou kunnen bestaan, weet ik niet. Maar de voorstelling

---

[1]) Wiedemann, Herodot p. 598.
[2]) C. Sourdille, Hérodote et la Religion de l'Egypte (1910) p. 248.2.
[3]) Kleine reproductie bij S. Reinach, Répertoire de reliefs I pag. 469.4.
[4]) Afbeelding bij Dar.-Saglio, s. v. „Atlas", p. 527 vg.

is verklaard, zoodra wij ons de verhouding tusschen de Egyptische sfinx en Šu, den Egyptischen hemeldrager, herinneren. Wij zagen de sfinxen bij Šu, wanneer hij bij de schepping van het licht, in den beginne en iederen morgen, den hemel optilt en de zon doet opgaan; in hem, den leeuwgod, werkt de kracht van de sfinx. Er komt bij, dat ook Atlas den Egyptischen invloed niet is ontgaan. Op de bekende Apulische amphora met de voorstelling van den dood van Archemoros vindt men op de keerzijde den tuin der Hesperiden met den boom der onsterfelijkheid en de slang Ladon afgebeeld; uit den tuin gaat Helios op zijn met twee paarden bespannen wagen op, en boven de voorstelling zien wij den hemeldragenden Atlas [1]). Wat heeft nu Atlas met den zonsopgang en den tuin der Hesperiden in het Oosten te maken? Ik geloof dat de Egyptische kosmologie het eenige ongedwongen antwoord levert: uit de goddelijke Iaru-velden in het Oosten gaat de zon uit den levensboom op; bij dien boom wordt de slang Apap, de vijand van Re, gedood. Maar dat is ook het oogenblik waarop Šu het hemelgewelf opheft.

En nu het raadsel van de Thebaansche sfinx: wie is het die één stem heeft en eerst op vier voeten, dan op twee en ten slotte op drie loopt. Oedipus zegt: de mensch. Goed. Maar men vraagt zich af: is er een sfinx voor noodig om zoo'n gewoon kinderraadsel te bedenken? Zou ik mij vergissen, wanneer ik meen, dat de sfinx van Gize het raadsel bedacht heeft? Deze is, volgens de sfinx-stele, Harmachis-Chepera-Re-Tum, de zonnegod in al zijne phasen. Uit talrijke afbeeldingen en opschriften blijkt nu, dat de Egyptenaren de zon bij haren opgang als een klein kind voorstelden, in den middag als een volwassen man, en bij haren ondergang in het Westen als een gebogen grijsaard, die op een staf steunt. Als het raadsel daarop betrekking heeft, dan geeft de sfinx in werkelijkheid haar eigen raadsel op, het mysterie van haar geboorte en dood. En het mysterie voltrekt zich door de scheppende kracht

[1]) Gerhard, Abbild. zu den Akad. Abhandlungen, Taf. 2.

van haar woord of bevel; de „stem" waarvan het raadsel spreekt, is de draagster van het eigenlijke wezen der sfinx. Het is geen kinderraadsel; het Egyptische raadsel wordt ons opgegeven. En het blijft ook voor ons een raadsel.

Aanteekening bij blz. 95 over *de beteekenis van iachut.*

Ten bewijze dat iachut, „de plaats van het licht", evenzeer de nachtelijke verblijfplaats der zon, „het doodenrijk", als de oostelijke of westelijke „horizon" beteekent, mogen de volgende gegevens dienen. In het 9de uur van Duat zegt Re tot de 12 sterregoden vóór zijn boot: „Gij goden die de boot van Re trekt, Gij die in de iachut bootdienst verricht, totdat hij (Re) de oostelijke poort van den hemel bereikt zal hebben...." (Seti I, IV, pl. 15 vg.) In een sarkophaagtekst is de hemelgodin Nut toegesproken (aangehaald naar Brugsch, Rel. u. Myth. p. 200): „Heil dir, du Hohe...., Lichtwohnung (iachut) der Sonnenscheibe, Halle (hait) des Mondes, der in ihr auf und niedersteigt." Volgens een anderen tekst omringt Nut met haar lichaam den doode (Pyr. 616 voegt er bij: in haren naam van doodkist); „haar lijf is de iachut, wanneer zij met haar aangezicht de duisternis vernietigt": Brugsch, Recueil I pl. 8, n°. 2 r. 5. Het teeken van iachut is meermalen tusschen de hieroglyphen van het Westen en het Oosten geplaatst, b.v. Denderah III 23, I. 37, *c*; ook op mummiekisten aan het hoofdeinde, en beteekent dus de plaats tusschen West en Oost, het doodenrijk, waar het licht geboren wordt, gelijk wanneer Isis met het teeken van 't Westen en Nephthys met het teeken van 't Oosten de zonneschijf omhoog lichten, Brugsch Thes. p. 411 (west-oost, niet rechts-links, zooals Brugsch zegt). Ondanks de tegenspraak van Lefébure, Proceed. 1890 p. 440 vg. is de hieroglyph van iachut het beeld van den westelijken en oostelijken berg met de zonneschijf er tusschen in; de hemel rust op de twee bergen van iachut — zoo boven den ingang der koningsgraven — gelijk op de hoofden der twee leeuwen

met iachut boven hun ruggen. In de pyramideteksten is de ellips het teeken van iachut: de ellips als beeld van het doodenrijk is overbekend, b.v. als „het zand van Sokaris" in Am-Duat 5de uur; ook Champollion, Not. descript. II p. 514 en dikwijls elders. „Iachut", of „de verborgen iachut", als naam van het graf (doodenrijk): Brugsch, Dict. Géogr. p. 564 vg., gelijk „de verborgen (donkere) hemel", Pyr. 580.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JUNI 1917.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, CALAND, BLOK, HEYMANS, HESSELING, HARTMAN, DE GROOT, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, VÜRTHEIM, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL, KERNKAMP, VOGEL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris; voorts de Correspondenten ADRIANI en KROM.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Bericht van verhindering is ingekomen van de Heeren Chantepie de la Saussaye, Symons en Bredius.

De volgende Heeren hebben zich bekend gemaakt als dichters van eervol vermelde gedichten voor het certamen Hoeufftianum:

1. Franc. Xaverius Reuss te Rome van het gedicht n°. 9 *Vivax patriae memoria.*

2. Raffaele Carrosari te Milaan van het gedicht n°. 12 *Ultimi Vergilii dies.*

3. Domenico Migliazza te Milaan, van het gedicht n°. 6 *Fanum Iovis.*

4. Alfonso M. Casoli te Brescia, van het gedicht n°. 11 *Caecilia* (motto *in tenui labor*).

Van den Heer Mr. van Helten te 's Hage is bericht van dankzegging ontvangen wegens de deelneming door de Afdeeling betuigd bij het overlijden van zijn vader, wijlen het medelid der afdeeling W. L. van Helten.

Van de Hyderabad Archaeological Society is ingekomen een afdruk van de voorwaarden tot mededinging in den wedstrijd voor de Pinhey-Memorial Medal, ter kennisneming voor de leden.

Door den Heer Caland wordt mede namens den Heer H. Kern verslag uitgebracht over eene in hunne handen gestelde verhandeling van den Heer Dr. Faddegon getiteld: „The Vaiçesika-system described with the help of the oldest texts." — Het rapport der commissie strekt tot opneming der aangeboden verhandeling in de werken der Akademie. De vergadering vereenigt zich met de conclusie der commissie.

Hierop verkrijgt de Heer Kristensen het woord tot het voordragen van zijne bijdrage over de Egyptische Sfinx.

Spreker zette eerst de beteekenis van de twee leeuwen en den dubbelen leeuw, in de Egyptische cosmologie, uiteen. Onder verschillende namen blijken zij steeds de verrijzenis van den gestorven God, Osisiris of Re, te bewerkstelligen. Vooral in de mythe van den dagelijkschen opgang der zon, maar ook in de cosmogonische mythe spelen zij een rol. Zoowel de zonnegod Re als de afgestorvene vereenzelvigt zich met den dubbelen leeuwgod om de kracht der verrijzenis te verkrijgen. In de gewijde kunst is van het leeuwenmotief gebruik gemaakt bij de versiering van den troonstoel van pharao en de ligbank waarop Osiris, tijdens zijn dood en bij zijn verrijzenis, is afgebeeld; het gebruik van dit motief schijnt met de kosmische beteekenis der leeuwen in verband te staan.

In den god Aker kan men den overgang van den leeuwgod in den sfinxgod waarnemen. De twee menschenhoofden van

Aker blijken symbolen te zijn van het leven en de verrijzenis van den gestorven god. De sfinxgedaante van Aker vereenigt de leeuwensymboliek met de beteekenis dezer hoofden uit het doodenrijk.

De twee sfinxen voor de tempelpoort zijn de sfinxen van Aker die over het mysterie waken, dat in het doodenrijk of in den tempel voltrokken wordt. De eene sfinx heeft wezenlijk dezelfde beteekenis; zij vertegenwoordigt den verrijzenden zonnegod of den koning als zonnegod op aarde.

Bij de sfinx als ramskop, het symbool van Amon-Re, doen de denkbeelden aangaande de „ziel" zich gelden; in beteekenis toch verschilt deze niet van de gewone sfinx,

De Egyptische naam van de sfinx is Hu, „het bevel", waaronder het magische woord met scheppende kracht bedoeld is. Op het goddelijk woord of goddelijk bevel geschiedt de verrijzenis uit den dood; de sfinx vertegenwoordigt dit bevel.

Spreker is van meening dat de grieksche sfinx in wezen van de Egyptische niet verschilt. Hij wijst op het verband waarin de grieksche sfinx met Atlas, den Egyptischen Šu, voorkomt en meent dat de Thebaansche Sfinx haar eigen raadsel opgeeft, het raadsel van den dood en de verrijzenis van den zonnegod.

De Voorzitter zegt den Spreker dank voor zijne belangwekkende mededeeling welke door dezen wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Naar aanleiding van deze bijdrage heeft eene gedachtenwisseling plaats tusschen de Heeren Six, v. d. Sande Bakhuyzen, Boissevain en Spreker, voornamelijk betreffende de vraag naar de beteekenis van enkele bepaalde sfinx-afbeeldingen met betrekking tot de door den spreker ontwikkelde hypothese, en de vraag van de vereenigde symboliek van goddelijke en koninklijke waardigheid in sommige dezer beelden.

Bij de rondvraag biedt de Heer J. H. Kern namens den Heer H. Kern ter opneming in de Verslagen en Mededeelingen aan een korte mededeeling getiteld *Het Lied van de Ambapālī uit de Therīgātha.*

De Heer Uhlenbeck biedt namens den Heer Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar aan ter opneming in de werken der Akademie eene studie getiteld: *Latijnsche woordverklaringen op semantisch-taalhistorischen grondslag.* — De Voorzitter noodigt de Heeren Uhlenbeck en J. H. Kern uit als commissie van beoordeeling over dit werk te willen werkzaam zijn. Genoemde Heeren verklaren zich hiertoe bereid.

De Heer Vürtheim biedt namens den Heer Van Leeuwen aan het eerste deel van een door dezen bewerkte uitgave der Odyssee getiteld: *Odyssea cum notis criticis, commentariis exegeticis, indicibus ad utrumque epos pertinentibus I.*

De Voorzitter brengt den verschillenden heeren dank en sluit daarna de vergadering onder mededeeling dat nog eene buitengewone vergadering zal moeten volgen ter behandeling van een ingekomen schrijven.

VERSLAG

OMTRENT EENE DOOR

Dr. B. FADDEGON

AANGEBODENE VERHANDELING

GETITELD:

„THE VAIÇEṢIKA-SYSTEM DESCRIBED WITH THE HELP OF THE OLDEST TEXTS".

De verhandeling van den Heer Faddegon onder den titel „The Vaiçeṣika-system described with the help of the oldest texts", is het volledigste wat over dat merkwaardige stelsel, althans in Europa, is verschenen. Het ontbreekt evenwel niet aan geschriften van Europeesche geleerden. Reeds Colebrooke gaf in de „Miscellaneous Essays" een beknopt, maar met zijne gewone nauwkeurigheid bewerkt overzicht van 't stelsel. De Heer Faddegon heeft zich tot taak gesteld om met behulp der Indische commentaren en verhandelingen de historische ontwikkeling van het stelsel na te gaan.

Het Vaiçeṣika-stelsel onderscheidt zich vooral door het vaststellen van de kategorieën en door een poging om de samenstellende deelen der lichamen te verklaren door ze te ontleden in atomen, zoodat Atomistiek daarin een hoofdrol speelt.

Het spreekt van zelf dat de Vaiçeṣika bij de aanhangers van andere stelsels in Indië bestrijders heeft gevonden. De schrijver laat niet na van die polemiek kennis te nemen, met kritische waardeering van 't gevoelen der tegenstanders. Ook verzuimt hij niet op menige overeenkomst tusschen de Vaiçeṣika-beginselen en die der Europeesche wijsbegeerte te wijzen. De

Vaiçeṣika is een theïstisch, niet pantheïstisch stelsel, gelijk trouwens ook de Nyāya of Logica, die nauw in verband staat met de Vaiçeṣika.

Er zijn gedeelten in de verhandeling die ons noodeloos uitvoerig lijken of anderszins wijziging behoeven. Indien tot de uitgave door de Koninklijke Akademie besloten wordt, waartoe de ondergeteekenden adviseeren, zouden de verslaggevers met den schrijver in overleg kunnen treden.

H. Kern.

W. Caland.

HET LIED VAN AMBAPĀLĪ UIT DE THERĪGĀTHĀ

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. KERN.

Een der schoonste gedichten, toegeschreven aan hoogeerwaarde Buddhistische nonnen, zooals die bewaard zijn in de Therīgathā (Nonnenliederen) is het lied van Ambapālī. Volgens de Buddhistische overlevering was Ambapālī, of zooals zij in Skr. geschriften heet: Āmrapālī, een wijdvermaarde courtisane te Vaiçālī, een machtige stad met republikeinschen regeeringsvorm, waar de leden van 't edel geslacht der Licchavi's het gezag uitoefenden. Zij was een vurige vereerster van den Buddha, en daar zij zeer rijk was, kon zij zich de weelde veroorloven een haar behoorend prachtig park aan den Buddha en de Congregatie ten geschenke te geven.

In haar lied herdenkt Ambapālī hare bloeiende jeugd en schildert zij in schitterende kleuren de schoonheid waardoor zij toen uitblonk, maar wel verre van te treuren dat al dat schoons, nu zij oud geworden was, verdwenen is, heft zij een juichkreet aan, dat bij al het vergankelijke de leer van den Meester aan geen verandering onderhevig is.

De buitengewoon welluidende verzen zijn in de maat Rathoddhata, een monoschematisch metrum, doch met eenige vrijheid, inzooverre hier en daar een anapaest vervangen is door een spondeus of dactylus, waarbij 't aantal *mora's* natuurlijk hetzelfde blijft.

Een uitgave van 't gedicht is indertijd bezorgd door wijlen Prof. PISCHEL.[1]) Vermits de HSS. waarover hij beschikte,

[1]) Pali Text Society. The Thera- and Therī-gāthā. 1883.

alles behalve zuiver zijn, is het niet te verwonderen dat het hem niet gelukt is overal een bevredigende lezing te geven. Daarom laat ik hierachter een m. i. beteren, of zooals de Indische geleerden zeggen: „gezuiverden" tekst, afdrukken.

Er bestaat een dichterlijke Engelsche vertaling van 't lied, van de hand van Mrs. RHYS DAVIDS [1]), welke wel geschikt is om een goed denkbeeld te geven van den gloed der taal waar Ambapālī zich in uitdrukt, maar eer een navolging dan een vertaling is. Mijn eigen vertaling in proza houdt zich zoo getrouw mogelijk, angstvallig zelfs, aan 't oorspronkelijke, en maakt niet de minste aanspraak op litterarische verdienste. Ter vergelijking zal ik bij mijne vertolking eenige der best geslaagde verzen van Mrs. RHYS DAVIDS aanhalen.

Alvorens mijne vertaling hier te laten volgen, wil ik niet nalaten een poos stil te staan bij hetgeen Dr. LULIUS VAN GOOR in hare zooeven vermelde voortreffelijke dissertatie aangaande het gedicht opmerkt [2]). Zij laat zich aldus uit: „G. 252—270 zijn de strofen van de beroemde Ambapālī, in den heelen bundel een der schoonste liederen, aan welks vertaling ik mij niet waag. Kan het *haar* gedicht zijn? Is het denkbaar, dat eene *Therī* zich dusdanig vermeit in de herdenking harer vroegere bekoorlijkheden? Ik geloof niet, dat een vrouw, al is zij de ijdelheid zelf geweest, op deze wijze *zichzelve* zal bezingen met deze uitvoerige ontleding harer bekoorlijkheden, de vraag daargelaten, of de vrouw, die op den weg naar het arahatta is, nog bij zulke dingen stil staat. Allerminst zie ik er het gedicht van een monnik in. Voor een Buddhistischen monnik was ieder sterfelijk lichaam, al was het der schoonste, verleidelijkste vrouw „*maṃsalohitalepano jarādīnaṃ āvāsabhūto aṭṭhipuñjamatto*": „but a heap of bones smeared with flesh and blood under the form of decay and death" (Rh. D.). Als men de Theragāthā doorbladert, dan vindt men eenige uitingen van monniken aan het adres van schoone vrouwen, en deze uitingen

[1]) Zie Mej. Dr. M. E. LULIUS VAN GOOR „De Buddhistische non geschetst naar gegevens der Pāli-literatuur." Brill, Leiden, 1915. Blz. 177, vgg.
[2]) Blz. 176.

zijn zeker een vertolking van wat de strenge Thera's voelden (bijv. n°s. 189, 251)." Iets verder zegt dezelfde schrijfster [1]): „De hetaere Ambapālī schijnt inderdaad geleefd te hebben. De Chineesche pelgrim Hiuen Thsang is te Vesālī op de plaats geweest, waar haar woning gestaan had: „...... near this a tope marked the site of the āmra(mango)-lady's house; here the Buddha's foster mother (Mahā Prajāpatī) and other bhikshuṇīs realized entrance into nirvāṇa." [2]) WATTERS voegt er bij: „The 'Mango lady' of Yuan-chuang's account of Vaiçālī is evidently the Āmrapālī (Ambapālī) of other writers". Iets verder beschrijft H. Th. „a Buddhist temple with a tope [3]) in front".... Van dien „tope" (thūpa) voor den Buddh. tempel zegt hij: „this was the Āmralady's garden, which she gave as an offering to the Buddha". Dit was de Mango-tuin, het Ambavana, haar „Ārāma" genaamd. Dhammapāla verhaalt van haar, dat zij in een vorig leven eene Therī, die reeds arahantī was, gesmaad had (gelijk Aḍḍhakāsī gedaan had; zie blz. 162). Als gevolg hiervan moest ook zij in een volgend leven het bestaan der prostituée dragen. Als eene bhikkhuṇī echter, die naar de voorschriften leefde, had zij er een afkeer van, herboren te moeten worden naar de wijze der menschen. Met alle macht haar zinnen op een *upapātikattabhāva* [4]) zettende, slaagde zij er in als eene *opapātikā* herboren te worden en wel te Vesālī, aan den voet van een mango-boom in het koninklijke park. Daarom noemde men haar Ambapālī." Het is niet te ontkennen dat dit verhaal meer van een sprookje heeft, dan van een betrouwbare overlevering. Daarbij komt nog dat *ambapālī*, d. i. mango-hoedster, in 't geheel geen persoonsnaam is en dat hoogere wezens op phenomenale wijze geboren worden, zoodat men onwillekeurig het vermoeden voelt rijzen dat de vermaarde Ambapālī eigenlijk de schutsgodin van een mangohof bij Vaiçālī was. Doch, hoe men ook daarover denke, en hoe het lied ook ontstaan zij,

1) Blz. 178.
2) WATTERS, Yuan Chwang, II, 67.
3) Met *tope* is hier bedoeld "an orchard", especially a mango-orchard.
4) Phenomenale geboorte, zonder tusschenkomst van een ouderpaar.

het is en blijft een uitnemende proeve van Indische lyriek, en daarop komt het toch eigenlijk aan.

Vertaling.

1. Zwart als der bijen kleur waren mijne omgekrulde haren. Die gelijken (nu) door den ouderdom op hennep en schors. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd [1]).

2. Geparfumeerd als een welriekende doos, vol van bloemen, was mijn hoofdhaar. Dat heeft (nu) door den ouderdom den reuk van hazenhaar. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd [2]).

3. Als een dicht bosch, schoon begroeid, was het, met kam en haarspeld bijeengehouden, mooi opgemaakt. Dat is (nu) door den ouderdom overal ijl geworden. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

4. Mijn hoofd prijkte met fijne strikken in goud gesmukt, met vlechten getooid. Dat is (nu) door den ouderdom kaal geworden. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

5. Geteekend als door een schilder, schoon gevormd prijkten eertijds mijne wenkbrauwen. Die zijn (nu) door den ouderdom met rimpels nederhangend. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

6. Glanzend en schitterend als juweelen waren mijne oogen, zeer donkerkleurig en langwerpig. Die zijn (nu) door den

---

1) D. i. is onveranderlijk, eeuwig waar.

2) De Engelsche vertaling dezer twee strofen is:

"Glossy and black as the down of the bee my curls once clustered.
They with the waste of the years are liker to hempen or bark cloth.
Such and not otherwise runneth the rune, the word of the Soothsayer.

Fragrant as casket of perfumes, as full of sweet blossoms the hair of me.
All with the waste of the years now rank as the odour of hare's fur.
Such and not otherwise runneth the rune, the word of the Soothsayer."

ouderdom beschadigd en schitteren niet (meer). Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd [1]).

7. En als een sierlijke verhevenheid prijkte de neus in mijn jonge jaren. Die is (nu) door den ouderdom als ingedrukt [2]). Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

8. Als een goed gemaakte, schoon afgewerkte ring prijkten vroeger mijne oorlellen. Die hangen (nu) door den ouderdom gerimpeld neêr. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

9. Gelijkend op de kleur van jasmijnknoppen prijkten vroeger mijne tanden. Die zijn (nu) door den ouderdom afgebrokkeld en geel geworden. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

10. Zoet was mijn gekweel als van de wijfjeskokila die in 't woud door de bosschages zwerft. Dat is (nu) door den ouderdom telkens hakkelend. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd [3]).

11. Als een sierlijke goed glad gewreven schelpbracelet prijkte vroeger mijn hals. Die is (nu) door den ouderdom geknakt, verbogen. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

12. Op ronde bouten van goud gelijkend prijkten vroeger mijne beide armen. Die zijn (nu) door den ouderdom gelijk twijgen van de Pāṭalī (Bignonia suaveolens) [4]). Het woord

---

1) De Engelsche vertaling heeft:

"Flashing and brilliant as jewels, dark-blue and long-lidded the eyes of me.

They with the waste of the years spoilt utterly, radiant no longer. Such" etc.

2) Vertaling onzeker. De Scholiast verklaart *upakūlitā* met *paṭisedhikā*, welks bedoeling mij ontgaat.

3) In de Engelsche vertaling:

"Sweet was my voice as the bell of the cuckoo through woodlands flitting.

Now with the waste of the years broken the music and halting. Such" etc.

4) De HSS. zijn corrupt, zooals de versmaat uitwijst. Mijne vertaling berust op een conjectuur, waartoe de verklaring van den Comm.:

van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd [1]).

13. Met fijne gouden ringen prijkten vroeger mijne handen. Die zijn (nu) door den ouderdom gelijk knobbels van wortelgewassen [2]). Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

14. Dik, rond, aaneengesloten, hoogopstaande waren vroeger mijne borsten. Die hangen (nu) door den ouderdom slap neder als lederen zakken die geen water meer bevatten. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

15. Als een schoon gewreven plaat van goud was vroeger mijn lijf. Dat is (nu) bedekt met fijne plooien. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

16. Gelijkend op het lichaam van een slang prijkten vroeger mijne beide schenkels. Die zijn (nu) door ouderdom gelijk bamboebuizen. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

17. Met sierlijke gouden enkelringen gesmukt waren vroeger mijne onderbeenen. Die zijn (nu) door den ouderdom als sesamumstokjes. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

18. Als opgestopt met boomwol prijkten vroeger mijne beide voeten. Die zijn (nu) door den ouderdom met barsten en rimpels bedekt. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

19. Zoodanig was dit lichaam: broos, een zetel van veel kwalen. Dat is (nu) een oud huis waarvan het pleister is afgevallen. Het woord van den Verkondiger der waarheid blijft onveranderd.

„*phalitapāṭalīṣākhāsadisā*" aanleiding geeft. Vgl. de noot op het vs. in den tekst hierachter.

1) De Engelsche vertaling heeft:

„Beauteous the arms of me once shone like twin pillars cylindrical. They with the waste of the years hang feeble as withering branches."

De vertaalster heeft blijkbaar de lezing van Pischel: *yathā pāṭalī dubbalikā* gevolgd.

2) Vertaling onzeker.

Het zal wel niemand ontgaan zijn, dat de herhaling van 't referein en het telkens wederkeerend gebruik van uitdrukkingen als *sobhate su* en *pure mama* in overeenstemming zijn met den stijl van 't volkslied. In dit opzicht onderscheidt zich het lied van Ambapālī van de meeste overige dichtstukken in de Therīgāthā.

Herziene tekst.

1. Lees *sādisā* voor *sadisā*. — L. *vellitagga* voor °*ggā*, zooals de versmaat eischt. Verkorting *m. e.* van *ā* ook in een mv., komt in verzen meermalen voor. — L. *saṇa*, hennep, voor *sāṇa*, hennepen, wat tegen de maat indruischt; voorts *sādisā* voor *sadisā*.

2. L. *surabhī* voor *surabhi*.

3. Ik verkies de lezing *surohitaṃ* boven *suropitaṃ*, omdat dit den zin heeft van „goed beplant", wat niet recht past.

4. L. *khalatī* voor *khalati*. In *khalatī siraṃ kataṃ* hebben we een voorbeeld van Tmesis.

5. L. *valihī pa*°, of evengoed *valihi ppa*°.

6. L. *maṇī* voor *maṇi*. — L. *netta* (voor *nettā*) *hesum*, niet *hesuṃ*, want volgens deze laatste schrijfwijze zou de lettergreep als lang gerekend worden.

9. L. *sattalī* voor *pattali*. *Sattalī* te vergelijken met Skr. *saptalā*. — Voor *yavapītakā* in Pischels tekst is geen plaats. Daarom lees ik *vipītakā*. Wel is waar heb ik dit woord elders niet aangetroffen, maar een samenstelling van een kleurnaam met *vi* is niet zeldzaam; bijv. Skr. *vipāṇḍu*, *vipāṇḍura*; *vipāṭala*, *vilohita*; *vi* versterkt eenigszins de beteekenis.

11. L. *saṅhakambu-r-iva* voor *saṅhakampurī va*. — L. *vināmitā* voor *vināpitā*, *vināsikā*, *vināsitā*.

12. L. *yatha* voor *yathā*, zooals de versmaat eischt. — Voor 't onmogelijke *pāṭalī dubbalikā*, vv. ll. *pāṭulibbalitā*, *pāṭalippalitā* lees ik bij conjectuur *pāṭalīviṭā*; voor *viṭa* vgl. Skr. *viṭa* en *viṭapa*.

13. L. *muddika* voor °*kā*.

14. L. *sahituggatā* voor *pahitu*°. — L. *ridī* voor *rindī* en *lambate* voor *lambante*.

15. L. *valīhi* voor *valihi*.

18. L. *phuṭitā* voor *phuṭikā*.

19. L. *dukhānam* voor *dukkhānam*. — L. *so palepa*° voor *so 'palepa*°.

Na de hier voorgestelde wijzigingen van Pischels tekst luidt het gedicht als volgt:

1. kāḷakā bhamaravaṇṇasādisā vellitagga mama muddhajā ahuṃ |
te jarāya saṇavākasādisā, saccavādivacanaṃ anaññathā ||

2. vāsito va surabhī karaṇḍako pupphapūra(ṃ) mama uttamaṅgabhu |
taṃ jarāya sasalomagandhikaṃ. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

3. kānanaṃ va sahitaṃ suropitaṃ kocchasūcivicitaggasobhitaṃ |
taṃ jarāya viraḷaṃ tahiṃ tahiṃ. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

4. saṇhagandhakasuvaṇṇamaṇḍitaṃ sobhate su veṇihi alaṅkataṃ |
taṃ jarāya khalatī siraṃ kataṃ. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

5. cittakārasukatā va lekhitā sobhate su bhamukā pure mama |
tā jarāya valihī palambitā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

6. bhassarā surucirā yathā maṇī netta hesum abhinīla-m-āyatā |
te jarāy' abhihatā na sobhate. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

7. saṇhatuṅgasadisī ca nāsikā sobhate su abhiyobbanaṃ paṭi |
sā jarāya upakūlitā viya. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

8. kaṅkaṇaṃ va sukataṃ suniṭṭhitaṃ sobhate su mama kaṇṇapāḷiyo |
tā jarāya valihī palambitā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

9. sattalīmakulavaṇṇasādisā sobhate su dantā pure mama |
te jarāya khaṇḍā vipītakā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

10. kānanasmi vanasaṇḍacārinī kokilā va madhuraṃ nikūjitaṃ |
taṃ jarāya khalitaṃ tahiṃ tahiṃ. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

11. saṇhakambu-r-iva suppamajjitā sobhate su gīvā pure mama |
sā jarāya bhaggā vināmitā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
12 vaṭṭapalighasadisopamā ubho sobhate su bāhā pure mama |
tā jarāya yatha pāṭalīviṭā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
13. saṇhamuddikasuvaṇṇamaṇḍitā sobhate su hatthā pure mama |
te jarāya yatha mūlamūlikā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
14. pīnavaṭṭasahituggatā ubho sobhate su thanakā pure mama |
te ridī va lambate 'nodakā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
15. kañcanassa phalakaṃ va sumaṭṭhaṃ sobhate su kāyo pure mama |
so valīhi sukhumāhi otato. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
16. nāgabhogasadisopamā ubho sobhate su ūrū pure mama |
te jarāya yatha veḷunāḷiyo. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
17. saṇhanūpurasuvaṇṇamaṇḍitā sobhate su jaṅghā pure mama |
te jarāya tiladaṇḍakā-r-iva. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
18. tūlapuṇṇasadisopamā ubho sobhate su pādā pure mama |
te jarāya phuṭitā valīmatā. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||
19. ediso ahu ayaṃ samussayo jajjaro bahudukhānam ālayo |
so palepapatito jarāgharo. Saccavādivacanaṃ anaññathā ||

Aanteekening.

Het telkens herhaalde *sobhato su* = Skr. *çobhate sma* is een voorbeeld van een periphrastischen Verleden Tijd met zeer bepaald imperfectieve beteekenis. Enkele voorbeelden er van komen reeds in zeer oude taal voor, zooals men zien kan uit Pet. Wdb. onder *sma*, doch in veelvuldig gebruik is het eerst in Buddhistisch Skr.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10en SEPTEMBER 1917.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, SYMONS, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, HEIJMANS, HESSELING, HARTMAN, DE GROOT, UHLENBECK, SIX, BOER, NABER, BAVINCK, JONKER, KRISTENSEN, VÜRTHEIM, VAN GELDER, KERN, JUYNBOLL, VOGEL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris. Voorts de Correspondenten ADRIANI, VAN RONKEL en KROM.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn overlijdensberichten van drie Leden der afdeeling.

Op 4 Juli berichtte ons medelid J. H. Kern namens zijne familie het overlijden van ons rustend Lid H. Kern, en noodigde tevens het Bestuur der Academie uit zich bij de begrafenis van haren oud-voorzitter te doen vertegenwoordigen. Aan deze uitnoodiging werd door het Bestuur door afvaardiging van twee harer leden gevolg gegeven.

Op 27 Juli berichtte Prof. R. H. Woltjer te Amsterdam het overlijden van zijnen vader Prof. Dr. J. Woltjer, Lid der Afdeeling en op 6 Sept. berichtte mevr. W. C. S. Drucker-de Koning het afsterven van haren echtgenoot Mr. H. L. Drucker, Lid der Afdeeling.

Deze drie doodsberichten zijn met brieven van rouwbeklag beantwoord.

De voorzitter wijzende op den treffenden ernst van het samenvallen van drie op verschillende wijze zóó zware verliezen, gedenkt in de eerste plaats met diepen eerbied de in aller herinnering zoo geheel éénige persoon van H. Kern, in wien op zoo zeldzame wijze ongeevenaarde kennis, diep wetenschappelijk inzicht op het geheele gebied der linguistiek en van de daaraan verwante wetenschappen zich paarde aan kundige belangstelling in den arbeid van anderen, en die daarom ook als uitnemend voorzitter dezer afdeeling in de eerbiedige vereering van zijne mede-leden zal blijven voortleven.

Aangaande Dr. J. Woltjer wijst de Voorzitter, terwijl hij hulde brengt aan de onvermoeide werkzaamheid van dezen voortreflijken Latinist, op de trouwe toewijding met welke de overledene, ondanks de zware eischen, die door politieken en commissorialen arbeid op het gebied van de onderwijsregeling aan hem werden gesteld, aan de werkzaamheid der afdeeling steeds heeft deelgenomen, en spreekt de verwachting uit dat zoowel van zijnen arbeid als van Kerns levenswerk in de Levensberichten onzer Afdeeling een waardig beeld zal kunnen worden gegeven.

Ten opzichte van den derde der thans betreurde Leden, Mr. Drucker zal ditzelfde niet mogen worden verwacht. De Voorzitter deelt mede dat door Mr. Drucker bepaaldelijk de wensch is uitgesproken om niet in een Levensbericht te worden herdacht. Om de wille van onze afdeeling zelve betreurt de Voorzitter het zeer, dat van den arbeid van den overledene, wiens heengaan in zoo ruimen kring als een zeldzaam zwaar verlies is gevoeld en wiens gave als staatsman en als wetenschappelijk docent zoo rijke vruchten hebben gedragen, in de

Jaarboeken onzer Akademie geene blijvende herinnering zal worden gevonden.

Van de Heeren Joh. Caldani te Venetië, Raffael Carrozari te Milaan, en Alfrede Augias te Ancona is bericht ingekomen waarin zij zich bekend maken als dichters respectievelijk: *a* van *Harlemi Campus*, *b* van *Ultimi Vergilii dies*, *c* van de *Arundine Saccharigena*.

Door Prof. O. Oppermann te Utrecht wordt aangeboden ter opneming in de werken der Akademie eene nieuwe bewerking van zijn vroeger aangeboden handschrift, onder den titel Untersuchungen zur Nord-Niederländischen Geschichte des 10 bis 13 Jahrhunderts.

De Voorzitter neemt de taak op zich om Leden der afdeeling uit te noodigen dit ingezonden Handschrift te beoordeelen.

Hierna verkrijgt de Heer Six het woord tot het houden zijner Bijdrage over Rembrandts Eendracht van het Land.

Spreker wijst er op dat de ruiters in Rembrandts „Eendracht van het land" niet anders dan het leger van den staat, door den Prins aangevoerd, kunnen zijn, waarvoor de middelen grootendeels door Amsterdam werden verschaft en dat de Nederlandsche leeuw geketend ligt aan den vervallen graventroon en den hoogen zetel voor den ouden stam (der Oranjes) met de jonge loot, welke zetel ledig staat. Wanneer Amsterdam, met de andere steden verbonden, dien vorstenzetel schraagt, en deze bezet zal zijn, is eerst de „eendracht van het land" volkomen.

Spreker vermoedt in de schets van het Museum Boymans het ontwerp voor een ets die niet voltooid werd toen Frederik Hendrik zich met de akte van Survivance tevreden stelde.

Naar aanleiding van het gesprokene vraagt de Heer Van de Sande Bakhuijzen enkele inlichtingen over de hoofdgedachte der allegorie van den geketenden leeuw, terwijl de Heer Blok, zijne instemming met de grondlijnen van sprekers betoog uit-

sprekende, enkele afwijkende interpretaties over dezelfde allegorie ontwikkelt. De Heer Six beantwoordt beide sprekers, waarna de Voorzitter aan den Heer Six, die zijne verhandeling niet voor de Verslagen en Mededeelingen kan afstaan, den dank der Vergadering brengt.

Hierop draagt de Heer v. Ronkel zijne aangekondigde mededeeling voor over het verhaal van Tamîm ad-Dârî.

Deze korte mededeeling, bestemd tot opname in de Verslagen en Mededeelingen geeft tot discussie geene aanleiding.

De Voorzitter zegt den spreker dank voor zijne mededeeling en sluit na de gebruikelijke rondvraag de vergadering.

HET VERHAAL VAN TAMÎM AD-DÂRÎ.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

PH. S. VAN RONKEL.

De talrijke in het Maleisch geschrevene verhalen over den profeet Moehammed en zijn kring, over de oudste helden van den islam en hunne wonderlijke daden en avonturen, kunnen feitelijk niet tot de Maleische literatuur gerekend worden. Ze zijn veelal door niet-Maleiers, door afstammelingen van Arabieren en andere vreemdelingen (zoogenaamde *peranakan's*) geschreven, nu en dan door Maleiers uitgebreid of vrij bewerkt; ze worden telkens weêr overgeschreven en gedrukt, ze zijn en blijven populair, maar eigenlijke Maleische literatuur vormen die Mohammedaansche legenden niet. Toch kan het loonend zijn den oorsprong dier fantastische verhalen na te gaan, hetzij om den weg aan te wijzen waarlangs zij tot Maleiers of Javanen gekomen zijn, hetzij om de mate van verwording en verbastering der teksten vast te stellen in den vaak ingewikkelden gang der verschillende bewerkingen, tusschen Arabisch of Perzisch origineel en de grillige redacties in inlandsche talen.

Er zijn onder die verhalen uitvoerige romans, die door den geheelen archipel verspreid zijn, die zijn uitgewerkt tot geheele reeksen van nieuwe vertellingen over afzonderlijke romanfiguren, en stof leveren voor de populaire tooneelvoorstellingen; doch er zijn ook kleine „hikajat's”, te kort voor kwistige aankleeding der personen in afzonderlijke, secundaire verhaaltjes, maar veel gelezen en vertaald, en soms in voortdurend gebruik bij bepaalde ceremoniën als liturgische lectuur. Vooral in die kortere verhalen wordt gespot met chronologie. Meer onwaar-

schijnlijk dan romantisch, meer zouteloos-fantastisch dan kinderlijk-fictief, vormen ze een eigenaardig onderdeel der oneigenlijke Maleische letterkunde, als literatuurproducten op zichzelve eene bespreking nauwelijks waard, maar als uitloopers van Traditie en Legende toch nu en dan prikkelend tot onderzoek.

De directe oorsprong van zulke kleine verhalen is meestal niet aan te wijzen; hoogstens kan eene traditie of een, dikwijls bijna onherkenbaar geworden, historisch voorval met de hoofdpunten van het fantastische verhaal in verband worden gebracht.

Tot de bedoelde soort van verhalen behoort dat van Tamîm ad-Dârî. Het speelt in den tijd van den chalief 'Oemar, en behandelt de zonderlinge lotgevallen en onwaarschijnlijke ontmoetingen van den titelheld in de wereld der geesten, waaruit hij na jarenlange afwezigheid op eene witte wolk in Madinah terugkomt; daar vindt hij zijne vrouw, die door een schertsenderwijs uitgesprokene bede aan de geesten om hem weg te voeren onwillekeurig aanleiding had gegeven tot zijne verdwijning, met een ander gehuwd, en hertrouwt met haar na ontbinding van haren echt door den chalief in persoon.

Met voldoende uitvoerigheid is de inhoud van de *Hikajat Tamîm ad-Dârî* weergegeven in de catalogi der Maleische handschriften, van het Londensche handschrift door H. N. v. d. Tuuk (Bijdr. v. d. T. L. en V. K. v. N. I., 3e volgr. I, sub n°. 50), van de Leidsche door H. H. Juynboll (Catal. bl. 208—210), van de Bataviasche door schrijver dezes (Catal. bl. 244—247). Een der Bataviasche handschriften vertegenwoordigt eene uitgebreide bewerking, evenals een manuscript uit de verzameling van wijlen H. C. Klinkert, terwijl de andere teksten en de lithographie van Singapoer, zij het met eenige onderlinge afwijkingen, éene, korte redactie vertoonen.

Uit het Maleisch is het verhaal vertaald in het Soendaasch, het Boegineesch, het Makassaarsch, en het Atjehsch. In de Atjehsche bewerking is „de voorstelling der gebeurtenissen zoo zouteloos mogelijk, en kan alleen zulke hoorders vermaken, die het absurde om zichzelf liefhebben." Deze kenschetsing vindt men in het werk van C. Snouck Hurgronje: *De Atjehers*

(II, 182). Daar wordt gewag gemaakt van de Arabische overlevering omtrent Tamîm ad-Dârî, en van het feit dat in de gewijde traditie de profeet zich op een verhaal, dat hij van Tamîm hoorde, beroept, ter bevestiging van hetgeen hij zelf vroeger aan de ongeloovigen omtrent den Antichrist had geleerd.

Uit de zeer apocriefe overlevering kan het vertelsel ontstaan zijn. Tamîm was een man die verhalen deed, hij zou op een eiland den antichrist en het uit den koerân bekende Beest der Aarde ontmoet hebben, hij placht den nacht door te brengen in gebeden [1]), ziedaar enkele gegevens die stof konden leveren voor een verhaal over nachtelijke avonturen van een man, van wien ook in de Traditie wordt vermeld dat hij vele landen bereisde.

Hoe de maker van het Maleische verhaal verder aan zijne materie kwam, vanwaar hij de bijzonderheden der avonturen ontleende, is echter een raadsel. Berust alles op fantasie van een Maleisch-schrijvenden „peranakan", is het verhaal wel oorspronkelijk in het Maleisch geschreven? op die vragen kan een onderzoek der Maleische teksten slechts een onvolkomen antwoord geven.

Aan het slot der Singapoer-uitgave wordt vermeld dat het verhaal uit het Arabisch is vertaald (*dipindahkan daripada asal tjeriteranja daripada bahasa 'arab kepada bahasa djawi*), maar zulke verzekeringen, die dikwijls dienen om het geschrift in de oogen der lezers meer aantrekkelijkheid te geven, kunnen, niet gesteund door andere factoren, geen kracht van bewijs erlangen.

Wanneer wij den tekst zelf beschouwen, blijkt ons al ras

[1]) In den *Tahdîb* van Nawawî, waarnaar Dr. Snouck Hurgronje, l. c. verwijst, wordt o. m. vermeld dat de Profeet achttien overleveringen van hem mededeelde, en velen zijner gezellen aan hem hunne verhalen ontleenden. Hij deed vooral des nachts zijne gebeden, en reciteerde geheele nachten één enkel vers; hij was een bereisd en prachtlievend man. Zijn toenaam zou ontleend zijn aan eenen grootvader ad-Dâr; ad-Dairî, zooals hij ook genoemd wordt, zoude komen van *dair* = klooster, omdat hij daar vóór zijne bekeering tot den islam vertoefde.

dat wij inderdaad met een uit het Arabisch vertaald product te doen hebben.

Voor de Arabische namen en bijnamen van de bovennatuurlijke wezens moet de auteur van het verhaal een Arabisch voorbeeld gehad hebben, bovendien komen er — dit is van meer belang — zinsneden in de teksten voor, die naar Arabisch model gebouwd zijn.

Verder onderzoek van deze quaestie was niet mogelijk, totdat Dr. Th. W. Juynboll ons wees op een Arabischen tekst van dit verhaal, en op eene afzonderlijke verzameling van overleveringen aangaande Tamîm ad-Dârî. Beide Arabische werken worden vermeld in de tweede uitgave van den catalogus der Arabische handschriften van de Leidsche Universiteitsbibliotheek, deel II, bl. 159; het eigenlijke vertelsel, waarvan ook in andere verzamelingen exemplaren aanwezig zijn (zie bl. 160) wordt daar vermeld onmiddellijk achter de Traditiën van Tamîm, van welk werk, door Al-Makrîzî († 1442 A. D.) geschreven, slechts te Leiden en te Parijs exemplaren aanwezig zijn [1]).

De tradities worden opgesomd en in de gewone terminologie getoetst. Al blijft ook het verhaal van Moehammad dat hij de mededeelingen omtrent den Antichrist en het monster Djassâsah met Tamîms gezag kon staven vrijwel onaangetast, en al wordt toegegeven dat de groote traditionarii als Moeslim, Aboê Dâ'oed, Tirmidzî en Ibn Mâdjah aan hem ontleenden, toch worden telkens de aangehaalde overleveringen als apokrief gesignaleerd. Dit is het geval zoowel ten aanzien van de schenking door Moehammad aan Tamîm van de „Syrische" streken Hebron,

[1]) Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, II, 40 vermeldt dit traditiën-boek (Dau' as-sârî fî ma'rifah achbâr Tamîm ad-Dârî), en noemt slechts MS. Britsch Museum 669. De Leidsche en Parijsche HSS. zijn door hem onvermeld gelaten; het Londensche HS. behandelt slechts het laatste gedeelte van het werk: de rechtsquaesties over de schenking van enkele landstreken in Syrië door den Profeet aan Tamîm, wiens nazaten hunne door den Profeet schriftelijk gewaarborgde rechten behielden tot aan de veroveringen der Kruisvaarders. Buitendien is in het Londensche HS. dit afzonderlijke gedeelte van Ibn Hadjar; een appendix daarin schijnt een stuk van den tekst van Al-Makrîzî te zijn (Cat. Mus. Br. II, n° MDLXVIII).

Bethlehem, „de plaats van Ibrâhîm”, e. a., als ten opzichte van de bewering dat het koeranvers V : 105 zoude geopenbaard zijn ter wille van de bevrediging van Tamîm en de zijnen vóór hunne bekeering tot den islam. Behalve biografische bijzonderheden, zooals Tamîm's bijwonen van de verovering van Egypte, zijne medewerking aan de eerste verzameling van den koeran, zijn overlijden in het jaar XL e. d., bevat de traditie-verzameling zóóveel legendairs omtrent zijne nachtelijke oefeningen, zijn hooren van stemmen, zijne ontmoetingen met monniken, zijne jarenlange slapeloosheid, dat het ons niet verbaast dat uit die overleveringen een verdicht verhaal, vol fantastische uitbreiding, is geboren.

Dat verhaal nu, de Ḳiṣṣah Tamîm Ibn Ḥabîb ad-Dârî, dat is medegedeeld in den geheel gevocaliseerden tekst van bovengenoemd handschrift (een gedeelte van den in vrij modern Arabisch geschreven codex 786), bleek het origineel te zijn van de Maleische vertelling van Tamîm's avonturen, en wel voornamelijk van den tekst die in den Singapoerschen druk voorkomt. Deze tekst toch volgt het Arabische geschrift zeer getrouw, terwijl de handschriften eene groote lacune vertoonen, en eene scène vermelden (de negen jongelingen die één voor één worden verslonden door een monster, aan welks woede Tamîm ontsnapt door te midden van eene kudde geiten te ontkomen) die in het Arabisch niet aangetroffen wordt. Dat die scène onecht is blijkt ook uit het feit dat aan het slot door den alle ontmoetingen verklarenden profeet Al-Chiḍr van die gebeurtenis geen melding wordt gemaakt.

De on-Maleische uitdrukkingen [1]) en sommige vreemde eigennamen [2]) vinden in den Arabischen tekst verklaring. Toch is

---

[1]) Bv. akoe hendak berchidmat kepadanja dengan sendiri akoe karena akoe hendak memoeliakan rasoel Allah: انا اخدمک بنفسی اکراما لرسول الله tiada jang menilik oleh segala jang menilik lebih elok daripada boeroeng itoe; .... طاير اعظم ما يكون من الطيور.

[2]) De in den Batav. Cat. der Mal. HSS., bl. 246 met een vraagteeken voorziene naam van den wondervogel *moersil as-ẓalin* blijkt te zijn *moersjid aḍ-ḍâllîn*; deze voor de hand liggende verbetering was eigenlijk reeds uit de Maleische parafrase van den naam af te leiden.

de Arabische tekst niet het onmiddellijk origineel van den Maleischen; de Arabische formules toch in de Maleische versie zijn andere dan die in het Arabisch MS, en kleine uitbreidingen komen nu en dan voor, zooals het verhaal van de ontvoerde koningsdochter, die in het Maleisch eene prinses van Andaluzië genoemd wordt.

Wellicht hebben de andere handschriften van dit verhaal — uit den Berlijnschen catalogus blijkt dat de teksten eenigszins verschillen — meer letterlijke overeenkomst met de Maleische bewerking, doch al blijft het geringe onderscheid in enkele onderdeelen bestaan, gebleken is dat de Maleische vertelling niet eene inlandsche fantasie is, doch ontleend is aan een Arabische bron.

Verre van classiek-Arabisch, kan de taal van het origineel wellicht wijzen op de mogelijkheid dat het geschrift een pseudo-Arabisch werk is, eene navolging van een inlandsch geschrift, gelijk er in den Indischen Archipel meer voorkomen; indien dit zoo ware — doch bepaalde aanwijzingen ontbreken — zoude een Voor-Indisch prototype meer waarschijnlijk zijn dan een Indonesisch.

Vergelijking van het Arabische verhaal met de overleveringen doet zien hoe de in de Traditie vermelde ontmoetingen met den Antichrist en het Beest der Aarde zijn opgesierd en uitgebreid, hoe de samenkomst met een christenmonnik is bewerkt in vrije fantasie, hoe enkele trekken zijn verdubbeld of gesplitst, maar directe aanwijzing hoe uit de gegevens der Traditie de opbouw van de vertelling ontstond doet die vergelijking ons niet aan de hand. Trouwens, zulke duidelijke aanwijzingen ten aanzien van het ontstaan van populaire verhalen uit korte legenden zijn in den regel uiterst bezwaarlijk te vinden; men mag reeds tevreden zijn wanneer, zooals in dit geval, de bron van een fantastisch vertelsel is te benaderen.

Nu de bron van het Maleische product is aangewezen, en het verband van de in de lithographie en voor een deel in de korte handschriften nedergelegde redactie met het Arabische origineel is gebleken, moet nog eenige aandacht geschonken

worden aan de meer uitgebreide bewerking, die wordt vertegenwoordigd door een der Bataviasche HSS. en een HS. uit de nalatenschap van H. C. Klinkert. Is gewoonlijk onbekend wie de maker is van moderne uitbreidingen van verdichte verhalen, ten aanzien van deze verbreede redactie zijn wij, door eene aanteekening van den in Riouw zoo goed bekenden Malaïcus in zijn exemplaar, in staat gesteld om tijd van ontstaan en den naam des bewerkers te weten te komen [1]).

De omvang van deze bewerking overtreft dien der andere zooals wij die in de HSS. en in den steendruk leerden kennen, in hooge mate. Hier zijn de tafereelen uitgebreid, soms verdubbeld, en de geheele enscèneering is veranderd, in zooverre dat het verhaal van de gebeurtenissen in Madinah afwisselt met de vertellingen over de lotgevallen van Tamîm, wat noch aan de duidelijkheid noch aan de leesbaarheid ten goede komt. De vraag doet zich thans voor of de bewerker voor de uitbreiding der stof heeft geput uit de overlevering en tevens den Arabischen tekst heeft benut, dan wel uit eigen fantasie de voorstelling der gebeurtenissen heeft opgesmukt.

Waar hij in de beschrijving van den Antichrist meer doet denken aan den Arabischen tekst dan aan de Maleische versie, zien wij geen aanduiding voor ontleening, omdat de eschatologische schildering langs vaststaande lijnen zich beweegt, dus alom dezelfde is, en niets aangaande influenceering van het eene geschrift op het andere bewijst. Er is niets in de uiterst gerekte beschrijving der avonturen, noch in de bijgemaakte scènes, dat aan den Arabischen tekst of aan de overlevering is ontleend.

De vermelding aan het slot dat Tamîm herkend wordt door eene vlek zoo groot als een dirham achter zijne knieën heeft niets gemeen met het bericht bij een der overleveraars betreffende een wrat als een zegel tusschen de schouders, waarmede

---

1) „Opgesteld door Penggawa Ahmet te Penjengat, ± 50 à 60 jaren geleden." Deze bewerking is dus meer dan eene eeuw oud. De beschrijving der bedoelde verzameling handschriften, door schrijver dezes vervaardigd, zal eerlang het licht zien.

Tamîm aan een monnik zijne identiteit bewees. Verscheidene verzen komen in dezen uitgebreiden tekst voor, maar niet één komt overeen met die van het Arabische geschrift. Blijkbaar heeft de Maleische bewerker Arabische verzen gekend of althans vóór zich gehad, en kende hij eenige Arabische formulieren, die hij te pas en te onpas gebruikt. Aan zijne kennis der eschatologie geeft hij gaarne uiting; hij vermeerdert daarmede zijn verhaal niet weinig. Hij is een litérateur, of wat daarvoor doorgaat, die schrijft voor zijn genoegen, en zijne belezenheid telkenmale te pas brengt, een liefhebber-auteur, en amplificator van verhalen, zooals er in Maleische landen zoo vele zijn.

Waar de Arabische tekst spreekt van eene koningsdochter, en de Maleische versie haar noemt eene prinses van Andaluzië, schroomt hij niet haar te betitelen met prinses van Inderaloka, die ontvoerd is met hare moeder, op wier graf een Arabisch grafschrift zichtbaar is.

De Maleische vertelling van Tamîm ad-Dârî is niet stichtelijk en smaakvol, maar ze is populair, gelijk blijkt uit de veelheid der vertalingen en de verscheidenheid der handschriften; daarom leek ons het onderzoek naar haren oorsprong niet geheel overbodig, ook omdat dit ons met enkele niet algemeen bekende Arabische geschriften deed kennismaken.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER 'CONSOLATIO MORTIS' BIJ GRIEKEN EN ROMEINEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. VAN WAGENINGEN.

ἀγαθὴ δὲ παραίφασίς ἐστιν ἑταίρου.

Hom. Il. XV 404.

Homerus vertelt ons, dat wanneer het lijk van Hector op een baar gelegd is, de Trojanen daarbij zangers doen neerzitten, θρήνων ἔξαρχοι geheeten. Waarin de στονόεσσα ἀοιδὴ dier mannen bestond, voegt de dichter er niet bij. Alleen zegt hij, dat zij een klaagzang aanhieven, waarmee de vrouwen instemden: ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες. Hierop volgen de aangrijpende weeklachten van Andromache, Hecuba en Helena, die elk op hare wijze, hetgeen zij in Hector verliezen, bejammeren, en wanneer dan de laatste heeft uitgesproken, stemt het gansche volk daarmee in: ἐπὶ δ'ἔστενε δῆμος ἀπείρων [1]). Geen dezer vrouwen tracht de andere te troosten, ieder gaat in eigen leed op. Ook de θρῆνοι van Pindarus, Simonides en Bacchylides bevatten, voor zoover wij uit de fragmenten kunnen opmaken, meer een verheerlijking van den doode dan een troostwoord tot de achtergeblevenen [2]). Men kan alleen zeggen, dat in enkele van deze gedichten, als ook in de Orphische poëzie, een uitzicht gegeven werd op het leven der vromen na den dood in de Elyseesche velden en dat daardoor deze passages tot het

1) Hom. Il. XXIV 719—776.

2) Pind. fr. 132 (Bergk).

consolatorische genre zouden kunnen gerekend worden [1]), maar een breede plaats nemen zij in het oude treurlied niet in en bovendien zijn zij daar niet altijd als troostgrond bedoeld. Ook is het bekend, dat oudtijds in de gedichten op de graven van Attica de smart om den doode òf niet tot uiting kwam òf in zeer gematigde wijze. Die epigrammen verkondigen den lof van den overledene of geven bericht van zijn daden, terwijl de voorbijganger wordt uitgenoodigd, den doode te beklagen en eraan herinnerd wordt, dat ook hem de dood wacht [2]). Het zijn dan ook niet de dichters, maar de philosophen, die als uitvinders en eerste beoefenaars van het *genus consolatorium* in de Grieksche literatuur moeten gelden. Immers het ligt voor de hand, dat de dichter, zich in eigen leed of dat van anderen verdiepend, eerder tot een uiting van smart en rouw dan van troost, tot een treurzang dan een troostwoord zal komen, en dat eerst hij, die niet meer onmiddellijk door het verdriet getroffen wordt, maar zich bespiegelend daartegenover plaatst, de woorden zal vinden, welke verwanten en vrienden van den overledene kunnen troosten [3]). Zoo doet zich dan het eigenaardig geval voor, dat bij de Grieken de wijsgeer Democritus door zijn verhandeling *περὶ τῶν ἐν Ἅιδου* in zekeren zin kan beschouwd worden als de grondlegger der *consolatio* [4]). Immers werd daarin uitvoerig over de ijdelheid van de vrees voor den dood gesproken, terwijl waarschijnlijk in ditzelfde werk ook het verhaal voorkwam van de troost, die Democritus aan koning Darius gaf, toen deze zijn vrouw verloren had, een verhaal dat ons door keizer Julianus [5]) in een troostbrief is bewaard. De wijsgeer zou den koning beloofd

---

1) Eur. Alc. 966—969; Lucian. de luctu XX; Buresch Leipz. Stud. IX (1887) p. 4, noot 5; 5.

2) Geffcken, N. J. 1917, Studien zum griechischen Epigram p. 92; Hoffmann, Sylloge epigr. gr. 2, 12, 22, 27, 46, 56, 59.

3) Zoo dachten de tijdgenooten van Cicero er reeds over, vgl. van Wageningen, de Ciceronis libro Consolationis p. 5, 4.

4) Buresch l. l. p. 7, 5; Stobaeus Flor. CXX 20.

5) Jul. ep. 37, p. 413 A (I 533 Hertlein); ook bij Plinius n. h. VII § 189.

hebben, diens vrouw uit den dood te zullen opwekken, indien de vorst de namen van drie menschen op haar graf kon schrijven, die geen smart in hun leven gekend hadden (τριῶν ἀπενθήτων). Toen nu Darius ten einde raad was en zelfs niet den naam van één kon vinden, zou Democritus lachend gezegd hebben: „dwaas, waarom geeft gij dan aan uw smart toe, als waart gij de eenige, dien zulk een ramp getroffen heeft, terwijl gij zelfs onder allen die geleefd hebben, geen enkelen kunt vinden, wien leed bespaard bleef". Zie hier reeds in dit geschrift van Democritus twee motieven naast elkaar, die later de kern der *consolatio* zullen vormen: het wegnemen van de vrees voor den dood en de pessimistische levensbeschouwing. Toch heeft zich de troostrede eerst zeer geleidelijk tot een literair genre ontwikkeld. Gelijk in den θρῆνος der dichters enkele woorden over het leven aan gene zijde van het graf zich bij de rouwklacht aansloten, zoo volgt in de wijsgeerige geschriften de vertroosting aanvankelijk op de lijkrede en maakt met deze één geheel uit. Plato geeft daarover een merkwaardig voorschrift in zijn Menexenus [1]). „Wij hebben", zoo zegt hij, „een lijkrede noodig, die de dooden zonder overdrijving prijst en den achtergeblevenen een vriendelijke opwekking te hooren geeft; die de zoons en de broeders aanspoort den moed der gesneuvelden na te volgen en tot de ouders een woord van troost spreekt". Hier is dus de παραμυθία het derde deel van de rede of het tweede onderdeel van het tweede hoofdstuk, en nog niet een op zich zelf staande λόγος προτρεπτικός, zooals zij later geworden is. Iets dergelijks kunnen wij in een anderen dialoog, die onder de werken van Plato voorkomt, opmerken, nl. in den Axiochus of περὶ θανάτου [2]). Hoewel deze dialoog niet door Plato geschreven is en reeds bestanddeelen van Epicureïsche philosophie bevat [3]), moet ik hem toch hier behandelen, omdat daarin een belangrijke rede over het

1) Plato, Menex. p. 236 E.

2) Vgl. Christ—Schmid, Griech. Litt. I p. 656 en de daar vermelde literatuur.

3) Gercke, Tiroc. Philol. 1883 p. 30.

leven voorkomt, die afkomstig heet te zijn van een tijdgenoot van Socrates, den sophist Prodicus [1]). De inhoud van den dialoog is welbekend. Socrates wordt geroepen aan het ziekbed van den ouden Axiochus, die zijn einde voelt naderen. Hij tracht hem moed in te spreken door te betoogen, dat het leven een verblijf in den vreemde (παρεπιδημία) is en ieder die goed geleefd heeft, bijna met een paean op de lippen den dood moet ingaan. Daartegen voert Axiochus aan, dat de mensch, als het op scheiden uit het leven aankomt, toch altijd angst heeft. Voor hem is het een vreeselijke gedachte, van het licht en al het goede beroofd te worden en onder de aarde tot een worm te vergaan (εἰς εὐλὰς καὶ κνώδαλα μεταβάλλειν p. 365 C). Socrates vindt die redeneering onlogisch, maar wat hem zelf in den mond gelegd wordt, is een wonderlijke verbinding van Epicureïsche en Platonische wijsheid: er zal geen bewustzijn na den dood zijn, gelijk er ook geen vóór de geboorte was, maar bij de scheiding van lichaam en ziel zal de laatste uit haar kerker verlost worden en in den met haar verwanten aether opgaan. De dood is dus een verandering ten goede, κακοῦ τινος εἰς ἀγαθὸν μεταβολή (p. 366 B). Deze woorden ontlokken aan Axiochus de vraag, waarom Socrates dan zelf in het leven blijft, waarop de philosoof zegt, dat hij steeds zoekende is, maar niet weet, en vervolgens den ouden man de epideixis van Prodicus over het menschelijk leven voordraagt. In deze pronkrede trachtte de sophist aan te toonen, dat geen deel van het leven zonder smart is: eerst het krijten van den zuigeling, dan de schooljaren onder den paedagoog, den schoolmeester, den leeraar, den wiskundige, den tacticus, een πλῆθος δεσποτῶν (p. 366 E). Voorts wanneer men ephebus is geworden, het Lyceum, de Academie, de gymnastiek, de veldtochten en tallooze ellenden. Eindelijk komt de ouderdom, die zijn lasten brengt, indien men zijn leven niet spoedig aan de natuur, die het ons leende, teruggeeft. Vandaar dat de goden, wien zij liefhebben, vroeg laten sterven. [2]) Dan volgt het

[1]) Buresch l. l. p. 8—9.
[2]) Van Wageningen, Cons. p. 27.

verhaal van Agamedes en Trophonius, die na het bouwen van den Delphischen tempel, als grootste belooning voor hun vroomheid den dood vonden, waarbij zich eenige plaatsen uit dichters aansluiten, o. a. het bekende vers uit Euripides, om te betoogen, dat niet de dood, maar de geboorte moet beweend worden [1]:

τὸν φύντα θρηνεῖν εἰς ὅσ' ἔρχεται κακά.

Nadat Socrates vervolgens allerlei maatschappelijke posities en het leven van verschillende historische personen in zoo donker mogelijke kleuren heeft geschilderd, komt hij tot een tweede aan Prodicus toegeschreven stelling (p. 369 B), ὅτι ὁ θάνατος οὔτε περὶ τοὺς ζῶντάς ἐστιν οὔτε περὶ τοὺς μετηλλαχότας. Treuren over den dood is even dwaas als bang zijn voor de Scylla of den Centaur. Axiochus herhaalt dan, dat het hem smartelijk aandoet van het leven afscheid te nemen, en sophistische redeneeringen als die van Socrates geen vat op zijn gemoed hebben (τὰ παθήματα σοφισμάτων οὐκ ἀνέχεται p. 369 E) waarop de philosoof nogmaals betoogt, dat er geen bewustzijn is van hetgeen men door den dood verliest, maar wel een onsterfelijkheid van de ziel wegens haar intellectueele voortreffelijkheid (θεῖόν τι ὄντως ἐνῆν πνεῦμα τῇ ψυχῇ p. 370 C). Vervolgens geeft hij een schildering van het heerlijk leven der ziel na den dood, wat Axiochus eindelijk doet uitroepen, dat hij nu geen vrees meer heeft, maar een nieuw mensch is geworden (γέγονα καινός p. 370 E). Socrates eindigt met het verhaal van den magiër Gobryas over de onderwereld, waarin een beschrijving van het hiernamaals wordt gegeven, welke onder invloed van de voorstellingen in de Eleusinische Mysterien schijnt te staan. Axiochus vreest nu de dood niet meer, maar wenscht zelfs zijn komst.

Terecht draagt deze dialoog, waarin allerlei uit vroegere en latere philosophen is bijeengedragen [2]), den ondertitel περὶ θανάτου, want al bevat hij de typische onderdeelen eener *con-*

---

1) Van W., Cons. p. 28; Eur. fr. (Nauck) 449.

2) Susemihl, Gesch. der Gr. Litt. in der Alexandrinerzeit I p. 120 (noot 564).

solatio, de beschouwingen over leven, dood en onsterfelijkheid, zoo valt toch de nadruk op het tweede gedeelte en is er geen poging gedaan door den schrijver, om de drie deelen tot één geheel te verwerken. En wat van den Axiochus gezegd is, geldt in nog hoogere mate van de pessimistische rede van Prodicus over het leven. Ook deze is niet als troostrede bedoeld, maar slechts een sophistische epideixis.

Evenmin kan men Plato's Phaedo en Apologie of het laatste gedeelte van Xenophon's Cyropaedie met de toespraak van Cyrus tot zijn zoons als eigenlijke *consolationes* beschouwen. Wel bevatten deze geschriften veel gedachten, die later in troostreden zijn overgegaan, maar zelf behooren zij niet tot dit literaire genre, omdat het doel van den auteur een geheel ander is geweest dan bij de schrijvers der *consolationes*. Hieraan zou men ook nog de λόγοι ἐπιτάφιοι of lijkreden in het geschiedwerk van Thucydides en bij de Attische redenaars kunnen toevoegen, welke alle tot op zekere hoogte voorloopers van de *consolatio* zijn.

Anders staat het met het werk der peripatetici. De Eudemus of περὶ ψυχῆς van Aristoteles bewoog zich reeds op het gebied der *consolatio*, zooals uit een groot fragment blijkt, dat wij van dat werk nog bezitten [1]). Eudemus de Cypriër, een vriend van den philosoof van Stagira, was in een strijd bij Syracuse omgekomen, juist op een tijd dat men hoopte, dat hij, zooals een droom hem voorspeld had, na een afwezigheid van vijf jaren in zijn vaderland zou terugkeeren. Dat vaderland bleek echter een ander te zijn dan hij gewaand had [2]). Aristoteles, van droefheid over den dood van zijn vriend vervuld, tracht diens nabestaanden en zich zelf door het genoemde geschrift in het verlies te doen berusten. Hij laat daarin den Sileen optreden, die door koning Midas gevangen genomen, op diens vraag, wat voor den mensch het beste is, antwoordde: „het allerbeste voor den mensch is niet geboren te worden en daarna is het eerste, wat hij kan bereiken, na zijn geboorte zoo spoedig

1) Ps. Plut. Cons. ad Apollonium p. 115 B—E.
2) Cic. de div. I § 53.

mogelijk te sterven" (ἀνθρώποις δὲ πάμπαν οὐκ ἔστιν γενέσθαι τὸ πάντων ἄριστον.... τὸ μέντοι μετὰ τοῦτο καὶ τὸ πρῶτον τῶν ἀνθρώπῳ ἀνυστῶν τὸ γενομένους ἀποθανεῖν ὡς τάχιστα), woorden die in bijna alle latere *consolationes* zijn overgegaan en waartegen Lactantius [1]) nog eenmaal zijn stem zou verheffen, als hij ze een *inepta sententia* noemde.

De tweede Peripateticus, die zich op het gebied der troostrede bewogen heeft, is Theophrastus, uit wiens geschrift Callisthenes of περὶ πένθους wij eenige malen een plaats over Fortuna [2]) aangehaald vinden, welke godin daar afgeteekend wordt als „zonder doel te werk gaande" (ἄσκοπος), „den mensch ontroovend wat hij met moeite heeft tot stand gebracht en het geluk verstorend, zonder met het oogenblik rekening te houden". Theophrastus schijnt in datzelfde geschrift, waarin hij den dood van zijn vriend Callisthenes, den historiograaf van Alexander den Groote, beweende, met instemming het Grieksche spreekwoord [3])

τύχη τὰ θνητῶν πράγματ', οὐκ εὐβουλία
vitam regit fortuna, non sapientia

geciteerd te hebben, waardoor hij zich volgens Cicero den toorn van alle philosophen op den hals haalde. Verder reikt echter onze kennis van deze verhandeling niet.

Evenmin valt het gemakkelijk, den juisten inhoud van den Hegesianax van Epicurus [4]), een troostbrief dien deze wijsgeer na den dood van zijn vriend aan diens vader en broeder geschreven heeft, op te geven. Maar door hetgeen Plutarchus en Diogenes Laertius ons over dien brief mededeelen, door vergelijking met een anderen nog bestaanden brief van Epicurus en door gebruikmaking van Epicureïsche gedachten uit het gedicht van Epicurus' grootsten bewonderaar, Lucretius, kunnen wij ons een voorstelling maken van de wijze, waarop de Hegesianax was ingericht. In overeenstemming met de Acade-

1) Van W., Cons. p. 35; Lact. inst. div. III 19, 13.
2) Ps. Plut. Cons. ad Apoll. p. 104 D; Cic. Tusc. III § 21; V § 25.
3) Nauck tr. Gr. fr. p. 782; van W., Cons. p. 24.
4) Plut. Mor. VI p. 1101 A B; Diog. Laert. X 28; 125; Lucr. III 830—1094.

mici schijnt Epicurus droefheid en rouw over den doode geoorloofd gevonden te hebben, maar τὸ ἀπαθὲς, de onaandoenlijkheid, der Stoa beschouwt hij erger dan ruwheid en waanzin. Toch vraagt hij: 'waarom treurt gij over den dood?' Als een verzadigd gast, een *plenus vitae conviva*, moet de mensch die sterft uit het leven scheiden. Was hij gelukkig, zoo toone hij zich tevreden met het genotene; was hij ongelukkig, waarom zou hij dan een verlenging van dit leven verlangen? *Eadem sunt omnia semper*. Dwaas is het, het leven van den jongen man, den dood van den grijsaard schoon te noemen, want vooreerst verraadt dit te groote liefde voor het leven en in de tweede plaats moet het streven naar een schoon leven en een schoonen dood één en hetzelfde zijn. Nog dwazer is het te zeggen, dat niet-geboren-te-worden het schoonst is. Waarom berooft hij, die dat in ernst zegt, zich niet van het leven? Wie het in scherts beweert, spreekt ijdele taal. Aanvaard dan, o mensch, met gelatenheid de eeuwige rust, die beter is dan elke slaap! Het leven na den dood is gelijk aan dat vóór de geboorte: οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς. Van beide heeft de mensch geen bewustzijn. Het juiste inzicht daarvan neemt het verlangen naar onsterfelijkheid weg en maakt, dat wij het vergankelijk leven kunnen genieten, zooals Lucretius zegt:

respice item quam nil ad nos ante acta vetustas
temporis aeterni fuerit, quam nascimur ante.
hoc igitur speculum nobis natura futuri
temporis exponit post mortem denique nostram.
numquid ibi horribile apparet, num triste videtur
quicquam, non omni somno securius exstat?

woorden, die in 't Nederlandsch vertaald, nu nog te lezen staan op een grafmonument van het kerkhof 'Rustoord' bij Nijmegen [1]).

[1]) Zie terug, wat is zij voor ons de eeuwige lengte
Van den vervlogenen tijd, nog vóór geboren wij waren?
Dezen houdt de natuur ons voor, als was hij een spiegel
Van den toekomstigen tijd, die volgen zal op ons sterven.
Ziet gij iets schriklijks daarin, zou een treurig beeld u verschijnen?
Is het niet zekerder daar dan zelfs in de rustigste sluim'ring?
Lucr. III 972—977.

Doch het schijnt, dat de arbeid van Aristoteles, Theophrastus en Epicurus, evenals de *consolationes* van andere Grieksche philosophen, als Diogenes den Babyloniër, Clitomachus [1]) en Posidonius [2]) overschaduwd zijn door het werk van Crantor *περὶ πένθους*, zoodat diens *consolatio* in later tijd voor Grieken en Romeinen tot model heeft gediend. Deze academicus — academici zijn uit den aard van de zaak eerder tot het schrijven van *consolationes* dan Stoicijnen overgegaan — leefde ongeveer van 330—286 vóór Christus en schreef een verhandeling 'over den rouw', om zijn vriend Hippocles over den dood van zijn kinderen te troosten. Bij het samenstellen van zijn werk maakte hij een ruim gebruik van de motieven die hij reeds bij voorgangers, vooral Plato, en bij tijdgenooten als Epicurus, vond en met tal van plaatsen uit Homerus en de tragici illustreerde hij zijn betoog, maar de opzet van het geheel is hoogstwaarschijnlijk eigen vinding. Hoewel Crantor's *consolatio* verloren is gegaan, kunnen wij ons toch een denkbeeld vormen, hoe zij ingericht is geweest, indien wij de *consolatio* van Ps. Plutarchus ad Apollonium [3]) aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpen. Deze schrijver heeft zijn voorbeeld zóózeer op den voet gevolgd, dat indien wij de plaatsen waar hij uitdrukkelijk Crantor citeert, van het begin tot het einde zijner verhandeling naast elkaar leggen, wij een betoog krijgen dat goed in elkaar zit en volkomen afgerond is [4]): een inleiding, gevolgd door het hoofdthema, dat zich in drieën laat splitsen en de motieven (leven, dood en onsterfelijkheid), die wij reeds elk afzonderlijk uit Crantor's voorgangers Democritus, Plato en Prodicus kennen, thans tot een geheel verwerkt, ons te aanschouwen geeft. Daaraan heeft Ps.-Plutarchus maar weinig toegevoegd, wellicht hier en daar een plaats uit een dichter ingelascht en

---

1) Van W., Cons. p. 3, noot 3; p. 41, noot 2.

2) Sen. Ep. 95, 65: „Posidonius.... suasionem et consolationem et exhortationem necessariam iudicat".

3) Vgl. Christ—Schmid Gr. Litt. II 385, 2—3.

4) Van W., Cons. p. 4; p. 16—18. Vgl. Philippson BphW 1917, Sp. 496 en 1228; v. W. Sp. 1227; K. Kuiper Mnem. 1901 p. 352 sqq.

een enkelen keer een zelfde punt tweemaal behandeld, zoodat dan duidelijk te bemerken is, dat hij zijn voorbeeld uitbreidt [1]). De inleiding toont ons het standpunt van den Academicus tegenover de smart. Wel moet men, zoo redeneert de schrijver, niet te midden van de smart een *consolatio* schrijven, maar de smart zelve is niet af te keuren. Alleen de te felle uitingen daarvan moeten betoomd worden, maar de aandoenlijkheid (σκληρὰ ἀπάθεια) is te veroordeelen. Daarop volgt het hoofdthema, dat zich aldus laat verdeelen: 1) de pessimistische levensbeschouwing, die wij reeds uit Prodicus, Aristoteles en Theophrastus kennen, 2) de denkbeelden over den dood, welke voor een groot gedeelte aan Plato's Apologie en Phaedo ontleend zijn, 3) de behandeling van de onsterfelijkheid der ziel en het leven hiernamaals, waarin veel aan Plato, het een en ander ook aan de leer der mysteriën ontleend is. Deze *divisio tripertita*, zooals ik haar zou willen noemen [2]), ligt ongetwijfeld voor de hand, doch het merkwaardige is, dat wij haar in de latere literatuur der ouden telkens terugvinden en haar tot Ambrosius, dus tot de 4de eeuw na Chr., kunnen nagaan. Deze kerkvader is zich nog bewust, dat de indeeling der *consolatio* in drieën van de heidenen afkomstig is, want hij zegt in zijn redevoering de exc. fratris II § 50: *gentiles plerumque se consolantur viri vel de communitate aerumnae* (dat is dus het eerste deel, de ellende van het leven) *vel de iure naturae* (het tweede deel, de wet dat ieder mensch moet sterven) *vel de immortalitate animi* (het derde deel) [3]).

Laat ons thans nagaan, hoe bij Crantor de gang der redeneering is, die op de zoo even aangeduide inleiding volgt: 1) het leven is rampzalig, want het wordt beheerscht door de fortuin; 2) de dood is noodzakelijk en daarbij òf een vernietiging van het bewustzijn òf een overgang naar betere oorden; hij zou, ook al ware hij een ramp, met gelatenheid moeten gedragen worden, maar wel verre van een ramp te zijn, wordt

1) Van W., Cons. p. 29, noot 1.
2) Cic. de off. III, 2, 9; Ov. a. a. I 35; Dig. I, 2, 2 § 38.
3) Van W., Cons. p. 10—14.

hij soms door de goden den menschen als een geschenk gegeven (voorbeelden: Cleobis en Biton, Trophonius en Agamedes, Euthynous Terinaeus); is de dood niet te betreuren, dan moet ook de ontijdige dood niet beweend worden, want het doet er niet toe, hoe lang de mensch geleefd heeft, maar wel hoe hij geleefd heeft; let men op de eeuwigheid, dan vervalt het verschil tusschen een kort en een lang leven; wie sterft, sterft op zijn tijd, maar wij rouwen niet om den doode, maar om ons zelf. — Hier volgt, wat ik zou willen noemen een *embolium* of een *digressio* in de redeneering. Ps.-Plutarchus lascht een uitweiding in, waardoor hij terugkomt op het teveel treuren en op den ontijdigen dood, terwijl het geliefkoosd voorbeeld van Troilus, die jong stierf maar wiens lot toch boven dat van den ouden Priamus te verkiezen was, hier een plaats vindt [1]). — Dan gaat het betoog geleidelijk verder: indien gij om u zelf treurt, zijt gij egoist; treurt gij om den doode, bedenk dan, dat hij van alle zorgen vrij is en geen kwaad ondervindt; vereer de nagedachtenis van uw kind; het leven is een straf, geboren worden het grootste kwaad; wij moeten den ontijdig gestorvene niet beweenen, als ware hij van iets goeds beroofd; het is onzeker of hij van het goede beroofd of van het kwade verlost is; het leven is ons te leen gegeven en de goden vragen het van ons terug; als Niobe dat bedacht had, zou zij aan haar droefheid niet zoozeer toegegeven hebben; het orakel leert ons: *μηδὲν ἄγαν* en *γνῶθι σεαυτόν*· wie weet of er niet een god is, die als een vader voor de menschen zorgt en een jongeling uit het leven wegneemt, omdat hij voorziet, wat leed hem nog kan overkomen; laten wij ons in dit korte leven niet aan te groote smart overgeven, maar den blik vestigen op groote mannen, die den dood van hun zoons dapper gedragen hebben, als Anaxagoras, Pericles, Xenophon, Dion en Antigonus.

Met deze voorbeelden eindigt het tweede deel der verhande-

---

1) Ibid. p. 30.

2) Sen. dial. VI 2, 1; van W. Cons. p. 6.

ling en nu is het zeker opmerkelijk, dat als een driehonderd jaar na Crantor Seneca in zijn *consolatio ad Marciam* (II § 1) de exempla vooropzet, hij er aanstonds bijvoegt: „ik weet wel dat men doorgaans met de vermaning begint en met de exempla eindigt, maar ik vind het beter die gewoonte nu eens om te keeren". In zijn tijd hadden dus de rhetoren de van de philosophen overgenomen *consolatio* zóó zeer in boeien geslagen, dat wie van de gewone volgorde afweek, zich meende te moeten verontschuldigen.

Eindelijk het derde deel van Crantor's betoog, dat over de onsterfelijkheid der ziel en het leven hiernamaals handelt en tevens de peroratio bevat. Daarin spreekt de wijsgeer den bedroefden vader aldus toe: „uw zoon heeft zóó lang geleefd, als het fatum het toestond; thans heeft hij door zijn vroomheid een plaats in de Elyseesche velden verdiend; daar leeft hij met de goden en staat u niet toe, dat gij u door onmatige smart laat terneerdrukken". Met deze apotheose eindigt de *consolatio*.

Toen nu in het jaar 45 v. Chr. Cicero zijn eenige dochter verloren had, trok hij zich in de eenzaamheid terug, om zich daar geheel aan de beoefening van de Grieksche philosophie over te geven en uit de wijsbegeerte troost te putten in zijn droefheid. Hij las wat Plato, Diogenes, Clitomachus en Posidonius over dood en leven geschreven hadden, maar het meest werd hij door Crantor's boek *περὶ πένθους* geboeid, zoodat hij besloot dit in het Latijn over te zetten. Ronduit bekent hij het in een passage, die ons door den ouden Plinius is bewaard gebleven: *Crantorem sequor* [1]). Die navolging heeft niet in een letterlijke vertaling van het Grieksch in het Latijn bestaan, iets wat de Romeinen betrekkelijk weinig gedaan hebben, maar in een ten grondslag leggen van den Griekschen tekst, die door de noodige wijzigingen, weglatingen en aanvullingen voor het bijzonder geval en het Romeinsche publiek pasklaar gemaakt werd. Cicero behield in hoofdzaak Crantor's indeeling, de *divisio tripertita* [2]), maar hij liet niet na, ook

[1]) v. W. ibid. p. 2, fr. 7*a*.
[2]) v. W. ibid. p. 52—53.

de argumenten van andere wijsgeeren in zijn werk over te nemen. Zooals hij zelf in zijn Tusculanae erkent [1]), werd geen middel om zijn smart te lenigen door hem onbeproefd gelaten. Zoowel hetgeen de Peripatetici als de Cyrenaïci en de Stoicijnen aanvoerden om de smart te verminderen, was hem welkom. Uit denzelfden tijd, waarin deze *Consolatio* geschreven is, dateert een brief van Cicero aan zijn vriend Titius [2]), om dezen met den dood van zijn zoon te condoleeren. Merkwaardigerwijze vinden wij ook in dezen brief een indeeling terug, die met de *divisio tripertita* kan vergeleken worden, terwijl de schrijver zich beroept op de *consolationes quae sunt a sapientissimis viris usurpatae memoriaeque litteris proditae* [3]).

Buitengewoon groot is de invloed geweest, dien Cicero's *liber consolationis* op latere Latijnsche auteurs heeft uitgeoefend. Reeds noemde ik met een enkel woord Ambrosius. In zijn tweede rede *de excessu fratris* heeft hij een ruim gebruik van Cicero's werk gemaakt, terwijl Hieronymus in zijn zestigsten brief *de morte Nepotiani*, een soort necroloog, menig argument aan Tullius heeft ontleend. Bij de redevoering, die Ambrosius hield, treedt van zelf de dispositie meer op den voorgrond dan in den troostbrief, dien Hieronymus aan Heliodorus schreef. Al dadelijk in het prooemium komt Ambrosius, zooals wij zooeven opmerkten, met de *divisio tripertita* voor den dag. "In de eerste plaats", zoo zegt hij, „moet de dood niet beweend worden, daar hij algemeen is". In dit deel vindt Ambrosius gelegenheid de *vitae amaritudines* te bejammeren, en tegelijk aan te dringen op matiging van rouw. Het tweede deel wordt door hem zelf in § 22 aangekondigd: *hinc igitur nobis est adoriendus locus mortem malum non esse.* In het derde deel komt hij (§ 50) nog eens op de indeeling in drieën terug en stelt dan de vraag: *quid igitur nos facere oportet, quorum stipendium est resurrectio* en aan de beantwoording van die vraag is het slot der rede gewijd.

---

[1]) Cic. Tusc. III §§ 76—77.
[2]) Cic. ad fam. V 16 §§ 2—6.
[3]) v. W. ibid. p. 5.

Tusschen Cicero en de beide kerkvaders ligt Seneca met zijn twee *consolationes ad Marciam* en *ad Polybium* — de derde *ad Helviam matrem* komt hier niet ter sprake, omdat zij niet over den dood maar over de ballingschap handelt. De twee genoemde dragen geheel en al het stempel van Seneca's geest, die in het schrijven zeer desultorisch te werk gaat. Vandaar dat wij bij hem wel eenige overeenkomst met Crantor vinden, maar geenszins de strenge indeeling, waaraan Cicero en Ambrosius getrouw blijven. Nochtans is het merkwaardig, dat zelfs Seneca in zijn *consolatio ad Marciam* de ellenden van het aardsche leven en het gelukkig bestaan der afgestorvenen op dezelfde plaats als Crantor behandelt, maar zooals wij reeds hierboven opmerkten, geeft hij aan de zoogenaamde *exempla* met opzet een andere plaats.

Bij de Grieken is de *consolatio* van de philosophen langzamerhand overgegaan op de rhetoren, die er een soort aannemerswerk van gemaakt hebben. Zij vervaardigden op bestelling troostreden over den dood, de armoede, een roemloos en ongeëerd leven, de ballingschap, den ondergang van het vaderland, de slavernij, de gebrekkigheid, de blindheid, kortom over elk ongeval, dat den naam ramp kan dragen, zooals Cicero [1]) zegt. Met opzet heb ik deze rhetoren tot dusver uitgeschakeld, om zoo onbevangen mogelijk de dispositie der *consolatio* op zich zelve te beschouwen. Nu wij evenwel door onderzoek van de *consolationes mortis* van Grieken en Romeinen ons een voorstelling hebben kunnen vormen over de wording en de inrichting dezer letterkundige voortbrengselen, loont het de moeite een blik te slaan op de voorschriften, die de Grieksche rhetoren voor het schrijven eener *consolatio* gegeven hebben. Ik neem daarvoor Menander [2]), een rhetor uit de derde eeuw na Christus, die in een afzonderlijk hoofdstuk de παραμυθία vóór den λόγος ἐπιτάφιος behandelt. Ook hij onderscheidt een indeeling in drieën. In het eerste deel

---

[1]) Cic. Tusc. III § 81.

[2]) Rhet. Graeci (ed. Spengel) III p. 413, 415.

moet de spreker te kennen geven, dat hij de ouders en verwanten van den overledene niet laakt, omdat zij den doode missen en betreuren. Dat is dus het deel, dat ik den naam van inleiding gegeven heb bij de behandeling van Crantor's en Cicero's *consolatio*. In het tweede deel moet het leven bejammerd en de dood geprezen worden: *ἐπὶ δεύτερον ἥξεις μέρος τοῦ λόγου τὸ παραμυθητικόν, ἄρξει δὲ οὕτως πως κτἑ.* Menander vat dus als tweede deel samen, wat ik bij mijn indeeling als eerste en tweede deel onderscheiden heb. Opmerkelijk is het, dat wij nu in dat tweede deel denzelfden versregel van Euripides terugvinden, dien ik te voren (bl. 179) reeds uit den Axiochus aanhaalde. Ook volgt het typische voorbeeld van Cleobis en Biton, die wegens hun liefderijk gedrag jegens hun moeder door den god met den dood beloond werden [1]). Hieraan kan de spreker, zoo gaat Menander voort, eenige philosophische beschouwingen vastknoopen b.v. dat de dood het einde des levens voor alle menschen en heroën is. Verder zijn hier de verhalen op hun plaats over den ondergang van steden [2]) en gansche volken, ook de opmerking dat de dood een verlossing is, zoo ons leven aan onrecht bloot stond of een speelbal was van een onrechtvaardig lot. In het derde deel, zoo vervolgt Menander [3]), moet gij uw geloof uitspreken aan een voortbestaan van den overledene in de Elyseesche velden: *εἶτα ὅτι πείθομαι τὸν μεταστάντα τὸ ἠλύσιον πεδίον οἰκεῖν.* Daar leeft hij met Rhadamanthys, Menelaus, Achilles, Memnon. Misschien ook, woont hij in den aether tezamen met de goden, ziet op de aarde neer en wil niet, dat wij te veel treuren. Immers de ziel is aan de godheid verwant en spoedt zich weer naar haar ouderlijk huis. Zoo leven Helena, de Dioscuren en Hercules met de goden. Laat ons dus den afgestorvene als een god gelukkig prijzen, een beeld voor hem oprichten, hem als een god gunstig stemmen.

---

1) v. W. ibid. p. 26. 2) Vgl. Cic. ad fam. IV 5, 4.

3) Hiermee stemt ook Dionysius ars rhet. VI 5 overeen: *ἐπὶ τέλει δὲ περὶ ψυχῆς ἀναγκαῖον εἰπεῖν ὅτι ἀθάνατος καὶ ὅτι τοὺς τοιούτους ἐν θεοῖς ὄντας ἄμεινον εἰκὸς ἀπαλλάττειν,*

Grooter overeenstemming dan tusschen de voorschriften van dezen Menander en de *consolatio* van Cicero is moeielijk denkbaar. Ook de peroratio herinnert ons geheel aan het standpunt, dat Cicero tegenover zijn dochter Tullia [1]) innam, over wier ἀποθέωσις hij meermalen aan zijn vriend Atticus schrijft.

De rhetoren hebben, zooals begrijpelijk is, een grooten invloed met hunne voorschriften op de Romeinsche dichters uitgeoefend, doch voordat ik enkele hunner gedichten op het gebied der *consolatio* aan een onderzoek onderwerp, moet ik nog een oogenblik stilstaan bij een Grieksch dichter, dien ik tot nu toe heb laten rusten, omdat hij in de ontwikkelingsgeschiedenis der *consolatio* een geheel bijzondere plaats inneemt. In den aanvang zagen wij, dat de treurzangen van epici en lyrici eigenlijk niet als troostliederen bedoeld zijn. Dat kan evenwel niet gelden van den dichter Antimachus van Colophon, die omstreeks het jaar 400 v. Chr. een treurelegie dichtte, Λύδη genaamd, waarin hij zich troostte over den dood van zijn vrouw door uit de mythologie allerlei voorbeelden van droeve sagen te verzamelen [2]), om door het leed van anderen zich voor oogen te houden, eigen smart te verminderen. Wij treffen dus in de Grieksche literatuur reeds vóór Crantor een gedicht aan, waarin dat onderdeel der *consolatio* behandeld is, dat wij in het voorgaande met den naam *exempla* aangeduid hebben, maar daar deze elegie verloren is gegaan, kunnen wij niet vaststellen, of in dit παραμύθιον τῆς λύπης, zooals Ps. Plutarchus in zijn *consolatio ad Apollonium* dit gedicht noemt, naast het erotische nog een philosophisch element aanwezig was. Hoewel Ps. Plutarchus, waar hij over de Λύδη spreekt, Crantor's naam niet noemt, krijgt men toch den indruk, dat ook deze passage, evenals de talrijke aanhalingen uit de tragici, aan Crantor ontleend is. Mocht dit vermoeden juist zijn, dan kan het voorbeeld van Antimachus niet alleen op de latere elegische dichters hebben nagewerkt, maar ook

---

1) v. W. ibid. p. 48, noot 1.

2) Plut. cons. ad Apoll. p. 106 B; E. Bethe Einl. in die Altertumswissenschaft I¹ p. 290; Susemihl Gesch. der Gr. Litt. cet. I p. 172.

dezen Academicus den stoot hebben gegeven, zijn aandacht aan de ἡρωικαὶ συμφοραὶ te wijden en aan de voorbeelden uit de mythologie en de historie een plaats in zijn *consolatio* te geven. Dan zou dus dit element in de troostrede der philosophen meer bepaaldelijk van poetischen oorsprong zijn. Doch hoe dit ook zij, wanneer de Romeinsche dichters zich gaan toeleggen op consolatorische poëzie, staan zij onder den invloed zoowel van Antimachus en de Alexandrijnsche poëzie als van de rhetoriek. Het gedicht, dat wel het meest de school verraadt waaruit het afkomstig is, staat bekend onder den naam van *consolatio ad Liviam*. Het is geschreven, om de keizerin Livia te troosten over den dood van haar zoon Drusus (9 v. Chr.). Indertijd heeft Haupt [1]) beweerd, dat het een maakwerk was uit de dagen der renaissance, maar latere onderzoekers hebben op grond van de historische bijzonderheden, die het bevat, de echtheid staande gehouden en het aan een tijdgenoot van Ovidius, of aan een dichter uit den dagen van Seneca toegeschreven [2]). Zeker is het, dat dit ἐπικήδειον zóó getrouw de voorschriften der rhetoren volgt, dat het te betwijfelen valt, of een humanist uit de dagen der renaissance in die mate daarvan op de hoogte zou geweest zijn. Skutsch onderscheidde in de *consolatio ad Liviam* een dertien onderdeelen, doch zooals uit een nadere analyse zal blijken, kunnen wij ook hier in het zuiver consolatorisch gedeelte de *divisio tripertita* terugvinden. Het eerste deel van het gedicht (vv. 1—329) is encomiastisch-threnetisch, een treurzang op den overledene verbonden met een verheerlijking van zijn daden en van zijn geslacht. Hier treffen wij den *locus communis* aan, ons uit de inleiding der *consolatio* bekend, dat het verlies zóó groot is, dat niemand op den rouw van de moeder aanmerking mag maken (vv. 7—8). Gemakkelijk is het, zoo vervolgt de dichter, bij het leed van anderen *fortia verba loqui*, maar in dit geval gaat de smart alles te boven, omdat de zoon, die ge-

1) Haupt Opusc. I (Leipz. 1875) p. 316.

2) Schanz RLG II 1 § 311; Skutsch bij Pauly—Wissowa s. v. IV Sp. 936 sqq.

storven is, de grootste held in vrede en oorlog was. Hierbij sluiten zich dan de klacht over de Fortuna, de vermelding van het feit dat de moeder niet aan het sterfbed van haar zoon heeft kunnen staan [1]), en de beschrijving van het *funus* aan. Dan volgt de eigenlijke λόγος παραμυθητικός, die zich aldus laat indeelen: 1) Drusus is in de onderwereld, daar houdt hij zijn triomf op de Germanen (vv. 329—342). Moeder, gij staat zóó hoog, dat gij anderen tot voorbeeld moet zijn en uw eigen smart matigen (vv. 343—356):

alta mane supraque tuos exsurge dolores.

2) Alles moet sterven, ook steden en volken gaan onder (vv. 357—368). 3) Het leven is u gegeven als een leen (vv. 369—370):

vita data est utenda, data est sine fenore nobis
mutua nec certa persoluenda die.

Het is een speelbal van de Fortuin, die jongelingen noch grijsaards spaart en ook u getroffen heeft, maar zij heeft u ook veel goeds gedaan en zal het nog doen (vv. 371—392). Zij deed de smart op de zachtste wijze tot u komen, zij gaf u voorteekenen, zij heeft u nog één zoon gelaten (vv. 393—416). 4) Geef u niet te zeer aan uw smart over! Door tranen keert geen doode in het leven terug. — Hierop volgen eenige *exempla* uit de mythologie en uit de geschiedenis van Livia's familie (vv. 417—442), terwijl het gedicht eindigt met een toespraak van Drusus, die tot zijn moeder zegt:

exitus hic, mater, debuit esse meus (v. 454)

en haar vermanend toeroept:

iam comprime fletus.

Zien wij hier nauwkeurig toe, dan is het eigenlijk consolatorisch gedeelte ook weer in drieën verdeeld, maar de schildering van de Elyseesche velden gaat hier voorop, omdat de dichter deze heeft laten aansluiten bij de beschrijving van het *funus*. Als tweede deel volgt dan een korte beschouwing over den dood en de verganke-

[1]) Menander, Rhet. Gr. Spengel III p. 435, 9; Ps. Plut. cons. ad Apoll. p. 117 B.

lijkheid in het algemeen en als derde de teekening van het leven als geheel afhankelijk van de godin der Fortuin. Wat ik het vierde deel genoemd heb, is niets anders dan de *peroratio* met de *exempla*, welke hier dus op het laatst komen, zooals de rhetoren dat wenschen.

Wellicht zal bij menigeen de vraag rijzen, of alle Grieksche en Romeinsche dichters en prozaschrijvers bij het vervaardigen eener *consolatio* zich zoo krampachtig aan het gegeven schema gehouden hebben als de tot nu toe door mij behandelde; of niet bij enkelen het gevoel te machtig is geworden, om de uiting daarvan aan zulke knellende banden te leggen. Inderdaad kent de literatuur ook voorbeelden, dat de auteur zijn eigen weg is gegaan, al blijft de wet der conventie altijd eenigszins op hem drukken. Ik behoef hier slechts te herinneren aan de *regina elegiarum* van Propertius, door Hartman indertijd in Nederlandsche verzen vertaald [1]). De dichter legt aan Cornelia, de in 16 v. Chr. gestorven vrouw van Aemilius Paulus, een *consolatio* op de lippen, waarin zij haar man bidt niet te treuren, omdat de dood toch onverbiddelijk is. De beste troost die zij geven kan, is haar rein leven, dat haar recht geeft op een gelukkig lot in het hiernamaals. Eigenlijk is deze elegie meer een treurzang, waarin hier en daar woorden van troost zijn gevlochten, dan een *consolatio*.

Ook komt er onder de werken van Plutarchus nog een tweede *consolatio* voor, een troostbrief aan zijn vrouw Timoxena [2]), die een geheel ander karakter draagt dan de *consolatio* van Ps-Plutarchus ad Apollonium [3]). Wel ontbreken de sporen der rhetoriek ook hier niet, maar het geheel vertoont toch meer oorspronkelijkheid. Plutarchus begint met te verklaren,

---

1) Prop. IV 11; Hartman V. en M. der K. A. v. W. afd. L. 4de reeks, deel VII p. 178—179.

2) Ongunstig oordeelt Christ—Schmid Gr. L. II p. 373, 4.

3) Evenmin als Seneca's cons. ad Helviam komen hier ter sprake Plutarchus de exsilio en de προτρεπτικός, dien Dio Cassius 38, 18 Philiscus in den mond legt.

dat hij niet ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης is. Hij prijst zijn vrouw om haar gematigdheid en natuurlijkheid in haar rouw over het verlies van hun eenig dochtertje. Bij andere vrouwen is het rouwen dikwijls een uiterlijk vertoon. Men moet de godin Penthos buiten de deur houden, maar de meeste menschen halen haar binnen en dan verlaat zij ons niet gemakkelijk [1]). De twee jaren, die ons kind geleefd heeft, moeten wij op de winstzijde van ons levensboek schrijven en niet ondankbaar zijn, voor wat wij genoten hebben. De herinnering aan het goede werkt op ons in tijden van verdriet als een welriekende zalf te midden van kwade geuren. Bedenk, dat de moeders die bij u een rouwbezoek afleggen, gaarne met u zouden willen ruilen om de kinderen die gij nog bezit, om uw huis en uw leven. Uw dochtertje heeft thans geen smart en wenscht ook niet, dat wij bedroefd zullen zijn. Het heeft geen bewustzijn of herinnering. Hoe kan men dan zeggen, dat het van iets beroofd is? Maar — zoo gaat Plutarchus verder — onze inwijding in de mysteriën laat u niet toe te gelooven, dat er voor den overledene geen smart of geen leed meer bestaat [2]). Is de ziel onsterfelijk, dan is het beter, dat haar verblijf in het lichaam maar kort zij en zij niet lang als een vogeltje in een kooi worde opgesloten. Ook de oude wetten en gewoonten verlangen bij den dood van een jong kind geen rouwmisbaar. Laat ons die wetten gehoorzamen voor het oog der wereld, maar in ons hart nog reiner en verstandiger zijn!

Zoo eindigt deze *consolatio*, geschreven door een wijsgeerig echtgenoot aan zijn geloovige vrouw. De vrijere toon, dien wij hierin opmerken, en de afwezigheid van Crantor's strenge dispositie treffen wij ook in twee andere brieven aan, waarvan

1) Ps. Plut. cons. ad Apoll. p. 111 F etc. komt dit allegorische verhaal ook voor, maar daar wordt het eenigszins anders verteld en aan een der oude philosophen, die koningin Arsinoe wilde troosten, toegeschreven.

2) Plut. Mor. p. 611 D (vol III p. 583 Bern.): καὶ μὴν ἃ τῶν ἄλλων ἀκούεις, οἳ πείθουσι πολλοὺς λέγοντες ὡς οὐδὲν οὐδαμῇ τῷ διαλυθέντι κακὸν οὐδὲ λυπηρὸν ἔστιν, οἶδ' ὅτι κωλύει σε π ι σ τ ε ύ ε ι ν ὁ πάτριος λόγος καὶ τὰ μ υ σ τ ι κ ὰ σ ύ μ β ο λ α τῶν περὶ τὸν Διόνυσον ὀργιασμῶν, ἃ σύνισμεν ἀλλήλοις οἱ κοινωνοῦντες.

de eene door een heiden, de andere door een Christen geschreven is. Ik bedoel den brief van Fronto, den tijdgenoot van Marcus Aurelius, aan zijn zoon Victorinus *de nepote amisso* [1]) en dien van den kerkvader Hieronymus *de obitu Blesillae* aan haar moeder (XXXIX). Fronto's brief opent met een klacht tegen de *Providentia* en het *Fatum*. Al vijf kinderen heeft hij verloren, maar tegen dit leed was hij opgewassen. Nu hij evenwel zijn eigen zoon gebukt ziet gaan onder het verlies van een kind, begint hij te twijfelen aan een voorzienigheid en stelt de vraag: *fata a fando appellata aiunt: hoccine est recte fari?* Of dwalen wij en is de dood een *pausa laborum* en een overgang tot een beter leven? Eerder wil hij dat gelooven dan dat het menschelijk lot door geen voorzienigheid of door een onrechtvaardige geregeerd wordt. Is dus de dood een geluk, dan is het kind, dat jong sterft, den goden welgevallig. Maar die gedachte geeft den achtergeblevenen geen troost en neemt het gevoel van gemis niet weg. *Si maxime esse animas immortalis constet, erit hoc philosophis disserendi argumentum, non parentibus desiderandi remedium* [2]). Mijn dochter zal verstandiger zijn: noch uit gedichten noch uit voorschriften van wijsgeeren zal zij haar troost putten, maar het woord van haar man, opwellende uit een hart, dat haar dierbaar en innig met haar verbonden is (*mariti vox e carissimo pectore et iunctissimo profecta*) zal haar smart lenigen. Voor de eerste maal hooren wij hier een toon, die een dieper gevoel verraadt, en wordt door een rhetor het rhetorische over boord geworpen.

Op Christelijk standpunt staat de negenendertigste brief van Hieronymus *de obitu Blesillae*. Hij ademt een geheel anderen geest, al toont de schrijver ook op menige plaats, in welke school hij is opgevoed. Berusting door het geloof blijft evenwel het hoofdmotief. Na een vroom leven is Blesilla gestorven. *Matris prohibituri lacrimas*, zoo zegt Hieronymus, *ipsi plangimus.... non est optimus consolator*, *quem proprii*

1) Fronto (Naber) p. 232.
2) Ibid. p. 234, 4.

vincunt gemitus. Wij komen tegen het lot in opstand, maar *bonus est Deus et omnia quae bonus fecit, bona sint necesse est* [1]). Zijn wij geboren om eeuwig te blijven leven? Abraham, Mozes, Jesaja, Petrus, Jacobus en Johannes, Paulus *et super omnia Dei filius moritur.* De personen uit het oude testament, wier rouw ons beschreven wordt, zoo gaat Hieronymus tot de moeder van Blesilla voort, zijn verschillend van u: gij zijt Christin. *Ignoscimus matris lacrimis, sed modum quaerimus in dolore. si parentem cogito, non reprehendo, quod plangis; si Christianam et monacham Christianam, istis nominibus mater excluditur* [2]). De u geslagen wonde is nog versch en mijn aanraking zal haar eerder verergeren dan heelen, maar toch: *quod tempore mitigandum est, cur ratione non vincitur?* Hier hooren wij weer de ons bekende anthithese tusschen χρόνος en λόγος, *tempus* en *ratio*, die ons uit Crantor en Cicero zoo goed bekend is [3]). Maar, zoo vervolgt Hieronymus, zeide niet de heilige Melanium, toen zij tegelijkertijd haar man en twee zoons verloren had: *expeditius tibi servitura sum, domine, quia tanto me liberasti onere?* [4]) Immers *grandis in suos pietas impietas in Deum est* [5]). Dit is het standpunt, waarop de Christelijke trooster zich plaatst. Het slot van den brief herinnert ons aan de oude *consolationes*, waarin de schrijver den overledene zich tot de treurende verwanten en vrienden laat richten. Hier is het Blesilla, die in den hemel wonend, haar moeder aldus toespreekt: *si umquam me amasti, mater, si tua suxi ubera, si tuis instituta sum monitis, ne invideas gloriae meae, ne hoc agas ut a nobis in perpetuum separemur. putas esse me solam? habeo pro te Mariam, matrem domini. multas hic video, quas ante nesciebam. o quanto melior iste comitatus est* [6]). Eindelijk: *si vis, ut mater mea sis, cura placere Christo. non agnosco matrem meo domino displicentem* [7]).

---

1) Hier. ep. XXXIX 2 § 6. 2) Ibid. 5 § 2.
3) v. W., Consolatio p. 11.
4) Hier. ep. XXXIX 5 § 5. 5) Ibid. 6 § 1.
6) Ibid. 7 § 1.
7) Ibid. 7 § 3.

Dit is de hoofdgedachte van dezen brief: moedersmart over den dood van een kind is zeker te verontschuldigen, maar de moeder moet als Christen te hoog staan, om zich geheel aan haar smart over te geven. Te groote rouw is Christus niet welgevallig.

Werpen wij thans een terugblik op ons onderzoek, dan zien wij, dat Crantor de *consolatio* als literair genre gecreëerd heeft. De Grieksche philosophen vóór hem hebben hem evenwel de elementen verschaft, waaruit hij zijn troostrede heeft opgebouwd. Na Crantor nemen de Grieksche rhetoren zijn werk over en houden zich aan zijn strenge dispositie. Bij de Romeinen heeft Cicero den door Crantor gewezen weg ingeslagen, om zelf door anderen, inzonderheid door Ambrosius, nagevolgd te worden. Maar in de eerste en tweede eeuw na Christus vertoont zich ook een reactie tegen het schema der philosophen. Plutarchus en Fronto zien in, dat philosophische bespiegelingen weinig baten, om het vader- en moederhart te troosten. Zij stellen het gevoel boven de *argumenta philosophiae*, terwijl eindelijk Hieronymus de door het geloof getemperde smart zijn lezers als den plicht van den Christen voor oogen houdt.

Door het medegedeelde heb ik getracht een overzicht te geven van den opbouw eener *consolatio mortis* van af den tijd van Democritus tot de dagen van Hieronymus. Hierbij maakte ik gebruik van den arbeid van B u r e s c h [1]) en van G e r c k e [2]). De eerste evenwel leverde bijna uitsluitend een chronologisch overzicht van de schrijvers der consolationes, zonder daarbij dieper op den ontwikkelingsgang van dit literaire genre in te gaan. De tweede gaf wel verschillende τόποι, maar wanhoopte aan een reconstructie van het geheel. Deze lacune hoop ik door mijn bijdrage eenigszins aangevuld te hebben.

1) Leipz. Stud. (1887) IX p. 6: 'altera libelli parte quam edituri sumus, ipsius consolationis indolem et naturam, quantum hodie fieri potest, delineare conabimur'. Dat deel is evenwel nooit verschenen.

2) Gercke, Tiroc. Philol. 1883 p. 40: 'ordo igitur sententiarum restitui nequit, tamen ea argumenta et solacia, quae summi sunt ponderis, ad certam me formulam redacturum esse spero'.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten OCTOBER 1917.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter, DE LOUTER, SNOUCK HURGRONJE, BLOK, CALAND, VÖLTER, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, DE GROOT, BREDIUS, SIX, BOER, TE WINKEL, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, VAN GINNEKEN, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris; voorts de Correspondent KROM.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Bericht van den Voorzitter en van den Heer Muller is ingekomen dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen, die dus tengevolge van de ongesteldheid des Voorzitters door den Ondervoorzitter, den heer Boissevain wordt gepraesideerd.

De heer Huizinga heeft bericht dat hij bereid is deel uit te maken van eene commissie ter beoordeeling van de verhandeling van Prof. Oppermann. Daar de heer Kernkamp zich reeds vroeger op verzoek van den Voorzitter tot dezelfde taak heeft bereid verklaard, zal dus deze commissie bestaan uit de heeren Kernkamp en Huizinga.

Ingekomen is een gedicht voor het certamen Hoeufftianum, getiteld *Transactae aetatis memoriae carmen*, onder het motto: *Pristina me meminisse iuvat.* In handen van de Hoeufftcommissie.

Hierna verkrijgt de heer Van Wageningen het woord tot het voordragen zijner „Bijdrage tot de geschiedenis der *consolatio mortis* bij de Grieken en Romeinen.”

Spreker begon met erop te wijzen, dat de oorsprong van de consolatio mortis niet te zoeken is in de poëzie, maar in de philosophie. Het ligt ook voor de hand aan te nemen, dat de dichter zich in eigen leed of dat van anderen verdiepend, eerder tot een treurzang dan een troostwoord zal komen en dat eerst hij die niet onmiddellijk door het verdriet getroffen wordt, maar zich bespiegelend daartegenover plaatst, de woorden zal vinden, welke verwanten en vrienden van den overledene kunnen troosten. Zoo doet zich het eigenaardig geval voor, dat bij de Grieken de wijsgeer Democritus door zijn verhandeling over den Hades als de grondlegger der consolatio kan beschouwd worden. Achtereenvolgens ging spreker na, wat Plato, Prodicus, Aristoteles, Theophrastus en Epicurus geleeraard hebben om de nabestaanden met den dood van ouder of kind te verzoenen, en kwam tot het resultaat, dat bij deze philosophen wel de elementen aanwezig zijn, waaruit later de consolatio zal opgebouwd worden, maar dat geen hunner verhandelingen of dialogen nog als een zuivere troostrede te beschouwen is. De academicus Crantor is de eerste die door zijn geschrift περὶ πένθους het type eener volledige consolatio levert, die volgende geslachten tot model zal dienen. Hoewel Crantor's werk verloren is gegaan, kunnen wij het nog uit de consolatio ad Appollonium van Ps.-Plutarchus, zijn navolger, reconstrueeren. Hier treffen wij voor het eerst de divisio tripertita aan. Een inleiding, waarin aangedrongen wordt op matiging van smart, wordt gevolgd door het hoofdthema, dat zich in drieën laat splitsen: 1. een pessimistische *levens*beschouwing; 2. de grootendeels aan Plato ontleende denkbeelden over den *dood*; 3. de behandeling van de onsterfelijkheid der ziel en het leven hiernamaals. Deze divisio tripertita laat zich bij Grieken en Romeinen tot in de vierde eeuw na Christus vervolgen. Zelfs de heilige Ambrosius kent haar nog in zijn tweede redevoering de excessu fratris.

Bij de Romeinen volgde Cicero in zijn liber Consolationis Crantor na. „Crantorem sequor", zegt hij zelf. Spreker heeft die consolatio uit de fragmenten trachten te reconstrueeren en daarin dezelfde divisio tripertita teruggevonden. Terwijl Seneca, met zijn desultorischen geest, vrijer te werk gaat, volgen Ambrosius en Hieronymus het spoor van Cicero, de laatste althans in zijn zestigsten brief over den dood van Nepotianus. Bij Ambrosius is het derde deel der consolatio in zooverre gewijzigd, dat daarin niet alleen het leven hiernamaals, maar ook de resurrectio besproken wordt. Bij de Grieken is na Crantor de consolatio langzamerhand in handen van de rhetoren gekomen. Merkwaardig is dat in de voorschriften, die de rhetor Alexander in de derde eeuw na Chr. voor het maken eener consolatio geeft, weer diezelfde divisio tripertita waar te nemen valt.

Daarop ging spreker over tot de behandeling der dichters. De Grieksche dichter Antimachus (± 400 v. Chr.) gaat in zijn treurelegie Lyde zijn eigen weg en troostte zich over den dood van zijn vrouw door uit de mythologie allerlei voorbeelden van droeve sagen te verzamelen, maar de Romeinsche dichters stonden in hun consolationes sterk onder den invloed der rhetoren. Dit toont spreker aan door een analyse te geven van de zoogenaamde consolatio ad Liviam, waarin wederom dezelfde indeeling zich laat aantoonen als bij Crantor.

Met dit al zijn er ook dichters en prozaschrijvers geweest, die zich niet krampachtig aan het gegeven schema gehouden hebben. Spreker wijst op een gedicht van Propertius en op de consolatio, die Plutarchus aan zijn vrouw zond bij den dood van hun eenig dochtertje. Voor het eerst laat zich hier bij een heiden de stem van het geloof hooren. Ook wordt de afwezigheid van Crantor's strenge dispositie nog in twee andere consolationes aangetroffen, een van Fronto en een van Hieronymus. „Noch uit gedichten, noch uit voorschriften van wijsgeeren", schrijft Fronto, „zal mijn dochter bij den dood van haar zoon haar troost putten, maar „mariti vox carissimo pectore et iunctissimo profecta" zal haar smart lenigen".

Hieronymus' brief over den dood van Blesilla staat geheel op Christelijk standpunt, al toont ook de schrijver op menige plaats, in welke school hij is opgevoed. Moedersmart, zoo heet het bij hem, over den dood van een kind is te verontschuldigen, maar een moeder moet als Christin te hoog staan, om zich geheel aan haar smart over te geven. Te groote rouw is Christus niet welgevallig.

De Voorzitter zegt den spreker dank voor zijne belangrijke bijdrage, welke door dezen wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen. Naar aanleiding van het meegedeelde heeft eene gedachtenwisseling tusschen spreker en den heer Kuiper plaats over de waardebepaling van de pseudoplutarcheïsche *consolatio ad Apollonium* als element in de reconstructie der consolationes van Crantor en van Cicero.

Hierna biedt bij de gebruikelijke rondvraag de heer Boer voor de Verslagen en Mededeelingen aan eene korte verhandeling *over het Oudhoogduitsche rijmvers*. In dit opstel wordt door den schrijver — in aansluiting aan zijne in de werken der Akademie verschenen studiën over de metriek van het alliteratievers en de daarop gevolgde Mededeeling over de Nibelungenstrofe — de verhouding der korte versparen tot de twee genoemde soorten van verzen onderzocht, en meer in bijzonderheden de weg aangetoond, waarlangs het twee-matig vers tot een vier-matig vers is geworden. Uit het onderzoek blijkt dat de rijmende versparen gelijken oorsprong hebben als de Nibelungenstrofe en wel een alliteratievers dat nog niet ver van dat van den Heliand afstond. Het belangrijkst verschil tusschen Nibelungenvers en kort verspaar is, dat het eerste teruggaat op de dubbele verzen van de alliteratiepoëzie, terwijl in de rijmparen alleen het oude oneven vers voortgezet wordt, daar hier het even vers eene herhaling van het oneven vers is.

De Voorzitter dankt den heer Boer voor zijne Bijdrage en voor de toelichting en sluit daarna de vergadering.

HET OUDHOOGDUITSCHE RIJMVERS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

R. C. BOER.

Bij eene vroegere gelegenheid [1]) heb ik voor u mogen uiteenzetten, dat het vers der Nibelungenstrofe, en ook de strofe zelf, in Noord-Duitschland ontstaan zijn uit een alliterеerend vers, dat in bouw ongeveer op het standpunt stond van het dubbele Heliandvers, en wel zóó, dat de eerste helft van het Nibelungenvers correspondeerde met het oneven, de tweede helft met het even Heliandvers. Nu bestaat er, gelijk bekend is, een zeer nauwe overeenstemming in bouw tusschen het halve Nibelungenvers en het Oud- en Middelhoogduitsche korte rijmvers. Deze overeenstemming is zoo groot, dat men lang gemeend heeft, dat de beide helften van het Nibelungenvers in den grond identiek waren met de korte rijmverzen, waarbij dan deze opvatting natuurlijk scheen, dat het Nibelungenvers — afgezien van de rijmplaatsing — bestond uit twee korte rijmverzen, waarvan het eerste een maat verkort was. Nu is deze opvatting onmogelijk, waar het gebleken is, dat het Nibelungenvers direct op het alliteratievers teruggaat. Maar de eenheid van oorsprong met het korte rijmvers blijft niettemin a priori waarschijnlijk. Deze is dan zoo te verstaan, dat niet een van beide uit het andere, maar beide uit dezelfde bron, namelijk het verloopen alliteratievers, zooals dit in de 9e en 10e eeuw in Noord-Duitschland gebruikelijk was, zijn af te leiden. Ten

[1]) Zie Verslagen en Mededeelingen 5e Reeks, Deel II p. 418 vv.

opzichte van het korte rijmvers zeg ik hier iets, dat niet geheel nieuw is; immers ook Sievers heeft dit uit het alliteratievers afgeleid. Slechts moet ik hier terstond dezelfde restricties maken, die ik reeds mededeelde, toen ik over de Nibelungenstrofe sprak, te weten deze: 1°. dat als bron niet is aan te nemen het oude — in Duitschland onbekende — alliteratievers, maar het gewijzigde, dat ik hierboven aanwees, 2°. dat de veranderingen, die tot het rijmvers leidden, niet veroorzaakt zijn door toepassing der melodie van Latijnsch kerkgezang op verzen, die volgens het oudere schema gebouwd waren, maar door ontwikkeling van binnen uit, daar eensdeels de zware optact een ictus kreeg, anderdeels de eerste maat, die reeds in het alliteratievers in zeer vele gevallen sterk aangezwollen was, in tweeën viel, waarbij eene syllabe, die reeds een metrisch bijaccent droeg, nu de draagster van eene zelfstandige heffing werd, en eindelijk ook de tweede maat, indien zij meer taalmateriaal bevatte dan ééne syllabe of twee, waarvan de eerste grammatisch kort was, in tweeën gedeeld werd. Het resultaat was een vers met vier maten. Het kan niet in mijn bedoeling liggen, het betoog, dat ik met voorbeelden uit het Nibelungenlied toelichtte, thans naar aanleiding van het korte rijmvers te herhalen. Het is gemakkelijk, honderdtallen voorbeelden uit gedichten in rijmparen aan te halen, waarbij de bewijsvoering dezelfde zou blijven. Maar wel kan het zijn nut hebben, te onderzoeken, of het korte vers, waarvan wij oudere exemplaren kennen dan van het Nibelungenvers, ons nog iets naders kan leeren omtrent den weg, waarlangs het proces zijn verloop heeft gehad. Mocht dit gelukken, dan zal ook de verhouding tusschen verspaar en Nibelungenvers in een duidelijker licht komen te staan.

Dat de Weissenburger monnik Otfrid de uitvinder van het verspaar zou zijn, is eene meening, die zich op geenerlei wijze laat volhouden. Zijn Evangelienbuch is het omvangrijkste ohd. gedicht en daarom de rijkste bron voor de kennis van het ohd. rijmvers, maar er zijn onder de kortere gedichten zulke, die nader bij de bron, het alliteratievers, staan dan Otfrids

gedicht. Het belangrijkste van deze is het lied van den heiligen Georg[1]), waarbij ik nu zal stilstaan.

Wat in het rhythme van het gedicht terstond treft, is de vroolijke, opgewekte beweging, die in haar met eentonigheid verbondene uitgelatenheid eenigszins aan kermisvreugde doet denken en voortreffelijk past bij den inhoud. De wonderen van den heiligen man treffen op dezelfde wijze niet door zedelijke of religieuse beteekenis, maar zij overbluffen hoorder en lezer naar de wijze der goochelaars en clowns, die dezelfde kunst onder steeds moeilijker omstandigheden herhalen, door de overwinning van een climax van zwarigheden. Men slaat Joris dood — hij staat op en preekt; men breekt hem in tien stukken — hij staat op en preekt; men verbrandt hem, men werpt de asch in een put en dekt dien met steenen toe — Joris staat op en preekt. Refreinverzen als *úf erstuont sih Giorio dár* en andere versterken dezen indruk. De merkwaardigheid van de beweging is nu een snel tempo, waarin een aantal lettergrepen haastig op elkaar volgen, om aan het eind van het vers door een rust plotseling te worden afgebroken. Dit tempo doet vermoeden, dat het vers nog tweematig is. Bij vier maten zou men hier een statige beweging krijgen, die niet met den stijl harmonieert. Het hier uitgesproken vermoeden wordt door verschillende omstandigheden bevestigd. Vooreerst door enkele verzen, die slechts uit 4 of 5 syllaben bestaan, het refreinvers *sancte Georeo*, waar de uitgevers *hêro* of iets anders aanvullen[2]), en het refreinvers *die heidinen man.* De omstandigheid, dat wij beide malen met refrein te doen hebben, wekt de gedachte, dat het taalkundig tempo hier met opzet verlangzaamd is, maar het metrisch tempo blijft hetzelfde, — twee maten. Een andere aanwijzing omtrent de beweging geven zulke verzen, waar de bijictus in het midden der eerste maat op een zoo zwakke syllabe valt, dat deze moeilijk de eerste syllabe van een nieuwe maat en dus de

[1]) Dit gedicht wordt in het volgende met de letter G. aangeduid.

[2]) Het vers is tweemaal in dezen vorm, tweemaal in een langeren overgeleverd.

draagster van een zelfstandigen ictus kan zijn. Als voorbeeld voer ik aan vs. 1b, 2b, 3b:

mit | mikilemo | herigo;
mit | mikilemo | folco;
ze | hevîgemo | dinge.

Lezen wij deze verzen met 4 maten, dan krijgt de derde syllabe van *mikilemo*, *hevîgemo* eene heffing. Nu komt dat later, in zwaarwichtiger verzen, meer voor, en op zich zelf is dit argument dus alleen van kracht, wanneer men het er over eens is, dat het tempo van G. niet zwaarwichtig maar beweeglijk is. Maar afdoende is dit argument, dat deze verzen in twee maten *kunnen* gelezen worden, wat voor andere korte rijmverzen niet geldt. Ik zal dit argument aanstonds nader toelichten, wanneer ik over het Otfridvers spreek.

Deze beweging is een overblijfsel van het oude vers, dat twee maten had, waarvan in de dagen voor het ontstaan van G. de eerste maat insgelijks overladen was. De maat is nog niet in tweeën gevallen, ofschoon het gedicht reeds een rijmgedicht is.

Maar wel heeft de bij-ictus in het midden der maat zich, gelijk reeds in het alliteratievers, sterk ontwikkeld, en gevallen als *mit mikilemo herigo* toonen dan ook niet, wat regel is, maar wat zonder bezwaar kan voorkomen. Gewoner zijn gevallen als

Gebrio fuor ze | málò;
núber àl ge- | frúmetù;
ze | démo kàre- | káre enz.

Nu is er eene groote regelmatigheid in de beweging, die tendeert naar 4 syllaben in de eerste maat. Ik tel bij de oneven verzen 36 gevallen op 56 verzen.[1]) Daarnaast komen

[1]) Kögel's tekst telt 59 dubbele verzen. Vs. 17—18 zijn hier gemaakt uit 3 korte verzen, waaronder tweemaal hetzelfde, ik tel deze voor één dubbel vers en sluit vs. 17 uit. Van de oneven verzen ontbreekt 29 en is 46 defect. Wij hebben dus met 56 verzen te rekenen. Het aantal even verzen is, met uitsluiting insgelijks van vs. 17, 58.

7 maal 5 syllaben voor, 9 of 10 maal 3 syllaben, 3 of 4 maal [1]) 2. Vier syllaben is dus bijna de norm; hieruit wordt later 2 × 2. [2])

Het is wel duidelijk, dat de dichter van de betoning, die voor het alliteratievers zou gelden, reeds sterk is afgeweken. Onder de 56 oneven verzen tel ik er 21, waar een hoofdictus op een andere plaats valt, dan dit in het oude vers zou geschieden. (Bij de even verzen bedraagt dit getal 23). Men kan dus vragen naar het bewijs, dat de man zoo betoonde, als hier is aangegeven, en niet anders. Ik zal trachten, dat bewijs aan een paar sprekende voorbeelden te brengen; voor de overige mogen de schemata aan het einde rekenschap geven.

Vs. 5 luidt: *Ferliez er uuereltrîke, keuuan er himilrîke.* De syllaben, die in het alliteratievers hier betoond zouden zijn, zijn *-liez, uuer-, -uuan, him-* [3]). De beweging zou bij deze betoning worden:

Fer- | liez er | uuereltrîke ke- | uuan er | himilrîke.

Dit zou eene beweging zijn, die in dit gedicht niet past. Door een ictus op *uuer-* en *him-* te leggen, maakt men het begin van het vers langzaam en perst dan de lange composita *uuereltrîke* en *himilrîke* in telkens één tweede maat samen. Men komt zoodoende in strijd met den uitgang van het vers, waar de verlangzaming plaats heeft, die wij reeds in het alliteratievers zoo veelvuldig ontmoetten, en die in het rijmvers regel wordt. Ons gedicht houdt zich streng aan dien regel; alle tweede maten zijn òf ⊥́ × (éénmaal ⏑́ ×), waaruit later ⊥́ | ×̀, of ⏑̲́ × ×, waaruit later ⏑̲́ × | ×̀. Dus behooren *uuerelt-*,

[1]) Dit hangt af van de beoordeeling van vs. 4 (hieronder besproken). De 3 zekere plaatsen staan in één driemaal voorkomend refreinvers.

[2]) Van gelijken aard zijn de verhoudingen in de even verzen: 4 syllaben 39, 5 syll. 1, 3 syll. 14, 2 syll. 4. Onder de laatste zijn er twee (19, 20), waarover twijfel mogelijk is; zij zijn hieronder besproken.

[3]) Wel staat het alliteratievers toe, dat het tweede lid van composita betoond wordt (Studiën o. d. Metriek v. h. All.vers, p. 96 vv.), maar de tegenstelling zou hier toch *uuerelt* en *himil-* boven *rîki* doen uitkomen.

himil- tot de eerste resp. derde maat; de dichter gebruikt bij de accentverplaatsing een reeds bestaande vrijheid; het rhythme is:

fer- | *liez er uuerelt-* | *rîke, ke-* | *uuan er himil-* | *rîke.*

4b: *gote* | *liebôsta* is in het alliteratievers ♪ ♪ 𝄽 | ♩ ♪ ♪; de icten vallen op *go-* en *lie-*. In dit gedicht is echter waarschijnlijk niet meer aan te nemen eene tweesyllabige eerste maat met korte eerste syllabe tegenover een drielettergrepige tweede. Er is geen tweede voorbeeld, dat hier maar eenigszins op gelijken zou. De tweede ictus van het vers is dus verlegd naar de tweede syllabe van *liebôsta*, en het rhythme is ♪ ♪ ♩ | ♩ ♩. Dit is de manier, die ook de jongere poëzie volgt, waar dan ten gevolge van de deeling der maten in tweeën *liebôsta* 3 accenten krijgt; ook hier met verheffing van *bôs-* boven *lie-* (zie hieronder over vs. 19. 20). Daar *liebôsta* rijmt met *márista* in 4a, spreekt er veel voor, dat de beweging in beide gevallen dezelfde is. 4a is dan ook te lezen *das* | *thing uuas má-* | *ris'ta*, ofschoon hier anders tegen de verdeeling *das* | *thing uuas* | *márista*, die meer in overeenstemming met de taal is, op zich zelf geen bezwaar bestaat.

2a: *fone dero marko* is een voorbeeld voor een vers, dat in het oude metrum onmogelijk zou zijn. Alleen *mar-* zou in de termen vallen voor een ictus; *dero* zou een toon kunnen dragen, als het aanwijzend was. Nù valt er een hoofd-ictus op *fon-*, een bij-ictus op *der-*.

30. 36. 45a: *Die heidinen man.* In het alliteratievers zou de verdeeling zijn *die* | *heídinen* | *mán* (*die* optact) en de beweging ♪ | ♩ ♪ ♪ | ♩ 𝄽. Op deze wijze is het vers voor G. onbruikbaar. Want de tweede maat heeft in G. minstens twee syllaben. Het accent is dus verlegd; *die* is uit den optact in de eerste maat gebracht; *-dinen* uit de eerste maat in de tweede, en het woord *heidinen* is dus over twee maten verdeeld. Nu gaat de tweede syllabe van *heidinen*, die aan het

begin van een maat staat, rhythmisch boven de eerste, die in het midden der maat staat en een bij-ictus heeft ♩́ ♩̀ | ♪́ ♪̀ ♩.
Het geval staat op één lijn met *liebôsta*; samen zijn het de sterkste voorbeelden voor afwijking van de natuurlijke betoning. In de jongere poëzie keert deze wijze weer, gelijk reeds naar aanleiding van 4 b is opgemerkt. [1])

19. 20. Daarentegen is het zeer de vraag, of deze deeling van een woord van den vorm ⏊ × × over twee maten ook aan te nemen is aan het einde der twee versparen, die luiden:

den tumben dheter sprekenten, den touben hôrenten,
den plinten deter sehenten, den halzen gangenten.

De twee paren zijn volkomen gelijk gebouwd, wat zeker geen toeval is; het parallellisme strekt zich zoowel over den stijl als over het rhythme uit. Wij bezien vooreerst de twee oneven verzen. Hier is het rhythme × | ⏊ × × × | ⏑́ × ×; eenlettergrepige optact, vierlettergrepige eerste maat met lange eerste syllabe, drielettergrepige tweede maat met korte eerste syllabe. [2]) Het is de versvorm, die in dit gedicht de meest normale is. Ook de twee even verzen zijn onderling parallel, tegenover de beide andere zijn zij in zooverre korter als de syllabengroep *deter* ontbreekt, maar de participia aan het einde hebben lange stamsyllabe. De vraag is nu of men te lezen heeft:

den | touben hô- | renten
♪ | ♪́ ♪ ♩̀ | ♩́ ♩̀

of *den | touben | hôrenten*
♪ | ♩́ ♩ | ♪́ ♪ ♩̀

Voor de eerstgenoemde betoning kan de latere manier worden

---

[1]) Denkbaar is eene wijziging van het rhythme in het refrein. Dan zou de oude betoning (met verkorting der tweede maat) hier mogelijk zijn. Maar het vers, waarmee 30, 36, 45a rijmen, heeft zulk een verkorting niet.

[2]) Het parallellisme der verzen levert het afdoende bewijs, dat het even verkeerd is, met Zarncke *sprekenten* in *sprechenten* te veranderen, als *teter* in vs. 20 (Zarncke 19) te schrappen.

aangevoerd (vgl. *swaz* | *mán der* | *wér-* | *bén-* | *dèn*). En dat G. deze wijze kent, blijkt uit de hierboven besproken gevallen *liebôsla* (4) en *heidinen* (30. 36. 45).

Daartegenover staat, dat de tweede wijze meer met de eischen van de taal overeenstemt, en dat, waar onze dichter een overgangsstadium representeert, men mag aannemen, dat ook deze manier, die de oude is [1]), hem bekend was. Men zou dus tot een non liquet komen, ware het niet, dat het rijm den doorslag gaf. De woorden *hôrenten, gangenten* rijmen met *sprekenten, sehenten*; dit doet een gelijke maatbeweging met groote waarschijnlijkheid vermoeden. Daaruit volgt dan, dat

[1]) De manier der oude poëzie is, dat tegenwoordige deelwoorden van langstammige verba wel twee icten kunnen dragen, maar slechts zóó, dat de eerste syllabe domineert. In den regel echter heeft de tweede — of derde — syllabe slechts een metrischen bijtoon. De volgende gevallen zijn te onderscheiden:

1. *Hlæjandi* | *Vǫlundr* ⊥ × × | ⏑ ×

De tweede syllabe heeft een bijtoon in het midden van de eerste maat.

2. *Gekk ek* | *grátandi* (volgt een optact: *við*)

⊥ × | ⊥ × ×,

De derde syllabe heeft een bijtoon in het midden van de tweede maat.

3. *ok* | *sit-* | *jandi* (optactvers)

× | ⊥ | ⊥ ×

Hier is het woord over twee maten verdeeld, en in zoøverre gelijkt dat op de latere in het mhd. zooveel voorkomende manier. Maar toch is het niet hetzelfde. In *ok sitjandi* vult *sit-* de eerste maat, *-jan-* is heffing in de tweede maat en staat dus zoowel in duur als in metrisch toongewicht (2e maat) bij *sit-* (eerste maat) achter. In een vers als *swaz* | *man der* | *wer-* | *ben-* | *den* staat *wer-* in de tweede maat van het viermatig vers, die de tweede helft der oude eerste maat representeert, *-ben-* in de derde maat, die de eerste helft der oude tweede maat representeert; *-ben-* gaat hier dus metrisch boven *-wer-*. Het is alsof men in alliteereerende poëzie zou gezegd hebben *swaz* | *mán der wèr* | *béndèn*, of *ók sìt-* | *jándi*. Maar dat zou men niet gedaan hebben, maar gelijk in *ok sitjandi ok* in den optact staat, zou men in *swaz man der werbenden* de syllaben *swaz man der* in den optact gezet hebben, en bij deze accentuatie ging *wer-* boven *-ben-*.

ook *hörenten*, *gangenten* geheel tot de tweede maat behooren en niet over de eerste en tweede te deelen zijn [1]).

Toch is het geen toeval, dat hier in verband met de lange stamsyllabe der participia de groep *deter* ontbreekt; de tweede maat heeft wel hetzelfde rhythme als in de beide oneven verzen, maar zij is toch zwaarder gebouwd, en de dichter heeft in verband met de zwaardere tweede maat een lichtere eerste gebruikt. Door deze variatie te herhalen, maakt hij twee in het oor vallende correspondeerende versparen.

Tegen een drielettergrepige tweede maat met lange eerste syllabe is in G. geen enkel bezwaar; het gedicht heeft, deze twee meegeteld, 20 voorbeelden.

Wanneer men de getallen, die de verhoudingen tusschen de verschillende deelen van het vers aangeven, vergelijkt met die, welke voor den Heliand gelden, dan blijkt het, dat de afstand in sommige opzichten reeds belangrijk is. Wij bezien het eerst den optact.

Van de oneven verzen zijn er 27, die geen, 29, die wel optact hebben; bij de even verzen zijn er 30 zonder, 28 met optact. Hier is nu op het volgende te letten. De techniek stamt uit het alliteratievers, maar door de veranderde accentplaatsing is de verhouding der leden van het vers een andere geworden. Het is dus van beteekenis, te weten, hoe deze is, indien de verzen als alliteratieverzen gescandeerd worden. De afstand van het Heliandvers, die dan nog bestaat, geeft de ontwikkeling van het alliteratievers van den Heliand tot G. aan; de verdere veranderingen zijn het gevolg van accentverplaatsingen. Bij scansie als alliteratieverzen hebben, indien ik het goed zie, 38 oneven verzen optact, 18 niet, van de even verzen hebben er dan insgelijks 38 optact, 20 niet. De

---

[1]) Uit het rijm blijkt, dat ook in *hörenten*, *gangenten* de derde en niet de tweede syllabe den metrischen bijtoon van de tweede maat draagt. Het is onjuist, dat woorden van den vorm $\acute{_}\times\times$, zelfs indien die $\acute{_}-\times$ is, *altijd* bijtoon op de tweede hebben.

som der optactverzen is dan 76, die der verzen zonder optact 38; het percentage der optactverzen is dan $66^2/_3$.

Vergelijken wij nu de getallen voor Hel. vs. 1381—1480, het stuk, dat in mijne Studiën over het All.vers als Hel. 1 aangeduid en daar geheel gescandeerd is, dan komen wij tot de volgende tabel:

	Hel. 1.			*Georg.*		
	Zonder optact	*Met optact*	*Percent. optact*	*Zonder optact*	*Met optact*	*Percent. optact*
oneven verzen	54	46	46	18	38	$67\frac{6}{7}$
even verzen	30	70	70	20	38	$65\frac{15}{29}$
samen	84	116	58	38	76	$66\frac{2}{3}$

De percentage aan optactverzen is dus toegenomen van 58 tot $66\frac{2}{3}$%. Deze toename is een verdere schrede op den weg, dien het alliteratievers in den loop van zijn ontwikkeling had afgelegd. Immers ook hier was een steeds voortgezette toename van het aantal optacten een hoofdkenmerk der relatief jongere bronnen tegenover de relatief oudere. Verder zien wij uit deze tabel, dat de vermeerdering uitsluitend de oneven verzen betreft; bij de even verzen is zelfs een niet geringe teruggang te constateeren van 70% tot $65\frac{15}{29}$%. Terwijl namelijk bij het Heliandvers een groot verschil in het aantal optacten bestaat tusschen het oneven en het even vers, zóó dat bij de even verzen de optacten sterk overwegen, is dit verschil in G. opgeheven; hier hebben zelfs de oneven verzen naar verhouding een plus aan optacten, dat echter zoo gering is, dat het toevallig genoemd mag worden. Het oude verschil tusschen oneven en even vers bestaat dus in dit opzicht niet meer.

Ten gevolge echter van de reeds genoemde accentverplaatsing in een aantal verzen is het aantal optacten weder verminderd en bedraagt het, gelijk gezegd is, 50% en blijft zoodoende beneden het gemiddeld getal in Hel. 1. Over de wijze, waarop deze accentverplaatsing op den optact inwerkt, zie men nog hierbeneden p. 216.

In den Heliand bestaan nog andere verschillen, zoowel tusschen verzen zonder en met optact als tusschen oneven en even verzen, verschillen, die voor een belangrijk deel uit het oude vers stammen. Ook deze verschillen zijn in G. verdwenen. Voor de eerste maat vinden wij de volgende getallen (voor G. geef ik nu de getallen, die gelden bij het door den dichter gewilde rhythme):

Eerste Maat.

Oneven verzen.

	Hel. 1.		*Georg.*	
	Zonder opt. (*Aantal* 54)	*Met opt.* (*Aantal* 46)	*Zonder opt.* (*Aantal* 27)	*Met opt.* (*Aantal* 29)
⊥×	8	21	3	1
◡́××	2	1	1	0
⊥××	10	7	3	5
◡́×××	6	1	3	1
⊥×××	12	2	12	20
◡́××××	2	0	0	0
⊥××××	3	3	5	2

Hel. 1 kent bovendien eerste maten van de vormen ⊥, ◡́×, ◡́×××××, ⊥×××××, ⊥××××××. Deze uiterste vormen zijn in G. verdwenen, zoowel in de verzen zonder als in die met optact. Van de vormen, die in beide gedichten voorkomen, heeft in Hel. de korte vorm ⊥× bij de optactverzen de overhand (vgl. ook 6⊥ en 3◡́× tegenover 2⊥ en 1◡́× bij verzen zonder optact); de lange vormen overheerschen bij de optactlooze verzen (zie vooral de verhouding 12 : 2 bij ⊥×××). In G. is dat niet meer zoo; zelfs hebben hier de verzen zonder optact meer korte vormen dan die met optact. Dit is echter toeval, zooals hieruit blijkt, dat de eerstgenoemde een gelijk plus (3 gevallen) aan vijfsyllabige maten hebben. Het hoofdgewicht valt bij beide groepen op den vorm ⊥×××.

Even verzen.

	Hel. 1.		*Georg.*	
	Zonder opt. (*Aantal* 30)	*Met opt.* (*Aantal* 70)	*Zonder opt.* (*Aantal* 30)	*Met opt.* (*Aantal* 28)
⊥	0	12	0	0
◡ ×	1	10	0	0
⊥ ×	15	35	2	2
◡ × ×	1	5	1	1
⊥ × ×	9	6	10	2
◡ × × ×	2	2	5	7
⊥ × × ×	1	0	12	15
◡ × × × ×	1	0	0	0
⊥ × × × ×	0	0	0	1

Wederom hebben in Hel. 1 de korte vormen de grootste cijfers in de optactverzen; ⊥ × komt in beide groepen het meest voor, maar voor ⊥ en ◡ × vinden wij in optactverzen 12 resp. 10 tegenover 0 resp. 1 bij de optactlooze; boven ⊥ × daarentegen hebben de verzen zonder optact overal de meerderheid, ofschoon hun geheele aantal zich tot de optactverzen verhoudt als 3 tot 7. Bij G. zijn de getallen voor ⊥ ◡ ×, ⊥ ×, ◡ × × in beide groepen gelijk t. w. 0. 0. 2. 1; dan hebben de optactlooze verzen een groot plus aan ⊥ × ×, waar bij de optactverzen weer een plus aan ◡ × × × tegenover staat; dan komt weer de vorm ⊥ × × ×, die voor beide groepen de hoofdvorm is, terwijl een der groepen nog één geval heeft, dat hier boven uitgaat. Van den ouden regel, dat het optactvers, wanneer men den optact niet meetelt, lichter is dan het optactlooze vers, blijkt dus bij de eerste maat niets meer.

Tweede maat.

Oneven verzen.

	Hel. 1. Zonder opt. (*Aantal* 54)	*Hel.* 1. Met opt. (*Aantal* 46)	*Georg.* Zonder opt. (*Aantal* 27)	*Georg.* Met opt. (*Aantal* 29)
⏊	3	12	0	0
◡ ×	7	14	0	0
⏊ ×	29	17	17	12
◡ × ×	4	1	6	12
⏊ × ×	9	0	4	5
◡ × × ×	2	1	0	0
◡ × × × × ×	0	1	0	0

In Hel. overwegen in de optactverzen de verkorte vormen ⏊ en ◡ × (samen 26 tegenover 10 in de optactlooze verzen); omgekeerd komen de verlengde vormen (boven ⏊ ×) bijna alleen voor in de verzen zonder optact. Bij G. komen de verkorte vormen in geen der beide groepen voor, en evenmin vormen, die boven ⏊ × × gaan. De som der quantitatief gelijkwaardige vormen ⏊ × en ◡ × × is in de verzen met en zonder optact zoo goed als even groot (23 resp. 24); aan ⏊ × × gaan de optactverzen, die ook iets talrijker zijn, de andere met 1 exemplaar te boven.

Even verzen.

	Hel. 1. Zonder opt. (*Aantal* 30)	*Hel.* 1. Met opt. (*Aantal* 70)	*Georg.* Zonder opt. (*Aantal* 30)	*Georg.* Met opt. (*Aantal* 28)
⏊	1	34	0	0
◡ ×	3	21	0	0
⏊ ×	25	14	20	16
◡ × ×	0	1	3	8
⏊ × ×	1	0	7	4

Als bij de oneven verzen. In Hel. verkorting in optactverzen, in Georg gelijke toestanden in beide groepen. Waar bij de

oneven verzen het optactvers toevallig 1 exemplaar meer van den vorm ⊥́ × × had, heeft het er hier 3 minder. Er is dus geen regel meer, volgens welke het optactvers lichter gebouwd is dan het vers zonder optact.

In Hel. bestaat nog een regel, volgens welke het even vers zwaarder is dan het oneven vers. Een vergelijking van G. met Hel. kan ons leeren, wat van dezen regel geworden is.

Eerste maat.

Verzen zonder en met optact te samen.

	Hel. 1.		*Georg.*	
	Oneven vv. (*Aantal* 100)	*Even vv.* (*Aantal* 100)	*Oneven vv.* (*Aantal* 56)	*Even vv.* (*Aantal* 58)
⊥́	8	12	0	0
◡́ ×	4	11	0	0
⊥́ ×	29	50	4	4
◡́ × ×	3	6	1	2
⊥́ × ×	17	15	8	12
◡́ × × ×	7	4	4	12
⊥́ × × ×	14	1	32	27
◡́ × × × ×	2	1	0	0
⊥́ × × × ×	6	0	7	1

Indien uit deze getallen blijken zal, dat van de oude verhouding tusschen oneven en even vers nog *iets* over is, dan is het toch miniem weinig; de lichte vormen ⊥́ en ◡́ × zijn geheel verdwenen; het zwaartepunt valt in oneven en even verzen beide op ⊥́ × × ×; de zwaarste vorm is voor beide ⊥́ × × × ×; slechts heeft het oneven vers hier 7 voorbeelden. Er is echter op te letten, dat in 6 van deze exemplaren de bijtoon op een korte syllabe valt, waardoor het verschil met ⊥́ × × × zeer gering wordt; vgl. vs. 1 *Georio fuor ze*, d. i. ⊥́ × × × (t. w. ⊥́ × ⊥̀ ×) met vs. 8 *uuolten si inen er-*, d. i. ⊥́ × × × × (t. w. ⊥́ × ◡̀ × ×).

Tweede Maat.

	Hel. 1.		*Georg.*	
	oneven vv. (*Aantal* 100)	*even vv.* (*Aantal* 100)	*oneven vv.* (*Aantal* 56)	*even vv.* (*Aantal* 58)
⊥́	15	35	0	0
⏑́ ×	21	24	0	0
⊥́ ×	46	39	29	36
⏑́ × ×	5	1	18	11
⊥́ × ×	9	1	9	11
⏑́ × × ×	3	0	0	0
⏑́ × × × × ×	1	0	0	0

Bij Hel. hebben de oneven verzen verreweg den zwaarsten uitgang, bij Georg niet. De grenzen, waarbinnen de maat zich beweegt, zijn dezelfde, ⊥́ × tot ⊥́ × × ; de even verzen hebben een klein plus aan de beide uitersten.

Een verschil in gewicht tusschen even en oneven vers bestaat dus in Georg niet.

Wat is de oorzaak, dat deze verschillen opgeheven zijn? Wij hebben een deeling in twee richtingen gemaakt, in verzen met en zonder optact en in oneven en even verzen. Wat de eerste betreft, is de grond voor het verdwijnen van het onderscheid te zoeken in de reguleering van het vers en de daarmee dikwijls samengaande verlegging van den ictus, die ook oorzaak is van de vermindering van het aantal optacten en hun verkorting. Wanneer een optact uit meerdere syllaben bestond, is hij of is een deel er van in de eerste maat opgenomen en de eerste syllabe van dit opgenomen deel van den optact heeft dan den ictus gekregen. Was deze syllabe tevens de eerste van het vers, dan ging dus de optact verloren; vandaar de vermindering van het aantal optacten; bleef er nog een syllabe over, dan kreeg men een eenlettergrepigen optact, maar deze telt nu bij de gewichtsbepaling van het vers inderdaad niet meer mee; de maat die door opname van een optact of een deel daarvan drie- of vierlettergrepig was geworden, is nu gelijkwaardig met een maat, die te voren drie- of vierlettergrepig

was. Voorbeelden: *hiezen slagen harto* (*hiezen* is uit het vorige vers herhaald en hier dus oorspronkelijk onbetoond) heeft als alliteratievers de beweging × × | ⏑́ × | ⊥́ ×; nu wordt het ⊥́ × × × | ⊥́ ×. *des er ze gote digeti* was: × × × | ⏑́ × | ⏑́ × ×; nu wordt het: × | ⊥́ × × × | ⏑́ × ×. Deze verzen zijn nu gelijkwaardig met *Tacianus* | *uuoto* en *des* | *Gorio zimo* | *digita*, die van nature geen respective eenlettergrepigen optact hebben.

Niettemin is er moeite aan deze verzen besteed. Want om overal een ongeveer gelijk quantum te krijgen, moesten sommige vormen, die er vroeger door konden, vermeden worden. Een vers dat van nature dezen vorm had × × × | ⊥́ × × × | ⏑́ × ×, was voor G. onbruikbaar; hier zou òf de optact drielettergrepig gebleven zijn, of de eerste maat had zes syllaben gekregen. En ook de juiste betoning is niet zonder inspanning bereikt (zie beneden).

De oorzaak, dat het verschil tusschen oneven en even verzen verdwenen is, is eene andere. Zij is gelegen in het rijm. Bij verzen die met elkander rijmen, strekt de gelijkheid in rhythme zich niet alleen regelmatig over de laatste maat en bij vrouwelijken uitgang liefst ook over de voorlaatste uit, maar het rijm kan pas goed tot zijn recht komen, indien het in beide verzen valt op de correspondeerende plaats, d.i. in de maat en het maatdeel, die in de volgorde der maten in het vers dezelfde plaats innemen. Daaruit volgt, dat het aantal maten en hoofdmaatdeelen in beide gelijk moet zijn. Een verkort vers, dat in het begin der tweede maat — dus bij de jongere verdeeling in de derde maat — sluit, rijmt niet goed op een vers, dat pas sluit in de tweede helft der tweede maat — later de vierde maat. Wel heeft men bij strofenvorming van deze manier gebruik gemaakt als bijzonder kunstmiddel [1]) maar voor regelmatig doorgerijmde versparen is deze methode te

[1]) Dat echter ongelijke lengte van rijmende verzen ook in de strofe als hinderlijk gevoeld kan worden, leert de Hildebrandstoon, waarin het laatste vers der Nibelungenstrofe op gelijke lengte gebracht is met het voorlaatste, waarmee het rijmt. Anders de kunstpoëzie, die meer met berekeningen werkt dan met natuurlijk maatgevoel.

ingewikkeld. Het tweede vers heeft dus als het eerste twee volle maten (de tweede maat is ⏊ ×̀, d. i. 𝅗𝅥́ 𝅗𝅥̀ of ⏑́ × ×̀ ♪́ ♪ 𝅗𝅥.̀, waaruit later ⏊ | ×̀ resp. ×́ × | ×̀). Nu leeren wij uit het Nibelungenlied, dat het even alliteratievers in den regel voert tot een verkort vers ($1\frac{1}{2}$ maat, waaruit op den duur 3 maten). Wij moeten besluiten, dat aan de even verzen in de korte rijmparen niet even maar oneven alliteratieverzen ten grond liggen. Het tweede vers is eene verdubbeling van het eerste. Daaruit verklaren zich dan ook een paar eigenaardigheden, die wij bij de optacten ontmoet hebben, vooreerst dat het aantal optacten in oneven en even verzen ongeveer gelijk is, en voorts, dat, ofschoon het aantal optacten, afgezien van de jongere vermindering door accentverplaatsing, is toegenomen, wat in de lijn der ontwikkeling ligt, die ook het alliteratievers gegaan was, toch de percentage der even optactverzen, ook bij scansie als die van het alliteratievers, blijft beneden die der even optactverzen in den Heliand (Hel. 1 : 70 %, G. $67\frac{6}{7}$ %). Dit zou onbegrijpelijk zijn, indien het tweede vers het even alliteratievers voortzette; het verklaart zich echter hieruit, dat het eene verdubbeling is van het eerste vers, dat uit het oneven alliteratievers ontstaan is.

Bij Otfrid is de ontwikkeling van het vers weer eenige schreden verder gegaan. Wij bespreken hier de verzen I, 1, 1—100.

Het is niet moeilijk te zien, dat het vers niet twee maten heeft, maar vier. Dit blijkt in de eerste plaats uit de gevallen, waarin Otfrid op een vers meer dan 2 accenten zet:

5a: *Tharána dátun si ouh daz dúam.* Hier is het duidelijk aangegeven, dat zoowel de tweede syllabe van *Tharana* als de eerste van *dâtun* een accent heeft. Dat is alleen mogelijk, wanneer het vers 4 icten heeft. En daarom moet bv. 44a *in thína zungun wirken dúam* ook zóó verstaan worden, dat zoowel de eerste van *thína* als die van *zungun* een heffing draagt, en dat wij niet uitsluitend met een accentverplaatsing te doen

hebben, wat op zich zelf mogelijk ware, maar met een accentvermeerdering. In het alliteratievers zou *zungun* een ictus hebben; de overgang naar Otfrids rhythmiek bestaat in twee wijzigingen, vooreerst de verlegging van den ictus naar *thína*, waardoor een vierlettergrepige maat ontstaat, en voorts de deeling van deze maat, waardoor zoowel *thina* als *zungun* een ictus krijgen. Dat ook de tweede dezer veranderingen tot stand gekomen is, blijkt uit gevallen als vs. 5 met twee accentteekens binnen den omvang van de oudere eerste maat.

Een verder afdoend bewijs voor deze verandering in het rhythme is, dat, wanneer men tracht, deze verzen te scandeeren op de wijze van Georg, dus in twee maten maar met de accentuatie van het rijmvers, niet van het alliteratievers, dit eene onmogelijkheid blijkt. Want dan krijgt men herhaaldelijk maten, waarin de bij-ictus een zoo overwegend taalkundig hoofdaccent draagt, dat het accent zich niet metri causa laat omzetten. Ik bespreek eenige voorbeelden.

7 a: *iz ist ál thuruh nót.* Als alliteratievers luidt het schema × × | ⊥ × × | ⊥; in het systeem van Otfrid ×́ × | ⊥ | ×́ × | ⊥. Maar een schematiseering ⊥ × × | ⏑́ × × in overeenstemming met het systeem van Georg zou volstrekt onmogelijk zijn.

19 a: *iz ist prósun slihte* is volgens het schema van het alliteratievers × × | ⊥ × | ⊥ ×, volgens Otfrid ×́ × | ×́ × | ⊥ | ×̀ Maar ⊥ × × × | ⊥ × gaat niet aan.

20 a: *odo métres kléini.* Hier geldt hetzelfde als bij 19 a.

73 a: *sie sint fástmuate;* oud schema × × | ⊥ | ⊥ ×; nieuw schema ×́ × | ⊥ | ⊥ | ×̀; overgangsschema ⊥ × × | ⊥ × onmogelijk. De onmogelijkheid is niet hierin gelegen, dat *fast-* als eerste compositielid niet in de tweede helft van de maat zou kunnen staan, — vgl. *gote liebosta* in G. — maar dat *sie* te zwak is, om boven *fast-* verheven te worden. Als uitzondering gaat dat aan (G. 30 a), maar waar deze manier slag op slag voorkomt, toont dit, dat het rhythme veranderd is.

30 a: *thar lisist scóna gilust:* oud schema × × × | ⊥ × × | ⊥;

nieuw schema × | ×́ × | ⊥́ | ×́ × | ×́. Onmogelijk: × | ⏑́ × ×̀ | ⏑́ × ×̀.

Geheele verlegging van het accent, ten einde eene regelmatige afwisseling te krijgen:

· 39a: *Tház tharana singe.* De eerste syllabe van *tharana* zou volgens de natuurlijke betoning den ictus ontvangen; (× | ⏑́ × × | ⊥́ ×); thans staat deze syllabe in de daling tusschen twee syllaben, die uit optact en daling genomen zijn, om heffingen te worden ×́ × | ×́ × | ⊥́ | ×̀. Maar ⊥́ × × × zou toch ook hier niet gaan. Het accentteeken op *Tház* waarschuwt den lezer, die in verzoeking mocht komen, om natuurlijk te lezen.

5a: *Tharána dátun sie ouh thaz dúam.* Het accent op *Tharána* heeft gelijke bedoeling als dat op *Tház* in 39a. Het vers is er een, dat in het metrum van het alliteratievers slecht zou passen; hier zou men moeten lezen ⊥́ × × × × × × × | ⊥́; *ouh daz* zouden al licht zijn uitgelaten. Nù is het volgens de gewone schablone × | ×́ × | ×́ × | ×́ × | ×́. Maar een maat *-ána dátun sie* is ondenkbaar.

Als slechte alliteratieverzen mogen uit meerdere nog genoemd worden 69a × | ⊥́ × | ⏑́ × × × ×, 44b, 48b.

Wanneer men dezen toestand vergelijkt met dien in Georg, dan is het buitengewoon treffend, dat wat bij Otfrid volstrekt onmogelijk is, bij G. geen bezwaar oplevert. Hier staat, wanneer men het vers in twee maten leest, altijd aan het begin eene syllabe, die wel niet zonder uitzondering om haar taalgewicht over de geheele groep domineeren moet, maar indien het metrum dit eischt, daarover toch domineeren kan, zonder dat de taal geweld wordt aangedaan. Slechts een enkel geval als 30a bracht hier eenige moeilijkheid mee. In een vers als *hiezen slahen* | *harto* is het verschil in natuurlijken toon tusschen *hiez-* en *slah-* niet zóó groot, dat er bezwaar kan bestaan, *hiez-* den ictus, *slah-* een metrischen bijtoon te geven, al zou de oude poëzie ook anders doen. Maar dat zulk een toestand niet van zelf tot stand komt, kan Otfrid ons leeren. Waar wij hem nu toch aantreffen, daar kan hij slechts

door arbeid verkregen zijn, daar is hij gewild, en daar kan dit niets anders beteekenen, dan dat het vers twee maten heeft. Omgekeerd helpt de regelmatigheid van G. bewijzen, dat Otfrid er vier heeft.

Wij kunnen reeds hieruit eene conclusie trekken omtrent de verhouding van het Otfridvers tot het Georgvers, en wel deze, dat geen van beide de directe bron van het andere is. Dat het G.-vers niet uit het O.-vers kan ontstaan zijn, is duidelijk; immers het eerste staat op een ouder standpunt dan het tweede, en dit wordt ook door de verhoudingen van den optact en de alliteratie, die hieronder ter sprake komen, bevestigd. Georg met zijn viersyllabige maten en zijn sterke bijtonen staat op den rand van den overgang naar het jongere vers; dan volgt Otfrid, bij wien de overgang tot 4 maten een voldongen feit is. Maar ook een omgekeerd besluit zou niet onbedenkelijk zijn. Want Otfrid is hier met een moeilijkheid bezig, die in G. reeds overwonnen is. De moeilijkheid bestaat hierin, om door het geven van icten aan syllaben in den optact, die daarvoor in aanmerking komen, en door het verleggen van accenten het onregelmatige vers zoo te reguleeren, dat de icten, die metrisch op gelijken afstand staan, dit ook zooveel mogelijk taalkundig doen. Het ziet er nu uit, of wij hier met twee gecoördineerde pogingen te doen hebben, om deze moeilijkheid op te lossen. Ongetwijfeld was dit de groote formeele opgave voor de dichters van den tijd. Er is dan ook reeds aan gewerkt vóór G. en O. beide. Het blijkt, dat de twee wijzigingen, die wij als niet noodzakelijk samengaande onderscheiden hebben, ook chronologisch uiteenvallen, dat er in de ontwikkeling van het viermatige vers twee étapes te constateeren zijn. De eerste is deze, dat vele optacten accenten kregen, en dat sommige accenten verlegd werden (*thar*á*na* in plaats van *thá*r*ana*). Het vers bleef daarbij tweematig; het normale syllabenaantal van de eerste maat was vier. Het was echter een hard, stroef vers met vele onnatuurlijke betoningen. Dit vers werd door den dichter van G. verbeterd door het zoeken van betere betoningen, terwijl de tweematigheid

behouden bleef; hij bracht dus vóór in de maat syllaben, die in staat waren een zwaren ictus te dragen en te domineeren over syllaben met een soms sterk grammatisch accent, die nu een bij-ictus kregen. Anders Otfrid, die de onregelmatigheid behield maar aan de stroefheid tegemoetkwam door — zeker niet het eerst — een stap te doen, die nu bijna geen stap meer was: hij maakte positief van één maat twee maten met twee geheel zelfstandige heffingen, van welke ieder, naar gelang de zin dat meebracht, de belangrijkste kon zijn, zoodat een stijgen van de tweede boven de eerste nu niet langer een metrische fout maar een metrische vrijheid was, die de beweeglijkheid van het vers waarborgde. In dit opzicht stamt dus het Otfrid-vers niet direct van het Georg-vers, maar staat er naast.

De optact levert eene niet onbelangrijke bijdrage voor de beoordeeling van de verhouding van O. tot G.

Scandeert men de verzen als alliteratieverzen, en plaatst men de getallen voor den optact naast die, welke wij bij gelijke scandeering bij G. vonden, dan krijgt men de volgende tabel:

	Georg.			*Otfrid.*		
	Zonder Optact	*Met Optact*	*Percent. Optact*	*Zonder Optact*	*Met Optact*	*Percent Optact*
oneven verzen	18	38	$67\frac{6}{7}\%$	20	80	80%
even verzen	20	38	$65\frac{15}{29}\%$	14	86	86%
som	38	76	$66\frac{2}{3}\%$	34	166	83%

Wij vinden dus een belangrijke toename in het aantal optacten, zoowel in de even als in de oneven verzen, natuurlijk dus ook in de som. Dat is een voortgang op den weg, waarop G. tegenover Hel. gegaan was. De percentage gaat zelfs de even verzen van Hel. 1 (70%) te boven, ofschoon ook bij Otfrid oneven en even verzen op hetzelfde standpunt staan en ook hier het even vers een herhaling van het oneven vers is. Het geringe plus der even verzen kan, indien het iets beteekent, in syntactische oorzaken gelegen zijn. Maar gelijk bij G., hebben ook hier vele oorspronkelijke optact-syllaben een ictus

gekregen en is dientengevolge het aantal optacten geringer dan volgens bovenstaande berekening. Volgens de scansie, die voor het gedicht geldt, vinden wij, wederom G. vergelijkend:

	Georg.			*Otfrid.*		
	Zonder Optact	*Met Optact*	*Percent. Optact*	*Zonder Optact*	*Met Optact*	*Percent. Optact*
oneven verzen	27	29		25	75	75%
even verzen	30	28		25	75	
som	57	50	50%	50	150	

Ook volgens deze berekening is het aantal optacten toegenomen van 50 % tot 75 %. Voorts zijn de optacten iets zwaarder dan bij G.; 2 syllaben komen in de oneven verzen 4 maal, in de even v.v. 8 maal voor, drie syllaben éénmaal in de even verzen. Georg heeft geen voorbeeld voor meer dan één syllabe, wat een gevolg van de zorgvuldige bewerking van dit gedicht kan zijn. Want de oude verzen kunnen aanleiding geven tot meerlettergrepigen optact in de nieuwe.

Wat de alliteratie betreft, staat G. op een ouder standpunt dan O. G. allitereert bijna in ieder verspaar.

Minstens één alliteratiesysteem, dat zich over twee verzen uitstrekt, komt in 56 [1]) paren 42 maal voor; acht versparen hebben uitsluitend alliteratie, die over één vers gaat [2]), 6 paren missen alliteratie. Van deze zijn er twee gelijk (het refreinverspaar 23, 31), bij vs. 6 is twijfel mogelijk, of in plaats van *der mâre crâbo* niet gelezen moet worden *sancte* of *hêro*

[1]) Over vs. 17, 29, 46 naar de telling van Kögel zie p. 205. Voor 29, waarvan de eerste helft ontbreekt, toont overigens de vergelijking met 35, dat dit vers allitereerde. Wij krijgen, dit vers meetellend, 51 versparen met alliteratie op 57.

[2]) In het geheel komt alliteratie in één vers 10 maal voor; twee van deze gevallen (58, 59) behooren dus tot verzen, die ook een systeem hebben, dat over het heele paar gaat. — 38 b *pulver* — *verprennen* is in het dialect van het gedicht niet als alliteratie op te vatten. Het zou het eenige voorbeeld zijn, waarin ieder vers zijn eigen systeem had.

sancte, in welk geval dit paar, dat in de overlevering slechts alliteratie in het even vers heeft, komt bij de 42 met alliteratie over twee verzen. Een dubbel alliteratiesysteem komt veertienmaal voor (2, 5, 8, 9, 21, 25, 27, 28, 34, 37, 41, 51, 58, 59), in de meeste dezer gevallen gaan beide systemen over de twee verzen; drie allitereerende syllaben in één systeem viermaal (21, 27, 33, 56).

De regelmatigheid van het stafrijm toont, dat vs. 3 te lezen is *hringe* voor het overgeleverde *ringe* (—*hevigemo*) en vs. 27 *huasso* voor *uuasso* (—*hiezen* —*harto*).

Vergelijkt men de getallen bij Otfrid, dan is er reeds in het aantal verzen, dat allitereert, een belangrijk onderscheid. Alliteratie van twee rijmversheffingen, de zwakke meegeteld, komt in 100 versparen 46 maal voor over twee verzen, 16 maal over één vers. Het geheele getal bedraagt dus 62 op 100, d. i. 62 % tegenover 50 op 56, d. i. $89\frac{2}{7}$ % in G. De verhouding tusschen de gevallen, die zich over twee resp. één vers uitstrekken, is ook minder gunstig dan bij G. (Otfrid 46 op 62, d. i. $74\frac{6}{31}$ %, Georg 42 op 50, d. i. 84 %), om niet te spreken van de gecompliceerde systemen, waarin G. alleenstaat.

Van nog meer belang is het, dat de alliteratie in G. veel meer een uitgesproken karakter draagt; steeds allitereeren òf hoofdheffingen, of, als het syllaben met metrischen bijtoon zijn, woorden van beteekenis met toon in den zin. Voorbeelden zijn: *a* twee heffingen, tevens belangrijke woorden: 1. *mále*—*mikilemo*, 2. *marko*—*mikilemo*, 3. *hringe*—*hevigemo*, 8. *uuoltun*—*uuolta*, 9. *Herte*—*hórter*, en zoo verder. *b*. Eén heffing en één syllabe met metrischen bijtoon, maar een belangrijk woord: 5. *uuerelt*—*keuuan*; *uuerelt* is in G. in de tweede helft der eerste maat gekomen, maar zou in het alliteratievers in de heffing staan; het geval is dus in allen deele onberispelijk. 9. naast het paar *Herte*—*hórter* over twee heffingen staat *Georien*—*guot; guot* zou in het alliteratievers in de heffing staan. 21. *ér*—*iár*—*úz*; *ér* is metrisch bijtonig maar een belangrijk woord; bovendien blijven er twee allitereerende syllaben in de heffing over. 51. *kamero*—

chuninginno; *chun-* zou in het alliteratievers in de heffing staan en gaat ook nu in waarde het voorafgaande *dero* verre te boven. Zulke gevallen zijn talrijk. *c.* Een zwakker woord, dat echter in het vers de heffing draagt: 30. *die—dhráte*; *die* staat in de heffing en is bovendien over een halve maat gerekt. 51. *illa—iro*; *iro* staat in de heffing. Zwakkere gevallen komen voor maar zijn zeldzaam: 13. *imo—engila*; *imo* is een zwak woord en draagt een metrischen bijtoon, maar ook de heffing is in deze maat niet sterk (*dhâre*). Alliteratie van de vierde heffing in het verspaar, van ouds toegestaan, komt eenige malen voor: 2. *fone—folko*, 37. *fâhen—fillen* (naast *hiez—hiez* in 1e en 3e heffing, dus kruisalliteratie) en een paar andere.

Gansch anders bij Otfrid, waar in een aantal gevallen de alliteratie slechts aanwezig is tusschen syllaben van weinig beteekenis in de zwakke heffingen. Onbetoonde pronomina zijn hier herhaaldelijk de dragers der alliteratie; ik voer aan: 23 *sie*, 24 *sies*, 28 *sînaz*, 51 *sîne*, 58 *wir*, 78 *iro*, 93 *iro*, 83 *sie iz*! Uitsluitend vormen van het aanwijzend voornaamwoord: 9 *thiu—then*, 91 *theru—thaz*. Twee zulke vormen met een substantief: 85 *thiot—thes—thiu*; één met een substantief: 60 *thurf—thaz* (alliteratie over één vers). Zeer dikwijls dragen beide allitereerende syllaben een zwakke heffing en treden ook in den zin niet op den voorgrond: 44 *wirken—wolles*; 51 *allaz—ouh* (*ouh* wordt bijna niet opgemerkt), 78 *iro—io* (over *iro* zie boven; *io* is geheel een stopwoord); 26 *ana—io*; 16 *ist—al* (een onbetoond *al*, in beteekenis en plaatsing ver achterstaande bij *al* G. 18).

Wel staan tegenover deze gevallen een aantal, die duidelijker zijn: 11 *mag—managero*, 21 *filu—fuazi*, 22 *lengi—gilustlichaz* e. a., maar de zwakke gevallen zijn toch zoo talrijk, dat daardoor de toch reeds zeer belangrijke afstand van G. nog aanmerkelijk vergroot wordt.

Vraagt men echter, of de bij Otfrid voorkomende alliteratie bedoeld is, dan moet het antwoord luiden „ja”. De duidelijke gevallen zijn te talrijk, om toevallig te kunnen zijn, en deze maken zeker wel waarschijnlijk, dat althans een deel der zwakke

gevallen, die men, als zij alleen stonden, zeker voor toevallig zou moeten houden, toch ook een bedoeling hebben. Om te weten, hoever het toeval kan gaan, is het het best, gedichten te vergelijken uit eene belangrijk latere periode, waarin geen sprake meer van opzet kan zijn. In de eerste 25 verzen van Hartman's Gregor komen drie gevallen voor, die in het oog kunnen vallen, t. w.: 6 *weiz—wol für war* (oude uitdrukking); 15—16 *aller—anders*; 17—18 *lihte—letzet* [1]). Bij deze gevallen kan men van toeval spreken. Maar bij Otfrid niet [2]).

Waaraan is de alliteratie bij Otfrid dan toe te schrijven? Vooreerst aan de bestaande techniek, die allitereerende formules meebracht, waarvan men zich bediende. Zulke gevallen zijn tot op zekere hoogte onwillekeurig. Maar voorts moet het bewustzijn nog bestaan hebben, dat alliteratie toch een versiering van het vers was, al was zij ook niet meer voorgeschreven, sedert het eindrijm — aanvankelijk sporadisch optredend — tot regel was geworden. Maar dit neemt niet weg, dat het inzicht in de beteekenis en de vaardigheid in het juiste gebruik van de alliteratie allengs verloren gaat, en dit voert dan ook tot den ondergang van dit kunstmiddel. Minder gebruik en slechter gebruik gaan hand aan hand, en hier staat Otfrid tegenover G. op een zeer beslist jonger standpunt.

De overgang van alliteratie tot eindrijm heeft dus in étapes plaats gehad, en van deze laten zich nog meer dan de hierboven genoemde constateeren. De Heliand allitereert nog zeer regelmatig, ten deele ten gevolge van reguleerend ingrijpen van den dichter; onder de vrijheden is hier vooral het vele allitereeren van den optact opmerkelijk (Studiën All.vers p. 211 vv.);

---

[1]) Telt men onbeduidende gevallen als *durch—den*, *er—an* alle bijeen, dan tellen de eerste 100 verzen er c.a. 30. Vooral een paar syllaben met vocalisch begin komen dikwijls voor.

[2]) Het gebruik schijnt bij O. op den duur niet sterk te veranderen. In de 100 verzen V, 21, 1—V, 23, 48 tel ik er ruim 50 — het getal kan wisselen naar de beoordeeling van meerdere zwakke gevallen. De onbeduidende gevallen zijn hier, naar het schijnt, toegenomen.

het Hildebrandslied toont sterker verloop maar toch in dit opzicht nog goede kennis van de techniek; in Mûspilli treedt één sporadisch eindrijm op, en ook aan de Merseburger tooverspreuken is eindrijm niet vreemd. Georg sluit zich nader bij de techniek van Hel. en Hild. aan, maar hij voert het eindrijm door; de dichter is echter de kunst der alliteratie ook nog meester, en hij voert ze bijna door het geheele gedicht. Waar hij soms alliteratie in een enkel vers heeft met uitsluiting van het andere, daar heeft hij ook deze wijze in zijn voorbeelden gevonden. De dichter van G. staat niet alleen. Een ander rijmgedicht, dat bijna in alle verzen allitereert, is Psalm 138. Maar deze dichter gaat met de kunst niet zoo handig om; hij heeft niet zulke voortreffelijke bijtonen als die van G., en zijn sterke voorliefde voor alliteratie op de laatste heffing, dikwijls ook op de twee laatste, toont toch een verdergaande afwijking van de oude manier. [1]) Soortgelijke toestanden vinden wij in den Lorscher Bijenzegen, in het Lodewijkslied, terwijl Memento Mori weer op een iets jonger standpunt schijnt te staan. Dan komt het type Otfrid, dat de alliteratie nog met bewustheid gebruikt, maar de techniek niet meer meester is, wat zich openbaart zoowel in karakterloos stafrijm als in het ontbreken in ongeveer de helft der verzen.

Deze ontwikkeling loopt parallel met die in de Angelsaksische poëzie. Sporen van eindrijm toont reeds Byrhtnod (993 of kort daarna). In een gedicht in de Saksenkroniek op het jaar 1046 naar aanleiding van den dood van den koningszoon

---

[1]) Ps. 138 heeft 36 + 2 versparen (vs. 17 = 18 en 33 = 34) In 20 paren komt alliteratie voor over twee verzen, in 9 over 1 vers; in het geheel in 27 paren, daar 2 paren beide wijzen kennen. Een dubbel stel over 2 verzen komt 4 maal voor; een stel in ieder vers tweemaal. Het aantal is dus nog al groot, ofschoon minder dan bij G. Onder de opgetelde gevallen zijn 8 zeer zwak (uitsluitend *mir—mir*, *dir—dir*, *dar—dîn* en dgl.); zwak, daar één der allitereerende woorden zeer onbeduidende zinbetoning heeft, zijn er 5. De 4e heffing van het oude verspaar (in het rijmvers de 7e of 8e) heeft 11 of 12 maal alliteratie. Het enkele vers heeft ongetwijfeld 4 maten; het is niet mogelijk, het in twee maten te lezen. Het gedicht staat dus op een overgangsstandpunt tusschen G. en Otfrid.

Alfred wisselen eindrijm en alliteratie regelloos. Het zoogenaamde Rijmlied (Grein-Wülker 3, 156 vv.) voert alliteratie en eindrijm regelmatig door alle verzen. Dan wordt ten slotte de alliteratie verwaarloosd en heerscht het eindrijm alleen. Maar nog het fragmentaire Middelengelsche gedicht The Song of Roland toont, waarop Dr. Craigy mij opmerkzaam maakt, de omvorming van een allitereerend gedicht in een rijmend.

De veranderingen, die wij hierboven hebben nagegaan, zijn volkomen dezelfde, die wij vroeger bij het Nibelungenvers constateerden. Zoowel in het korte rijmvers als in het Nibelungenvers is een alliteratievers, dat uit twee maten bestond, waarvan in de periode, die aan het ontstaan der nieuwe vormen onmiddellijk voorafging, de eerste veelal overladen was, en dat dikwijls zware optacten had, geworden tot een vers met vier maten van in den regel twee syllaben, soms zonder, meestal met een korten optact van zelden meer dan één lettergreep. Maar er is dit verschil, dat terwijl het Nibelungenvers eene voortzetting is van het volle dubbele alliteratievers, het korte verspaar slechts het oneven alliteratievers voortzet, daar het tweede vers in het paar eene slechts geringe variatie toelatende metrische herhaling van het eerste is. De geschiedenis van het rijmvers laat zich dan in hoofdtrekken uit de bronnen aflezen. Wij leerden een stadium kennen, waarop het vers nog twee maten heeft, maar waar accentverplaatsingen een regulleering bewerkt hebben, waarbij de omvang van iedere maat binnen eene bepaalde quantiteit gebracht wordt, wier meest normale waarde vier syllaben is. Het aantal optacten is toegenomen, het aantal syllaben in den optact is gereduceerd. De beweging in het vers is door de accentverplaatsing eenigszins stroef en dikwijls onnatuurlijk geworden. Het vers, dat op deze wijze ontstond, ligt ten grond aan het Georgslied, waarin de belangrijkste nieuwe acquisitie deze is, dat het taalmateriaal zich beter naar het schema heeft leeren voegen, dat woordgroepen gebruikt zijn, wier natuurlijke accentuatie

met het nieuwe schema niet of weinig in strijd zijn. Ofschoon het eindrijm heerscht, is de alliteratie bewaard en wordt voortreffelijk aangewend. De optact is streng tot ééne syllabe beperkt. Uit hetzelfde stroeve vers, dat aan G. voorafgaat, ontstaat het vers van Offrid. De ontwikkeling is nu op den vroeger ingeslagen weg een heel eind voortgegaan. Het aantal optacten is opnieuw sterk toegenomen; het aantal syllaben in den optact is meestal één, maar kan ook twee of drie zijn. De moeilijkheid met de stroeve maat is opgelost door deeling van de maat in tweeën, waardoor het vers vier zelfstandige icten krijgt, van welke de eerste nu, wanneer dat noodig is, op eene syllabe kan vallen. die grammatisch ver beneden de tweede staat. Toch brengt het rhythmisch gevoel mee, dat de eerste en derde ictus rhythmisch de voornaamste zijn, zoodat, wanneer soms de tweede sterk boven den derden betoond wordt, — vooral in gevallen waar de vierde nog zwakker is, — een onnatuurlijke betoning ontstaat, die nog in het mhd. wel veel voorkomt, maar toch de taal geweld aandoet (*wérbĕ̀nulèn*). De alliteratie komt nog veel voor maar is toch belangrijk afgenomen, zoowel wat het aantal als wat het gewicht der gevallen betreft.

De verdeeling der beide maten van het vers in tweeën heeft plaats gehad, toen verspaar en Nibelungenvers nog gevoeld werden als formaties van gelijken oorsprong en gelijken aard. Het ligt voor de hand, dat de verandering bij beide soorten van verzen door dichters uit denzelfden kring tot stand is gebracht.

Er is dus een gemeenschappelijke ontwikkeling van Nibelungenvers en verspaar, die er op wijst, dat tijd en plaats voor het ontstaan van beide niet ver uiteen kunnen liggen. Daar nu het Nibelungenvers een Noordduitsche schepping is, volgt reeds hieruit, dat hetzelfde voor het verspaar geldt. Dit was reeds te vermoeden op grond van de omstandigheid, dat het alliteratievers, waaruit het rijmvers ontstaan is, in Duitschland niet anders dan in het Noorden gebloeid heeft. Voor Zuid-Duitschland een alliteratievers aan te nemen, alleen om

daaruit het rijmvers te kunnen afleiden, zou weer zijn een vooropstellen van hetgeen men wil bewijzen. Eene hypothese omtrent een alliteratievers, waarin het verschil tusschen even en oneven vers was opgeheven, waaruit dan weer de gelijkheid der verzen in het verspaar zou moeten verklaard worden, zou ook weer van niet bekende grootheden uitgaan, — in het eenige allitereerende Hoogduitsche gedicht Mûspilli zijn de oneven en even verzen *niet* gelijk, — en bovendien over het hoofd zien, dat de gelijkheid der beide verzen uit de behoeften van het rijm voldoende verklaard wordt, terwijl er geen aanleiding te vinden zou zijn voor een dergelijke gelijkmaking in het alliteratievers en ook niets wijst zelfs op een begin van ontwikkeling in die richting.

Hetgeen hier over de herkomst van het korte rijmvers gezegd is, wordt bevestigd door de eigenaardige verhouding, waarin het Otfridvers tot het Georgvers staat. Het is ons gebleken, dat het Georgvers wel niet de directe bron van het Otfridvers is, maar toch zeer kort daarbij staat, dat het Otfridvers van een vers stamt, waaruit het Georgvers door een of twee wel belangrijke maar niet diep in de structuur ingrijpende verbeteringen is ontstaan. Ook dit wijst naar Noord-Duitschland. Want er kan geen twijfel aan zijn, dat de zeer talrijke Nederduitsche eigenaardigheden in G. uit het origineel stammen, terwijl de hd. bijzonderheden aan den opteekenaar te wijten zijn. Het gedicht is overgeleverd in een Otfridhandschrift, waarschijnlijk dus door een Opperfrankischen schrijver. Dat de Nederduitsche eigenaardigheden echt zijn, blijkt ten overvloede uit metrische bijzonderheden die wij reeds ontmoetten; de vorm *sprekenten* (vs. 20) staat metrisch en syntactisch parallel met *sehenten* (19) tegenover *gangenten*, *hôrenten* in de daarbij behoorende even verzen; *sprekenten* heeft dus korte stamsyllabe. Door het stafrijm leerden wij de vormen *hringe* en *huasso* kennen. Interessant is het verschijnsel, dat sommige woorden regelmatig in ndd. vorm staan; het heet altijd *mikil*, altijd *rîke*, daarentegen *ding* en *thing*, *uuéz* en *ueiz*. Verbeteringen in hd. geest zijn $sb_{o}^{u}nen$ (met *u* bijgeschreven), $magih_{e}^{c}$ (voor *manig*),

waar *h* zeker de spirans *g* beteekent; vgl. ook *suh*$^{k}_{g}$*er*. De brave Wisolf, die het gedicht met een *ihn* [1]) *nequeo* afbreekt, heeft het in ndd. vorm gekend, — dat getuigen tallooze spellingen, — maar zijn slechte herinnering en zijn eigen hd. dialect [2]) hebben hem het wonderlijk taalmengsel doen opschrijven, dat in het hs. overgeleverd is.

De ndd. eigenaardigheden in G. behoeven niet Saksisch te zijn; het gedicht kan zeer goed van den Rijn stammen. Maar het is ook dan een schakel naar het land, vanwaar het vers volgens alle gegevens zijn oorsprong nam.

---

[1]) *ihn*, maar in den tekst bijna regelmatig *ihk* (vgl. *sihk*, *sikh*).

[2]) Eer dit dan schrijversgewoonten, want de erbarmelijke spelling toont, dat hij een slecht schrijver was.

SCHEMATA.

Georg.

Schematiseering als rijmverzen.

Oneven verzen.

a. Verzen zonder optact.

1.	◡́ × × | ⊥ ×	vs. 53	som	1
2.	⊥ × × | ⊥ ×	„ 14. 50	„	2
3.	◡́ × × × | ⊥ ×	„ 2	„	1
4.	⊥ × × × | ⊥ ×	„ 1. 6. 11. 24. 25. 26. 27. 38. 58	„	9
5.	⊥ × × × × | ⊥ ×	vs. 3. 8. 13. 57	„	4
6.	⊥ × | ◡́ × ×	„ 30. 36. 45	„	3
7.	⊥ × × | ◡́ × ×	„ 17	„	1
8.	◡́ × × × | ◡́ × ×	„ 10	„	1
9.	⊥ × × × × | ◡́ × ×	„ 49	„	1
10.	◡́ × × × | ⊥ × ×	„ 42	„	1
11.	⊥ × × × | ⊥ × ×	„ 9. 35. 44	„	3
			som	27

Uitgang.

⊥ × n°. 1 : 1
„ 2 : 2
„ 3 : 1
„ 4 : 9
„ 5 : 4
som 17

◡́ × × n°. 6 : 3
„ 7 : 1
„ 8 : 1
„ 9 : 1
som 6

⊥ × × n°. 10 : 1
„ 11 : 3
som 4

Eerste maat.

⊥ × n°. 6 : 3
som 3

◡́ × × n°. 1 : 1
som 1

⊥ × × n°. 2 : 2
„ 7 : 1
som 3

◡́ × × × n°. 3 : 1
„ 8 : 1
„ 10 : 1
som 3

⊥ × × × n°. 4 : 9
„ 11 : 3
som 12

⊥ × × × × n°. 5 : 4
„ 9 : 1
som 5

Uitgang.

⊥ ×	17
◡́ × ×	6
⊥ × ×	4
	27

Eerste maat.

⊥ ×	3
◡́ × ×	1
⊥ × ×	3
◡́ × × ×	3
⊥ × × ×	12
⊥ × × × ×	5
	27

b. Verzen met optact.

1.	× | ⊥ × × | ⊥ ×	vs. 15. 52	som 2
2.	× | ◡ × × × | ⊥ ×	„ 48	„ 1
3.	× | ⊥ × × × | ⊥ ×	„ 5. 7. 12. 16. 22. 32. 37. 39. 56	„ 9
4.	× | ⊥ × × | ◡ × ×	vs. 21	„ 1
5.	× | ⊥ × × × | ◡ × ×	„ 19. 20. 28. 34. 40. 41. 43. 47. 54. 55	„ 10
6.	× | ⊥ × × × × | ◡ × ×	vs. 51	„ 1
7.	× | ⊥ × | ⊥ × ×	„ 4	„ 1*
8.	× | ⊥ × × | ⊥ × ×	„ 23. 31	„ 2
9.	× | ⊥ × × × | ⊥ × ×	„ 33	„ 1
10.	× | ⊥ × × × × | ⊥ × ×	„ 59	„ 1
			som 29

Uitgang.

⊥ ×	12
◡ × ×	12
⊥ × ×	5
	29

Uitgang.

⊥ × n°. 1: 2
„ 2: 1
„ 3: 9
som 12

◡ × × n°. 4: 1
„ 5: 10
„ 6: 1
som 12

⊥ × × n°. 7: 1
„ 8: 2
„ 9: 1
„ 10: 1
5

Eerste maat.

Eerste maat.

⊥ ×	1
⊥ × ×	5
◡ × × ×	1
⊥ × × ×	20
⊥ × × × ×	2
	29

⊥ × n°. 7: 1
1

⊥ × × n°. 1: 2
„ 4: 1
„ 8: 2
5

◡ × × × n°. 2: 1
som 1

⊥ × × × n°. 3: 9
„ 5: 10
„ 9: 1
20

⊥ × × × × n°. 6: 1
„ 10: 1
2

Bij scansie als alliteratievers is het schema der volgende verzen, zooals hieronder wordt aangegeven.

vs. 2. onmogelijk vers.
„ 5. × \| ⊥ × \| ⊥ × × ×
„ 6. 11. 27. × × \| ◡ × \| ⊥ ×
„ 10. × × \| ⊥ × \| ◡ × ×
„ 13. × × × \| ◡ × × \| ⊥ ×
„ 23. 31 × × × × \| ⊥ × \| ⊥
„ 25. 26. 38. × × \| ⊥ × \| ⊥ ×
„ 30. 36. 45. × \| ⊥ × × \| ⊥

* Vs. 4 (n°. 7) is misschien onder n°. 1 te tellen; zie p. 207.

vs. 33. × | ⊥ × | ◡ × × ×
„ 40. ◡ × × × × | ◡ × ×
„ 47. × | ⊥ × × × × × | ⊥
„ 48. × × × × × | ⊥ | ⊥
„ 50. × | ⊥ × | ⊥ ×
„ 57. × × | ◡ × × | ⊥ ×

Optact hebben wel als alliteratievers, niet als rijmvers vs. 6. 11. 13. 25. 26. 27. 30. 36. 38. 50; wel als rijmvers, niet als alliteratievers vs. 40.

Even verzen.

a. Verzen zonder optact.

1.	⊥ × | ⊥ ×	vs.	11. 50	som 2
2.	◡ × × | ⊥ ×	„	4	„ 1
3.	⊥ × × | ⊥ ×	„	16. 21. 22. 25. 26. 32. 42. 46 47	„ 9
4.	◡ × × × | ⊥ ×	„	23. 31	„ 2
5.	⊥ × × × | ⊥ ×	„	13. 24. 37. 53. 56. 57	„ 6
6.	◡ × × × | ◡ × ×	„	7	„ 1
7.	⊥ × × × | ◡ × ×	„	39. 40	„ 2
8.	⊥ × × | ⊥ × ×	„	44	„ 1
9.	◡ × × × | ⊥ × ×	„	29, 35	„ 2
10.	⊥ × × × | ⊥ × ×	„	28. 34. 41. 43	„ 4
				som 30

Uitgang.

⊥ ×	20
◡ × ×	3
⊥ × ×	7
	30

Uitgang.

⊥ × n. 1 : 2
„ 2 : 1
„ 3 : 9
„ 4 : 2
„ 5 : 6
som 20

◡ × × n°. 6 : 1
„ 7 : 2
som 3

⊥ × × n°. 8 : 1
„ 9 : 2
„ 10 : 4
som 7

Eerste maat.

Eerste maat.

⊥ ×	2
◡ × ×	1
⊥ × ×	10
◡ × × ×	5
⊥ × × ×	12
	30

⊥ × n°. 1 : 2
som 2

◡ × × n°. 2 : 1
som 1

⊥ × × n°. 3 : 9
„ 8 : 1
som 10

◡ × × × n°. 4 : 2
„ 6 : 1
„ 9 : 2
som 5

⊥ × × × n°. 5 : 6
„ 7 : 2
„ 10 : 4
som 12

b. Verzen met optact.

Uitgang.

⊥ ×	16
◡ × ×	8
⊥ × ×	4
	28

1.	× | ◡ × × | ⊥ ×	vs. 54	som 1
2.	× | ⊥ × × | ⊥ ×	„ 15	„ 1
3.	× | ◡ × × × | ⊥ ×	„ 1. 2. 3. 12. 51	„ 5
4.	× | ⊥ × × × | ⊥ ×	„ 5. 6. 8. 27. 33. 38. 52. 59	„ 8
5.	× | ⊥ × × × × | ⊥ ×	vs. 58	„ 1
6.	× | ⊥ × × | ◡ × ×	„ 55	„ 1
7.	× | ◡ × × × | ◡ × ×	„ 14	„ 1
8.	× | ⊥ × × × | ◡ × ×	„ 10. 18. 36. 45	„ 4
9.	× × | ⊥ × × × | ◡ × ×	„ 10. 49	„ 2
10.	× | ⊥ × | ⊥ × ×	„ 19. 20	„ 2
11.	× | ◡ × × × | ⊥ × ×	„ 48	„ 1
12.	× | ⊥ × × × | ⊥ × ×	„ 9	„ 1
			som 28

Uitgang.

⊥ ×	n°. 1 : 1
	„ 2 : 1
	„ 3 : 5
	„ 4 : 8
	„ 5 : 1
	som 16
◡ × ×	n°. 6 : 1
	„ 7 : 1
	„ 8 : 4
	„ 9 : 2
	som 8
⊥ × ×	n°. 10 : 2
	„ 11 : 1
	„ 12 : 1
	som 4

Eerste maat.

Eerste maat.

⊥ ×	2
◡ × ×	1
⊥ × ×	2
◡ × × ×	7
⊥ × × ×	15
⊥ × × × ×	1
	28

⊥ ×	n°. 10 : 2
	som 2
◡ × ×	n°. 1 : 1
	som 1
⊥ × ×	n°. 2 : 1
	„ 6 : 1
	som 2
◡ × × ×	n°. 3 : 5
	„ 7 : 1
	„ 11 : 1
	som 7

⊥ × × ×	n°. 4 : 8
	„ 8 : 4
	„ 9 : 2
	„ 12 : 1
	som 15
⊥ × × × ×	n°. 5 : 1
	som 1

Bij scansie als alliteratievers is het schema der volgende verzen, zooals hieronder wordt aangegeven.

vs. 4. ⏑́ × | ⊥ × ×
„ 5. × | ⊥ × | ⏑́ × × ×
„ 10. × × × | ⏑́ × | ⏑́ × ×
„ 12. 51. × × × | ⏑́ × | ⊥ ×
„ 14. × | ⏑́ × × × × × | ⊥
„ 24. × × | ⊥ × | ⊥ ×
„ 25. × | ⊥ × | ⊥ ×
„ 26. 32. × × | ⊥ | ⊥ ×
„ 29. 35. × × | ⏑́ × × × | ⊥
„ 30. 36. 45. × | ⊥ × × × × × | ⊥
„ 37. × × | ⊥ × | ⊥ ×
„ 39. × × | ⊥ × | ⏑́ × ×
„ 40. ⊥ × | ⏑́ × × × ×
„ 42. × × | ⊥ × | ⊥
„ 47. × × | ⊥ | ⏑́ ×
„ 53. × × | ⏑́ × | ⊥ ×
„ 54. × × × | ⊥ | ⊥ ×
„ 55. × × × × | ⏑́ × | ⊥

Optact hebben wel als alliteratievers, niet als rijmvers vs. 24. 25. 29. 32. 35. 37. 39. 42. 47. 53.

Otfrid I, 1, 1—100.

Schematiseering als alliteratievers.

Oneven verzen.

a. Verzen zonder Optact.

Uitgang.						
⊥ × 1	1.	⏑́ × × × × × × × | ⊥	vs. 5	som 1	Uitgang.	
⊥ 17	2.	⊥ × × | ⊥ ×	„ 70	„ 1	⊥ n°. 1 : 1	
⏑́ × × 2	3.	⏑́ × × × | ⊥ ×	„ 57. 78 (?)	„ 2	som 1	
20	4.	⊥ × × × | ⊥ ×	„ 6. 23. 35. 37. 49. 53. 63. 77. 90. 100	„ 10	⊥ × n°. 2 : 1	
	5.	⏑́ × × × × | ⊥ ×	„ 33	„ 1	„ 3 : 2	
	6.	⊥ × × × × | ⊥ ×	„ 43. 93. 97	„ 3	„ 4 : 10	
	7.	⊥ × × | ⏑́ × ×	„ 42	„ 1	„ 5 : 1	
	8.	⊥ × × × | ⏑́ × ×	„ 87	„ 1	„ 6 : 3	
				som 20	som 17	
					⏑́ × × n°. 7 : 1	
					„ 8 : 1	
					som 2	

Eerste maat.

Eerste maat.

⊥ × ×	2
◡ × × ×	2
⊥ × × ×	11
◡ × × × ×	1
⊥ × × × ×	3
◡ × × × × × × ×	1
	20

⊥ × × n°. 2 : 1
„ 7 : 1
som 2

◡ × × × n°. 3 : 2
som 2

⊥ × × × n°. 4 : 10
„ 8 : 1
som 11

◡ × × × × n°. 5 : 1
som 1

⊥ × × × × n°. 6 : 3
som 3

◡ × × × × × × × n°. 1 : 1
som 1

b. Verzen met Optact.

1.	× × | ⊥ × × | ⊥	vs. 7. 28	som 2
2.	× × × | ⊥ × × | ⊥	„ 30. 48. 99	„ 3
3.	× × × | ⊥ × × × | ⊥	„ 16. 44. 57	„ 3
4.	× | ◡ × × × × | ⊥	„ 52	„ 1
5.	× × | ⊥ | ⊥ ×	„ 73. 95	„ 2
6.	× × × | ⊥ | ⊥ ×	„ 29	„ 1
7.	× × × × | ⊥ | ⊥ ×	„ 40	„ 1
8.	× × | ◡ × | ⊥ ×	„ 45. 67. 75	„ 3
9.	× × × | ◡ × | ⊥ ×	„ 59	„ 1
10.	× × | ⊥ × | ⊥ ×	„ 19. 20	„ 2
11.	× × × | ⊥ × | ⊥ ×	„ 2. 3. 50	„ 3
12.	× | ◡ × × | ⊥ ×	„ 39. 71	„ 2
13.	× | ⊥ × × | ⊥ ×	„ 25. 64. 65. 66. 79. 92	„ 6
14.	× | ◡ × × × | ⊥ ×	„ 36. 38. 54. 68. 72. 74. 84. 94	„ 8
15.	× | ⊥ × × × | ⊥ ×	„ 1. 4. 8. 10. 12. 13. 14. 15. 17. 18. 21. 22. 24. 26. 27. 31. 32. 41. 55. 58. 61. 62. 81. 82. 83. 86. 88. 98	„ 28
16.	× × | ⊥ × × × | ⊥ ×	vs. 34. 76. 85. 96	„ 4
17.	× | ◡ × × × × | ⊥ ×	„ 47	„ 1
18.	× | ⊥ × × × × | ⊥ ×	„ 11	„ 1
19.	× × × | ⊥ | ◡ × ×	„ 80	„ 1
20.	× × × | ◡ × | ◡ × ×	„ 46	„ 1
21.	× × × | ⊥ × | ◡ × ×	„ 9	„ 1
22.	× | ⊥ × × × | ◡ × ×	„ 51. 60. 90	„ 3
23.	× | ◡ × × × × | ◡ × ×	„ 89	„ 1
24.	× | ⊥ × | ◡ × × × ×	„ 69	„ 1
			80

Uitgang.

⊥	n°. 1—4 :	9
⊥ ×	„ 5—18 :	63
◡ × ×	„ 19—23 :	7
◡ × × × ×	„ 24 :	1
		80

Eerste maat.

⊥ n°. 5 : 2
„ 6 : 1
„ 7 : 1
„ 19 : 1
som 5

⊥ × n°. 10 : 2
„ 11 : 3
„ 21 : 1
„ 24 : 1
som 7

⊥ × × n°. 1 : 2
„ 2 : 3
„ 13 : 6
som 11

◡ × n°. 8 : 3
„ 9 : 1
„ 20 : 1
som 5

◡ × × n°. 12 : 2
som 2

◡ × × × n°. 14 : 8
som 8

⊥ × × × n°. 3 : 3
„ 15 : 28
„ 16 : 4
„ 22 : 3
som 38

◡ × × × × n°. 4 : 1
„ 17 : 1
„ 23 : 1
som 3

⊥ × × × × n°. 18 : 1
som 1

Bij scansie als viermatig rijmvers gaat de optact verloren in vs. 7. 19. 20. 28. 39. 67. 73. 75. 95, d.i. in 9 verzen en krijgen nieuwen optact vs. 5. 43. 93. 97, d.i. 4 verzen.

Even verzen.

a. Verzen zonder Optact.

1.	⊥ × × | ⊥ ×	vs. 69. 70	som	2
2.	◡ × × × | ⊥ ×	„ 11. 71. 83	„	3
3.	⊥ × × × | ⊥ ×	„ 5. 26. 33. 45. 67. 72. 95	„	7
4.	⊥ × × × × | ◡ × ×	vs. 80	„	1
5.	⊥ × | ⊥ × ×	„ 3	„	1
			som	14

Uitgang.

⊥ ×	n°. 1—3	:	12
◡ × ×	„ 4	:	1
⊥ × ×	„ 5	:	1
			14

Eerste maat.

⊥ × n°. 5 : 1
som 1

◡ × × × n°. 2 : 3
som 3

⊥ × × × × n°. 4 : 1
1

⊥ × × n°. 1 : 2
som 2

⊥ × × × n°. 3 : 7
som 7

b. Verzen met Optact.

1.	× × × × | ⊥ | ⊥	vs. 86	som	1
2.	× × | ⊥ × × | ⊥	„ 16. 52	„	2
3.	× × × | ⊥ × × | ⊥	„ 30	„	1
4.	× × | ◡ × × × | ⊥	„ 99	„	1
5.	× × × | ⊥ × × × | ⊥	„ 87	„	1
6.	× | ⊥ × × × × | ⊥	„ 44. 48. 65	„	3
7.	× × | ⊥ | ⊥ ×	„ 28. 49	„	2
8.	× × × | ⊥ | ⊥ ×	„ 4. 59. 66. 77. 85	„	5
9.	× × | ◡ × | ⊥ ×	„ 15. 53	„	2
10.	× × × | ◡ × | ⊥ ×	„ 2. 58. 62. 63. 64	„	5
11.	× × × × | ◡ × | ⊥ ×	„ 94	„	1
12.	× × | ⊥ × | ⊥ ×	„ 91	„	1
13.	× × × | ⊥ × | ⊥ ×	„ 24. 38. 56. 68. 79. 88. 90. 96. 98	„	9
14.	× × × × | ⊥ × | ⊥ ×	„ 100	„	1
15.	× | ◡ × × | ⊥ ×	„ 34. 81	„	2
16.	× | ⊥ × × | ⊥ ×	„ 12. 36. 96	„	3
17.	× × | ⊥ × × | ⊥ ×	„ 6. 22	„	2

Uitgang.

⊥	n°. 1—6	:	9
⊥ ×	„ 7—23	:	68
◡ × ×	„ 24—26	:	6
⊥ × ×	„ 27—29	:	3
			86

18.	× | ⏑́ × × × | –́ ×	vs.	8. 10. 35. 43. 61. 73. 93	som 7
19.	× | –́ × × × | –́ ×	„	13. 14. 17. 18. 19. 20. 21. 23. 25. 27. 29. 31. 32. 37. 39. 41. 47. 54. 74. 76. 78. 82. 97	„ 23
20.	× × | –́ × × × | –́ ×	„	40. 55	„ 2
21.	× × × | –́ × × × | –́ ×	„	50	„ 1
22.	× | ⏑́ × × × × | –́ ×	„	1	„ 1
23.	× × | ⏑́ × × × × | –́ ×	„	84	„ 1
24.	× | –́ × × | ⏑́ × ×	„	7	„ 1
25.	× | ⏑́ × × × | ⏑́ × ×	„	42	„ 1
26.	× | –́ × × × | ⏑́ × ×	„	46. 51. 60. 89.	„ 4
27.	× × × | –́ × | –́ × ×	„	9	„ 1
28.	× | ⏑́ × × × | –́ × ×	„	75	„ 1
29.	× × | –́ × × × | –́ × ×	„	57	„ 1
				som 86

Eerste maat.

Eerste maat.

- –́ 8
- ⏑́ × 8
- –́ × 12
- ⏑́ × × 2
- –́ × × 9
- ⏑́ × × × 10
- –́ × × × 32
- ⏑́ × × × × 2
- –́ × × × × 3
- 86

–́ n°. 1 1
„ 7 : 2
„ 8 : 5
som 8

⏑́ × n°. 9 : 2
„ 10 : 5
„ 11 : 1
som 8

–́ × n°. 12 : 1
„ 13 : 9
„ 14 : 1
„ 27 : 1
som 12

⏑́ × × n°. 15 : 2
som 2

–́ × × n°. 2 : 2
„ 3 : 1
„ 16 : 3
„ 17 : 2
„ 24 : 1
som 9

⏑́ × × × n°. 4 : 1
„ 18 : 7
„ 25 : 1
„ 28 : 1
som 10

–́ × × × n°. 5 : 1
„ 19 : 23
„ 20 : 2
„ 21 : 1
„ 26 : 4
„ 29 : 1
som 32

⏑́ × × × × n°. 22 : 1
„ 23 : 1
som 2

–́ × × × × n°. 6 : 3
som 3

Bij scansie als viermatig rijmvers en volgens de aanwijzingen van Otfrid gaat de optact verloren in vs. 15, 16, 28, 30, 49, 52, 53, 59, 68, 86, 91, 99, d. i. 12 verzen, en krijgt nieuwen optact vs. 80.

ALLITERATIE.

Georgslied.

1. *Over twee verzen.*

Vs. 1. *mâle—mikilemo*. 2. *fone—folko*; *marke—mikilemo*. 3. *hringe—hevîgemo*. 5. *uuerelt—keuuan*. 8. *uuolton—uuolta*; *inen—ern*. 9. *herte—hôrter*; *Georigen—guot*. 10. *al—er*. 11. *selbo—sancte*. 13. *imo—engila*. 15. *er—imbiz*. 16. *uuorhte—uuâre*. (17. *digita—druhtin*). 18. *druhtin—digita*. 20. *tumben—touben*. 21. *sûl—sâr*; *êr—iâr—ûz*. 22. *uuorhte—uuâre*. 24. *uuolo—uunder*. 25. *er—ein*; *Gôrio—goukelâri*. 26. *hiezen—hiezen*. 27. *hiezen—harto—huasso*; *slahen—suerto*. 28. 34. 43. *ale(wâr)—ûf*; *uuéz—uuâr*; *daz—dhâr*. (29. *dâr—dâr*, vgl. 35). 30. *dhie—dhrâte*. 33. *ih—iu—in*. 34 zie 28. 35. *dâr—dâr*. 37. *hiez—hiez*; *fâhen—fillen*. 39. *in—er*. 41. *begonten—(umbe-)kân—Gorien*; *umbekân—ûferstân*. 42. *teta—tuot*. 43. zie 28. 44. *ûf—ûz*. (46?). 47. *hiez—hiez*. 48. *kebet—betamo*. 50. *selbo—sancte*. 51. *kamero—chuninginno*. 52. *begonter—begonta*. 53. (*Elossan-*)*dria—dogelika*. 54. *îlta—iro*. 55. *iro—iâr*. 56. *êuuon—éuuon—ist*. 57. zie 11. 50. 58. *ûf—Abollin(us)*. 59. *uper—abcrunt*.

2. *Over één vers.*

Vs. 6. *crâbo* (d.i. *grâbo*)—*Georio*. 7. *inen—alla*. 12. *karekâre*. 14. *er—ine*. 38. *man—muillen*. 40. *mikil—menige*. 36. 45. *file—fram*. 58. *huob—hant*. 59. *hellehunt*.

Otfrid.

1. *Over twee verzen.*

Vs. 5. *dâtun—duam—wîsduam*. 9. *thiu—then*. 11. *mag—managero*. 12. *namon—ginennen*. 13. *Romani—machont*. 18.

dihta—drahta. 21. *filu—fuazi.* 22. *lengi—gilustlichaz.* 23. *sie—sillaba.* 24. *sies—só—suachent.* 25. *zîti—zallun.* 26. *ana—io.* 27. *yrfurbent—filu.* 28. *selb—sînaz.* 29. *selbun—sie.* 32. *îlit—io.* 33. *wanana—biwankon.* 34. *biginnen—gotes.* 43. *wola—wolles.* 44. *wirken—wolles; duam—duan.* 45. *îl—allo.* 47. *gotes—gangan.* 49. *thaz—theso.* 50. *girustes—girestes.* 51. *sagetun—sîne.* 54. *allaz—ouh.* 58. *wiht—wir.* 59. *sint—sama—selb.* 64. *snelle—sint.* 68. *ehtin—unsen.* 73. *fastmuate—managemo.* 75. *filu—fianton; redie—zirrettinne.* 77. *lint—lant.* 78. *iro—io.* 79. *alle—untarfalle.* 84. *filu—forahten.* 85. *thiot—thes—thiu.* 87. *alawár—wár.* 88. *sibbu—slahtu.* 90. *hanton—herten.* 91. *theru—thaz.* 93. *in—iro.* 94. *niheine—heime.* 95. *odo—erd—ander.* 98. *niheinan—heilan.* 99. *ubar—al—io.*

2. *Over één vers.*

Vs. 1. *filu—flîze.* 10. *wol—firwestin.* 10. *lesan—gilusti.* 16. *ist—al.* 17. *lust—lîbe.* 52. *ih—al.* 57. *einen—ungimah.* 60. *tharf—thaz.* 62. *sind—saman.* 65. *warun—giwon.* 67. *filu—feizit.* 72. *lesent—lante.* 76. *eigun—ubar.* 80. *weiz—worahtu.* 80. *eigun—iro.* 83. *sie iz—suerton* (!).

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den NOVEMBER 1917.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, V. D. SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, DE GROOT, BREDIUS, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, VÜRTHEIM, VAN GELDER, KERN, JUYNBOLL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is van den Heer Symons, die verhinderd is de vergadering bij te wonen, een schrijven, waarbij hij aanbiedt voor de bibliotheek der Akademie eene door hem opgemaakte lijst van geschriften van wijlen het medelid der Akademie Van Helten, ingeleid door een kort herinneringswoord, overgedrukt uit het Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen. Dit geschrift wordt met erkentelijkheid aanvaard.

Van de Universiteit van Lemberg is ontvangen een missive berichtende, dat wegens de tijdsomstandigheden het eerste eeuwfeest dezer Universiteit slechts in eigen kring is herdacht. Bij deze missive is een inventaris van het archief der Universiteit gevoegd.

Aan de Universiteit van Lemberg zal een gelukwensch en dankbetuiging worden gezonden.

Van den Heer v. Ronkel, correspondent der Afdeeling, is bericht ingekomen, dat hij, bij het eindigen van zijn verlof als O.-I. ambtenaar op 1 Nov. zijn verblijf hier te lande voortzettend, ingevolge de bepalingen van het reglement defungeert als correspondent der Afdeeling.

Voor het certamen Hoeufftianum zijn ingekomen de volgende twee gedichten:

Fatum Austriae onder het motto *veteris vestigia flammae*, en *Pax*: motto *Et erit opus iustitiae pax.*

Hierna verkrijgt de Heer Verdam het woord voor zijne mededeeling over de etymologie van enkele middeleeuwsche woorden.

De heer Verdam bespreekt den oorsprong en de geschiedenis van verschillende middelnederlandsche woorden, voor een deel in nieuwe teksten gevonden. Het merkwaardigste is het tot heden geheel onbekende werkwoord *gletemen*, dat voor den dag gekomen is uit een medisch hs. te Parijs, op welks toelichting en uitgave onlangs een student te Leiden is gepromoveerd: daarin is een oude kennis uit het Gotisch wedergevonden, n.l. het nauw verwante *glitmunjan*. Een ander interessant woord is gevonden in de door de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsch Recht uitgegeven Bergen-op-Zoomsche rechtsbronnen uit de middeleeuwen, n.l. *eeuwen*. Het woord, dat bij Kiliaen geboekt staat in de beteekenis „iemand voeren", in welken zin het ook voorkomt in den Liesveldtschen Bijbel, was in het Middelnederlandsch nog niet aangetroffen. Het komt aldaar voor verbonden met het zinverwante *etten*, in de beteekenis *weiden*, waardoor tevens de reeds bekende woorden *eeuwsel* en *eeuwselinc* worden verklaard. Het woord is ook daarom merkwaardig, omdat het tot heden alleen uit het oudnoorsch bekend is.

Niet minder merkwaardig is het zeldzame znw. *vormeknie*, dat slechts op twee plaatsen gevonden is, en de beteekenis *volle neef* heeft. Als term ter uitdrukking van verwantschaps-

betrekkingen is *knie* in verschillende ogerm. talen, ook in het Mnl. bekend (vgl. ndl. *evenknie*), maar *vorme* was tot heden onverklaard. Het is de oudgerm. superlatief *forma* (in het Ags., Oud-saksisch en het Ofri. bestaande; got. *fruma*).

Spreker handelt verder over de woorden *vorewaerde* en *voreboech*. Over het eerste, om aan te toonen dat het een andere vorm is van *voorwoorde*, zooals ook Kiliaen zegt. Waarschijnlijk is het het meervoud van *voorwaert* (*voorwort*; *waert* komt herhaaldelijk als bijvorm van *wort* voor); het is niet ongewoon dat een meervoud tot een nieuw enkelvoud wordt. Doch het is ook mogelijk dat op den vorm van het woord van invloed is geweest een znw. *waerde* in de beteekenis van lat. „cautio". Dat de oorsprong evenwel daarin niet moet worden gezocht, bewijzen 1°. de mnl. vormen en 2°. het feit, dat in het mnd. en mhd. *vorwort* juist dezelfde beteekenissen heeft als het mnl.-ndl. *voorwaarde*.

Het andere woord, *voreboech*, was tot heden een crux, niet omdat het in zijn oorsprong in één zijner beteekenissen „borstriem van een paard" onduidelijk was, maar omdat men niet kon begrijpen, hoe hetzelfde woord ook de beteekenis kon hebben van „buitenwerken eener vesting" en „voorgeborchte der hel". Daarom nam men maar stilzwijgend aan, dat het woord in deze beteekenis eene vervorming zou zijn van *voreborch*. Een nader onderzoek brengt aan het licht, dat de beide uiteenloopende beteekenissen aan hetzelfde woord kunnen eigen zijn. Men vergelijke slechts *singel* „buikriem" en „buitenwal", ndl. *gordel*, in zijne verschillende opvattingen; zoom in „zoom van een bosch" en de oudere en jongere beteekenissen van lat. *ora* en vooral van lat. *limbus*, „strook, belegsel, gordel, zoom", dat in de middeleeuwen en nog heden in het Fransche *limbes* de beteekenis heeft van „het voorgeborchte der hel". In deze zelfde opvatting is in het mnl. ook voreboech en enkele vervormingen in gewoon gebruik, en men ziet dus, dat de eene beteekenis zich geleidelijk uit de andere heeft ontwikkeld.

De Voorzitter zegt den spreker dank voor zijne mededeeling die in verkorten vorm in het procés-verbaal zal worden opgenomen.

Naar aanleiding van het gesprokene heeft een uitgebreide gedachtewisseling plaats tusschen de Heeren Te Winkel, Kern, Van Ginneken, Boer en den Spreker, zoowel over de beteekenis en de oudere vormen van het woord voorwaerde, als over de afleiding van voreboech, waarbij ook de geschiedenis der beteekenis van het woord limbus ter sprake komt, en de spreker aanleiding vindt om zijne mededeeling op enkele punten toe te lichten.

Hierna verkrijgt de heer Hesseling het woord tot het houden zijner mededeeling over Nieuwe Grieksche lijkzangen.

Het woord miròloji beteekent noch etymologisch noch naar den inhoud „klaaglied", maar „lijkzang", lied waarin van de moira des doode gesproken wordt. Naast zulke lijkzangen van individueelen inhoud bestaan er ook, onder denzelfden naam, liederen van algemeeneren aard, die op vele plaatsen in den ritus zijn opgenomen. Zij bevatten soms sporen van zeer oude voorstellingen. Spreker behandelt zulk een miroloji, opgeteekend op 't eiland Cephalonia; hij betoogt dat het onsamenhangende en tegenstrijdige van den inhoud schijn is, dat integendeel bij een juist begrip van de voorstelling die het volksgeloof zich vormt van het sterven, het gedicht aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Door vergelijking van hetgeen primitieve volken als de Toradja's op Celebes, Australische en Amerikaansche stammen in soortgelijke omstandigheden doen en zeggen, licht hij de beteekenis van den inhoud toe.

De Voorzitter zegt den Spreker dank, die zijne mededeeling afstaat voor de verslagen en mededeelingen. Eene korte gedachtenis tusschen den heer Vürtheim en Spreker volgt op deze voordracht, betreffende den dialoogvorm der miroloji en de gevolgtrekkingen die men uit dien vorm zou kunnen maken.

Bij de hierna gehouden rondvraag deelt de heer Te Winkel mede, dat hij, in den loop dezer maand den zeventigjarigen leeftijd bereikende, overgaat tot de rustende Leden.

Hierop wordt de vergadering gesloten.

ENKELE OPMERKINGEN OVER NIEUWGRIEKSE LIJKZANGEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

D. C. HESSELING.

Het Griekse woord *μοιρολόγι* wordt in de lexica veelal vertaald met „klaaglied", „Klagelied", „complainte en vers", „lamentation" enz., maar die termen zijn niet in overeenstemming met de etymologie van het woord en zij geven ook geen juiste omschrijving van het begrip. [1]) Men heeft bij het weergeven van de Griekse uitdrukking gedacht aan *μύρομαι*, „tranen storten, weeklagen" en schreef het substantief dan ook gewoonlik met *υ*, doch John Schmitt heeft duidelik aangetoond, dat het werkwoord *μοιρολογῶ*, „het lot van iemand verhalen", de oorsprong is van het zelfstandig naamwoord. [2]) De analogie van woorden op —*λόγι(ον)*, waarbij dat tweede deel bijna tot een suffix is verbleekt (vgl. *κομπολόγι*, knopensnoer, *ἡμερολόγι*, almanak enz.) heeft m. i. daarbij medegewerkt. De bijvormen *μοιριολόγι*, *μοιριολογῶ* zou men met meer recht met een *υ* kunnen spellen, daar hier ongetwijfeld vèrwarring met woorden als *μυριανάθεμα*, *μυριοπαρακαλῶ*, *μυριευχαριστῶ*, en andere soortgelijke emfatiese uitdrukkingen een faktor van betekenis is geweest.

Een miroloji spreekt dus over de *μοῖρα*, het lot van de overledene; het wordt gezongen of liever geneuried door de

[1]) Beter is in 't Frans „chant funèbre" en in 't Engels „dirge", uitdrukkingen o.a. door Pernot en Lawson gebruikt.

[2]) *Indogerm. Forschungen* XII (1901), blz. 6—13.

vrouwelike nabestaanden en heeft uit den aard der zaak een droef, klagend karakter. Maar dat klagen is toch iets secondairs, ja er zijn miroloja waarin de klacht over het afsterven onderdrukt wordt bij het vermelden van het roemrijke leven. In het tijdschrift *Laographia* (IV, blz. 1—11) heeft Polites in 1913 enige miroloja gepubliceerd die opgetekend zijn uit de mond van een paar eenvoudige vrouwen uit de Maina, waarin tijdens de Balkanoorlog van 1912 deze al of niet authentieke afstammelingen der Spartanen Venizelos, toen gelijk tans de meest bewonderde held van het Griekse volk, verheerliken en hun zonen gelukkig prijzen die voor het vaderland zijn gesneuveld. Een der liederen eindigt met een aansporing tot de vrouwen om elke avond hun kinderen tot de H. Maagd te laten bidden, dat zij de grote staatsman op de konferentie te Londen kracht geve en dat St. Michiel hem ter zijde moge staan, „want de mensen daar — d. w. z. de Westerlingen — zijn sterk en vol onrecht". Zulke afwijkingen van 't onderwerp zijn bij dergelijke improvisaties zeer gewoon, evenals bij de Italiaanse *voceri* (lett. ontboezemingen), al verlangt men dat de dode vóór alles herdacht wordt; op Chios is het gebruikelik dat men met hem begint, daarna kan allerlei vermeld worden. [1]).

Wij weten te weinig van de θρῆνοι der oude Grieken om te kunnen zeggen of in de Oudheid de lijkzangen van het volk dit zelfde karakter droegen. De θρῆνοι van Pindarus, waarvan fragmenten ons door Plutarchus en andere schrijvers zijn overgeleverd, spreken vooral van de vergelding die na de dood goeden en bozen wacht, doch er is hier een dichter aan 't woord wiens godsdienstige overtuiging wel niet 't geloof van de grote menigte zal hebben weergegeven. De klachten bij Hektor's lijk in het laatste boek van de Ilias gelijken meer op Nieuwgriekse lijkzangen; misschien liggen aan deze schone, zeer individuele uitingen van smart volksliederen ten grondslag in de trant der hedendaagse miroloja.

[1]) Kanellakis, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, Athene 1890, blz. 336.

Naast de miroloja die een partikulier en daardoor steeds wisselend karakter hebben, staan echter ook andere die algemener zijn van inhoud en nauw verbonden met het ritueel der begrafenis. Improvisaties kan men ze nauweliks noemen; zij weerklinken bij een bepaalde handeling en hun oorspronkelike betekenis is stellig ook voor de zangeressen verduisterd door dat zij in de ritus zijn opgenomen. Het is te begrijpen dat men in deze liederen voorstellingen aantreft die tot een zeer, zeer ver verleden behoren.

Een voorbeeld geeft het onderstaande gedicht dat, met vele varianten in de vorm, zowel in de Peloponnesus als op de eilanden (Ioniese en Cycladen) en waarschijnlik ook elders, gehoord wordt. Ik volg hier de redaktie die opgetekend werd door B. Schmidt op 't eiland Cephalonia (*Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder*, Leipzig 1877, blz. 157, 255); men zie ook Polites, *'Εκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Athene 1914, blz. 208 en 299, waar nog andere versies vermeld worden.

— Εὐτοῦ ποῦ 'εκίνησες νὰ πᾶς στ' ἀγύρικο ταξίδι,
Στὸ Θεὸν σ' ὁρκίζω νὰ μοῦ πῇς, πότε νὰ σὲ προσμένω,
Νὰ ῥίξω ῥόδα στὴν αὐλή, τραντάφυλλα στὴμ πόρτα,
Νὰ φτειάσω γιόμα νὰ γευτῇς καὶ δεῖπνο νὰ δειπνήσῃς,
Νὰ στρώσω καὶ τὴν κλίνη σου, νὰ πέσῃς νὰ πλαγιάσῃς.
— Ἂ φτειάσῃς γιόμα, γέψου το, καὶ δεῖπνο, δείπνησέ το,
Κὶ ἂ στρώσῃς καὶ τὴν κλίνη μου, πέσε, κοιμήσου ἀπάνω.
Κὶ ἐγὼ πάγω στὴ μαύρη γῆς, στ' ἀραχνιασμένο χῶμα
Κὶ ἔχω τὴ γῆς γιὰ πάπλωμα, τὸ χῶμα γιὰ σεντόνι,
Καὶ γεύομαι τὸν κουρνιαχτό, δειπνάω ἀπὸ τὸ χῶμα,
Καὶ πίνω τ' ὡραιοστάλαχτο τσῆ πλάκας τὸ φαρμάκι.
— Ἂν ἀπεφάσισες νὰ πᾶς νὰ μὴν ματαγυρίσῃς,
Ἄνοιξε τὰ ματάκια σου κ' ἰδὲς μιὰ μπάντα κὶ ἄλλη
Κὶ ἄφσε ὑγιὰ στὸ σπίτι σου κ' ὑγιὰ στοὺς ἐδικούς σου,
Καὶ σήκω, πάρε, μίσεψε, σηκώσου, πάρε, φεύγα,
Πριτὰ σοῦ σύρουν θυμιατό, σὲ ψάλλουν οἱ παπάδες,
Πριτὰ σὲ περιλάβουνε τσῆ γῆς οἱ κλερονόμοι.

Zie hier de vertaling: „Gij die U opgemaakt hebt om de reis te gaan waarvan men niet terugkeert, ik bezweer U bij God mij te zeggen wanneer ik U terug verwacht, om rozen te strooien op het erf, hagerozen aan de deur, om een middagmaal te maken dat gij het eet, een avondmaaltijd opdat gij die gebruikt, om Uw bed te spreien opdat gij U te ruste kunt leggen. — Indien gij een middagmaal maakt, eet het zelf, een avondmaaltijd, gebruik die zelf, en indien gij ook mijn bed spreidt, ga er zelf op liggen slapen. Ik ga naar de zwarte aarde, naar de grond vol spinnewebben; de aarde heb ik tot deken, de grond tot lijkkleed; stof is mijn middagmaal, mijn avondeten is de grond en ik drink het bittere vocht van de zerk dat schoon neerdruppelt. — Indien gij besloten zijt te gaan, om niet weder te keren [1]), open Uw ogen en zie naar rechts en naar links [2]), neem afscheid [3]) van Uw huis en van Uw verwanten en op! ga, vertrek, maak U op en ga weg [4]), voordat de priesters wierook over U zwaaien en hun zangen over U uitstorten, voordat zij die de aarde tot hun deel hebben U aanvatten".

Het gedichtje is een dialoog; een vrouw spreekt met haar gestorven man, een moeder met haar kind of een zuster met haar broeder. De Grieken hebben hun dramatiese aanleg behouden en zij tonen in hun volkskunst hun voorliefde voor de dialoogvorm, tot in hun spreekwoorden, al hebben zij ook

---

[1]) Ik volg de interpunktie van Schmidt en de opvatting die daarmee samenhangt, daar deze opvatting overeenkomt met het taalgevoel der tegenwoordige Grieken. Maar men kan zich ook denken dat oorspronkelik een rust volgde na *ματαγυρίσῃς*. Dan wordt de vertaling: „indien gij besloten zijt te gaan, zo keer niet weder". Zulk een interpunktie zou de verklaring die ik straks van het gedicht zal geven, ongetwijfeld versterken.

[2]) *Banda* is eèn aan 't Italiaans ontleende scheepsterm, eig. de zijde van een schip, dus er staat letterlik: „zie naar stuurboord en bakboord".

[3]) *Ἄφσε ὑγιά* is tans niet anders dan „afscheid nemen", maar de oorspronkelike betekenis „gezondheid aan iemand laten", schemert door in dit gedicht.

[4]) De zes Griekse woorden, ook *φεύγα*, betekenen hetzelfde: vertrekken.

sedert vele eeuwen geen drama meer in de gewone betekenis van het woord.

Oppervlakkig beschouwd schijnt het miroloji vol tegenspraak. Ik bedoel niet de tegenstrijdigheid tussen de woorden *de reis waarvan men niet terugkeert* (iter.... unde negant redire quemquam) en de vraag wanneer de gestorvene terug zal komen. Zulk een inkonsekwentie hindert het volk niet bij 't gebruik van een geijkt epitheton; bovendien hebben andere versies een uitdrukking die onze logica volkomen bevredigt: *στὸ μακρινὸ ταξίδι*, de verre reis. De moeilikheid is gelegen in de tegenstelling tussen het verlangen van de vrouw om haar geliefde terug te zien en hem te onthalen, en de hartstochtelike, vijfmaal herhaalde vermaning aan 't einde om vrijwillig weg te gaan en weg te blijven, voor dwang gebruikt wordt. Toch heeft men ten onrechte aan verwarring of aan gedachteloos samenvoegen van verschillende stukken geloofd. De verklaring van het gedicht kan men uit het Griekse volksgeloof geven en bevestigen door vergelijking met gebruiken van andere, nog op primitiever standpunt staande volken.

Naar het Griekse volksgeloof is het sterven een reis die de overgang tot een andere groep betekent. Men geeft aan de dode nieuwe klederen mee, vooral nieuw schoeisel [1]); zij die kort te voren bloedverwanten of vrienden verloren hebben, dragen hem op hun groeten over te brengen aan hun afgestorvenen; men betreurt hem oprecht, kust de dode en verheerlikt zijn verdiensten, men wijdt hem goede gaven (*κόλλυβα*) ook na zijn dood en bij zijn verscheiden legt men een muntstuk of een scherf met vrome inscriptie als IXNK (*'Ιησοῦς Χριστὸς νικᾷ*) op zijn mond, opdat geen boze geest er in sluipe [1]), in één woord men doet alles waartoe de liefde

---

[1]) Dat gebruik is niet alleen in zwang op 't platte land of onder minder ontwikkelden; in 1899 zag ik het o. a. te Athene toegepast bij de begrafenis van een hoogleraar.

[1]) Kanellakis, *o. l.* blz. 339. De opvatting dat het muntstukje bedoeld was als veergeld voor Charon is vermoedelik niet de oudste en is in elk geval reeds vroeg uit het volksgeloof verdwenen. Zie J. C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, Cambridge 1910, blz. 405.

drijft, — maar dat neemt niet weg dat men de scheiding absoluut wenst. Wanneer men in de Griekse dorpen van Macedonië aan 't begrafenismaal uitroept: *οἱ πεθαμέν' μὲ τσοὶ πεθαμέν' κ' οἱ ζουντανοὶ μὲ τσοὶ ζουντανοί* („de doden bij de doden en de levenden bij de levenden", Abbott *o. l.* blz. 203), dan kan dat bij sommigen de uiting van onverschillige levenslust zijn, oorspronkelik was het meer. Men is bang voor het terugkeren, want een „revenant" is een vampyr die bloed begeert[1] om nogmaals het volle leven te kunnen genieten, of wel die een van zijn verwanten mee zal willen nemen naar zijn nieuwe omgeving. Vandaar dat het in sommige streken als een slecht voorteken beschouwd wordt indien op 't gelaat van de dode een glimlach te zien is; *θὰ τραβήξῃ κὶ ἄλλον*, zegt men, „hij zal iemand meeslepen" (Abbott, blz. 199).

Daarom stelt men de doode voor een keus: blijf bij ons of ga voor goed [1]). Dat is de eigenlike inhoud van ons miroloji; een plechtige scheiding wordt uitgesproken. In sommige versies zegt de dode: „ik ga naar de bergen en naar de bron der Verlochening" (*θὰ πάω στῆς Ἄρνης τὰ βουνά, στῆς Ἀρνεσιᾶς τὴ βρύση*, Polites, *o. l.* p. 208) „waar de moeder haar kind en het kind zijn moeder verlochent, waar man en vrouw elkander niet meer kennen en niet meer samenkomen"; in een Chioties miroloji (Kanellakis, *o. l.* blz. 343) zegt een moeder dat „haar kind opgesloten is in het land der vergetelheid, waar de ouders niet meer tot haar kinderen spreken". Volgens deze voorstelling is alle herinnering aan het leven op aarde in het schimmenrijk verdwenen; die 't nauwst waren verbonden zijn voor elkander vreemden geworden. Evenmin als bij de klassieke opvatting van de Lethe is hier echter konsekwentie of algemeenheid van geloof te vinden.

Van gewicht is het te weten wanneer het hier behandelde miroloji wordt gezongen. Dat geschiedt wanneer het lijk uit

---

[1]) Zou 't plechtig bij name roepen van de dode, bij vele volken in gebruik, niet oorspronkelik dezelfde strekking hebben? Vgl. A. J. Wensinck, *Some Semitic rites of mourning and religion* (Verh. Kon. Akad. Nieuwe Reeks, XVIII, I, Amsterdam 1917, blz. 24—30).

't sterfhuis wordt weggedragen. De lijkdragers (*οἱ σηκωτάδες*, lett. de opheffers; cf. Kanellakis, *o. l.* blz. 338, Polites, *o. l.* blz. 207) beuren de lijkbaar op. Straks zullen de priesters door hun wierook en hun liturgie aan de dode wijding geven, of, naar oudere, heidense voorstelling de gemeenschap afscheiden met het aardse leven. Degenen die het lijk zullen opbeuren en wegdragen vertegenwoordigen de gemeenschap der levenden, die de aarde, niet het Schimmenrijk, tot hun deel hebben. Voordat door de macht van de handelingen der priesters de dode genoodzaakt wordt te vertrekken, moge hij zich vrijwillig verwijderen.

In verschillende beschrijvingen van het begrafenisceremonieel bij primitieve volken treft men merkwaardige overeenkomst met het hier meegedeelde aan. In het werk der heren Adriani en Kruyt over *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes* (3 dln., Batavia 1912—1914), wordt een geheel hoofdstuk gewijd aan *Het afsnijden der gemeenschap* (II, blz. 95 en vlg.). Ik citeer enkele zinnen: „Bij sommigen bestaat de gewoonte om als een gehuwde begraven wordt, de echtscheiding uit te spreken voordat de kist het huis wordt uitgedragen. Men hakt dan een stuk rotan op de kist door, waarbij die persoon uitroept: Uw gehuwd zijn is afgesneden, uwe betrekking op de kinderen is afgesneden. Ga heen en kijk niet meer naar hen om... Niet alleen de betrekking tot de leden van het eigen gezin, ook die tot de bloedverwanten wordt afgesneden (blz. 95, 96). Gaat de stoet andere huizen voorbij, dan werpt men uit die huizen asch naar het Westen toe, roepende: „Ga weg, en kijk niet meer naar ons om..." Met asch denkt men der ziel het terugkeeren te bemoeilijken, door haar de oogen te verblinden. Wanneer de kist in het graf is gelaten of op de stelling is geplaatst, heeft soms de echtscheiding plaats gelijk die boven is beschreven. Ook tikt de voorganger op het dak van het lijkehuisje en roept: „O, N. N., ga gij maar vooruit, roep ons niet, want wij hebben het nog goed hier. Ga gij naar uw vader, moeder en familieleden (die reeds overleden zijn) en plant alvast pisang en suikerriet voor ons" (blz. 97, 98; vergelijk ook *o. l.* I, blz. 380).

Even duidelike analoga vindt men bij L. Lévy-Brühl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Parijs, 1812, blz. 365 en vlg. Ook hier zal het voldoende zijn enkele zinnen aan te halen. „A ce moment (de tijd n.l. die verloopt tussen de lijkceremonieën en de eigenlike teraardebestelling), la participation du mort avec son groupe social est suspendue plutôt que vraiment rompue. On croit, ou l'on veut croire, que rien n'est irréparable et qu'elle peut encore se rétablir comme auparavant (blz. 364)." Maar als de dode niet spoedig terugkeert, dan komen andere gevoelens, gevoelens van vrees boven. „Le mort se trouve dans un état pénible pour lui, et dangereux pour les autres, qui craignent désormais son contact. Puisqu'il n'est plus partie intégrante du groupe, semblable aux autres, il faut qu'il s'éloigne. Ce sentiment s'exprime souvent de la façon la plus naïve et la plus vive. Quand un homme est mourant, ses amis lui apportent de la nourriture, et ils lui disent: Sois bon; si tu nous quittes, quitte-nous tout à fait (blz. 365)." Bij een volkstam op de Philippijnen zingt men: „Maintenant tu es mort... Nous t'avons donné tout ce qui t'est nécessaire et fait les préparatifs convenables pour l'enterrement. Ne viens chercher aucun de tes parents ou de tes amis (blz. 365)." Lévy-Bruhl geeft nog andere volkomen gelijke voorbeelden, ontleend aan de zeden van Australiese en Amerikaanse volken. Een Mexikaanse weduwe b.v. zegt wenende, dat, nu haar man vertrokken is en niet langer bij haar wil blijven, hij niet meer terug mag komen om haar, haar kinderen of iemand anders te verschrikken of mede te nemen. Hij late allen met vrede (blz. 366).

Ik meen dat de aangegeven vergelijking, die zeker door vele soortgelijke voorbeelden gemakkelik zou kunnen worden uitgebreid, opnieuw bewijst hoe vast ook in Griekenland oude voorstellingen van dood en leven geworteld blijven, ondanks lange eeuwen van filosofiese beschaving en Kristelik geloof.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10en DECEMBER 1917.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter, W. H. VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, DE LOUTER, TE WINKEL, SYMONS, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, KLUYVER, BLOK, CALAND, HEIJMANS, HESSELING, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, COLENBRANDER, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, VÜRTHEIM, VAN GELDER, KERN, JUYNBOLL, VOGEL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris. Voorts de Correspondenten ADRIANI en KROM en van de Natuurkundige Afdeeling de Heeren VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KORTEWEG, LORENTZ en ZEEMAN.

Bij ontstentenis van den Voorzitter wegens ongesteldheid wordt de vergadering gepresideerd door den Onder-Voorzitter, den Heer Boissevain.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Nadat door den Secretaris de familieleden van wijlen den Heer H. Kern zijn binnengeleid heet de Voorzitter deze met

een kort woord van hulde aan de nagenachtenis van den overleden oud-voorzitter der afdeeling welkom en geeft het woord aan den Heer Uhlenbeck die het Levensbericht van den Heer Kern voorleest.

De Voorzitter brengt namens de Vergadering den Heer Uhlenbeck dank voor zijnen arbeid en verzoekt den Secretaris den familieleden uitgeleide te doen.

Hierna geschiedt mededeeling van ingekomen prijsverzen voor het certamen Hoeufftianum, t. w. *Epistula novi mariti*, zonder motto; *De laude solitudinis*, motto: *Solitudo mihi paradisus; Diaboli adlocutio*, motto: *Tu nil invita facies dicesve Minerva*.

Vervolgens brengt de Heer J. H. Kern, mede uit naam van den Heer Uhlenbeck verslag uit over eene verhandeling van dr. F. Muller J.W.Zn., getiteld *Latijnsche woordverklaringen op semantisch-taalhistorischen grondslag*. De vergadering hecht hare goedkeuring aan de conclusie van het verslag, strekkende om de verhandeling uit te geven in de werken der Akademie.

Bij de rondvraag wordt door den Heer Molengraaff aangeboden en voor de bibliotheek met dank aanvaard het derde tot vijfde stuk van zijn *Leiddraad bij de beoefening van het Nederlandsch recht*.

De Heer Caland biedt ter opname in de Verslagen en Mededeelingen, eene verhandeling aan, getiteld: *„de ontdekkingsgeschiedenis van den Veda.”* Hij heeft daarin samengesteld een tot dusverre nagenoeg ongeschreven hoofdstuk uit de geschiedenis der Indische philologie. Daaruit blijkt hoe groote moeite het den Westerlingen gekost heeft betrouwbare inlichtingen over de heilige boeken der Hindoes te verwerven: niettegenstaande de krachtigste pogingen is het hun eerst in ’t begin der 19de eeuw gelukt, een duidelijke voorstelling te krijgen van wat de Veda is en wat hij inhoudt, en wel door de baanbrekende onderzoekingen van Colebrooke. Alle voorstellingen, die men zich vóór hem van den Veda heeft kunnen maken, waren ten eenen male valsch. Het is bekend, hoe o.a. ds. Abr.

Rogerius, die tusschen 1640—1650 door zijn zegsman Padmanābha overigens zoo goed is ingelicht geworden omtrent het Hindoeïsme, van den inhoud der vier Veda's een beschrijving geeft, die volstrekt met de feiten in tegenspraak is. Burnell meende, dat die gegevens ontleend waren aan de in 't Tamil vervatte hymnen der Visṇoeïeten. Evenwel is Burnell hier hoogstwaarschijnlijk in 't ongelijk geweest. In het werk van den Portugeeschen historicus do Couto (begin der 17e eeuw gepubliceerd) komt een tot dusverre aan de Westersche geleerden nagenoeg onbekend gebleven vrij uitvoerige beschrijving van den godsdienst der Hindoes voor (die door den Heer C. aan zijn verhandeling in vertaling is toegevoegd en zooveel doenlijk toegelicht), waarin een beschrijving van den inhoud der Veda's wordt aangetroffen, waarmede die van Rogerius haast letterlijk overeenstemt. Hoogstwaarschijnlijk werden deze inlichtingen aan do Couto verstrekt door Tamil sprekende Sivaïeten van Zuid-Indië, en het is zoo goed als zeker, dat Rogerius zijne beschrijving aan do Couto ontleend heeft. Ook omtrent een andere quaestie heeft Burnell een onjuist oordeel uitgesproken, waar hij op grond der in een bul van Paul Gregorius XV (1623) voorkomende woorden: „et generaliter ritus omnes et ceremoniae et preces, quae, ut fertur, Haiteres et Tandiae vocantur, prohibentur", besluit, dat de geestelijken te Rome in dien tijd al velerlei détails aangaande den Veda moeten hebben gekend, daar met Haiteres en Tandiae volgens Burnell zonder twijfel bedoeld zijn het *Aitareya* en het *Pāḍnya*-brāhmaṇa. Door de hulp der Paters Jesuïeten te Exaten is het intusschen gelukt, de juiste lezing dezer twee woorden vast te stellen, die luiden moet: *Gayteres* en *Sandiae*, hetwelk zonder eenigen twijfel beantwoordt aan Gāyatri en Sandhyā: *dit* immers zijn de ochtend- en avondgebeden der Hindoes. Een brāhmaṇa-tekst zou toch ook onmogelijk als een gebed kunnen worden aangeduid. Zoo worden de verschillende, bijna alle averechtsche voorstellingen, die de Westerlingen zich van den Veda gevormd hebben, in chronologische volgorde medegedeeld. Merkwaardig is hier o. a. de ervaring van Anguetil du Perron,

die, behalve om den Avesta aan de Westerlingen bekend te maken, ook den vurigen wensch koesterde de hand op den Veda te leggen. Het is hem echter niet gelukt ook deze boeken naar Europa te brengen, hoewel hij, curieus genoeg, in staat is geweest precies dat, wat hij zocht, te verwerven: hij *heeft* de Saṃhitā's der vier Veda's kunnen koopen, doch ze zich laten ontgaan door eigen onkunde. Aan 't slot zijner verhandeling bespreekt de schrijver de oorzaken, waardoor het den Westerling eerst zoo laat gelukt is, betrouwbare inlichtingen over de Veda's te verkrijgen. Twee feiten moeten daarvan als de oorzaak worden aangezien: ten eerste de angst der Brahmanen om den Veda te divulgeeren, hetgeen hun immers streng verboden is, maar ten tweede het feit, dat men veelal om inlichtingen aanklopte aan 't verkeerde adres: de zegslieden van do Couto en andere, Sivaïeten en Viṣṇoeïeten, wisten zelf niet beter en waren te goeder trouw, daar voor hen de Veda niets meer beteekent en door de Purāṇaleer vervangen is.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG

OVER EEN VERHANDELING VAN DEN HEER

Dr. F. MULLER Jzn.

Na overeenkomstig de hun gegeven opdracht een onderzoek te hebben ingesteld naar de wetenschappelijke waarde van Dr. F. Muller's verhandeling *Latijnsche woordverklaringen op semantisch-taalhistorischen grondslag*, hebben ondergeteekenden de eer het volgende onder de aandacht van de Koninklijke Akademie te brengen.

Eigenlijk hebben wij hier niet te doen met één verhandeling, maar veeleer met een reeks afzonderlijke studiën, die slechts door de aan alle gemeenschappelijke methode, een in hoofdzaak Duitsche methode, tot een soort van eenheid worden verbonden. In dit opzicht herinnert Dr. Muller's geschrift ons aan Osthoff's *Etymologische Parerga.*

Wij zeiden zooeven, dat de methode, door Dr. Muller gevolgd, in hoofdzaak Duitsch is. Nader zouden wij haar kunnen aanduiden als Leipzigsch-„junggrammatisch". Maar wij zouden Dr. Muller onrecht doen, indien wij over 't hoofd zagen, dat hij ook wel degelijk kennis heeft genomen van geheel andere stroomingen in de taalwetenschap dan de „junggrammatische", dat hij doordrongen is van het belang der zaken voor het nasporen van den oorsprong en de geschiedenis der woorden, dat hij de ijdelheid inziet van een zuiver formalistische taalstudie zonder zielkundigen achtergrond. Uit menige plaats van zijn geschrift blijkt duidelijk, dat hij b. v. zeer veel heeft geleerd uit de taalpsychologische werken van ons medelid van Ginneken. Ook de Fransche taalwetenschap is hem geenszins

onbekend, maar toch is de critische gereserveerdheid, die de school van de Saussure en Meillet kenmerkt, hem vreemd gebleven. Veeleer is hij een geestverwant van door Duitsche lectuur gevormde Zweedsche geleerden als Karl Ferdinand Johansson, Per Persson, Evald Lidén. De ondergeteekenden zouden niet gaarne de dikwijls vermetele gevolgtrekkingen van Dr. Muller voor hun rekening nemen, al meenen zij dat diens geschrift toch wel van nut kan zijn. Al mogen hun denkbeelden omtrent de grenzen van het bereikbare en bewijsbare aanmerkelijk verschillen van Dr. Muller's opvattingen dienaangaande, toch achten zij het zeer wel mogelijk, dat hun eigen scepticisme te ver gaat, en meenen, dat Dr. Muller's onversaagdheid, zijn „Mut zum Irren", daardoor niet aan banden mag worden gelegd. Te meer gunnen zij Dr. Muller zijn, zij het misschien te losbandige, vrijheid, omdat hij overal blijk geeft van uitgebreide en nauwkeurige kennis. In tegenstelling met de meeste woordverklaarders is hij tegelijk een degelijk philoloog en een veelzijdig taalgeleerde, evenzeer thuis in de studie van de Italische en Grieksche teksten als in de vergelijkende grammatica van den geheelen Indogermaanschen taalstam. Het is evenwel te betreuren, dat hij zijn gezichtskring ook niet buiten het Indogermaansch heeft trachten uit te breiden. Ondergeteekenden zijn van meening, dat eenige studie van niet-Indogermaansche talen, inzonderheid van talen, die door zoogenaamd-primitieve volken worden gesproken, in verband met algemeene volkenkunde, niet anders dan ten goede had kunnen komen aan de strengheid van zijn methode en de diepte van zijn inzicht.

Misschien zal Dr. Muller zich later ook in deze richting ontwikkelen. Wat hij ons voor het oogenblik heeft geleverd, is echter belangrijk genoeg om te worden opgenomen in de werken onzer Akademie. Al mochten zijn algemeene beginselen later soms blijken herziening te behoeven, in elk geval zal zijn nauwkeurige studie van tallooze bijzonderheden de etymologische wetenschap vooruit hebben gebracht. De ondergeteekenden mogen dan ook niet aarzelen om tot de publicatie

van Dr. Muller's geschrift in onze „Verhandelingen" te adviseeren. Alleen zouden zij den schrijver in overweging willen geven, zijn dikwijls onnoodig uitvoerige beschouwingen en mededeelingen hier en daar sterk te besnoeien en de opsomming van dingen, die in algemeen gebruikelijke handboeken en etymologische woordenboeken zijn te vinden, te schrappen of door een korte verwijzing te vervangen.

C. C. Uhlenbeck.
J. H. Kern.

DE ONTDEKKINGSGESCHIEDENIS VAN DEN VEDA.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. CALAND.

Langen tijd heeft over den Veda, het complex der heilige boeken van de Brahmanen, een zóó dichte sluier gelegen, dat sommigen zelfs twijfelden of die Veda wel in der daad bestond. De beantwoording van de vraag, op welke wijze die overoude teksten, zóó belangrijk uit een oogpunt van godsdienst- en taalwetenschap, aan ons Westerlingen zijn bekend en voor ons zijn toegankelijk geworden, vormt een uiterst leerzaam en interessant en tot op heden ongeschreven hoofdstuk [1]) uit de geschiedenis der Indische philologie, hetwelk ik mij voorgenomen heb hier te behandelen.

Talrijk zijn de dwaalbegrippen, die men zich over den aard dier gewijde boeken heeft gevormd. Ten einde duidelijk moge uitkomen, hoever van de waarheid te dezen opzichte men geweest is en hoe nabij men ze gekomen is in den loop der tijden, dient vooraf te gaan eene korte herinnering aan wat de Veda is.

Voor de verrichting dan van het offer, voornamelijk het Soma-offer, bezaten de Brahmanen van oudsher een gedétail-

[1]) Sinds eenige weken — ik had dit opstel reeds langeren tijd in portefeuille — was dit nog waar, doch sinds het verschijnen van Windisch' „Geschichte der Sanskrit-philologie" (in den Grundriss der Indo-ar. Philologie, 1917) kan niet meer van een „ongeschreven hoofdstuk" gesproken worden, daar Windisch ten deele dezelfde stof behandelt. Toch heb ik gemeend mijne verhandeling onverkort het licht te mogen doen zien.

leerden ritus, die met alles wat daarmee annex was op de meest zorgvuldige wijze werd bewaard en van geslacht op geslacht overgeleverd. De verzen en hymnen, bij die gelegenheid door den Hotṛ-priester en zijne acolythen te reciteeren, de gezangen door den Udgātṛ cum suis volgens bepaalde zangwijzen te zingen, de proza-formulieren, waarmede de Adhvaryu en de zijnen bijna iedere sacrale handeling en manipulatie begeleidden, vormen de oudste gedeelten van den Veda, respectievelijk den bundel der Ṛc's: de Ṛksaṃhitā, den bundel der Sāmans: de Sāmavedasaṃhitā met bijbehoorende gezangboeken, de Gāna's, en eindelijk den bundel der Yajūṃṣi: de Yajussaṃhitā. Dit is de driedeelige kanonieke Veda, het *traividyam*. Doch daarnaast bestaat er een vierde Veda: de Atharvavedasaṃhitā, die, oorspronkelijk geen rol vervullend bij het Vedische offer, eene collectie hymnen bevat ter bevordering van het stoffelijk welzijn en de gezondheid van het individu, doch ook ter bezwering en incantatie zijns persoonlijken vijands. Oorspronkelijk was deze Veda, die dus omvat wat wij de witte en de zwarte magie (*śānta* en *ghora*) zouden noemen, de eigendom van zeker soort van Brahmanen, die als huisprelaat, *purohita*, in dienst van een vorst of aanzienlijken kṣatriya stonden. Deze bundels of saṃhitā's zijn zonder twijfel de oudste stukken van den Veda. In tijd van ontstaan volgen die proza-teksten, de zoogenaamde brāhmaṇa's, waarin de strekking en verklaring gegeven en gemotiveerd wordt van den ritus en de daarbij aangewende verzen, gezangen en formulieren. De jongste gedeelten daarvan zijn de upaniṣad's, waarin de bespiegelingen van philosophisch-theosophischen aard omtrent het wezen van de al-ziel zijn neergelegd: de esoterische leer dus van den Vedischen godsdienst. De jongste soort der Vedische geschriften zijn de Vedāṅga's, „de ledematen des Veda", waarvan een der voornaamste is de tot een soort van aphorismen verwerkte kalpa of ritus. Deze sūtra's zijn in werkelijkheid niet veel anders dan excerpten uit de brāhmaṇa's: hun tijd van redactie is jonger, hun inhoud in hoofdzaak even oud. Daar die genoemde Vedāṅga's ook de astronomie, de meetkunde, de gram-

matica, de woordenverklaring en de metriek leeren, waarvan de kennis onmisbaar was eensdeels voor de verrichting van het offer, anderdeels voor het begrip en de correcte overlevering der „bundels", kan men in waarheid zeggen, dat Veda beteekent „het Weten", aangezien vrijwel alle wetenschap voor dien ouden tijd daarin vervat is.

De gegevens voor de geschiedenis der ontdekking van den Veda moeten uit de meest verschillende bronnen bijeen gegaard worden.

Nagenoeg niets leert men hieromtrent uit de berichten der klassieke auteurs. Als berustend op den Veda evenwel moet worden aangezien het door Megasthenes (ongeveer 302 v. Chr.) vermelde feit, dat de Indiërs het offerdier niet kelen, maar het verstikken, terwijl eenige eveneens door Megasthenes meegedeelde ceremoniën te verrichten aan de zwangere, en het voorschrift, dat voor de vrouw, die huwt, een span trekossen wordt gegeven, op de gṛhyasūtra's teruggaat, die men als de allerjongste uitloopers van den Veda mag beschouwen. Een Vedisch gebruik behelzen ook Megasthenes' woorden: „want wijn drinken zij niet, tenzij alleen bij 't offer". Met „wijn" is hier wel de *surā* bedoeld, die bij zekere offerplechtigheid, de sautrāmaṇī, wordt gedronken. Over den Veda leeren ons dus de klassieke bronnen zoo goed als niets.

Onze eigenlijke bronnen zijn de oude reisverhalen en landbeschrijvingen, de historie-werken, en de brieven, in de eerste plaats der Italianen en Portugeezen, daarna van de Franschen, Engelschen en Duitschers, en natuurlijk de opzettelijke beschrijvingen van den Indischen godsdienst, waarbij aan onze landgenooten voor den ouderen tijd zonder twijfel de eerepalm toekomt. De niet-Europeesche auteurs: de Perzische, Chineesche en Arabische, die eerst betrekkelijk laat ter kennisse van Europa kwamen, kunnen onvermeld blijven, aangezien ze geen schakel vormen in de ontdekkingsgeschiedenis van den Veda. Intusschen moge worden aangestipt, dat van deze auteurs de Arabische Schrijver en Geleerde Albērūnī, blijkens wat hij mededeelt in zijn in 1030 geschreven boek, een vrij juist

inzicht in den aard der Veda's had [1]), terwijl de Chinees Hiuen Tsiang, die in de 7e eeuw n. Chr. Indië bereisde, wel de namen der Veda's vermeldt, doch een ten eenen male onjuiste inhoudsopgave daarvan geeft.

Ofschoon er uit den tijd, voordat in 1498 de Portugeezen onder Vasco da Gama Indië bereikten, eenige narichten van beteekenis over de Hindoe's en hunne gebruiken ter kennis der Europeanen kwamen door den Italiaan Nicolo Conti (1ste helft der 15e eeuw), verneemt men meer uitvoerige berichten toch eerst na de vestiging der Portugeezen aldaar. Wánneer voor 't eerst de Veda met name door de Westersche schrijvers vermeldt wordt, is onmogelijk vast te stellen, en wel om de volgende reden. In de middeleeuwen trok een zeker tractaat: „de tribus impostoribus” zeer de aandacht. Van dit geschriftje van atheïstische strekking zijn zoowel de auteur als de tijd, waarin 't geschreven is, onbekend; de eerste bekende druk is van 1598, doch het is waarschijnlijk reeds in 1538 gepubliceerd geweest. In dit boekje nu treffen wij voor 't allereerst den naam Veda, of liever „Veda's” aan, en wel op een manier, dat men besluiten moet, dat de auteur niet alleen den enkelen naam er van gekend heeft, maar ook zekere mythen, die zich aan den Veda vastknoopen. De passage is gewichtig genoeg om haar in samenhang mede te deelen: „Komt gij aan met

---

[1]) Vermeldenswaard is eene plaats uit Abul Fazl's Ā'īn i Akbarī (geschr. 1590), vol. II, pag. 55, r. 21 der Text-editie van Blochmann: *brahman bamulāhaẓaï cahār bēd cahārgūnah ast, u har garūhī kitāb i ḫāṣ barḫwānd: rigbēd rā bīst gūnah, u jajarbēd rā haštād u šaš, u sām rā ba-hazār, u atharban rā bah-pañj*, d. w. z. „De Brahmaan is ten opzichte der vier Veda's viersoortig, en iedere groep leest (bestudeert, reciteert) zijn bizonder boek: den Ṛgveda op 20 manieren, den Yajurveda op 86, den Sāmaveda op 1000, den Atharvaveda op 5 manieren”. Blijkbaar wordt hier gedoeld op de *śākhā*'s, wier aantal gewoonlijk wordt aangegeven, voor den Ṛgveda: 5, voor den Yajurveda: 86, voor den Sāmaveda: 1000, voor den Atharvaveda: 9. Heel veel meer dan de namen der Veda's vermeldt echter Abul Fazl niet, slechts is merkwaardig de op pag. 114, r. 4 medegedeelde inhoudsopgave van den Veda: *vidhi*, *arthavāda*, *mantra* en *nāmadheya*, die, op *nāmadheya* na (wat mij duister is in dit verband), met de Indische traditie overeenstemt.

de geschriften van Moses, de Profeten en de Apostelen (nl. om te bewijzen dat er een God bestaat)? Dan verzet zich tegen u de Koran, die ze, op grond eener allerjongste onthulling, bedorven noemt, en de schrijver er van (nl. van den Koran) beroemt er zich op door goddelijke mirakelen de verdorven en krakeelende Christenen met den zwaarde te hebben vernietigd, gelijk Moses de heidenen. Met geweld immers heeft Mahomet (ze) aan zich onderworpen, met geweld heeft ook Moses Palaestina aan zich onderworpen, beide met machtige wonderwerken toegerust. En de volgelingen van dezen verzetten er zich tegen, evenals de Veda's en de verzamelde werken der Brachmanni van voor 1300 eeuwen, om van de Chineezen niet te spreken. Gij, die u hier in een hoekje van Europa tracht te verschuilen, telt dat alles niet en ontkent het. Nu goed, gij moet dat zelf maar weten. Met hetzelfde gemak immers achten zij niet op wat gij beweert. En wat zou 't einde der wonderen wezen, ter overtuiging der aardbewoners, als de wereld uit een schorpioen-ei bestond en (daaruit) voortgekomen ware, als de aarde op een stier-kop rustte, en de grondslagen van 't heelal uit de drie eerste boeken van den Veda bestonden, zoo niet de een of andere afgunstige Goden-zoon die drie eerste boeken hadde gestolen!"

Deze passage, waarvan de zin niet overal geheel duidelijk is, doet zien, dat de schrijver van het tractaat „de tribus impostoribus" nog iets meer van den Veda of de Veda's geweten heeft dan den enkelen naam, daar hij het getal der kanonieke Veda's, zijnde drie, kent, en toespeling maakt op eene der incarnaties van Viṣṇu, nl. die als Visch, in welke gedaante de god nederdaalde om den door den Asura Hayagrīva geroofden en naar de diepte der zee medegenomen Veda te herkrijgen. Zooals bekend is, wordt het tractaat o. a. toegeschreven aan Averroës (12de eeuw). Dit is in 't geheel niet onmogelijk, daar deze dan zijne gegevens kan hebben ontleend aan een Arabisch auteur [1]).

[1]) De aanduiding van cosmogonischen aard, dat de aarde gedacht wordt op een stierenkop te rusten, is in de eerste plaats Moslimschs,

Het vroegste Portugeesche bericht, dat iets bevat omtrent de Hindoes en hun godsdienst, vindt men in „het boek" (*il livro*) van Duarte Barbosa, die, in de jaren 1508—1509 zelf in Indië vertoefd hebbend, in 1516 zijn boek voltooide. Hier verneemt men voor 't eerst een en ander over het heilige snoer der Brahmanen, over hun drieëenheid, die uit de goden Berma, Besnu en Maçeru of Mayceremi (d. i. brahmā, viṣṇu, maheśvara) heet te bestaan; men leest er ook iets over de ceremonie, waardoor de jeugdige Brahmaan tot de studie van den Veda wordt toegelaten, bij welke gelegenheid den knaap op zijn zevende jaar een riem, twee vingers breed, wordt omgehangen van de huid van zeker dier, dat Barbosa *cresnamergam* [1]) noemt en waarin men zonder moeite het Skt. *kṛṣṇamṛga*, antilope, herkent [2]). Van de Veda's als zoodanig wordt nog niets vernomen; slechts leest men: „Deze Bramenes zijn wèl geletterd in hun afgoderij en hebben daarover vele boeken". Doch hier zullen veeleer de Purāṇa's bedoeld zijn.

---

vgl. Enc. of Rel. and Ethics, vol. IV pag. 174. b en Kircher, China illustrata (Amsterdam, 1663) pag. 190: „Wijders, hetgeen de geheimenissen der Saracenen van d'Aardkloot, op de hoorn van een os gevest, verhalen, dat zeggen de Brachmannen van de duizenthoofdige slang" (bedoeld is Śeṣa). Volgens Baldaeus (Afgoderije der O. I. Heijdenen, fol. 138) is deze overlevering ook die der Hindoes: „Zij beuzelen ook, dat de aarde op een osse staat, dewelke rustende, geschied het dat de aarde van den eenen osse-hoorn tot den anderen overgaat, dit zoude de aardt-bevingen veroorzaken". In den zelfden geest laat zich Pietro della Valle uit (Engelsche vert. Hakluyt 84, vol. I p. 87): „so that they think they have reason to say that Cows are the prop of the world, which perhaps they would signify by that Fable, common also to the Mahometans,... that the world is supported upon the horns of a cow". — Overigens geeft de auteur van het traktaat „de tribus impostoribus" iets verder (pag. 25) nog eene andere mededeeling van cosmogonischen aard: „...Indorum Bramines, qui pulchram filiam ex ovo natam mundum peperisse fabulantur". Iets dergelijks heb ik voorshands nog niet in de Epen of de Purāṇa's aangetroffen, vgl. echter Ā'īn i Akbarī, transl. by Jarret, vol. III, pag. 10—11.

[1]) Zoo is stellig te lezen voor *cressuamergan* der oude Engelsche vertaling, de Portug. tekst heeft *cryuamergam*.

[2]) Vgl. Āp. dhś. I 1. 19; 2. 33, doch vooral Baudh. gṛhs. V. 23: *ajinaṃ vāsaḥ sūtraṃ vā dvitīyaṃ yasya yad bhavati tena sa upavyayate.*

De Veda's worden voor 't eerst vermeld en behandeld in een werk, dat in 1600 te Lissabon gedrukt is: in Joam de Lucena's „Historia da Vida do Padre Francisco de Xavier e do que fizerão na India os mais Religiosos da Companhia de Jesu". Hier worden [1]), zonder dat het woord Veda genoemd wordt, de vier Veda's besproken en wordt hun inhoud kortelijk aangegeven. Het merkwaardige van dit bericht is, dat het nagenoeg woordelijk overeenstemt met een ander, dat het eerst in 1612 is gepubliceerd, en wel in Diogo do Couto's 5e Decada da Asia [2]). De overeenstemming is zóó nauwkeurig, dat men aan overname moet gelooven. Nu ligt het voor de hand aan te nemen, dat do Couto, wiens werk 16 jaar na dat van de Lucena verschenen is, aan den laatstgenoemde zijne gegevens heeft ontleend. Intusschen moet dit den aandachtigen lezer toch zeer onwaarschijnlijk voorkomen. Vooreerst maakt het bericht van den Portugeeschen Jesuïet den indruk van eene bekorting te zijn van dat van den historieschrijver; ten tweede heeft niet de Lucena maar wel do Couto in Indië, met name te Goa, vertoefd, en wel reeds 43 jaar voordat de Lucena's boek over Xavier gepubliceerd werd [3]). Do Couto had dus ruimschoots gelegenheid, zich in loco te laten inlichten. Hij verhaalt dan ook allerlei bizonderheden, die hij daarginds zelf heeft vernomen, en die, ook weer bekort, bij de Lucena worden teruggevonden [4]). Een en ander schijnt er op te wijzen, dat, al is do Couto's boek later in druk verschenen dan

[1]) Lib. II, Cap. XI, pag. 95, col. 1 en 2.

[2]) Decada V, livro 6, capitulo 3; in de Lissabonsche uitgave van 1780, deel 13 der geheele serie, pag. 23 en vlgg. In een Appendix vindt men de Nederlandsche vertaling van dit gewichtige stuk.

[3]) Dit blijkt uit op. cit. cap. 4 (pag. 41 van het boven aangegeven deel), waar hij zegt van Goa naar Chaul te hebben gereisd tijdens het onderkoningschap van Anton de Noronha; deze is tweemaal viso rey geweest: 1564—1568, en 1571—1573.

[4]) Teekenend is bijv. het verhaal van den rijken Banian, dien do Couto zelf te Chaul gekend heeft, die bij testament aan ieder der kerken van Chaul 30 parda's, maar aan het Ornithotrophium alleen er 4000 vermaakte. Datzelfde bij de Lucena pag. 100 a: Poucos annos ha, que na cidade de Chaul" etc.

dat van de Lucena, deze laatste toch, hoe dan ook, den inhoud ervan moet gekend hebben, hetgeen inderdaad mogelijk geweest is, daar do Couto zijne 5de decade reeds in 1597 afgesloten heeft. Het bericht dan van do Couto, bijna woordelijk overeenstemmend met dat van de Lucena, en van zeer groot gewicht voor de onderzoeking naar de ontdekkingsgeschiedenis van den Veda, luidt als volgt: „Zij (de Brahmanen) bezitten vele boeken, die daarover (nl. over hun godsdienst) handelen, in hun Latijn, hetwelk zij *Geredam* [1]) noemen, welke alles bevatten wat zij te gelooven hebben en al de ceremoniën, die zij moeten verrichten. Deze boeken, welker grondteksten zekere boeken zijn, die zij Veda's noemen, zijn verdeeld in lichamen, leden en gewichten [2]). Zij zijn in vier deelen verdeeld, en deze in 52 andere, op de volgende wijze: zes, die zij *Xastrá* (d. i. *śāstra*) noemen, welke de lichamen zijn; achttien, die zij *Puraná* (d. i. *purāṇa*) noemen, welke de leden zijn, en achtentwintig, die *Agamon* heeten, welke de gewrichten zijn. Het eerste deel van deze vier grondteksten handelt van de eerste oorzaak, de eerste materie, de Engelen, de zielen, de belooning van het goede en de bestraffing van het kwaad, het ontstaan der schepselen, hunne corruptie, wat de zonde is, hoe deze kan worden vergeven, en waardoor. Het tweede deel handelt van de Bestuurders, aan welke zij de heerschappij toeschrijven over alle dingen. Het derde handelt geheel van de zedeleer: van de raadgevingen, die tot deugd aansporen en de verplichting om de ondeugd te verafschuwen, en ook van het kloosterlijke en burgerlijke: het beschouwende en handelende leven. Het vierde deel handelt van de ceremoniën der tempels, van de offeranden en van hunne feesten; daaronder rekenen zij de bezwering, tooverij, waarzegging en de Magie, omdat ze zich met al deze dingen

[1]) Bij de Lucena „*Gerodam*". Bedoeld is natuurlijk Grantham. Ook Sonnerat gebruikt meermalen Grandam als synoniem voor Sanskrit. Eigenlijk duidt het woord het door de Tamils gebruikte schrift aan; de benaming *nāgarī* komt 't eerst bij della Valle voor.

[2]) *corpos membros articulos.*

zeer veel afgeven. Al deze boeken zijn geschreven in zeer hoogdravende verzen, pompeus van woorden,... ieder vers bevat 75 syllaben" [1]). Daarna behandelt do Couto, en deze nadere behandeling wordt niet door de Lucena gegeven, ieder van deze vier boeken, hun inhoud nader aangevend. Hier deel ik slechts het belangrijkste mede, om te doen uitkomen, wat de Veda's voor do Couto waren. „In het eerste, dat over de eerste oorzaak handelt, volgens de boeken, die zij hebben, geheeten: *Terum*, *Mandramole*, *Etrivaxigam* (dit zijn een soort korte samenvattingen hunner godgeleerdheid, die zij in de scholen onderwijzen) [2]) zeggen zij, dat die eerste oorzaak God is, dewelke een reine, onbelichaamde, oneindige geest is, vol van alle macht, alle weten, alle waarheid en die zich alom bevindt. Zij noemen hem *Xarves Zibarú* [3]), hetwelk wil zeggen: „Schepper van alles". Daarna wordt iets over de Engelen *Monixevarum* [4]) („Heiligen") medegedeeld, die driesoortig zijn: de volkomen reine, die den Goden tot dienaren strekken, de minder reine, uit welke de zielen voortkomen, en de laatsten onrein, welke als bewakers der onderwereld dienst doen. Na vrij uitvoerig over de zielsverhuizing te hebben gehandeld, spreekt do Couto vervolgens over het loon en de straf, over Hemel en Hel, en eindelijk over de zonde en door welke middelen men aan de gevolgen daarvan kan ontkomen. Die middelen zijn van vierderlei aard: bedevaarten naar de tempels, aalmoezen uitreiken aan de yogins, bouwen van tempels en dergelijke, vasten en offeranden. Dan wordt over het tweede deel gehandeld en iets medegedeeld over de Bestuurders met hunne echtgenooten: do Couto noemt er vijf, doch daarvan

---

[1]) Volgens de Lucena 72, en naar deze bron ook Jarricus (du Jarric), Thesaurus Rerum Indicarum (1615), vol. I, p. 66: „carmina haec iam inde a puero discunt, et magna animi voluptate decantant: quae quamvis a Graecis Latinisque numero syllabarum discrepent (singuli quippe septuaginta duas continent), sua tamen venere et gratia non carent".

[2]) Over deze titels zie beneden.

[3]) Zoo *Zibaru* onnauwkeurig voor *Zibanu* staat, zou Skt. *sarvajīvana* kunnen beantwoorden.

[4]) Skt. *munīśvara*.

worden slechts drie als goden vereerd; nl. Brahema, Bisnu en Rudra, samengevat onder het begrip *Maha Murte* [1]). Zoo wordt ook van het derde en vierde boek de hoofdinhoud medegedeeld [2]).

De indruk, dien de lektuur van dit stuk van do Couto's historiewerk maakt, is in de eerste plaats, dat hij voor een waarnemer van het eind der zestiende eeuw al heel wat van het Hindoeïsme heeft geweten. Doch aan den anderen kant staat men er in de hoogste mate verbaasd over, dat wat hij ons als de Veda's schildert, zoo volstrekt in strijd is met wat wij thans van die oude boeken weten. Slechts do Couto's inhoudsopgave van den vierden Veda, en wel niet geheel, doch alleen voorzoover de laatste woorden er van betreft, komt ongeveer overeen met den hoofdinhoud van den Atharvaveda, dien wij den vierden Veda kunnen noemen. Hoe is het nu te verklaren, zoo vraagt men zich af, dat do Couto's berichten in 't geheel niet overeenstemmen met de ons bekende feiten? Wie hebben hem deze vreemdsoortige inlichtingen verstrekt en uit welke bron kwamen die mededeelingen voort? Alvorens wij trachten een antwoord op deze vraag te geven, is het onvermijdelijk, na te gaan, wat de beschrijvers van den Indischen Godsdienst, die op do Couto gevolgd zijn, over deze stof ons berichten. En dan treft ons het volgende: Abraham Rogerius, die overigens door zijn zegsman Padmanābha zoo voortreffelijk is ingelicht geworden, geeft in zijn in 1651 verschenen „Open deure" [3]) eene mededeeling omtrent den inhoud der Veda's, welker namen, zoo ik mij niet vergis, door hem het allereerst worden aangegeven; doch deze inhoudsopgave wijkt evengoed als die van do Couto en de Lucena van de werkelijkheid af, en wel zóó, dat zijne schildering van den inhoud bijna woordelijk overeenstemt met de door do Couto gegevene. Bij hem wordt alleen in de schildering van den 4[den] Veda niet aange-

---

[1]) Blijkbaar Skt. *mahāmūrti* in den zin van *trimūrti*.
[2]) Zie Bijlage II.
[3]) Op pag. 21 der her-uitgave van de Linschoten-vereeniging.

troffen het eenige wat in do Couto's bericht nog juist is, nl. de magische strekking van dezen Veda. Een voortgezet onderzoek bracht het volgende aan den dag. In 1672 verscheen van de hand van een Karmeliet uit Siena, den Padre Vincenzo Maria, een boek: Il Viaggio all' Indie orientali. Ook hier [1]) is sprake van den Veda, en ook hier treft den lezer de groote overeenstemming in de inhoudsopgave der verschillende Veda's, die, hoewel hier enkele détails méér worden aangegeven, overigens geheel harmonieert met de beschrijving van de Lucena-do Couto: Vincenzo Maria's beschrijving staat, zou ik zeggen, nog iets dichter bij die van Lucena, dan bij die van do Couto [2]); de namen der Veda's heb ik niet in Maria's Viaggio aangetroffen. Ten slotte geeft ook Philippus Baldaeus, in zijne in 1672 verschenen: Afgoderije der oost-indische Heydenen, op twee plaatsen een korte inhoudsopgave van de vier boeken, waarvan de ééne [3]) blijkbaar door hem aan Rogerius ontleend is, de andere [4]) afwijkt, en niet overeenstemt met eenige tot dusverre gevonden bron, doch overigens eveneens geheel bezijden de waarheid is. Nu doet zich bij de beoordeeling der questie, hoe de onderlinge verhouding dezer vijf berichten is, groote moeilijkheid voor. Allereerst denkt men natuurlijk aan de mogelijkheid, dat de eene auteur den anderen eenvoudig naschrijft. Dit staat vast voor een der twee berichten van Baldaeus en het schijnt, zooals reeds is aangeduid, eveneens aannemelijk voor het bericht van de Lucena in betrekking tot dat van do Couto. Ook is er veel *vóór* te zeggen, dat de Karmeliet Vincenzo Maria het boek van den Jesuïet de Lucena gekend en zijne gegevens daaraan ontleend heeft, er een enkele bizonderheid, wellicht van eigen vinding, aan toe voegend; dat Vincenzo Maria ook Rogerius' Open deure, welk werk eerst in 1670 in 't Fransch vertaald werd, gekend en gebruikt heeft, is met het oog op het jaar, waarin 't boek van den Karmeliet

[1]) Op pag. 282 (libro III, cap. XI) der uitgave van 1683 (te Venezia).
[2]) Zie Bijlage I.
[3]) Op fol. 131 b.
[4]) Op fol. 44 b.

gedrukt werd, minder aannemelijk. Had hij Rogerius gekend, dan zou hij bovendien ook wel de namen der Veda's vermeld hebben. De vraag blijft dus nu nog over: moet men aannemen, dat Rogerius eveneens ontleend heeft, hetzij aan de Lucena, hetzij aan do Couto? In zijne bewoordingen komt Rogerius het dichtst bij do Couto, en Rogerius was voortreffelijk bekend met het Portugeesch, in welke taal hij immers ook zijne predikatiën te Paliacatta hield. Hoe voor de hand liggend nu ook deze laatste gissing schijnt, dat nl. Rogerius aan do Couto ontleend heeft, zoo is hier toch de grootste omzichtigheid geboden, daar er wellicht nog eene andere mogelijkheid bestaat. Om deze andere mogelijkheid in 't licht te stellen, moet ik terugkomen op do Couto's bericht aangaande den Veda. Men herinnert zich, dat deze auteur zegt, dat de Veda in vier deelen verdeeld is, en dat deze vier deelen 52 gedeelten bevatten: zes stukken, „die men Śāstra noemt'', hieronder zijn waarschijnlijk de zes Vedāṅga's te verstaan; „achtien, die men Purāṇa's noemt"; het Hindoeïsme kent werkelijk achtien hoofd-Purāṇa's, die het wel degelijk voor deelen van den Veda houdt, ofschoon wij weten, dat dit onjuist is; en ten slotte: achtentwintig stukken, Agamon geheeten. Deze laatste vermelding bevat eene vingerwijzing, in welke richting wij te zoeken hebben ter verklaring van die allervreemdste inhoudsopgave der Veda's door deze auteurs uit den vroegsten tijd. De Śivaïetische, Tamil sprekende Dravida's van Zuid-Indië bezitten namelijk 28 Āgama's, boeken oorspronkelijk in 't Sanskrit gesteld en wel in verzen (dit stemt ook overeen met do Couto's aangifte [1])), waarin de mystieke vereering van Śiva en zijne Śakti geleerd wordt. Het laat geen twijfel, dat dit de 28 „Agamon" genaamde stukken van do Couto zijn, en men heeft mitsdien eenigen grond te besluiten, dat dus ook de geheele voorstelling, die do Couto van de Veda's geeft, de leer is, die de Śivaïeten van Zuid-Indië volgen. In bizonder-

[1]) Omtrent de metra van 75 (volgens de Lucena van 72) syllaben ben ik niet in 't reine kunnen komen.

heden valt dit voorshands niet te bewijzen, omdat er van deze Āgama's tot dusverre slechts twee bekend gemaakt zijn in hoogst bezwaarlijk te benaderen publicaties [1]). Dat do Couto's gegevens ontleend zijn aan het Hindoeïsme van Zuid-Indië en wel bepaaldelijk het Śivaïsme, blijkt ook duidelijk uit de namen der geschriften, die hij noemt; immers met *Elrivaxigão* is zonder eenigen twijfel bedoeld het *Tiruvāśagam*, een in versmaat geschreven werk uit de 7de of 8ste eeuw na Chr., dat in hoog aanzien staat bij de Tamil Śivaïeten; zoo vermeldt do Couto ook hun „*Tivarum*", d. i. *Tevāram* of *Devāram*, die de Tamil Veda heet [2]), en hij heeft ook van den Kuṟṟal gehoord, waarvan hij niet den naam maar wel den auteur, Valuver (d. i. Tiru-vaḷḷuvar), vermeldt. Do Couto heeft dus zonder twijfel zijne gegevens te danken aan de Tamil sprekende zuidelijke Śivaïeten. Analoog nu aangaande hetgeen hier is aan den dag gelegd met betrekking tot de herkomst van do Couto's beschrijving van den inhoud der Veda's, is wat Burnell heeft opgemerkt [3]) over Rogerius' bericht, hetwelk volgens dien geleerde zou teruggaan op de Tamil Vaiṣṇava-hymnen, welke beweren den inhoud der Veda's aan te geven. Wanneer Burnell's verzekering juist is, dan moet het ons ten zeerste opvallen, dat die Viṣṇuïetische bronnen, waaruit Rogerius' bericht afkomstig zou zijn, met de Śivaïetische, waaraan do Couto de zijne ontleend heeft, zoo treffend overeenstemmen. Om deze zaak te doorgronden heb ik mij om hulp gewend tot Dr. F. W. Thomas, Chief Librarian to the India Office, en deze heeft de vriendelijkheid gehad over deze questie het advies te vragen van Prof. R. W. Fraser. Deze dan deelt mede, dat het boek,

---

[1]) Over de Āgama's in 't algemeen vgl. Crooke in Enc. of Rel. and Ethics, vol. V, pag. 25 b en vlgg., M. Williams, Brahmanism and Hindūism, pag. 89, en Sonnerat, vol. II, pag. 36: „Les Yagamons, qui sont au nombre de vingt-huit, ont été aussi composés d'après les Vedams. Ces livres traitent de diverses espèces de sacrifices, des circonstances où il faut les offrir, des prières qui conviennent aux différentes Divinités, et des présens dont on doit parer leurs autels".

[2]) Tamil-Engelsch woordenboek van Caldwell, s. v. *tēvāram*.

[3]) Indian Antiquary VIII (1878), pag. 98.

dat tegenwoordig bij de zuidelijke Tamil Vaiṣṇava's in even grooten roep van heiligheid als de Sanskrit Veda's staat [1]), een collectie van Tamil gedichten is, geheeten Nālāyira-prabandham. Deze collectie evenwel is nòch eene vertaling van den heiligen Veda der Indo-ariërs, nòch een expositie van zijn inhoud, doch veeleer van de twee groote epische gedichten en van de Purāṇa's. Burnell heeft zich dus vergist, en wel daardoor, omdat de Vaiṣṇava-ācārya's gedeelten van die Tamil hymnen aanmerken als de tegenhangers der Sanskrit Veda's en van hunne zes Vedāṅga's. De eenige conclusie, die dus mogelijk is omtrent de herkomst van Rogerius' bericht aangaande den inhoud der Veda's is deze: Padmanābha heeft hem slechts de namen verteld doch verder niets kunnen of willen mededeelen, en Rogerius heeft deze magere gegevens aangevuld door over te nemen wat hij òf in do Couto òf in de Lucena vond. Wáárop in laatste instantie do Couto's inhoudsopgave der Veda's berust, valt voorshands niet te zeggen, misschien zal dat kunnen worden vastgesteld, wanneer de Āgama's der Tamil-Śivaïeten bekend zullen geworden zijn.

Uit een en ander zien wij dus, dat men, al verkreeg men omtrent de Veda's geen juist inzicht, op het eind der 16de en aan 't begin der 17de eeuw al heel wat vernomen had over den Godsdienst der Hindoes. Vooral de Jesuïetische Zendelingen hebben veel merkwaardigs in hunne brieven medegedeeld. In een brief van het jaar 1559 wordt verhaald, hoe een bekeerde Brahmaan acht jaren besteed had aan 't overschrijven en redigeeren van verschillende heilige boeken der Hindoes; vooral van de 18 aan zekeren Veacus (bedoeld is blijkbaar Vyāsa) toegeschreven commentarii (dat zijn natuurlijk de Purāṇa's geweest) had hij grondige kennis [2]). Deze Brahmaan bracht nu des nachts die gansche boekenschat aan de Jesuïeten,

---

[1]) Vermeldenswaard is de mededeeling van Prof. Fraser, dat op de titelpagina van een werk, in 1870 door Narasiṃha Āchāri en Rangayya Taru uitgegeven, de Nālāyira-Prabandha beschreven wordt als *Sāma-veda-sāram*.

[2]) Epistolae Indicae, sec. ed. auctior, Lovanii 1566, pag. 228.

en wanneer Maffei in 1588 vermeldt [1]), dat hij in het bezit is van velerlei geschriften der Hindoes, door een onlangs bekeerden Brahmaan in het Portugeesch overgezet, dan waren dat zeker wel hoofdzakelijk de Purāṇa's. Verder blijkt uit een brief van 't jaar 1560 [2]), dat de Jesuïeten ook de Bhagavadgītā gekend hebben en daarover met een Yogin een zeer interessant dispuut houden. Niet minder gewichtig is een uitvoerige brief uit het jaar 1598 van de hand van Hieronymus Xavier [3]), waarin voor 't eerst een uitvoerige en vrij correcte beschrijving der avatāra's van Viṣṇu gegeven wordt. Ook de Portugeezen hebben veel van het Hindoeïsme geweten, doch vele hunner geschriften zijn òf verloren gegaan òf althans niet meer bereikbaar. Van den Veda verneemt men wederom in 't allereerste begin der 17de eeuw. Omstreeks 1606 trad namelijk als missionaris te Madura de bekende Jesuïet Roberto de' Nobili op. Om meer propaganda vooral onder de hoogere standen te maken, gedroeg hij zich geheel en al als een Saṃnyāsin, d. w. z. als een Brahmaan, die het vierde levensstadium, dat der wereldverzaking, heeft aanvaard. Hij leerde niet alleen grondig het Tamil, maar moet ook in 't Sanskrit welbedreven geweest zijn [4]). In een zijner brieven nu [5]), uit het jaar 1608, zegt de' Nobili, dat hij uit de geschriften der Brahmanen heeft opgemaakt, dat er eens vier wetboeken of „Vedams" onder hen van kracht waren geweest; drie daarvan zouden slechts door de Brahmanen onderwezen worden, dat van Vesmu, Brama en Rutren [6]), het vierde zou louter geestelijk van aard

[1]) J. P. Maffei, Historiarum Indicarum libri XVI, Col. Agr. 1590 (eerste editie te Florence uit 1588), pag. 58.

[2]) Epistolae Indicae, pag. 275, vgl. Dr. A. J. de Jong's heruitgave van Baldaeus, Inl. pag. XI.

[3]) De rebus Japonicis Indicis et Peruanis epistolae recentiores a Joanne Hayo... in librum unum coacervatae, Antwerpiae, Anno 1605, pag. 873.

[4]) Over de' Nobili's kennis van het Sanskrit vergel. men Bijlage III.

[5]) Bertrand, la Mission du Maduré, Paris 1848, vol. II, pag. 20, vergeleken met Jarricus, Thesaurus rerum Indicarum, Col. Agr. 1615, vol. III, pag. 295.

[6]) Vesmui (l. Vesnui), Bramae, Rubreni (l. Rutreni). Deze benamingen niet bij Bertrand, die geen Sanskrit kende en dus daarom ze zal hebben weggelaten.

geweest zijn en betrekking hebben op het heil der ziel; dit vierde boek zou deels met andere boeken hunner wet vermengd, deels geheel verloren gegaan zijn [1]), en niemand, hoe geleerd of heilig overigens, zou de traditie dezer wet kunnen voortzetten. Volgens alle geleerden is in hunne letterkundige overblijfselen overgeleverd, dat geen van die drie wetten tot iemands zieleheil kan bijdragen. Roberto de' Nobili trachtte nu de Christelijke leer ingang te doen vinden, door haar als dien vierden, verloren gegaanen Veda voor te stellen. Het is niet te verwonderen, dat dit optreden van de' Nobili en de zijnen aanstoot gaf. Een aanklacht werd tegen hem ingebracht, en de zaak werd voor den Heiligen Stoel gebracht. Het gevolg was eën allermerkwaardigste bul van Paus Gregorius XV uit 1623, waarvan de hoofdstrekking deze was, dat de gedragslijn der Jesuïeten in substantie werd goedgekeurd, doch met dien verstande, dat alle heidensche uiterlijkheden, tot dusverre door hen bij de bekeerlingen toegelaten, in den geest der Katholieke Kerk en met een andere strekking dan welke de Heidenen er aan gaven, mochten blijven bestaan [2]). Onder vele andere zaken, die doen zien in hoeverre men toen reeds kennis droeg van de gebruiken der Hindoe's, komt ook dit verbod voor: „... en in 't algemeen worden alle gebruiken en ceremoniën en gebeden, die zooals 't heet, *Haiteres* en *Tandiae* genoemd worden,... ten strengste verboden". Naar aanleiding hiervan merkt Burnell [3]) op: „It is hardly possible to doubt that Aitareya and Tāṇḍya

---

[1]) Men vergel. wat Rogerius over den Atharvaveda zegt, en Ziegenbalg (Genealogie der Malab. Götter, pag. 95), die mededeelt, dat zekere Somāsura de vier wetboeken stal; Viṣṇu, als visch geïncarneerd, haalde ze terug, maar één er van zou al grootendeels in de maag van den visch verteerd geweest zijn. Dat alles wijst er op, dat in Z.-Indië de Atharvaveda niet meer bekend was.

[2]) De tekst der bulla Romanae sedis antistes is niet in het Bullarium magnum te vinden, doch 1. bij Norbert, Mémoires historiques sur les Missions des Pères Jésuites, Besançon, 1747, vol. I, pag. 23 vlgg. en 2. in Juris pontificii de propaganda fide pars prima... disposita cura R. de Martinis, vol. I, Romae 1888, pag. 15.

[3]) Ind. Antiquary VIII, pag. 98: „On some early references to the Vedas by European writers".

are the words here intended, and that, therefore, a considerable knowledge of the Vedic litterature must have been current at Rome in ecclesiastical circles, for some time before the XVIIth C.". Wanneer Burnell met deze verklaring gelijk had, dan zou men hier voor 't eerst, afgezien van do Couto's bericht, eenige détails omtrent Veda-teksten vernomen hebben. Intusschen is mij gebleken, dat Burnell hier ongelijk heeft. Daar het mij op zijn minst bevreemdend voorkwam, dat boeken als het Tāṇḍya- of Aitareya-brāhmaṇa door de zegslieden van Paus Gregorius XV als gebeden waren gequalificeerd, immers daaruit zou juist de grove onkunde van die zegslieden blijken, en daar aan den anderen kant in eene uitgave der Bulla, die, naar 't schijnt, niet aan Burnell bekend geweest is [1]), in plaats van Tandiae het woord Jandiae gelezen wordt, ben ik verder aan 't zoeken gegaan en het resultaat van dit onderzoek is, dat de beide woorden in de gedrukte teksten onjuist zijn weergegeven en dat de geheele zinsnede zóó luidt: „et generaliter ritus omnes et caeremoniae et preces, quae, ut fertur, *Gayteres* et *Sandiae* vocantur,... prohibentur" [2]). Nu is alles duidelijk: bedoeld zijn het Gāyatrī-vers uit den Ṛgveda, en de Sandhyā. Tot de gebeden immers, die gepreveld worden tijdens Zons-op- en ondergang, behoort dit heilige Veda-vers. Daarmede vervalt dus de veronderstelling, dat in dezen tijd reeds dergelijke détails van den Veda bekend waren.

Eene vermelding van de Veda's, al hoort men daarin ook niet den naam, wordt in 't begin dezer eeuw, 1615, aangetroffen in Edward Terry's Reis naar Oost-Indië, in het vierde hoofdstuk waarvan hij vermeldt: „They (de „Bramans") talke of foure books, which about six thousand yeeres since were sent them from God by their Prophet Ram; whereof two were sealed up and might not be opened; the others to be read only by themselves" [3]).

---

[1]) In de in noot 2, pag. 276 op de 2de plaats vermelde.

[2]) Door de vriendelijke bemiddeling van den Pater Rector van het Canisius College te Nijmegen werden deze lezingen mij medegedeeld uit een handschrift, dat zich in 't bezit der Paters Jesuïeten te Exaten bevindt.

[3]) Edw. Terry, Purchas his Pilgrimes, vol. IX, pag. 43.

Na de reeds boven vermelde berichten van Rogerius en Baldaeus uit het midden dezer eeuw verneemt men uit de tweede helft dezer zeventiende eeuw iets meer van de Veda's en wel uit een in 1668 door den medicinae doctor François Bernier aan Mr. Chapelain geschreven brief [1]). Deze Bernier had gedurende drie jaren een Paṇḍit bij zich aan huis, met wien hij zich door middel van het Perzisch onderhield. Hij deelt mede: „Ils disent que Dieu, qu'ils appellent Achar, c'est à dire immobile ou immuable, leur a envoyé quatre Livres qu'ils appellent Beths, mot qui signifie Science, parce qu'ils pretendent que dans ces Livres toutes les Sciences soient comprises. Le premier de ces Livres s'appelle *Atherbabed*, le second *Zagerbed*, le troisième *Rekbed*, & le quatrième *Samabed*." Ofschoon de namen vrij juist worden weergegeven, is de kennis, die Bernier omtrent die boeken heeft kunnen opdoen, nihil. Volgens zijne mededeelingen schrijven ze de morgen-, middag- en avond-„Andacht" (dus de *sandhyā*) en de afwasschingen voor. Diezelfde „Beths" zouden leeren, dat God, besloten hebbend om de wereld te scheppen, dit niet onmiddellijk wilde doen, doch drie volmaakte wezens schiep: Brahma, Beschen en Mahahdeu. Brahma deelde aan de menschen de vier in 't „Hanscrit" geopenbaarde „Beths" mede, en daarom heeft hij vier aangezichten. Omdat die „Beths" zoo zeer omvangrijk zijn, bestudeert men in plaats daarvan de „Purance, qui est comme un Interpréte et Abrégé des Beths". Men toonde aan Bernier die „Beths", die zeer zeldzaam zijn en met zorg worden geheimgehouden, uit vrees dat de Mohammedanen er de hand op zouden leggen en ze zouden vernietigen [2]). Alles dus, wat medegedeeld wordt aangaande de Veda's, is niets dan Purāṇa-leer.

Niet veel meer verneemt men uit de eerste der twee in 1812 te Lissabon gepubliceerde verhandelingen over het Hindoeïsme, welke uit 1670 dateert. Hier worden van de Veda's inderdaad slechts drie met name genoemd: *Samaveda*, *Ragureda*,

---

[1]) Voyages de Fr. Bernier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, Amsterdam, 1699, deel II, pag. 134.

[2]) Op. cit. I, pag. 148.

Jazorveda; de naam van den vierden Veda is den schrijver blijkbaar niet ter oore gekomen, hoewel wat hij over den inhoud zegt, ook hier niet zoo geheel onjuist is.

De laatste vermelding der Veda's, die ik uit de 17de eeuw kon vinden, is die van Thevenot, die in 1665 in Indië aankwam [1]): „Tous ces gentils ont du respect pour les Bramens en ils les croient en toutes choses, parce qu'on leur a toujours suggeré que ce sont eux, à qui Dieu a envoié les quatre Bets, qui sont les livres de leur religion, et qu'ils en sont dépositaires". Vermoedelijk heeft Thevenot deze mededeeling aan zijn landsman Bernier ontleend.

Wanneer wij nu nagaan, of de 18de eeuw meer licht verspreid heeft over de heilige boeken der Hindoes, dan vindt men het eerst in deze eeuw daarvan meermalen melding gemaakt in die gewichtige verzameling: „Lettres édifiantes et curieuses" [2]), welke collectie in deel 10—16 de brieven bevat, die door de Jesuïetische missionarissen geschreven, naar Europa zijn gezonden. Een dezer zendelingen, die zich veel moeite gegeven heeft om te betoogen, dat de Hindoe's blijkbaar herinneringen aan het Christendom bewaard hebben, was Pater Bouchet, van wien de eerste brieven in deze collectie afkomstig zijn. Een staaltje van Bouchet's overwegingen moge hier, bij wijze van curiosum, vermeld worden. De god Bruma, zegt hij, wiens naam zoo zeer gelijkt op dien van Abraham, was gehuwd met eene vrouw, die al de Indiërs Sarasvadi noemen. Wanneer men nu weet, zoo zegt Bouchet, dat de laatste twee syllaben van dit woord in de Indische taal eene eervolle aanduiding bevatten, daar *vadi*, dat ook in den naam Parvadi voorkomt, zooveel beteekent als ons „Mevrouw", dan is het duidelijk, dat Sarasvadi niets anders beteekent dan „Madame Sara"! De godsdienstwetenschap lag te dier tijde blijkbaar nog in de windselen! Over den Veda bericht Bouchet vrij uitvoerig: hij noemt hem het door God Bruma den menschen gegeven

---

[1]) Thevenot, Les voyages aux Indes Orientales, 3me partie pag. 192 (Paris 1689).

[2]) Eerste editie van 1717—1774, tweede van 1780—1783.

wetboek, het door de Indiërs voor onfeilbaar gehouden woord, hun medegedeeld door Abadam, d. w. z.: „hij, die zich niet vergissen kan en die de wezenlijke waarheid spreekt" [1]). Deze Vedam bestaat uit vier deelen, doch volgens de meening van verscheidene geleerde Indiërs zou er oudtijds nog een vijfde deel bestaan hebben, dat evenwel verloren geraakt is en onmogelijk kan worden teruggevonden. Het eerste deel van den Vedam dat zij *Irroucavedam* noemen, handelt over de eerste oorzaak, en over de wijze, waarop de wereld is geschapen. In hun derde boek — van het tweede zegt Bouchet niets — hetwelk zij *Samavedam* noemen bevinden zich tal van voorschriften op de moraal betrekking hebbend. Het vierde boek, dat zij *Adaranavedam* noemen, beschrijft de verschillende offeranden, die men moet verrichten, de eigenschappen vereischt in de offerdieren, de manier, hoe men tempels moet bouwen en de verschillende feesten, die men moet vieren. Opmerkelijk is hier zekere mate van overeenstemming met Rogerius, waarvan onze missionaris de fransche vertaling kan gekend hebben. — Iets verstandigers over den Veda zegt Pater de la Lane in zijn brief van 1709: „de alleroudste boeken, die een zuiverder leer bevatten en die in zeer ouderwetsche taal geschreven zijn, zijn allengs in vergetelheid geraakt en de taal, waarin ze zijn opgesteld, is geheel in onbruik geraakt. Vandaar dat de inlandsche geleerden den „Vedam" niet meer verstaan: „zij stellen zich tevreden het boek te lezen en er passages van uit het hoofd te leeren, die zij op een geheimzinnige manier uitspreken om het groote publiek te imponeeren". In denzelfden geest uiten zich de Paters Calmette in 1733 en Pons in 1740 over de duisterheid der Veda's, waar zij zeggen, dat het meerendeel van diegenen, bij wie de kennis van den Veda berust, er den zin niet van begrijpt, omdat dit boek in zeer ouderwetsche taal is geschreven, en de kennis van het *Samouscroutam* tot het verstaan ervan niet toereikend is, wanneer men niet tevens raadpleegt zekeren commentaar zoowel op de woorden als op

---

[1]) Kan een corrupt overgeleverd *adābhya* gemeend zijn?

den inhoud betrekking hebbend, geheeten *Maha Bachiam* (d. i. *mahābhāṣyam*). Uit een anderen brief van denzelfden auteur (van 1735) blijkt, dat hij van den Atharvaveda, den Adarvanam, zooals hij dien noemt, een vrij juist denkbeeld heeft. Tweemaal vermeldt diezelfde Pater Calmette, dat de Jesuïeten nu in 't bezit gekomen zijn van dit merkwaardige boek, den „Vedam", en dat zij daaruit uittreksels hebben gemaakt ten einde de Heidenen te overtuigen van de fundamenteele waarheden, die het afgodendom weerleggen, daar in dien Vedam geleerd worden de Eenheid Gods, de weg des Heils en der Vergelding [1]). En Père Pons bericht in 1740, dat de vier Vedams of Bed's in Arabische vertaling aanwezig zijn in de Bibliothèque du Roi. Hoogstwaarschijnlijk [2]) zijn dit Upaniṣad's geweest. Tevens vermeldt hij, dat het eerste boek, de *Roukou Vedan*, of, volgens Hindustānī uitspraak, *Rechel*, en de *Yajourvedam* meer gevolgd worden in het schiereiland tusschen de twee zeeën, de *Sámavedam* en *Latharvana* of *Brahmavedam* meer in 't Noorden. En terwijl hij vrij juist opgemerkt heeft, dat de „Vedan" de theologie der Brahmanen, de oude Pouranoms daarentegen de „théologie populaire" behelzen, zegt hij elders, dat de Vedan behalve de praktijken der oude Richi's en Mouni's ook hun gevoelen bevat omtrent den aard van God, van de Ziel, van de tastbare wereld enz. Dit laatste slaat duidelijk op de Upaniṣad's.

Uit het begin der 18de eeuw zijn nog verscheidene andere mededeelingen omtrent den inhoud der Veda's tot de Westerlingen gekomen. In een traktaat, dat, waarschijnlijk in 1708 opgesteld, in 't begin dezer eeuw veel moet gelezen zijn, omdat het een grondige bestrijding bevat van den „ritus malabaricus" (hs. München, Cod. gall. 262, fol. 158 verso) wordt,

---

[1]) Depuis que leur Vedam, qui contient les livres sacrés, est entre nos mains, nous en avons extrait des textes propres à les convaincre des vérités fondamentales qui ruinent l'idolâtrie; car l'unité de Dieu, les caractères du vrai Dieu, le salut et la réprobation, sont dans le Vedam, Lettr. éd. et cur., vol. XIII, pag. 437.

[2]) vgl. M. Müller, History of ancient Sanskrit Literature, p. 329, n. 1.

hoewel verder in deze verhandeling nergens van den Veda sprake is, op éène plaats daarover in deze woorden gehandeld: „Ce cordon (d. i. het „*yegniopavidam*") est donc composé de trois cordons pour signifier les trois principalles loix que Carta (qui selon eux est l'Estre souverain) donne à Broumha, et celuy cy aux Brahammes, ces loix s'appellent *Rigvedam*, *Yajour(v)edam*, *Samavedam*. Il y en a une quatriesme qui est une des moins principales et qui se nomme *atarvenavedam* (hs. *alarvena*°), et que Carta donne aussy a Broumha; elle enseigne une infinité de sortileges, de malefices et de magie et le moyen de s'en preserver". Ook hier slechts iets naders omtrent den vierden Veda dus.

Van vóór 1714 moet dateeren het bericht van Valentijn, dat in 1724 gedrukt werd in „Zaaken der Godsdienst van Ceylon", pag. 384, dat een geheel onafhankelijke en nergens elders aanknooping vertoonende beschrijving bevat: „Door toedoen van Birruma waren er vier wetten, te weten, *Iricu Vedam*, *Ediri* of *Tirru Vedam*, *Sama Vedam* en *Adarana Vedam*. *Iricu Vedam* gaat Birruma aan, *Tirru Vedam* gaat Visnoe aan, *Sama Vedam* raakt (R)utiram en *Adarana Vedam* raakt de Reuzen. *Iricu Vedam* is om iemand te vervloeken, *Ediri Vedam* om de ceremoniën, Plegtigheden en Kerkgebaarden te (verrichten), is om te weten den weg der waarheid beschouwende God, *Adarena Vedam* is om de Konsten der Duivels, en de Ceremoniën der Duivelen te leeren maken".

In het jaar 1715 verscheen onder den titel: „An account of the Religion, Manners and Learning of the people of Malabar in the East Indies" van de hand van Mr. Phillips (London, 1715) eene collectie brieven, die door inwoners van de kust van Malabaar heeten te zijn geschreven ter beantwoording van verschillende vragen, tot hen gericht door de Deensche Missionarissen te Tranquebar. Blijkens de dateering: „in the year Nandanawarusham", zijn de brieven zelf reeds in 1712 geschreven. Volgens den briefschrijver (op. cit., pag. 4) bestaan er „four Law Books, with the six *Sasterangöl*, which explain the doctrines contained in the four books of the Law;

as likewise the 18 Purans or Porans, which are Historical explanations of the six Sasterangöl". Later (op. cit., pag. 37) heet het: „our Religion is comprehended properly in four Books: 1. the *Samavedam*, 2. *Urukkuvedam*, 3. *Edirwarnawedam* (d. i. Ātharvaṇaveda), 4. *Airwedum* (d. i. Yajurveda)". Doch de berichtgever weet blijkbaar over de Veda's niets te zeggen, wel iets vaags over de *Sasterangöl* (de Śāstra's, waarmede wel de Vedāṅga's gemeend zijn); hij komt daarvoor ook rond uit, waar hij (pag. 125) mededeelt: „for the Bramans will let no Man know the true contents of the four Books of the Law and of the six *Sasterangöl*: How then can we know these things?"

De Deensche Zendelingen van Tranquebar, die, met name Ziegenbalg, zoo goed met het Hindoeïsme bekend waren, weten in den beginne niets omtrent den Veda te vertellen: „Man hat auch bishero ihr eigentliches Gesetz-Buch oder Wédam nirgends antreffen können, und zweifelt nicht unbillig, ob dergleichen gar vorhanden sey: da die Malabaren leicht jedem Buche von ihrer Religion und Ceremonien solchen Namen beylegen" [1]). Later evenwel zijn de Deensche Zendelingen er in geslaagd toch iets naders omtrent dien zoo geheimzinnigen „Wedam" te vernemen. In het jaar 1737 namelijk werd hun eene voor dien tijd merkwaardige mededeeling verstrekt door een geleerden Brahmaan, blijkbaar een Śivaïet, Krüstna (d. i. Kṛṣṇa) geheeten. In een der „Berichte" [2]) is de „Hauptinhalt des Yadsur-Wedam, eines von den vier Gesetzbüchern der Brahmaner" afgedrukt, die op het mondelinge bericht van dezen Krüstna berust. Hier worden de vier Veda's met name genoemd en eveneens zelfs de Vedāṅga's. Van den vierden

[1]) De Berichte der Kgl. Dänischen Missionarien gedr. te Halle heb ik tot mijn grooten spijt niet alle onder de oogen gehad. Het boven vermelde is ontleend aan Niekamp, Missionsgeschichte oder Historischer Auszug der evang. Missions-Berichte (1705—1736), Halle, pag. 78. Het geciteerde berust op Miss. Ber. I. 574, II. 505, 1036 fin.; IV. 238 n. 7; 418. e.

[2]) Ik ken dit bericht slechts uit Weber's opstel in Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. VII, pag. 235—248 (het origineel in de Miss. Ber. IV, 1251—1294).

Veda weet de zegsman den Deenschen Zendelingen niets te zeggen, dan dat hij in vergetelheid geraakt is. Hem was door zijn vader de Yajurveda geleerd, waarvan dan een uitvoerig overzicht volgt. Eerst wordt de omvang van dien Veda, en wel blijkbaar van den Yajurveda in de recensie der Taittirīyaka's gegeven, van welken de indeeling in 't algemeen tamelijk juist, doch op 't eind eenigszins verward wordt aangegeven. Daarop volgt de inhoudsopgave van dezen Veda, doch hier blijkt onze zegsman den Missionarissen maar wat op de mouw te hebben gespeld. Ofschoon hier en daar iets genoemd wordt, dat werkelijk deel uitmaakt van den Yajurveda, is het meerendeel onvedisch, daar bijv. uitvoerig de Hindoeïstische Cosmographie behandeld wordt. Intusschen trekt zeer onze aandacht zijne mededeeling over de huiselijke gebruiken (de *gṛhyakarmāṇi*), aan de beschrijving waarvan blijkbaar ten grondslag ligt een prayoga op het gṛhyasūtra van Āpastamba. Hier is dus altans den Europeanen voor 't allereerst iets meer in détails bericht omtrent één der Veda's!

Het is bekend, hoe groote moeite zich de onsterfelijke Anquetil du Perron gegeven heeft, en met hoe groot succes zijne pogingen zijn bekroond geworden, om aan de Westerlingen de heilige boeken der Pārsī's, den Avesta, bekend te maken. Zijne reis in Indië, die van 1756—1760 plaats vond, had echter nog een tweede doel: hij wilde ook die mysterieuze boeken der Hindoe's, die Veda's, waarover men zooveel gehoord had, maar eigenlijk maar heel vage kennis bezat, naar Europa brengen. Hiermede had Anquetil echter minder succes dan met den Avesta; wel bracht men hem eenige werken, die voor de Veda's werden uitgegeven, doch de Brahmanen en de Sioura's (d. i. de Jaina's) wisten hem te overtuigen, dat wat men hem aanbood slechts uittreksels waren, en, aangezien men voor die boeken een buitengewoon hoogen prijs vroeg, kocht Anquetil ze niet, doch copiëerde de begin- en slotbladen en maakte aanteekeningen over het aantal capittels van ieder boek. Van deze Veda's, die bij hem heeten: *Sam Veda*, *Ridjou Veda* (zoo de Jaina's) of *Djederjou* (lees veeleer *Djedjour*)

Veda (zoo de Brahmanen), *Atharvana Veda* en *Raghou Veda*, beweerde men, dat hij slechts de „*sanitah's*" voor zich had. Blijkbaar is met dit woord bedoeld: *saṃhitā's*, en dat Anquetil niet bedrogen werd, maar men hem werkelijk de saṃhítā's, dus de echte, eigenlijke Veda's die hij juist zocht, te koop heeft aangeboden, volgt zoo goed als zeker uit wat hij omtrent den omvang van het hem geboden handschrift van den Ṛgveda meedeelt, welker indeeling, op een kleinigheid na, overeenstemt met de indeeling in 8 aṣṭaka's [1]). Wat Anquetil vooral deed twijfelen aan de echtheid der hem voorgelegde handschriften, was de hem verstrekte mededeeling, dat de „Akho Vedes", „de groote Veda", ieder 100000 „Beits" heette te omvatten, à 32 syllaben de „Beit". Met Beit is hier klaarblijkelijk bedoeld *śloka* of *grantha*, als eenheid ter omvangsbepaling van ieder willekeurig werk. Dat deze aangifte der Brahmanen ook door anderen is misverstaan, zullen wij later zien.

Drie jaren na Anquetil's reis in Indië verscheen eene drie deelen omvattende vertaling van de geschiedenis van Hindostan in het Engelsch [2]). De origineele tekst was geschreven door Mohammad Casim Ferishta van Dehli, omstreeks het begin der 17de eeuw, ten tijde van Shāh Jehangir. De vertaler er van was Alexander Dow, Luitenant-Kolonel in dienst der Engelsche Compagnie. Dow doet zijn werk voorafgaan door een breed opgezette verhandeling over de gebruiken, zeden, taal, godsdienst en philosophie der Hindoe's, waarin hij uitvoerig bericht ook omtrent de Veda's. Dow werd ingelicht door een Pandit van de „Universiteit" te Benares, doch, daar hij geen tijd had om het „Shanscrita" te leeren, onderhield hij zich met hem in 't Perzisch en Hindustānī. De heilige boeken, vier in getal, heeten ook bij hem Beda's. Zij zijn zóó heilig, dat de Brahmanen aan geen andere secten toestaan ze te lezen; immers wie dit deed, zou uitgestooten worden. Zelfs de Moslims hebben van den Veda geen kennis kunnen

[1]) Discours préliminaire op de vert. van den Avesta, pag. CCCLXVI vlg.

[2]) Alexander Dow, The History of Hindostan, transl. from the Persian. a new edition, London 1803 (de eerste uitgave was van 1764).

krijgen, zooals ten duidelijkste blijkt uit de anecdote van den knaap Feizi, broeder van den secretaris van Keizer Akbar; dezen Feizi werd door Akbar opgedragen zich in de leer te begeven bij een geleerden Brahmin te Benares, die hem in tien jaren al zijne kennis mededeelde en de Veda's leerde. Doch Feizi was verliefd geworden op de mooie dochter van zijn guru, en deze, de liefde der jongelieden bemerkende, bood Feizi zijn dochter aan. Nu bekent Feizi, door zijn geweten geplaagd, zijn voorgenomen bedrog, waarop zijn leeraar zich wil doorsteken, doch zich van dit plan slechts laat afbrengen door Feizi's belofte, nooit de „Beda's" te zullen vertalen en niet het geringste over 't godsdienstig geloof der Hindoe's aan de buitenstaanders te zullen bekend maken [1]). Volgens Dow dan zouden die „Beda's" in 't begin van het Cal Jug (d. i. *kaliyuga*) verzameld zijn door een philosoof Beäss Muni (d. i. *vyāsa muni*). De vier boeken bevatten 100.000 „ashlogues", ieder bestaand uit vier regels. Dezelfde misvatting dus, die wij bij Anquetil hebben opgemerkt. De eerste Beda heet *Rug Beda*, hetwelk beteekent: wetenschap der divinatie; behalve hierover zou deze tekst ook over astrologie, astronomie en philosophia naturalis handelen, en een zeer uitvoerige beschrijving bevatten van de schepping der materie en de formatie der wereld. De tweede Beda heet *Sheham*, hetwelk vroomheid of devotie beteekent [2]), en dit boek handelt dan ook(!) over godsdienstige en zedelijke plichten, terwijl het ook loflIederen bevat, waarin het hoogste Wezen wordt geprezen. In het derde gedeelte, dat *Judger Beda* heet, is vervat de geheele kennis van den ritus: feesten, reinigingen, boetedoeningen, bedevaarten, offeranden, gebeden. Het vierde deel noemt men *Obatar Bah*; *Obatar* beteekent volgens Dow in het „Shanscrita" „wezen", en *bah* is „goed", zoodat de titel beteekent: „kennis

[1]) vgl. ook M. Müller, Lectures on the science of language, 9de ed., vol. I, p. 170.

[2]) Naast *sāman*, n. (melodie, zangwijze) staat een ander woord *sāman*, m., dat „vriendelijkheid, zachtaardigheid" beteekent. Dow verwisselt de twee woorden.

van het goede Wezen". Dit laatste boek, dat dan ook bevat de gansche theologie en metaphysica, was ten tijde van Dow obsoleet geworden: weinig Brahmanen konden het nog maar lezen, hetzij omdat het zoo oud is, hetzij omdat de taal, waarin het is opgesteld, een ongewoon dialekt van het „Shanscrita" is. Dan deelt Dow het „Shanscrita" alfabet en de versmaten der vier „Beda's" mede; het door hem gegeven Nāgarī-alfabet is zeer onnauwkeurig en onvolledig, terwijl de verzen, die de metra van den Veda heeten aan te geven, bezwaarlijk te ontcijferen zijn en de transcriptie op niets gelijkt [1]). Een van deze verzen is echter in Vasantatilaka metrum, hetwelk absoluut geen Vedische versmaat is. Terwijl datgene, wat Dow verderop omtrent Gautama's Nyāya mededeelt, niet overal zoo verkeerd schijnt te zijn, heeft hij zich dus over de Veda's maar wat wijs laten maken.

Ongeveer in dezen tijd vallen de mededeelingen, die de Capucijner Missionaris Marco della Tomba aan zijn landgenooten deed [2]). Deze Zendeling, die van 1757—1777 in Indië, en hoofdzakelijk te Bhetia (bij Patna), werkzaam was, en die over sommige zaken goed ingelicht is geweest (o. a. geeft hij een uitvoerige schildering van het Rāmāyaṇa), is aangaande den Veda ook weer zeer slecht ingelicht. Hij weet er eenvoudig n i e t s van: wat hij er van meedeelt [3]), is een woordelijke herhaling van wat hem uit Rogerius bekend was [4]), waaraan hij de opmerking vastknoopt [5]), en deze zienswijze werd, zooals in 't vervolg blijken zal, door velen zijner tijdgenooten ge-

[1]) Van de 16 regels heb ik er slechts twee kunnen ontcijferen; die luiden in Dow's transcriptie: *aiati jati punareti puna preati | padang kourani bishenuti dunoli puckow*. d. i.: *āyāti yāti punar eva jalaṃ prayāti padmāṅkurāṇi vidhunoti dhunoti pakṣau* (Kālidāsa's śṛṅgārarasāṣṭake 4 bij Haeberlin, pag. 510).

[2]) Gli scritti del Padre Marco della Tomba, raccolti de A. de Gubernatis, Firenze, 1878.

[3]) Op. cit. pag. 100, 101.

[4]) Dat hij Rogerius gekend heeft, blijkt duidelijk uit zijne mededeelingen op pag. 88—92.

[5]) Op. cit. pag. 101.

deeld: „altri poi sostengono, e questo è il mio sentimento, che questi quattro libri no vi siano mai stati, ma che li Bramini, per farsi bravi appresso dei popoli, li citano come cose particolarissime; questo mi è stato confermato da molti, ed in specie dal mio maestro, che anche sosteneva in faccia d'altri Dottori".

Nog moge hier de mededeeling uit het jaar 1764 vermeld worden afkomstig van Carsten Niebuhr, die o. a. Bombay en Elephante bezocht en die ook iets omtrent de Veda's is te weten gekomen. Volgens hem heeten ze [1]) *Ruger Wéd*, *Iudsjur Wéd*, *Sham Wéd* en *Attorwa Wéd*. Uit die vier boeken, zoo zegt hij, heeft men een uittreksel gemaakt, hetwelk men Sribagahawant Poram (d. i. *śrībhāgavata-purāṇa*) noemt, en daarmee behelpen zich thans de meeste Brahmanen. Volgens de aan Niebuhr verstrekte mededeelingen zijn dus de Purāṇa's uittreksels uit den Veda.

Uit ongeveer dezen zelfden tijd, nauwkeuriger uit 1771, dateert een ander werk, waarin vrij uitvoerig over de Veda's gehandeld wordt, nl. Holwell's „Interesting historical events relative to the Provinces of Bengal and the empire of Indostan" [2]). Deze auteur pretendeert in 't bezit te zijn van „Shastah's" der „Gentoo's", die hij vertaalt. In dit werk leest men o. a. over de heilige geschriften der Hindoe's [3]), dat Bramah de wetten van God ontving en dat hij „the body of laws" noemde „Chatah Bhade Shastah" van Bramah, hetwelk volgens Holwell beteekenen moet: „de vier geschriften van goddelijke woorden van den machtigen geest". Deze boeken zouden 1000 jaar in eere gestaan hebben; aan 't einde dezer periode zouden zekere Bramins een paraphrase hebben samengesteld van den „Chatah Bhade", die zij noemden de „Chatah (hier moet dit woord volgens Holwell „zes" beteekenen) Bhade" van Bramah. Ongeveer 500 jaar later zoude de Bramins een tweede „expo-

---

[1]) Niebuhr, Reize naar Arabië, Nederl. vertaling, Amsterdam 1780 dl. II, pag. 25.

[2]) London, 1771.

[3]) Op. cit. vol. II, pag. 12.

sition" hebben samengesteld als commentaar op den „Chatah Bhade", die het getal van der Gentoo's heilige schriften op 18 deed komen. Deze laatste noemen zij dan „Aughtorrah Bhade Shastah der 18 boeken van 't heilige Woord". De ten grondslag liggende Chatah Blade ging verloren en zou aan nog slechts enkele families bekend gebleven zijn [1]). Het is duidelijk, dat met het zestal, door Holwell vermeld, hetzelfde bedoeld is als wat do Couto de Xastra's noemt, en met het achtiental moeten de Purāṇa's gemeend zijn.

Zekere, met name niet genoemde, officier van het Fransche leger, die in Indië vertoefde, heeft in een boekje gedrukt in 1771 en getiteld: „Tableau historique de l'Inde contenant un abrégé de la mithologie et des moeurs indiennes", ook zijne lezers omtrent den Veda willen inlichten. Hij noemt ze *Rogio-Vedam*, *Jassoura-Vedam*, *Samega Vedam* en *Adidaravane Vedam;* van de laatste drie weet hij niets te vertellen, doch uit den eersten Veda, dien hij beweert voor zich te hebben, deelt hij een en ander mede, dat blijkbaar alles uit de Purāṇa's stamt. Ook deze officier is dus blijkbaar niet in staat geweest, evenmin als zijn Engelsche collega Dow, aan zijne tijdgenooten eenige inlichting van waarde te verstrekken.

In de voorrede tot Halhed's „Code of Gentoo Laws", welk boek een door middel van het Perzisch uit het Sanskrit in 't Engelsch vertaalde dharmanibandha is, vervaardigd op last van Warren Hastings door verschillende Pandits [2]), deelt de vertaler ook een en ander aangaande de Veda's mede, waarbij hij o. a. op Dow, zonder hem bij name te noemen, aanmerking maakt, doch slechts hem aanduidend als een „author of much merit". Immers Dow had als specimen van den Ṛgveda eenige verzen vermeld, waarvan de valschheid boven reeds is aangetoond. Halhed nu is wel iets beter ingelicht, zijne zegs-

[1]) Over de verwarde mededeelingen van Holwell vergelijke men de verstandige beschouwingen van A. Hennings, Geschichte des Carnatiks, Hamburg en Kiel, 1785, pag. 446 vlgg.

[2]) De skt. titel luidt *vivādārṇavasetu*, vgl. Jolly, Recht und Sitte, pag. 40. Halhed's vertaling is uit 1776.

lieden hebben hem zeer korrekte proeven van Sanskrit proza en poëzie verstrekt, en wat hij van de „Beids" zegt [1]) is in 't algemeen juist: „from the many obsolete terms used in the Beids, from the conciseness and obscurity of this dialect, and from the particularity of the modulation in which they must be recited, they are now hardly intelligible; very few of the most learned Pundits, and those only who have employed many years of painful study upon this one task, pretend to have the smallest knowledge of the originals, which are now also become extremely scarce and difficult to be found". Doch, zegt hij iets verder, er bestaan vele commentaren op die Beids, o. a. een van Biseslıt Mahāmoonee [2]), een voorvader van Beäss. Van dezen commentaar deelt dan Halhed een stuk in uitstekend leesbaar Nāgarī, in transcriptie en in Engelsche vertaling mede.

Allen, die belang stelden in de geheimzinnigheden der Brahmanen en hun godsdienst, werden in het jaar 1778 verrast door de publicatie van een boekje, dat langen tijd zeer de aandacht getrokken heeft en ook thans nog een merkwaardige rol speelt in de geschiedenis der Indische philologie. Het bedoelde werkje heet: „L'Ezourvedam ou ancien Commentaire du Vedam, contenant l'exposition des opinions religieuses et philosophiques des Indiens; traduit du Samscretan par un Brame" [3]). Het handschrift van dit werk was afkomstig uit de papieren van Barthelemy, lid van den raad te Pondichery, en werd door zekeren de Modave uit Indië naar Frankrijk gebracht en aan Voltaire ten geschenke gegeven, die het in 1761 aan de Koninklijke Bibliotheek te Parijs afstond [4]). Het heette te zijn vertaald uit het „Samscretan" (Hanscrit, volgens Voltaire zelf) door den „hoogepriester" of archibrahmaan van den tempel te Cheringam (d. i. Śrīrangam), een honderdjarigen

[1]) Op. cit. pag. XXXII.

[2]) *Viśiṣṭa mahāmuni*??

[3]) Uitgegeven in twee deeltjes te Yverdon, Impr. de M. de Felice.

[4]) vgl. de noot op pag. 312 in deel XV der Oeuvres de Voltaire, Paris 1823.

algemeen geachten grijsaard, die Fransch verstond. In 1778 nu werd dit handschrift uitgegeven met uitvoerige inleiding, aanteekeningen en noten, die, naar Anquetil du Perron bericht, afkomstig waren van Guilhem de Clermont-Lodève, Baron de Sainte-Croix. Deze beschikte over niet veel meer gegevens dan ons uit dien tijd bekend zijn; wat de Veda's betreft, neemt hij eenvoudig zonder kritiek over, wat Rogerius, Dow en anderen er over hadden gezegd. Het boekje zelf, waaraan Voltaire de hoogste autoriteit toekende, volgens wien het moest zijn geschreven lang voor den tijd van Alexander den Groote, is gesteld in den vorm van een dialoog tusschen Chumontou (Sumantu) en Biache (Vyāsa). De eerstgenoemde weerlegt achtereenvolgens allerlei overleveringen en dogma's der Hindoe's, zooals die door Biache den volke heeten geleerd te zijn. Het kost thans geen moeite, in dit geschrift een onecht werk te zien: Chumontou is blijkbaar de drager van denkbeelden ten eenenmale vijandig aan het Hindoeïsme. De opzet en uitvoering van het werk zijn evenwel in hooge mate vernuftig, en de bestrijder van het Hindoeïsme gaat met veel takt te werk: niet alles van het Hindoeïsme verwerpt hij; hij laat hun bijv. hunne cosmologie en cosmographische voorstellingen, daar die niet vijandig zijn aan de Christelijke leer, en hij brengt hun ook geen nieuwe woorden bij, doch wil hen doen gelooven, dat de Vedam iets geheel anders is dan zij meenen. De moderne lezer ziet aldra in, dat hier met Vedam bedoeld wordt de Christelijke leer. De schrijver, die stellig Sanskrit gekend heeft, geeft blijken van meer dan oppervlakkige bekendheid met de mythologie der Hindoe's; ook is hij grondig met hun stijl vertrouwd. Deze Ezourvedam is nl. geheel en al in Purāṇa-vorm opgesteld en volgt veelal de traditie van het Bhāgavata-purāṇa. Met den Veda evenwel heeft het geschrift niet het minste te maken, hoewel de titel Ezourvedam, die immers aan Skt. Yajurveda beantwoordt, zulks zou doen vermoeden. Geen wonder, dat niet alleen Voltaire het werk voor authentiek aanzag, zij 't dan ook niet voor den Veda zelf, doch als een samenvatting der daarin

beschreven riten en inzichten [1]), maar dat ook anderen van die meening waren, met name de beroemde Anquetil du Perron, die het werk nog wel verdedigt tegen Paolino a St. Bartholomaeo. Deze had nl. het vermoeden uitgesproken [2]), dat het door een missionaris was samengesteld. Twijfel aan de authenticiteit was trouwens reeds vroeger geopperd en wel door Sonnerat in zijne 1781—2 verschenen reisbeschrijving; hij had als auteur aangewezen dezen of genen Missionaris uit Masulipatam. De vragen, wie de auteur van dit werkje is geweest en welk doel hij gehad heeft met de samenstelling ervan, hangen onderling ten nauwste samen. Boven werd reeds vermeld, dat sedert het begin der 17de eeuw de Jesuïetische Zendelingen te Madura, om te gemakkelijker propaganda te maken, de gewoonte aannamen om zich geheel en al te gedragen en voor te doen als saṃnyāsin's of wereldverzakers. Roberto de' Nobili, die hiermede begon, heeft vele volgelingen gehad; uit deze school moet het bedoelde tendentieuze geschrift, dat men een pia fraus zou kunnen noemen, voortgekomen zijn. En de gedrukte Ezourvedam is niet het eenige geschrift van dien aard. In het 14de deel der Asiatic Researches, van 1822, heeft Francis Ellis een uitvoerige mededeeling over verwante opstellen gedaan, die ten deele in 't Sanskrit met Fransche vertaling, ten deele alleen in 't Fransch opgesteld, zich in 't bezit der Katholieke Missie te Pondicherry bevonden; een dier werken is getiteld *Chamo Bedo*, een ander *Zozochi Kormo Bedo* (d. i. *yajuṣi karmavedaḥ*), enz.; een dier werken is gedateerd 1732,

---

[1]) In zijne Introduction à l'essai sur les moeurs et l'esprit des Nations (Oeuvres de Voltaire, Paris, 1823, vol. XX, pag. 85) zegt hij ervan: „ce manuscrit, traduit par un brame, n'est pas à la vérité le Veidam lui-même: mais c'est un résumé des opinions et des rites contenus dans cette loi. Nous n'avons que depuis peu d'années le Shasta; nous le devons aux soins et à l'érudition de M. Holwell... Le Shasta est antérieur au Veidam de quinze cents années, selon le calcul de ce savant Anglais (Voyez le Dictionnaire philosophique, art. Brachmanes, Ezourveidam etc.)". Dat een tekst, dien wij Purāṇa zouden noemen, wordt voorgesteld als een commentaar op den eigenlijken Veda, is een in dien tijd gangbare meening, vgl. boven, pag. 282 (Phillips).

[2]) Voyage aux Indes orientales (1808), vol. I, pag. 170.

een ander 1751. Ofschoon Ellis niet het Sanskrit origineel van den „Ezourvedam" in die verzameling heeft aangetroffen, is het mij hoogst waarschijnlijk, dat dit eens bestaan heeft, en dat onze Ezourvedam naar een Sanskrittekst vertaald is [1]. Ellis vermoedt nu, dat de kern dezer geschriften afkomstig is van Roberto de' Nobili: dat hij zou hebben opgesteld in het Sanskrit achtereenvolgens de verschillende hoofdpunten der valsche leer, en daarop dan de weerlegging van ieder punt deed volgen; dat lateren, en wel waarschijnlijk Missionarissen uit de streken van Bengalen, daarvan hebben gemaakt wat wij nu bezitten, zoodat Roberto de' Nobili niet van opzettelijke vervalsching zou kunnen beschuldigd worden [2]. Natuurlijk is het ook zeer wel mogelijk, dat, zooals M. Muller [3]) vermoedt, deze stukken zijn opgesteld niet door Missionarissen zelf, maar door den eenen of anderen bekeerden Hindoe in opdracht der Jesuïeten.

Maar zelfs deze Jesuïeten, die met de mythologie der Hindoe's zich zoo vertrouwd hadden weten te maken, kennen van de Veda's niets dan de namen. Alles was nog met een dikken sluier der geheimenis bedekt! Zoo geeft ook Sonnerat in 1781/82 als namen der Veda's [4]: *iroukou, issourou, saman* en *adrenam;* de laatste, in vier deelen verdeeld, zou handelen over de tooverij, maar, zegt hij: „il est perdu, à ce que disent les Brames, mais on verra bien-tôt que les trois autres Vedams n'existent peut-être pas davantage". De *Irroukouvédam* beschrijft volgens Sonnerat de geschiedenis en de schepping der

---

[1]) Een vingerwijzing vindt men op pag. 280, regel 17 (dl. I), waar *kordomopi* blijkbaar gedachteloos uit het skt. *kardamo 'pi* is overgenomen.

[2]) Zoo Ellis gelijk heeft met de origineelen aan de' Nobili toe te schrijven, dan moet de Sanskrittekst wel geheel en al omgewerkt zijn, daar uit de brieven en geschriften, voor zoover die ons uit Bertrand, la Mission du Maduré, bekend zijn, blijkt, dat Nobili's transcriptie van 't Sanskrit die is welke geregeld in 't zuiden door de Tamil en Telugu sprekende Hindoe's gevolgd wordt, bijv. *megalam* (*mekhalā*), *tandam* (*dandam*), vgl. hierachter Bijlage III.

[3]) A History of Ancient Sanskrit Litterature, pag. 5.

[4]) Voyage aux Indes orientales et à la Chine, Paris, 1782, vol. II, pag. 32.

wereld, de *Ezourvédam* regelt den dienst, de plechtigheden, de offeranden en de wijze van tempelen te bouwen, de *Chamavédam* leert de wetenschap der voorteekens, de *Adarnawédam* handelt „de la manière de se servir des armes, soit par les moyens naturels, soit par les secrets de la magie ou par des enchantements; il enseigne aussi les règles de l'Astrologie judiciaire, ainsi que l'art de faire des sortiléges". Wegens den verheven stijl en de duistere taal zouden de kundigste Bramanen er verklaringen: Shasta's of Chastron's, op gemaakt hebben, zes in getal: over de Astronomie en Astrologie, Pronostics, Morale, Rits, Medecine en Jurisprudence. Iets later zegt dezelfde schrijver: „Quand on les interroge aujourd'hui sur les Védams, ils disent qu'ils sont renfermés dans un caveau à Bénarés. Jamais personne n'a pu les voir; on n'en connoît ni copie ni traduction; ainsi leur existence est au moins douteuse: il est difficile de croire, d'après les tentatives qu'on a faites auprès d'eux, que leur avarice ait pu résister aux attraits de l'or, qu'on leur a si souvent offert pour les livrer". Intusschen deelt ons Sonnerat deze juiste notie omtrent de Veda's mede, waar hij tegen de authenticiteit van den „Ezourvedam" polemizeert, dat de verheerlijking van Viṣṇu, waartegen dit onechte geschrift te velde trekt, verscheidene eeuwen jonger is dan de „Védam's".

De Oostenrijksche Carmeliet Fra Paolino di St. Bartholomeo, die van 1776 tot 1789 als Missionaris op de kust van Malabaar werkzaam was, vermeldt in zijn ten jare 1796 verschenen Viaggio alle Indiè Orientali en in zijn in 1791 gedrukt Systema brahmanicum eveneens de Veda's. In het eerste werk deelt hij mede, dat in de Bibliothèque Nationale copieën berusten van den „rougouvéda ou iroucavéda, loi des mystères, des dogmes, des choses célestes", van den „adharavavéda, loi inférieure, c'est la quatrième loi indienne qui contient les préceptes et les lois des tribus vils", van den „Samavéda, loi de bonté, de douceur, qui défend de tuer les animaux et commande qu'on mette un frein à ses sens et qu'on pratique des oeuvres de bonté". Volgens zijn Systema brahmanicum zijn de

namen: irku, sáma, yagiu, en de 4de Veda is die der Śūdra's. Er zijn quattuor leges, sex scientiae, octodecim historiae. Blijkbaar heeft ook deze schrijver zelf niets kunnen te weten komen: hij vergenoegt er zich mede te herhalen, wat anderen voor hem hebben beweerd. Hoe valsch de inzichten omtrent den Veda nog op het einde der 18de eeuw waren, blijkt o. a. uit datzelfde Systema brahmanicum (pag. 281): „ita ut profecto ridere debeas morologos illos Anglos et Gallos, atque ipsos etiam illos rerum Indicarum imperitos Missionarios, qui vanissimo commento toties amplissimam fidem dabant, sese in Indiis libros Védam invenisse et possidere". Fra Paolino zelf geeft de beschrijving van een dieroffer (*yāgam*) [1], die in sommige opzichten den Vedischen ritus weergeeft, maar veel bevat, wat onmogelijk authentiek kan wezen; eveneens is zijne beschrijving van het *pidruyagnam* (d. i. *pitṛyajña*) in vele opzichten fantastisch.

Een curieus bericht over de Veda's vindt men ook in den Discours préliminaire tot de uitgave van het Bagavadam, d. i. het door een Tamil christen-hindoe, Mariadas Poullé, uit het Tamil in het Fransch vertaalde en door d'Opsonville in 1788 te Parijs in 't licht gegeven Bhāgavatapurāṇa [2]). Hier heet het [3]), dat Viassen den Veda van Brahma in ontvangst nam, welk goddelijke produkt alle bovennatuurlijke en menschelijke wetenschappen omvatte, ten getale van 64. Weldra dreigde die Veda in vergetelheid te geraken, omdat de deelen verspreid en zeer zeldzaam gevonden waren en de inhoud moeilijk te vatten was. Ook zou dan ook in ver verwijderde tijden een zeker boosaardig vorst, te vergeefs, getracht hebben den Veda te vernietigen. Nu verzamelde Viassen alles en verdeelde het in vier deelen in overeenstemming met Brahma's vier aangezichten. Een van de vier boeken ging kort daarop verloren of werd

---

[1]) Daarmede vergelijke men de beschrijving, die Père le Gac (Lettres édif. et cur., vol. XIII, pag. 243) geeft.

[2]) Reeds vroeger was dit Bagavadam aan de Fransche geleerden bekend geweest, herhaaldelijk wordt het geciteerd in de Inl. tot den Ezourvedam.

[3]) pag. XXI vlgg.

opgeheven door een „monstre d'impiété né dans l'ordre sacerdotal"; volgens sommigen zou dit vierde deel teruggevonden of weder gesuppleerd zijn.

Intusschen was in 1786 te Calcutta de Asiatic Society of Bengal door de Engelschen gesticht. Nauwelijks behoeft gezegd te worden, dat deze stichting den grondslag heeft gelegd voor de wetenschappelijke studie van het Sanskrit en zijne letterkunde. Mannen als Charles Wilkins en William Jones blinken hier uit. Door het bekendworden van Menu's wetboek, thans zegt men liever: het Mānavadharmaśāstra, in de vertaling van Jones in 1794, vernam men iets omtrent de oude traditie der Hindoe's zelven aangaande de Veda's, en Jones had in zijn inleiding op die vertaling verscheidene merkwaardige passages uit de Veda's bekend gemaakt. In den eersten jaargang der Asiatic Researches te Calcutta, uit het jaar 1799, wordt een mededeeling gevonden over de literatuur der Hindoe's, uit het Sanskrit door Goverdhan Caul, waarin voor het eerst althans de namen der Veda's correct worden gegeven. Volgens dit geschriftje zijn er 18 vidyā's, de eerste vier zijn de door de Godheid geopenbaarde Veda's: *rigyajuhsámát'harva*. De Ṛgveda omvat 5 „sections", de Yajurveda 86, de Sāmaveda 1000, en de Atharvaveda 9. Met „sections" is hier blijkbaar bedoeld *śākhā's*, d. w. z. vertakkingen of „scholen", die ieder een min of meer afwijkende overlevering van den betrokken Veda volgen. Doch al heet dit geschrift door een Hindoe te zijn opgesteld, het bevat toch onjuiste noties, daar er o. a. in te verstaan wordt gegeven, dat de Atharvaveda de quintessencie van al de andere Veda's bevat. In de aanmerkingen op Goverdhan's opstel (van de hand van W. Jones?) worden, trouwens in vrij corrupte taal, eenige specimina van de Veda's gegeven, o. a. Ath. S. IX. 43. 1 en Kaṭha-upaniṣad V. 15 [1]).

---

[1]) Deze laatste passage wordt door Haafner, in zijne „Reize naar Bengalen" (Amsterdam, 1822, pag. 149) in bijna onherkenbaren vorm geciteerd. Men leest daar: „Van de Sottie, eenen meer verhevenen hemel, vindt men eene heerlijke stanza in de Jajurved, welke (om eene kleine proeve der samscritsche poëzij te geven) in het oorspronkelijke aldus luidt:

Doch eerst de 19de eeuw zou positieve kennis aangaande de Veda's aan de Westerlingen brengen. Wederom was het Anquetil du Perron, die hun een van de meest gewichtige onderdeelen der Veda's toegankelijk maakte. In de 2de helft der 17de eeuw had Dārā Śakoh, de oudste zoon van Shāh Jehan en de oudste broeder van Aureng Zeb, zich met het Sanskrit vertrouwd gemaakt en in het jaar 1657 of 1658 verscheidene Upaniṣad's in het Perzisch vertaald. Uit het Perzisch vertaalde Anquetil ze in het Latijn; deze vertaling, bewerkt in 1795, verscheen eerst in de jaren 1801—1802 in twee deelen, onder den wijdloopigen titel: „Oupnek'hat (id est „secretum tegendum") opus in ipsa India rarissimum continens antiquam et arcanam seu theologicam et philosophicam doctrinam, e quatuor sacris Indorum Libris Rakbeid, Djedrbeid, Sambeid, Athrbanbeid excerptam ad verbum e persico idiomate, samskreticis vocabulis intermixto in Latinum conversum, dissertationibus et adnotationibus difficiliora explanantibus, illustratum, studio et opera Anquetil du Perron indicopleustae, Argentorati 1801". Door Anquetil's onvermoeiden arbeid zagen zich thans de Europeanen in staat gesteld ten minste met een gedeelte van den zooveel besproken Veda, met hunne esoterische leer om zoo te zeggen, vertrouwd te maken. Doch in welk een omhulsel ontvingen zij die kostelijke parel, die niet eens uit de eerste hand afkomstig was! Anquetil's Latijn is afschuwelijk om te lezen; het is, onder meer, doorspekt met Grieksche praeposities en artikels, die hij noodig had om zijne bedoeling niet te doen misverstaan. Men moet wel groote bewondering voor Schopenhauer hebben,

---

Natatré soerdja bhetie, Natsya tsjondré toréou Nemé unielsjietté bhanté, ettaevê, Vannih tamevé, bintam anubhettie, servam tasiyé, bhéshé servamidam Siebhaté.

Dat is:

„Daar schijnt noch zon noch maan noch sterren; daar schittert geen weerlicht; hoe zoude het vuur daar kunnen vlammen? Het is van God zelven, dat deze schijnende wezens hun licht hebben; het gansche heelal is verlicht door zijnen onuitsprekelijken glans".

(*na tatra sūryo bhāti na candratārakaṃ nemā vidyuto bhānti kuto 'yam agniḥ* | *tam eva bhāntam anu bhāti sarvaṃ tasya bhāsā sarvam idaṃ vibhāti* ||).

die na grondige studie van dit door tusschentrap van het Perzisch in barbaarsch Latijn tot hem gekomen werk, in zulk eene extatische bewondering der oude Indische wijsheid geraakte, dat hij dit werk voor het voortbrengsel der hoogste menschelijke wijsheid verklaarde [1]. „Had Schopenhauer niets anders gedaan, dan uit de afschuwelijke vertaling van Anquetil den zin der Upaniṣad's te ontwarren, dan zou dit alleen voldoende zijn geweest, hem zelfs onder de philologen eene eervolle plaats als exegeet te verzekeren", zegt M. Müller terecht ergens [2].

Maar eindelijk zijn dan toch, en wel eerst in 't begin der vorige eeuw, de eerste lichtstralen door 't geheimzinnig duister, waarin de eigenlijke Veda's gehuld waren, heengebroken. Ten volle is ook in dit opzicht bewaarheid geworden de uitspraak van William Jones in eene openingsrede van de Asiatic Society [3]. „Since Europeans are indebted to the Dutch for almost

---

[1]) Om een indruk van Anquetil's vertaling te geven, moge hier de aanhef volgen:

Kok'henk è Rakbeid (excerptum).

Tschetr nomine Brahmani volitionem „Korban" (sacrificii) fecit. Cum Arnrek'heschir dixit, quòd, mihi τὸ djak facias. Arnrek'heschir cum Sopatkit, filio suo, dixit: tu, ut iveris, korban facias.

Tempore quo Sopatkit venit, Tschetr Brahman ab eo petiit, quòd: Sopatkit, in his mundis mundus est absconditus, quòd illum mundum non scientes non sciunt, cum (pro) mercede τοῦ facere hoc opus τοῦ korban, me cum illo mundo (ad illum mundum) potes (ne) facere pervenire?

Sopatkit dixit, quòd: hoc ego non scio. Ut abiero, e patre meo, qui ostad meus est, petam.

Ut abiit, e patre petiit, quòd: Tschetr Brahman a me huiusmodi questionem fecit enz. enz.

De Kauṣītakī upaniṣad begint zoo:

citro ha vai gārgyāyaṇir yakṣyamāṇa āruṇiṃ vavre. sa ha putraṃ śvetaketuṃ prajighāya yājayeti. taṃ hābhyāgataṃ papraccha: gautamasya putrāsti saṃvṛtaṃ loke yasmin mā dhāsyasy anyam utāho vādhvā tasya mā loke dhāsyasīti. sa hovāca: nāham etad veda, hantācāryaṃ pṛcchānīti. sa ha pitaram āsādya papracchetīti māprākṣīt etc. etc.

[2]) Deutsche Rundschau 41, Dec. 1884, pag. 417.

[3]) Asiatic Researches, vol. I, pag. 355.

all they know of Arabick and to the French for all they know of Chinese, let them now receive from our nation the first accurate knowlegde of Sanscrit". Immers het is een Engelschman geweest, die nog tegenwoordig als een der grootste Indische philologen geldt, nl. Henry Thomas Colebrooke, die van af 1794 zich uitsluitend gewijd heeft aan de studie der Indische taal- en letterkunde; aan hem hebben wij baanbrekende onderzoekingen en publicaties te danken over het Indische rechtswezen, de philosophische systemen, de grammatica, de astromonie en rekenkunde der oude Hindoe's. Hij ook is het geweest, die in de Asiatic Researches van 1805 een verhandeling publiceerde „On the Védas or sacred writings of the Hindus", die bestemd was om nu eindelijk het gewenschte licht over die geheimnisvolle boeken te verspreiden. Colebrooke spaarde geen kosten en moeite om zich grondig in te lichten. Zoo bracht hij o. a. een omvangrijke verzameling Sanskrit handschriften bijeen, die hem over de 10000 Pond Sterling moet gekost hebben en die hij later aan de Engelsche regeering ten geschenke bood. Het geciteerde opstel mag voor dien tijd en als men de gegevens, waarover de schrijver beschikken kon, in 't oog houdt, een allervoortreffelijkst stuk werk genoemd worden. Hier vernam men voor de eerste maal betrouwbare uit de bronnen geputte berichten omtrent de verhouding der drie kanonieke Veda's tot den Atharvaveda, omtrent de saṃhitā's, de brāhmaṇa's, de āraṇyaka's en de upaniṣad's volgens ieder der vier Veda's. Tal van interessante stukken worden in den loop der verhandeling uit de Vedische teksten zelf medegedeeld. Het spreekt echter van zelf, dat de hedendaagsche lezer in Colebrooke's werk velerlei lacunes aantreft: over de sūtra's bijv. wordt geen woord gezegd, en de behandeling van de Atharva-saṃhitā is vrij oppervlakkig. Colebrooke kon toen ook onmogelijk de meer juiste voorstelling hebben omtrent de strekking der verschillende onderdeelen dezer saṃhitā, waartoe men eerst in de laatste decenniën gekomen is.

Door Colebrooke's verhandeling was nu de baan voor verder onderzoek geopend. Doch het duurde nog betrekkelijk lang

voordat de Veda's zelf toegankelijk werden. William Ward, een zendeling te Serampore werkzaam, schreef een ook tegenwoordig voor de kennis van het Hindoeïsme nog zeer bruikbaar werk: „A view of the History, Literature and Mythology of the Hindoos", waarvan de eerste editie in 1811, de derde in 1820 verscheen. Terwijl Ward uitstekend blijkt ingelicht te zijn en ook goed Sanskrit kent, gelijk uit zijne talrijke vertalingen valt af te leiden, is dat met de Veda's, en geen wonder, anders gesteld. In zijn vierde deel, waarin deze stof behandeld wordt, volgt Ward geheel en al de essay van Colebrooke. Waar hij iets meer mededeelt, blijkt hij niet zoo goed te zijn ingelicht. Hij geeft vertalingen van Ṛgveda-verzen en van stukken uit de brāhmaṇa's. Sommige dier vertalingen, vooral van de gemakkelijk begrijpelijke ṛk's, geven den zin bevredigend weer. Maar men ontvangt zeer sterk den indruk, dat Ward die stukken niet zelf heeft ingezien en vertaald, doch dat hij ze zich door een Brahmaan heeft doen interpreteeren, die allerlei commentaren, ad hoc verzonnen, er aan toevoegde [1]).

Zoo was dan door Colebrooke's verdienste de geheimenis der Veda's onthuld. Toch zou het nog tientallen van jaren duren alvorens de teksten zelf van den Veda begonnen te worden toegankelijk gemaakt. Zelfs in 1815 nog, dus tien jaren na 't verschijnen van Colebrooke's meermalen vermelde verhandeling, waren er mannen van gezag, die twijfelden aan het bestaan van den Veda. Max Müller deelt ons mede [2]), dat zijn oudere vriend Bunsen hem meermalen had verteld, dat, toen hij in dit jaar

---

[1]) Zeer sprekend is bijv. het verhaal van Tvaṣṭṛ en Indra (in deel IV pag. 94 vlgg.) en de vertaling van sommige Veda-verzen, o. a. ṚS. I. 9. 5: „O Indrŭ! we entreat thee to order it, that we may have excellent jewels, and precious stones, and a very large portion of riches. We call those riches which may be enjoyed, Vibhoo, a great quantity of riches we call Prabhoo (Lord)"; de tekst luidt:

sáṃ codaya citrám arvā́g rā́dha indra váreṇyam |
ásad ít te vibhú prabhú |

[2]) In zijn opstel „Damals und jetzt" in den Deutschen Rundschau 41, Dec. 1884, pag. 417 vlg.

(1815) het besluit nam naar Indië te reizen, het hoofddoel zijner reis was, uit te vinden of er werkelijk een Veda bestond, en wat die Veda eigenlijk was. Eerst in 1830 werden de Europeesche geleerden in de gelegenheid gesteld althans met een gedeelte van den oudsten Veda, den Ṛgveda, kennis te maken, door Rosen's Rigvedae specimen, hetwelk in 1833 gevolgd werd door Stevenson's uitgave van 39 hymnen uit dienzelfden Veda, met Sāyaṇa's commentaar, en in 1838 door het eerste boek der Ṛksaṃhitā in 't origineel met Latijnsche vertaling, eveneens van de hand van Rosen; door den reeds vermelden Stevenson werd ook in 1843 een tekst-uitgave van den Sāmaveda bezorgd, die echter van geringe waarde is. In Weber's Yajurvedae specimen van 1845 werd ten slotte eene proeve van den derden Veda geboden. Dat is, in hoofdzaak, alles wat er in de eerste helft der 19de eeuw van de eigenlijke Veda's bekend raakte. Toch moet nog uit deze eerste eeuwhelft een klein boekje vermeld worden van de hand van Rudolf Roth: „Zur Litteratur und Geschichte des Weda" (1846), dat welkome aanvullingen op Colebrooke's verhandeling bevat en dat de voorlooper was van het voortreffelijke werk, dat deze geleerde later op dit gebied zou leveren. Het is eerst de tweede helft der vorige eeuw geweest, die ons de Veda's in betrouwbare kritische uitgaven gebracht heeft: den Ṛgveda in Max Müller's beroemde uitgave 1849—1874, den Sāmaveda door Benfey in 1848, den volledigen Witten Yajurveda door Weber in 1852—59, den Atharvaveda door Roth en Whitney in 1856.

Het is overbodig verder in bizonderheden na te gaan, door wie en wanneer welke nog ontbrekende gedeelten der Veda's tot onze kennis gekomen zijn; de ontdekking van den Veda gaat eigenlijk nog gestadig voort: ieder jaar brengt ons iets nieuws, daar de publicatie van alles wat nog in handschrift voorhanden is — veel is in den loop der tijden helaas spoorloos ten gronde gegaan — nog immer voortgaat. Doch het voornaamste is toegankelijk, ten deele door overzettingen in moderne talen ook voor belangstellende niet-vakmannen.

En kan men dan zeggen, dat de Veda ontdekt is? Het komt er op aan, of men deze uitdrukking in engeren of wijderen zin wil bezigen. In engeren zin genomen kan de vraag beantwoord worden met een: „in hoofdzaak, ja". Wanneer men met „ontdekt" evenwel zou bedoelen: „begrepen door de vakgeleerden en toegankelijk gemaakt voor een ruimeren kring van belangstellenden", dan kan het antwoord slechts luiden: men is in die richting ijverig werkzaam, doch de arbeid, die van onoverzienbaren omvang is, vordert langzaam, de verklaring vooral van den ganschen Ṛgveda biedt nog altijd groote moeilijkheden, die men wel nooit alle uit den weg zal kunnen ruimen.

Blikt men terug op de hier geschetste ontdekkingsgeschiedenis van den Veda, dan treft het ons, dat al de pogingen om inlichtingen te bekomen aangaande die boeken en om de teksten zelf in handen te krijgen, eerst zoo laat eenig werkelijk gevolg gehad hebben, en als van zelf dringt zich dan de vraag op: „wat is daarvan de reden?" Aan de beantwoording dezer vraag mogen ten slotte nog enkele woorden gewijd worden.

Wanneer men denkt aan de mededeeling van Bernier, dat de Veda's zoo zorgvuldig verborgen gehouden werden, uit vrees dat de Mohammedanen ze zouden in handen krijgen en vernietigen, en aan de woorden van Dow, dat die boeken zóó heilig zijn, dat de Brahmanen ze niet aan iemand van een andere secte laten lezen, want dat zij dan uit hunne kaste zouden worden gestooten, en dat zelfs de Mohammedanen onder Akbar er geen kennis van konden verkrijgen, dan is men allereerst geneigd om aan te nemen, dat men ook aan de Europeanen geen kennis heeft *willen* geven van deze heilige boeken, en dat dus de vreemde en zoozeer met de werkelijkheid strijdende inlichtingen, die men hun verstrekte, als *opzettelijke* verkrachting van de waarheid moeten worden beschouwd. Stellig is dit één van de factoren, die bewerkt heeft, dat men er zoo laat in geslaagd is den Veda te leeren kennen.

Immers volgens Manu [1]) is een Brahmaan, die den Veda verbreid heeft, d. w. z. hem geleerd heeft aan een persoon, die geen kennis er van mocht nemen, strafbaar. Volgens Manu is echter de straf vrij licht en bestaat daarin, dat men gedurende een jaar slechts gerst als voedsel mag gebruiken. Veel gestrenger is de bepaling van Gautama [2]), door wien op één lijn met een vorstenmoordenaar of met een, die offers voor een Śūdra verricht, gesteld wordt hij, die den Veda divulgeert. Zulk een vader moet door zijn zoon verlaten worden. Intusschen schijnen er toch nog andere oorzaken gewerkt te hebben. Immers voor Padmanābha bijv., den uitgestooten en tot het Christendom bekeerden zegsman van Ds. Rogerius, behoefde dit bezwaar niet te gelden, en toch heeft onze predikant niets omtrent den Veda van hem vernomen. En als de Brahmanen werkelijk zoo angstvallig waren aan de Europeanen de begeerde inlichtingen te verstrekken, hoe is het dan te verklaren, dat zij later blijkbaar in 't geheel geen scrupules meer hadden om hun Veda aan de Europeanen te bezorgen? Er heeft dus, dunkt mij, nog een andere grond gegolden: in vele gevallen hebben de zegslieden, die vóór Colebrooke inlichtingen verstrekten, wel degelijk gemeend, dat wat zij zeiden, de waarheid was: zij waren zelf niet beter ingelicht. De leeraar van den Karmeliet Paolino a St. Bartolomeo antwoordde op de vraag zijns leerlings, of die Veda's wel bestonden, met een glimlach: „Vedam est, quidquid ad religionem pertinet, Vedam non sunt libri" [3]). Dat wil natuurlijk geenszins zeggen, dat er geen Brahmanen w a r e n, die den Europeanen betere en volledigere mededeelingen hadden k u n n e n verstrekken, maar slechts dit, dat do Couto, Rogerius en al die anderen aan 't verkeerde kantoor aangeklopt hebben. Want het is met de zaak, naar 't schijnt, zóó gesteld, dat voor het eigenlijke Hindoeïsme de Veda een vrij wel dood iets is. Wel worden

---

[1]) Mānavadharmaśāstra XI. 199, vgl. Yājñ. III. 289.

[2]) Gautamadharmaśāstra, 201.

[3]) Paull. a St. Barthol., Examen critico-historicum codicum indicorum bibliothecae sacr. congr. de propag. fide, Romae, 1792, pag. 50.

er, bijv. in de provincie Tanjore [1]), tal van Brahmanen aangetroffen, die doorkneed zijn in hun heilige wet en die offers volgens den Vedischen ritus weten te verrichten, en de Sāmanmelodieën behoorlijk te zingen, en, wat van Tanjore bericht wordt, is zeker ook wel elders het geval, maar in 't algemeen heeft de Veda voor den huidigen eeredienst van Śiva of Viṣṇu, die op de Purāṇa's berust, geen beteekenis. De eenige gelegenheid, waarbij nog iets van het oude voortleeft, zijn de sacramenten, de saṃskāra's: bij geboorte, huwelijk en overlijden bijv. wordt veelal nog het oude ceremoniëel der gṛhyasūtra's in acht genomen, doch het is de vraag, hoeveel de daarbij functioneerende ācārya of purohita zelf nog van de aloude daarbij te pas komende verzen en spreuken verstaat. Dit is ook de zienswijze van Growse, die bij eene plaats van Tulsidās' Rāmāyaṇa aanteekent [2]), dat deze dichter, en mèt hem 999 van de 1000 meest ontwikkelden zijner landslieden van heden, niet het flauwste begrip had van den inhoud der Veda's.

---

[1]) vgl. Hemingway, Gazetteer of Tanjore, Madras, 1906, pag. 67 vlg.
[2]) Engelsche vert. v. h. Hindī Rāmāyaṇa (5th ed., 1891), vol. II, pag. 171.

BIJLAGEN.

I.

DE BERICHTEN OMTRENT DE VEDA'S VAN DO COUTO, DE LUCENA, ROGERIUS, VINCENZO MARIA EN BALDAEUS.

Do Couto (1612).

Estes livros são repartidos por corpos, membros, e articulos, cujos originaes são huns a que elles chaman Veda'os, que são repartidos em quatro partes, e estes em outras sincoenta e duas, por esta maneira: seis a que chamam Xastrá, que são os corpos; dezoito a que chamam Puraná, que são os membros; vinte e oito chamados Agamon que são os articulos.

A primeira parte destes quatro originaes trata da primeira causa, da materia primeira, dos Anjos, das almas, do premio do bem, da pena do mal, da geração das creaturas, de sua corrupção, que cousa seja peccado, e como se póde remir, e absolver, e porque.

A segunda parte trata dos Regentes, a que dam o dominio sobre todas as causas.

A terceira he toda de doutrina Moral, conselhos que exhortam á virtude, e obrigação a avorrecer o vicio, e assim da vida monastica, e politica, que são a activa, e contemplativa.

A quarta parta trata das ceremonias dos Pagodes, dos sacrificios, e de suas festos; e nestes tambem mettem os encantamentos, feiticerias, adivinhações, e arte Magica, porque a todas estas cousas são muito dados.

De Lucena (1600).

Consta esta doutrina de quatro partes, cada hũa das quais se divide primeiramente em seis, á que chamam, Corpos, & depois em dez oito com nome de Membros, & finalmente em vinto oito intituladas, Articulos.

E tratase na primeira das quatro partes da causa, & principio do universo, da primeira materia, dos Anjos, das Almas, do premio do bem, do castigo do mal, dos elementos da geraçam, & corrupçam das criaturas, que cousa seja peccado, como se deva remir, & quem pode delle absolver.

Sam o argumento da secunda os Espiritos, que elles intitulam Regentes dos ceos, & dos elementos, & a que dam o governo de todas as causas criadas.

A terceira parte todo he moral, de bõs preceitos, & conselhos, assi pera a vida politica, como pera a contemplativa, de que fazem particular profissam.

A quarta contem as cerimonias dos pagodes, os sacrificios, as festas, & a volta disso muytas feitiçarias, encantamentos, & grande parte da arte magica.

Rogerius (1651).

Desen Vedam is afghedeelt in vier deelen; . .

Het eerste Deel handelt vande eerste oorsaeck, vande eerste materie, vande Engelen, vande Ziele, van 't loon der goede, ende straffe der quaden, vande generatie der Creatueren, ende de corruptie, wat de sonde zij, hoe se vergheven kan werden, ende wie het doen kan, ende waerom.

Het tweede Deel handelt vande Regenten, aen welcken dat sy de heerschappije over alle dinghen toe schrijven.

Het derde Deel is gheheel morael, 'twelck vermaent tot de Deucht, ende verplicht tot het haten der ondeuchden.

Het vierde Deel handelt vande Ceremonien des Tempels, vande Offerhanden, ende vande Feesten.

Vincenzo Maria (1672).

La (sc. religione) dividono in quattro parti, ogni parte in sei membri, ogni membro in dieci otto articoli.

Nella prima trattano della causa efficiente dell' universo: Delli Angeli; Come fusse questo Mundo formato: Della transmigratione delle anime; Del premio, ò castigo, che per l'operationi buone, ò male gli sarà dato: che cosa sij peccato; Come si possi redimere, ò per qual mezzo sij concesso di scancellarlo.

Nella seconda trattano delli trè Dei, quali chiamano Rettori del Cielo, e della Terra: come fossero formati; da qual principio havessero la loro origine: Qual sij il loro stato, e possessione, nel che descrivono trè lunghe historie.

La terza è piena di moralità, buoni precetti, e consigli, si per la vita civile, come per la contemplativa, e solitaria.

La quarta prescrive li precetti, osservanze, e ceremonie; detta la forma di celebrare li sacrificij: il modo di osservare le feste con molte altre cose spettanti la loro legge.

Baldaeus (1672).

Deze vier Boeken spreken van Godt, en van de eerste oorzaak van alle; het 2. van de Regenten de welke de heerschappije van alle dingen wert toe geschreven. Het 3. van alle deughden en zeden. Het 4. van de Ceremonien, Tempelen en Offerhanden (131. b).

Het eerste dan was van de zalige zielen; het tweede van de omzwervende zielen; het derde van de goede werken; het vierde van de quade werken (44. b).

II.

DO COUTO's VERHANDELING OVER HET HINDOEÏSME [1]).

Want men moet weten, dat er onder 't gansche Heidendom van het Oosten betracht en aangehangen wordt eene enkele meening aangaande de kennis van God, de schepping, en 't vergaan der schepselen, hetwelk een les is, die geleerd wordt in hunne scholen door hunne Bragmanen, die de leeraars van hun godsdienst zijn. Daarover bezitten zij tal van boeken (in hun Latijn, hetwelk zij Geredam noemen), welke alles bevatten, wat zij moeten gelooven en al de ceremoniën, die zij moeten verrichten. Deze boeken zijn verdeeld in lichamen, leden, gewrichten, welker grondteksten zekere (boeken) zijn, die zij Veda's noemen, die in vier deelen verdeeld zijn, en deze wederom in 52, op de volgende wijze: 6, die zij Xastra noemen, welke de lichamen zijn, 18, die zij Purana noemen, welke de leden zijn; 28, Agamon geheeten [2]), welke de gewrichten zijn. Tot beter verstand zullen wij deze alle nader verklaren.

Het eerste deel van deze vier grondteksten handelt over de eerste oorzaak, de eerste materie, de Engelen, de zielen, de belooning voor 't goed, de straf voor 't kwaad, het ontstaan der schepselen, hunne verdelging, wat de zonde is en hoe zij kan verholpen en vergeven worden, en waardoor.

---

[1]) Do Couto, Decad. da Asia, editie van Lissabon 1780, Decad. V, cap. V, boek 6, hoofdst. 3 (deel 13 der geheele serie, pag. 23 en vlgg. — Dr. A. A. Fokker, priv. doc. aan de gem. Univ. te Amsterdam, ben ik verplicht voor de hulp, door hem mij verleend: hij was zoo vriendelijk mijne vertaling te corrigeeren.

[2]) vgl. boven, pag. 273, Pope, Introd. to Tiruvāçagam, pag. XVIII, n. 2: „The āgamas are said to be sacred writings inculcating Çaiva doctrines, and to be of equal authority with the Vedas. The names of 28 of these are given".

Het tweede deel handelt over de (Wereld)bestuurders, aan wie zij de heerschappij over alle dingen toekennen.

Het derde is geheel van moreele leer: raadgevingen, die tot de deugd vermanen, en de verplichting om de ondeugd te schuwen, en ook over het kloosterleven en het openbare, d. w. z. het handelende en het beschouwende.

Het vierde handelt over de ceremoniën der tempels, de offeranden, en hunne feesten; en daartoe rekenen zij ook de tooverij, de hekserij, de waarzeggerij en de Magie, daar zij aan dit alles zeer hechten.

Al deze boeken zijn geschreven in zeer heroïsche verzen, pompeus van woorden: een uitvinding, die de Booze samenweefde, ten einde de modulatie en liefelijkheid dier (verzen) hen verplichten zou er naar te luisteren, opdat ze er door bekoord zouden worden. En dus deden ze dit zóózeer, dat de een of andere Bragmane, die hun een leugen wil doen gelooven en deze op vers brengt, deze (leugen) in zoo groote eer en zoo groot aanzien komt, dat niets hem die uit het hoofd praat. Dat is zóó sterk, dat verhalen, waarvan niemand den oorsprong kent en dingen en gebruiken, al worden ze ook door hun eigen wet veroordeeld, door de gewoonte om ze in verzen te bezingen, zóó stellig geloofd worden, alsof zij ze met eigen oog hadden aanschouwd. Dit komt daarvandaan, dat ze niets van wat ze gelooven op goede gronden verdedigen of beweren; voor alles houden ze zich aan de leeraren, die ze hen leerden en aan de boeken, waarin ze beschreven staan. Van deze kunst of wetenschap der Dichtkunst hebben zij groote scholen en gehoorzalen; ieder vers van hen bevat 75 syllaben. Dit (punt) verder latende rusten, gaan wij over tot de nadere uiteenzetting van de 4 deelen hunner Veda's.

In het EERSTE, dat over de eerste oorzaak handelt, volgens de boeken, die zij hebben, geheeten Terum, Mandramole, Etrivaxigam [1]) (dit zijn een soort korte samenvattingen hunner

[1]) Met zekerheid kan ik slechts het laatste woord thuisbrengen (Tiruvāçagam, wat in 't skt. *śrīvācakam* zou luiden); Terum bevat vermoedelijk Tamil *tiru-*, behoorend bij 't volgende woord. Pope, Pref. to the Tiru-

godgeleerdheid, die zij in de scholen onderwijzen), zeggen zij, dat die eerste oorzaak God is, en dat deze een reine, onbelichaamde geest is [1]), vol van alle macht, alle weten, alle waarheid, en dat hij zich alom bevindt, denwelken zij noemen Xarves Zibarú [2]), d. i. schepper van het al. Ook handelt dit eerste deel over de materie der Engelen, dewelke zij Monixevarum [3]) noemen, d. i. de heiligen, van wie zij zeggen, dat ze niet geschapen zijn, en dat ze evenals God zelf ab aeterno bestaan. Van deze Engelen zijn er, volgens hunne voorstelling, drie stadiën: één soort, dat volstrekt rein is, en dat zijn diegenen, die God omringen en dienen; een tweede soort, dat minder rein is, waaruit de zielen voortkomen, die menschelijke gestalte aannemen om daarin zich te reinigen; de derde soort is die der onreinen: die dienen de Godheid als voltrekkers van 't recht en als kerkermeesters van de Hel, die zij aannemen, zooals te zijner plaatse zal worden meegedeeld. Zij houden de ziel voor onsterfelijk, maar (meenen) dat, wanneer iemand zondig is, dat dan, als iemand sterft, zijn ziel overgaat in het lichaam van 't een of ander dier, waarin hij zich loutert tot hij den toegang tot den hemel verdient. Van alle (zielen) houden zij die voor 't gelukkigst, die in koeien overgaan, en om die reden worden ze (de koeien) als een geheiligd iets door alle Heidenen vereerd.

Hun beestachtigheid gaat zóó ver, dat, wanneer zich iemand in articulo mortis bevindt, men een koe naar zijn bed brengt en hem bij wijze van (gewijde) kaars de staart in de hand geeft, opdat de ziel bij 't scheiden uit het lichaam dadelijk in de koe inga, opdat ze dit niet doet [4]) in een ander minder

vāçagam, pag. XIII, spreekt van Tirumūlar's Tirumantra, en R. W. Frazer, Indian Thought, past and present, London 1915, pag. 225 (vgl. 267) zegt: „All the sacred poetry of the Śaivites was collected together, about A. D. 1026, by Nambi Āṇḍār Nambi, in the eleven holy utterances or Tiru Murai (Śaiva Veda)". Misschien steekt dus in Terum, Mandramole: Tirumantra, (Tiru) murai.

[1]) vgl. daarmede Pope, Introd. p. LXXVII.

[2]) Zie noot 3 op pag. 269.

[3]) Zie noot 4 op pag. 269.

[4]) Dr. Fokker houdt *façam* voor een drukfout voor *façu*.

onrein dier; daarom schijnt het wel, dat zij 't er voor houden, dat hunne zielen overgaan in dat dier, dat het meest nabij is, en om die reden dooden ze geen wandluizen, noch de vlooien uit het bed, noch de luizen van 't hoofd. Terzake van de koeien komen wij nooit tot volkomen begrip van de vereering, die ze er voor hebben, noch ook van de goddelijkheid, die ze eraan toeschrijven; ook zij weten dit niet goed te verklaren. Meermalen hebben wij op de straten van het Rijk Cambaja de koeien op straat zien pissen, en dan de Baneanen zien toeloopen, mannen en vrouwen, en de handen zien openen en de urine opvangen en ze zich over 't hoofd werpen, zooals wij met het wijwater doen, onder 't prevelen van zekere woorden.

Ze zeggen verder, dat de zielen van erge zondaars en gierigaards overgaan in 't lichaam van vuile en onreine dieren, en (die van) de(n) allerergste(n) zondaar in den hond, en dat, overeenkomstig ieders verdienste, zoo ook het lot hem ten deel valt: de toestand van rijke of arme, van hooge of lage, van gezonde of zieke, en dat ze van lichaam tot lichaam gaan, hunne zonden boetende, todat alles gezoend is en ze verdienen tot de Zaligheid in te gaan.

Aangaande de belooning voor 't goed en de straf voor 't kwaad hebben zij tal van inzichten, echter is 't bewezen, dat ze aan de zaligheid (van het hiernamaals) en aan de straf (der hel) gelooven, maar hoedanig die straf is en waar (ze ondergaan wordt), om dat nader aan te geven, daartoe komen zij niet.

Zij houden 't er ook voor, dat, als een mensch geboren wordt, hij dadelijk voorbeschikt is tot het goed of het kwaad, en dat hem noodzakelijkerwijs treft datgene, waartoe hij geboren is, en dat het niet in zijn macht staat daaraan te ontkomen: waarin zij den vrijen wil ontkennen; en hieruit willen ze alles verklaren, wat hun overkomt: dat het het teeken is, waaronder men geboren is. Velen zeggen, dat de zaligheid en de belooning, die den deugdzamen toevalt en (die gelegen is) in het uitoefenen van penitentie en ('t brengen) van offeranden, bestaat in rijkdom, eer, waardigheden, en kinderen, en dat, wanneer iemand sterft, die deze goede gaven bezeten heeft, dat

hij dan, zoo hij goed geleefd heeft, ze in een ander lichaam terugkrijgt. En zoo meten ze de deugd af naar de goederen, die elk bezit.

Anderen, die zich voor beter op de hoogte van de waarheid houden, zeggen, dat er in den tweeden hemel een plaats is, die ze Xorvagó (bedoeld is *svarga*) noemen, waar zij, die goed geleefd hebben, tot rust zullen komen; en dat in 't midden van de aarde een andere (plaats) is, naranca (d. i. *naraka*) geheeten, die één en al vuur en pijniging is, waar men voor zijne zonden gaat boeten, en dat in die plaats zóóvele soorten van pijniging zijn, als de verscheidenheid der schuld geweest is.

Zij zeggen ook, dat de engelen der derde soort de voltrekkers dier straffen zijn en zij schilderen hen met al de afgrijselijkheden af, die ze maar kunnen (bedenken), zooals wij met den Booze doen, en ze noemen ze met vele namen, waarvan de voornaamsten zijn Diagal en Saitan, den naam waaronder hij overal bekend is en dien hij zelfs onder die domme menschen niet kan verliezen.

Sommigen houden 't er voor, dat de pijnigingen niet eeuwig duren, maar slechts een bepaalden tijd, en dat de duur ervan in overeenkomst is met ieders schuld, en dat, als die verstreken is, zij (de ziel) weer op nieuw geboren wordt en in een ander lichaam vaart, waarin zij weder op de wereld in leven komt, en dat zij zóólang telkens gaat (naar) en komt uit de hel, totdat zij werken verricht heeft, die haar den hemel waardig maken.

Midden tusschen die twee plaatsen, de hoogere en de lagere, zeggen ze, dat er een andere is, bestemd voor die zielen, die noch straf noch zaligheid verdiend hebben, zonder nu nog van de onschuldigen te spreken; maar ze zeggen, dat wanneer iemand een zonde heeft bedreven, waarvoor hij de hel verdient, en aan den anderen kant eenige deugd heeft bezeten, waarvoor hem de zaligheid toekomt, bijv. als hij zich aan uitspattingen had overgegeven doch in gelijke mate medelijdend voor de armen geweest was, dat hij dan, zoo hij voor zijn slechtheid de hel, voor zijn deugd het Paradijs verdienen zou, in de

middenplaats blijft, waar hij noch straf noch zaligheid bekomt [1]).

Aangaande de schepping van den eersten mensch zeggen hunne godgeleerden, dat hij voortkomt [2]) uit een geslacht van sterfelijke goden. Anderen, dat ze gevormd zijn uit de elementen, en dat zij gemaakt zijn uit de eerste materie, die eeuwigdurend is, en dat alle elementen onderlinge vermenging toelaten, doch slechts het vuur enkelvoudig en zonder bijmengsel is. Weer anderen verzekeren, dat de mensch uit dezelfde stof gevormd is, waaruit de wereld is gevormd, waarom zij nog niet zeggen, zooals sommigen meenen, dat de wereld eeuwig is, maar slechts de massa, waaruit ze bestaat; over die schepping verhalen ze ongegronde fabelen en ongerijmdheden.

Om dit eerste deel te besluiten met het onderwerp der zonden en hare delging: zij achten vier zaken als ten strengste verboden en verfoeid. De eerste is moord, de tweede: diefstal, en daaronder is niet begrepen de woeker en het op bedriegelijke wijze winstmaken, omdat ze dat voor een vrome handeling houden; de derde is het drinken van wijn; de vierde: de vrouw van een ander te bezitten. Al deze zonden kunnen, naar hunne meening, op vier wijzen [3]) gezoend worden.

De eerste bestaat in bedevaarten naar de tempels, waar zij komen bidden; sommigen offeren zich zelf, door zich te verminken en te branden en door zonen en dochters voor altijd aan den dienst der afgoden te wijden. Zoo groot is de toeloop van 't volk ten tijde hunner feesten, om groote gaven aan de Pagoden te brengen, dat het een wonder is. De voornaamste en meest geëerde in heel Hindostan zijn de tempels van Ramanacoor [4]), tegenover Manar, gelegen aan de ondiepten van Chilam; die van Xilavaram [5]), 8 mijlen van Negapatam;

---

[1]) Heeft do Couto dit van de Pārsī's?

[2]) Dr. Fokker acht *procedem* druk- of stijlfout voor *procede*.

[3]) Deze vier wijzen herinneren eenigszins aan de vier categoriëen der Tantra-leer: jñāna, yoga, kriyā, caryā, vgl. Eggeling, Catalagus der hss. v. h. India Off., vol. IV, pag. 847 vlgg., en 905.

[4]) Rāmeśvaram.

[5]) In pl. van *Odixilavarão* lees ik: *o di Xilavarão;* bedoeld is dan de beroemde Śiva-tempel van Chillambaram.

die van Triquinamale [1]) in het Rijk van Gigi in 't binnenland van Nagapatam; die van Conjavaram [2]), twee dagreizen van de stad van St. Thomé [3]); die van Tripiti [4]) in het rijk Bisnaga [5]); die van Tremel [6]) in hetzelfde rijk, welke in 't bezit is van een grooten (tempel)schat; die van Jagarnate in het rijk Orixá [7]); die van Vixanate in Bengalen [8]). Deze is de voornaamste van allen en daarheen worden de meeste bedevaarten ondernomen; het feest ervan valt in Februari en duurt ongeveer twee maanden, en het volk, dat al dien tijd aan het feest deelneemt, is zóó talrijk, dat het, naar verzekerd wordt, een ruimte van bijna zes mijlen inneemt. Ieder biedt aan wat hij kan, en er zijn wel menschen geweest, die zich tegen goud en zilver deden opwegen. Men verzekert, dat de schat van dien (tempel) onmetelijk groot is. Verder hebben zij den tempel van Tanavaré [9]) op Ceilon en dien van den Adamspiek, en de pagode van Jaquete [10]) en tallooze andere van geringere beteekenis, waar de Booze wèl geëerd wordt.

---

[1]) Bedoeld is misschien Tirucinapalli (Trichinopoly), waar zich een beroemde Pagode eveneens van Śiva bevindt. Gigi = Gingi: 12.20 N. Br., 74.40 Greenw.

[2]) Conjewaram (Kāñcīpuram), waar een tempel van Śiva Ekāmbaranātha.

[3]) Een gedeelte van het tegenwoordige Madras.

[4]) Tirupatti (Tripetty)?

[5]) Vijayanagara, vgl. Kern's noot 4 op Linschoten's Itinerario, deel I, pag. 58.

[6]) Tirumalei?

[7]) Bedoeld is de aan Viṣṇu Jagannātha gewijde tempel in 't landschap Orissa te Puri.

[8]) Bedoeld is waarsch. een pagode gewijd aan Viśvanātha (te Benares?), althans Viśvanāthanagara is een benaming voor Kāśī.

[9]) Tenewara, iets oostelijk van Point de Galle.

[10]) Dr. A. J. de Jong maakt er mij opmerkzaam op, dat op de kaart van Dapper (Asia) in 't N.W. van 't schiereiland Guzarate een pagode Iaqueta wordt aangegeven; dat die pagode ook voorkomt op dezelfde plaats als Jaqueta op de kaart in 1619 door William Baffin gepubliceerd en later overgenomen door Purchas (1625) en Terry (1655). Op hedendaagsche kaarten is die localiteit niet te vinden; met de door Dapper aangegeven ligging correspondeert echter vrijwel het tegenwoordige Dwārka, waar (vgl. Imp. Gazett. vol. XI, pag. 387) de beroemde tempel van Dvārakanātha-Kṛṣṇa ligt.

De tweede wijze van boetedoening bestaat in aalmoezen aan vreemde godsdienstige bedelaars, in 't bouwen van tempels, in 't graven van vijvers in publieke plaatsen, het oprichten van huizen aan de wegen voor de reizigers, het maken van bergpassen, het aanleggen van wegen voor de voetgangers, het oprichten van hospitalen voor de vogels. Wij hebben er zoo een gezien in de stad Cambayete, die zeer merkwaardig was, omdat ze ziekenzalen bevat, gescheiden naar de (leden der) casten, die ze daar opnemen. De muren zijn opgetrokken op bogen, die aan alle zijden open zijn, en toegedekt met fijn netwerk van koperdraad; het bevat groote gangen en ter weerszijde daarvan bevinden zich de cellen, waar de opgenomenen verblijven, en het bezit verplegers, die er bij behooren; het beschikt over kapitaal-inkomsten en vele aalmoezen voor inrichting en onderhoud. Wij hebben in de stad Chaul een Baneane gekend, die als bediende onder de Portugeezen werkzaam was en zeer gegoed was; toen deze op zijn uiterste lag, stelde een Portugeesche Notaris, Gaspar Rozado, zijn testament op, waarbij hij aan al de broederschappen der kerken te Chaul 30 pardau's ieder afstond, en aan 't hospitaal voor vogels te Cambaya 4000 pardau's. Dit hospitaal beschikt over zekere lieden, die kost en inwoning vrij hebben, welke verplicht zijn door de velden te gaan en door de straten der stad, opzoekend zwakke, verminkte, blinde en op andere wijze hulpelooze (dieren), om ze naar 't hospitaal te brengen; andere lieden hebben de plicht de marktplaatsen te bezoeken, waar de Moorsche jagers de vogels verkoopen, die ze dan allen opkoopen en laten vliegen. Ze maken ook stallen voor de oude en gebrekkige dieren, waar zij ze bijeenbrengen en verplegen; en om die op te zoeken houden ze er andere afgezanten op na. Als die een ouden buffel, een oud paard of een muildier met wonden of verlamd, aantreffen, dan wordt dit dadelijk naar den stal gebracht en met groote liefderijkheid verpleegd; maar wanneer ze een verlamden of kreupelen mensch vinden, die op den grond is gevallen, reiken ze hem de hand niet om hem op te helpen, ook al zouden ze hem door menschen en

beesten zien vertrappen; want zij zeggen, dat deze door zijn eigen zonden tot dien staat vervallen is. De vogels koopen ze op, zooals gezegd, en ze zullen dat niet voor een ongelukkige doen, ook al ware hij de eigen vader.

De derde wijze van zoening der zonden bestaat in vasten, waarin die Heidenen hoogst gestreng zijn, daar ze den ganschen dag niet eten; sommige brengen meerdere dagen achtereen vastende door, zonder in al dien tijd iets te nuttigen.

De vierde wijze van zoening bestaat in 't verrichten van offeranden. Over drie (daarvan) slechts zullen wij handelen. De eerste valt op vollemaan in October, wanneer zij een feest vieren ter gedachtenis aan de overwinningen, die hunne afgoden hier op aarde behaald hebben. Dit offer noemen zij Mannvoa; op dien dag bevelen de heidensche koningen 's nachts eenigen hunner onderdanen in 't geheim te dooden, naar keuze hunner Bragmanen (die daarom vaak hunne persoonlijke vijanden uitkiezen), en zij geven last eenige woningen in brand te steken, die dan afbranden met al degenen, die zich daarin bevinden; dit noemen zij het offer van bloed en vuur [1]).

Een ander offer hebben zij, choom [2]) genaamd, 't welk het offer eener koe is, omdat zij op den dag, waarop het gevierd

[1]) Noch den naam van dit „offer", noch het offer zelf kan ik thuisbrengen. Merkwaardig is de volgende plaats, uit: „Die Missionsgeschichte späterer Zeiten oder gesammelte Briefe der Katholischen Missionare aus allen Theilen der Welt, Briefe aus Ost-Indien, Augsburg 1794 en 1795", deel III p. 310 (uit een brief van Hieron. Xavier aan Emm. Pigniero van 1598): „Unter anderen wird hier (nl. te Calecut) im Neumonde des Octobers ein recht teuflisches Fest begangen, wobey der König für die Siege dieses Jahres den Götzen, denen sie beygemessen werden, ein Dankopfer bringt. Da werden einige Häuser, welche die Brachmanen bestimmen, die aber nur jene ihrer Gegner, wenn sie auch sonst die frömmsten Leute sind, dazu ausersehen, in Brand gestecket. Es geschieht aber diesz Nachts, und so heimlich, als nur möglich ist, damit die armen Bewohner derselben, die nichts weniger vermuthen, auf einmal ganz vom Feuer eingeschlossen werden. Es ist auch nicht erlaubt, nur eine Hand zur Löschung desselben zu bewegen. Und diesz nennen sie das opfer des Feuers und des Blutes".

[2]) Het woord is zeker wel skt. *homa*, doch de beschrijving klopt niet met het begrip *homa*.

wordt, deze met uitvoerig ceremoniëel slachten en met zooveel verkwisting van geld, dat alleen de koningen het kunnen verrichten, en dan nog slechts éénmaal in hun leven. Zij achten dit offer voor 't meest uitwerkend van alle om de grootste zonden te zoenen.

Eenige andere uitersten van boetedoening verrichten zij, die vrees- en schrikwekkend zijn, daar zij sommige lieden dwingen zich voorover op den grond te leggen, zoodat ze overreden worden door zekere wagens, waarin de afgoden staan; (die wagens zijn) zóó groot, dat 500 man ze nog maar met moeite kunnen voortbewegen; (de ongelukkigen) worden dan op de plaats zelf vermorzeld en hunne overblijfselen worden door allen met grooten eerbied ingezameld. Anderen dragen een boetekleed met ijzer omgeven, dat hen bijna middendoor snijdt. Anderen hangen zich aan de lendenen in de lucht, aan scherpe stalen haken, en zingen dan in dien toestand verzen om de afgoden te loven. Die allen zouden wij martelaars des Duivels kunnen noemen, die hen met groote zorg en ijver tracht te krijgen, daar hij, gelijk hij zich steeds beijverd heeft de werken Gods na te apen, het er op aanlegt om in zijn boosheid uit te drukken, wat God in zijn goedheid werkt. En dat, wat die martelaren voor Christus doen voor de waarheid, doen zij voor den leugen; en dezen en genen kent men aan de vrucht.

Vervolgend (de bespreking van) den inhoud hunner grondteksten zullen wij over het TWEEDE deel handelen, over hunne bestuurders. Die blinde heidenen zeggen, dat die eerste oorzaak, die zij als God erkennen, zóódanig is, zóó machtig, dat hij, om zich niet met de zaken hier beneden bezig te houden, het bestuur over alle hemelsche lichamen overgaf aan bestuurders, opdat die ze zouden in beweging brengen en besturen, waarbij hij aan elk werkingsgebied zijn bestuurder gaf en aan ieder van deze (bestuurders) zijn eigen aandrijvende neiging, die hem verplicht te besturen datgene, wat hij als zijn ambt heeft, en die neiging stellen zij voor als zijne vrouw [1]). Daaruit hebben hunne godgeleerden den grond ont-

[1]) Een vrij juiste qualificatie van *śakti*.

leend om te zeggen, dat al de dienaren van God vrouwen hebben. Dien hoogste, dien zij zeggen God te zijn, noemen zij met tallooze namen, en zij bezitten daarvoor een bizonder boek, Tivarum [1]) geheeten. Naar hun zeggen zijn die bestuurders vijf in getal, en wel als volgt:

den eersten, die de bestuurder is van den eersten hemel, welke alle planeten bevat, noemen ze Xadaxivam en zijn vrouw Humani;

den tweeden, die de regio van 't vuur bestiert, Rudra en zijn vrouw Parvadi;

den derden, die de lucht bestiert: Maesura en zijn vrouw Maenomadi;

den vierden, die het element water bestiert: Bisnu en zijn vrouw Lacami;

den vijfden, die de aarde bestiert: Brahemá en zijn vrouw Exarasuddi [2]).

Deze vijf, zeggen zij, bestieren de gansche schepping, maar (slechts) drie van hen vereeren zij als Goden, nl. Brahemá, Bisnú en Rudra: de bestuurders van aarde, water en vuur, omdat de een schept, de tweede vermeerdert en de derde vernietigt, en omdat zij de oorzaak zijn van geboorte, schepping en vernietiging van alles. Deze drie noemen zij ook met één naam Maha-Murte [3]), d. w. z. de drie hoogsten, en zij verzekeren, dat zij uit God zelven zijn voortgekomen en beelden hen dan ook vereenigd af: als één lichaam met drie aangezichten, zooals wij hebben gezien in den tempel van den Olifant [4]), waar zich deze afbeelding in de grootste kapel ervan

---

[1]) „Divine praises, songs, ect., chanted by an assistant of the priest or others, after the performance of the *pūjā* in the Śaiva temples. They were made by the three celebrated servants of Śiva: Ambar, Śamantar and Śandār, and are called the Tamil Veda, being considered divine", Caldwell, Tamil Wb. s. v. Over Tewāram of Dēwāram vgl. ook Enc. of Rel. und Eth., vol. V, pag. 23 a.

[2]) De namen beantwoorden aan Sadāśiva met Umā; Rudra met Pārvatī, Maheśvara met Manonmaṇi(?), Viṣṇu met Lakṣmī en Brahmā met Sarasvatī. Over het getal vijf vgl. Zachariae in GGA. 1916, pag. 584.

[3]) Mahāmūrti zooveel als *trimūrti*.

[4]) In geen openbare Bibl. worden in Nederland de werken gevonden, vereischt om het volgende te controleeren, zoodat ik slechts gissen kan

bevindt, welke een standbeeld is zoo groot als een groote ton, slechts van den gordel naar boven toe bewerkt in die rots als in marmer, van zulk eerste-klas-werk en zóó fijn, dat het een wonder is; op het hoofd draagt het een ronde mitra van drie verdiepingen, zooals de Pausen die hebben, van zulk een zeldzame kunstvaardigheid, dat het alles, wat wij in steen gewerkt gezien hebben, overtreft, zoodat deze geheele tempel, waarin wij veel verwonderlijk schoons opgemerkt hebben, mag gerekend worden tot de wereldwonderen. In ééne kapel zagen wij den Engel onze eerste ouders uit het Paradijs verdrijven, en daar iets verder koningin Pasiphaë, als zij zich bij den stier legt, geheel in standbeeld. En aan een pijler in 't binnenste van den tempel, die wel zoo groot zal zijn als de kerk S. Roque van Lissabon, zagen wij den Gigant Briareus met 100 armen, zooals de dichters hem schilderen. Dit gebouw bestaat uit drie schepen, en, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, heeft ieder schip 5 à 6 pijlers, en ieder van deze is even hoog als de tempel, zoo hoog als de masten der schepen van 't Koninkrijk (nl. Portugal), en aan ieder van die pijlers zijn beelden even zoo groot als de pijlers zelf. Nog heeft het vele andere zaken, die waard zijn opgemerkt en gezien te worden. Dit eiland heet „dat van den Olifant", omdat het op een steilte, die van den zeekant waarneembaar is, een steenen olifant heeft van de grootte zooals ze in werkelijkheid zijn.

Om terug te keeren tot onze geregelde behandeling der Bestuurders, waarover wij bezig waren te handelen: de Heidenen dragen, tot aandenken aan die drie, even zoovele snoeren van boomwolkoord, die hun van den eenen schouder afhangen en in de schuinte onder den arm doorgaan, en als zij hun eed afleggen, dan is het op dat koord. Daaruit hebben eenige geleerde Geestelijken geconcludeerd, dat die Heidenen een voor-

---

naar wat Do Conto te Elephanta zag. Waarop de Adam en Eva verdrijvende Engel slaat, weet ik niet. Met Pasiphaë en den stier is wellicht Durgā mahiṣamardinī bedoeld en Briareus kan Sahasrārjuna Kārttavīrya zijn.

stelling hebben gehad van de heilige Drieëenheid; aan die dwaling maken zich schuldig Joam de Barros en Damiam van Goes [1]), daar zij geen omgang gehad hebben met de Godgeleerden, zooals wij (dien gehad hebben). En nog heden dwalen vele personen, die met de Bragmanen van gedachte wisselen, daar ze hen hebben hooren zeggen, dat, evenals de Christenen drie personen in één enkelen aanbidden, zoo ook zij doen met drie onder ('t wezen van) een enkelen, welke is de Maha-Murte, welke wij boven vermeld hebben....

....Deze namen veranderden de Heidenen, waarover wij 't hebben, in andere, met dezelfde beteekenis in [2]) het DERDE gedeelte van die grondteksten, hetwelk over de moraal handelt, waarvan wij nu 't een en ander zullen behandelen.

Het eerste, wat zij in de scholen aan de kinderen onderwijzen, zijn de namen der afgoden; en als ze het abc machtig zijn, leeren ze hen eenige voorschriften van moreele strekking omtrent het goed-leven en zekere spreekwoorden en wenken voor het burgerlijk leven, met vele adagiën en vergelijkingen, die ze allen als bakens gebruiken voor den stand, dien ze moeten volgen: van wasscher, krijgsman, handelaar of geletterde. Nadat ze goed hebben leeren lezen en schrijven, geven ze hun 't een en ander om te bestudeeren, zooals stukken van hun wet, ceremoniën, geschiedenissen en inhoudsvolle spreuken. En zoo komt het, dat ze uit de scholen komen, allen zeer vast in hun ritus en zeer listig in hun leven. Daarop leeren ze hen andere boeken met goede raadgevingen en voorschriften van zedelijke strekking, strekkend tot behoud van het menschelijk leven. Eén boek bezitten zij van een man, die onder hen voor zeer geleerd geldt, geheeten Valuver, geboortig uit de stad Meliapor, een tijdgenoot van den Apostel St. Thomas, dat 1330 verzen bevat, [3]) waarin hij handelt over de erkentenis van één enkelen

---

[1]) Chronicas de Damião de Goes (editie van Coimbra, 1790, vol. I, pag. 97): „Trazem hos bramanas tres fios lançados ao collo sobraçados de hum braço ao outro, em sinal da Trindade, que crem, como nos".

[2]) Dr. Fokker vermoedt, dat *da* drukfout voor *na* is.

[3]) De Kuṛal van Tiruvaḷḷuvar, waarschijnlijk uit de 10de eeuw, bevat

schepper, over den eerbied, dien men hem verschuldigd is, over den lof der zelfkastijding, der nederigheid, der matigheid en over de versmading der afgoden. Daarom en om andere redenen, die ze daarin vermelden, is het aannemelijk, dat het afkomstig is van den Apostel St. Thomas zelven.

Het VIERDE gedeelte hunner grondteksten, dat het laatste is, handelt over de ceremoniën, en offeranden, die wij reeds beschreven hebben; hier zullen wij slechts behandelen hunne tooverijen, en allereerst zullen wij een zaak vermelden, die thans aan de orde is, opdat men de arglistigheid der Bragmanen kenne.

In geheel Indië zijn vele tempels, opgericht ter eere van alle afgoden, zooals wij reeds zeiden, slechts aan Brahemá is geen enkele tempel gewijd, die diegene is, aan welken zij het bestier over de aarde toekennen, en dat is, omdat ze zijne plaats en de hem toekomende eer hebben geüsurpeerd, daar zij zeggen, dat zij van hem afstammen [1]); en zij maken het domme volk diets, dat de vereenigingen en plaatsen, waar zij (nl. de Br.) zich ophouden (welke steeds afgezonderd zijn), aan Brahemá gewijd zijn, en zij doen zich in zijn naam aanbidden; ook treedt in de plaatsen, die zij uitkiezen voor hun woonplaats, geen (lid eener) andere caste in eenig geval binnen. Deze plaatsen bevinden zich steeds alleen in schaduwrijke dalen, gelegen aan rivieren en aan dichte [2]) wouden van areca, betel, broodboom, mangoboom en dergelijke meer; want, daar ze noch vleesch noch visch eten, zijn die vruchten hoofdzakelijk hun voedingsmiddel. Aan de Portugeezen alleen verbieden ze 't niet hunne omtuinde woonplaats binnen te komen, hetzij om de achting, die ze hun toedragen, hetzij om eenige andere reden, die zij kennen; en dat niet alleen in het land, dat tot

---

inderdaad 1330 verzen. Deze dichter is inderdaad te Meilâpor geboren, vgl. over hem: Caldwell, Compar. Grammar of the Drav. langu., Introd. pag. 131 vlgg.

[1]) Noch de bewering, dat aan Brahmā geen tempels gewijd zijn, noch het motief is juist, vgl. de noot op Rogerius Open-deure, pag. 141 (ed. der Linsch. Ver.).

[2]) Dr. Fokker leest *cerrados* i. p. v. *serrados*.

onze jurisdictie behoort, maar ook over het binnenland, in die van anderen. Mij is het gebeurd, onder het onderkoningschap van D. Antam de Noronha [1]), een reis te moeten maken van Goa naar Chaul over land in 't hart van den winter, met twee of drie reisgenooten. Wanneer wij woonplaatsen van Bragmanen aantroffen, wilden wij niet bij anderen logeeren, ofschoon ze ons niet anders te eten gaven dan wat zij nuttigden. De groote omzichtigheid en vormelijkheid, waarmee ze met ons omgingen, want ze ontvingen ons in veranda's, die ze vóór hunne vertrekken hebben, en zij bereidden het eten binnen hunne woning naar goeddunken, en wanneer zij het brachten, zetten ze 't op den grond, tien of twaalf schreden van ons verwijderd en trokken zich weer terug en wij gingen het halen [2]). Wanneer wij gegeten hadden, brachten wij de schotels op haar plaats, die zij dan kwamen ophalen, en zij brachten pannen vol water, dat ze, voordat ze ze aanraakten, er over uitgoten. Nadat wij vertrokken waren, hielden ze omslachtige reinigingen, zich wasschend met velerlei ceremoniën en de veranda's met koemest besmerend, alsof wij door eenige besmettelijke ziekte bezocht waren. En omdat ze het domme volk hebben wijsgemaakt, dat wie een Bragman aanbidt, dit aan Brahemá doet, zijn zij er toe gekomen hen in zóó hooge eere te houden als den afgod zelf. Uit dien hoofde nemen de koningen hen steeds bij zich, om met hen hunne verkiezingen te houden, omdat de duivel een eigenaardige voorliefde heeft voor deze zonde der huichelarij, welke zelfs onder deze barbaren heerscht en regeert. De oorzaak, waardoor ze evenzeer tot zoo hoog aanzien zijn gekomen, is, dat ze zich wijden aan waarneming der natuurverschijnselen van Sterrebeelden en Planeten: hun loop, hoedanigheid, conjunctie, oppositie, waarin ze zóó ervaren zijn, dat ze niet de minste vergissing begaan, zoodat ze meermalen watervloed, droogte, hongersnood, oorlog en andere gebeurtenissen voorspellen. En wanneer de onwetenden maar doen naar hun

---

[1]) Dus tusschen 1564 en 1568 of tusschen 1571 en 1573.
[2]) Deze zin schijnt slordig gebouwd te zijn.

zeggen, houden ze 't voor een wonder en profetischen geest, en aanbidden hen als goden. En om meer geloof en gezag bij allen te krijgen (want zij zijn de ergste hypocriten van de wereld), bedienen ze zich bij alles van de magische kunst, de hekserij, handlangers, kwakzalveressen en verdrijvers van booze geesten; en dat alles doen ze met schrikwekkend uiterlijk en insmering met asch, hetwelk het teeken is, dat de Booze hun gegeven heeft, voor wanneer ze er gebruik van zouden willen maken. Zij vervaardigen ieder jaar nieuwe almanakken voor de zons- en maansverduisteringen, en hebben een almanac perpetuum, Panchagam [1]) geheeten, die hun dient om hunne omina te verklaren. Zij maken gebruik van kans-trekkingen en tooverijen in een vierkant, waarin ze de 12 teekenen van den dierenriem in hun opeenvolging hebben aangebracht, niet alleen met de namen, die ze daaraan gegeven hebben, maar ook met dezelfde figuren en beteekenissen als die der Oude Egyptenaren. Zij zeggen, dat er zeven hemelen bestaan [2]), en dat er tusschen den eenen en den anderen een afstand is van 1000 dagreizen, iedere dagreis van 6000 mijlen, hetgeen uitmaakt 600000 mijlen. En zij zeggen, dat de eerste hemel in zich bevat de vaste sterren en de planeten. In den tweeden hemel, Malougam genaamd, zeggen ze dat de Goden met hunne vrouwen leven. In den derden, geheeten Manalougam, zeggen ze dat de boetelingen toeven. In den vierden hemel, geheeten Genalougam, de Engelen. In den vijfden, Tapalougam genaamd, zeggen ze dat de Geestelijken zijn, die gelofte van kuischheid en armoede hebben afgelegd. De zesde hemel, geheeten Jatalougam, verdeelen zij in drie deelen, en in ieder daarvan is een van die bestuurders, die wij reeds genoemd hebben. Deze hemelen worden, naar hun zeggen, omgeven door een anderen (hemel), die één honderd dagreizen omvang heeft en van dit geheele spherische gestel verzekeren ze, dat eene vrouw het op de schouders draagt, geheeten Adarasati, hetwelk wil zeggen:

---

[1]) Skt. *pañcāṅgam*.

[2]) vgl. voor 't volgende: „Drie oude Portug. Verhandelingen" pag. 186.

waarheid; en zoo leggen het hunne theologen uit [1]). Zij gelooven, dat de wereld niet een enkele is, maar dat er 14 zijn: de 7 hoogere, die wij boven genoemd hebben, en de andere lagere, en daarover vertellen ze bijgeloovigheden zonder eenigen zin. Hunne godgeleerden zeggen, dat al de schepselen, die God geschapen heeft, zoowel redelijke als redelooze, en zelfs die der planten, dat (dat) alles in den hemel was, voordat God de wereld geschapen had, en dat dit aardsche een afbeelding van dat in den hooge was. Zij ontkennen (het bestaan van) de tegenvoeters en zeggen, dat de zon zich niet onder de aarde begeeft, maar dat zij er rondom heen gaat...

Deze heidenen verzekeren verder, dat de aarde niet door eenige natuurlijke of wonderbaarlijke oorzaak in de lucht hangt, maar dat ze rust op zekere slangenkoppen, en dat die evencens rusten op zekere olifanten; en dat de bevingen, die van tijd tot tijd op de aarde intreden, veroorzaakt worden door 't bewegen der slangen, met andere ongegronde dwaasheden. Al deze brutale leugens zijn in verzen gesteld en men gelooft er aan als aan de zekerste feiten....

Zij zijn allen zulke slaven van den booze, dat ze zelfs niet om aan hun behoeften te voldoen één stap kunnen doen zonder zijn vergunning, zoodat hun vrijheid van handelen gekluisterd is aan bijgeloovigheden zonder tal, van goede en kwade dagen, goede en kwade uren; zoodat zij meermalen, door één uur te laten voorbijgaan, waarin ze een ongunstig omen ontmoetten, gelegenheden om gewichtige zaken te doen, verliezen, ja zelfs het middel om te blijven leven en tegen de ziekten, daar ze niets doen zonder dat met de Bragmanen te onderzoeken. En dit is een grootere druk dan het volk in zijn koningen heeft: op het goede uur te moeten wachten. Die omina nemen ze schier in alle schepselen waar: bij de menschen, wanneer iemand op 't punt staat het een of ander te ondernemen, als iemand alleen maar niest, geeft hij dadelijk alles op. Als zij

---

[1]) Noch deze mededeeling noch de eigennaam is mij uit eenige bron bekend.

op reis één enkelen persoon ontmoeten, houden ze dat voor zoo'n kwaad voorteeken, dat ze naar huis teruggaan. Het janken van een hond wordt voor een onheilspellend voorteeken gehouden en ook zelfs het krassen van de nachtuil op hun huizen. De kraai, wanneer die den weg van een reiziger kruist, is een zeer kwaad teeken; van de meeste vogels nemen ze de vlucht waar, bij de kleine diertjes het geluid; aan den hagedis [1]) schenken ze meer opmerkzaamheid dan aan al 't andere; wanneer ze eenige zaak willen doen en die (hagedis) zich dan bij 't begin laat hooren, verzekeren ze, dat ze (nl. de zaak) kwaden afloop zal hebben. Over deze dingen hebben ze uitvoerige boeken, die ter beoordeeling van 't al of niet goede der omina gegevens verstrekken.

Wat de standen (castas) betreft, het grootste beletsel dat in den omgang der Heidenen bestaat, is de bijgeloovigheid, die ze ten opzichte hunner standen in acht nemen: zonder elkaar te mogen aanraken, met elkaar te mogen verkeeren of zich onder anderen te begeven, zooals hoogeren met lageren, die van één ritus met die van een anderen ritus. Hierin zijn zij zóó erbarmelijk, dat het aan velen al is overkomen het einde te naderen, alleen maar doordat ze een andermans voedsel niet mogen aanroeren, noch diens goed, uit vrees van de kaste te verliezen en onrein te worden. Diegenen, tegenover wie ze dit ceremoniëel het nauwkeurigst in acht nemen, zijn de Portugeezen, omdat die rundvleesch eten; en zoodra ze dan ook met een van hen hebben gesproken of een van hen hebben aangeraakt, gaan ze zich onmiddelijk reinigen, zooals oudtijds de Judeërs deden ten opzichte van die van Samaria. Bij huwelijken mogen ze zich op geen manier vermengen noch van stand veranderen: de schoenmaker met de dochter van een ander, de goudsmid eveneens, en zoo alle de meeste beroepen en standen....

Deze Heidenen voltrekken hunne huwelijken op een zekeren tijd van het jaar met groot ceremoniëel, en hunne feesten

---

[1]) Ik vermoed met Dr. Fokker, dat de gekko bedoeld is.

duren vijf of meer dagen, gedurende welke rijke maaltijden gegeven worden en aan 't eind geven zich de jonggehuwden aan elkander met uitvoerig ceremoniëel. Zij (de vrouw) mag in geen geval haar echtgenoot noch de man zijne vrouw toespreken in tegenwoordigheid der ouders, noch mogen zij elkanders naam uitspreken in 't bijzijn van menschen, noch samen eten, welk gebod ze zoo nauwgezet in acht nemen, dat zelfs sommigen hunner, nadat ze tot het Christendom zijn overgegaan, dezelfde gewoonten nog in acht nemen ten opzichte hunner vrouwen; doch dit verbod duurt niet langer dan voorzoolang ze geen kinderen hebben.

In dit geheele Oosten zijn er vier Kasten, die boven al de andere den voorrang hebben, volgens een boek, dat zij hebben, geheeten Jadegaltutan [1]), d. w. z. „tuin der Kasten", hetwelk een boek van den adeldom is. De eerste Kaste is die der Raya's, welke een zeer edel geslacht zijn, waaruit alle koningen van Canara voortkomen, die zich voor zoo oud en beroemd in den wapenhandel houden, als in de Europeesche de Goten. Op hen hebben zij, van wege de groote trouw waarin ze tot op heden zich gehandhaafd houden, zoowel in vredes- als in oorlogstijd, zoo groot vertrouwen, dat ze als lijfwacht des Konings dienen. Zij houden 't voor plicht in den strijd eerder het leven dan de wapenen te laten varen en ook verdienen zij de dubbele soldij van alle (anderen); zij zijn aangenaam in den omgang, beleefd, schikkelijk en wel gemanierd.

De tweede Kaste is die der Bragmanen, ofschoon zij verlangen den voorrang te hebben boven de anderen, zoowel van wege het priesterschap als van wege de geletterdheid, over hetwelk er onder hen evenveel strijdvragen zijn als tusschen onze geleerden, (nl.) over (de strijdvraag), wat den voorrang heeft, de wapenen of de letteren.

De derde Kaste is die der Chatin's [2]), die de groothande-

---

[1]) Het eerste deel van dit woord is zeker wel skt. *jāti*.

[2]) „In the Tamil country the trader is usually a Cettī, a title which is nearly as comprehensive as that of Banyā", Baines, Ethnography (Grundr. der Indo-ar. Philol.), pag. 36.

laars zijn: in goud, zilver, edelsteenen, zijde, kleedingstukken en andere goederen van waarde. In al die rijken worden ze zeer geacht, doordat ze hunne inkomsten vermeerderen.

De vierde Kaste is die der Balada's [1]), die de handwerkers zijn. Deze zijn zóó geacht, dat de koningen met hunne dochters mogen huwen, omdat ze zeggen, dat het lieden zijn, die het rijk stutten.

Van deze vier Kasten komen 196 (andere) af, en deze worden weer in twee deelen verdeeld, welke zij noemen Valanga en Elange, d. w. z. die van de rechter- en die van de linkerhand [2]); en dezen, als zijnde lâger in rang dan de anderen, mogen noch in de straten hen voorbijgaan met hunne processies, noch met hunne bruidsoptochten. Daar die voorrechten der Kasten zeer oud zijn, weten zelfs de Heidenen niet uit te maken, van welke Kasten zij zijn.

---

[1]) Deze benaming is mij niet duidelijk.

[2]) „Die mancherley Geschlechter (der Suttirer) theilen sich insgesammt in zweene Haufen: Walangei, der rechten Hand, und Iïdangei, der linken Hand", A. Hennings, Gesch. des Carnatiks, 1785, pag. 488 (berustend op de Deensche Missieberichten); vgl. ook Dubois, Hindu Manners Customs and Ceremonies, 2. ed. (1899) pag. 25, Wilson, Essays on the Religion of the Hindus, vol. I, pag. 250, 254.

III.

R. DE' NOBILI's BEKENDHEID MET HET SANSKRIT EN MET DE SANSKRIT-TEKSTEN.

Dat deze merkwaardige man onder zijne tijdgenooten gold voor een grondig kenner van het Sanskrit, blijkt uit de volgende mededeeling in Manucci, Storia do Mogor (1653—1708), transl. by Irvine, vol. III, pag. 256: „He (de'Nobili) spoke the Grandonic language, which is their Latin, just as if it were his mothertongue. At his first visit the Prince of Tanjor asked many questions of the father. The latter replied to every question by a verse in the Grandonic language."

Het is niet onbelangrijk eens meer in bizonderheden na te gaan, welke kennis Roberto de'Nobili van het Sanskrit en van de in die taal bestaande literatuur gehad heeft. Wij worden daaromtrent ingelicht door Bertrand: la Mission du Maduré, Paris, 1847—1850, deel II pag. 154 vlgg. De pater had nl. eene uitvoerige apologie opgesteld, om zich te verdedigen tegen de aanklachten tegen hem ingebracht. Uit die apologie deelt Bertrand ons velerlei mede, doch het is voor ons onderzoek te betreuren, dat wij niet den origineelen latijnschen tekst onder 't oog krijgen, doch slechts de fransche bewerking, waarin Bertrand zegt de Sanskrit woorden en passages te hebben vertaald.

In het 4de gedeelte zijner apologie dan verdedigt zich de missionaris tegen de bezwaren ingebracht tegen de door hem bij de proselyten geduldе uiterlijke onderscheidingsteekenen van heidenschen aard. Wat den haarlok betreft (codhoumbi door hem genaamd; in de Bulla van Gregorius XV, uit 1623, heet deze corumbina), men leest bij Bertrand, op cit. pag. 161:

„Les brames qu'on appelle Comati, Congonî, Sinaï, tels que sont les brames de Goa de Salsette, appartiennent à des

classes inférieures, auxquelles il est interdit d'apprendre les lois des autres brames et d'avoir leurs livres importants, comme sont le Smarta, Apastamba, Soutram, livres très secrets, qu'il est défendu aux grands brames eux-mêmes de communiquer... Le Codhoumbi ou toupet de cheveux est un signe distinctif de la caste... En effet 1° le livre Smârtâ, partie Bramà, dit: „il faut faire le codhoumbi à tous les brames, d'après la seule considération de leur naissance, à la première ou à la troisième année de leur âge, comme il est écrit dans la loi", et la glose ajoute que ce signe ne peut convenir aux autres castes. 2° dans le livre de la loi Apastambâ-Soutram, qui traite du codhoumbi et des cérémonies qui accompagnent sa première formation, il est dit: „il faut faire le codhoumbi selon la variété des castes et des chefs de famille". Le motif de cette prescription est que les brames se subdivisent en différentes familles, qui descendent de différents chefs, et pour conserver cette distinction, les uns portent le codhoumbi juste à l'occiput, d'autres à gauche: et toutes ces positions sont précises par le livre de la loi. En formant la première fois le codhoumbi à l'enfant, le brame prononce ces paroles: „je te décore, je te rends illustre"... 3° si un brame a mangé de la viande, bu du vin, etc., on le chasse de sa caste, ou lui rase le codhoumbi... 4° quelques Sanniassis se rasent le codhoumbi et déposent le cordon pour professer un plus parfait renoncement aux grandeurs de ce monde... et cependant ils ne quittent pas alors le nâmam signe de Vichnou, ni la cendre signe de Routren, ni le cavi signe de Chrichna."

Hierbij valt het volgende op te merken. Met de drie boeken Smarta, Apastamba, Soutram, is blijkbaar het éene werk: Āpastamba-smārta-sūtra gemeend. Welke tekst bedoeld is met „le livre Smârtâ, partie Bramà is mij niet duidelijk. Wat den leeftijd aangaat, waarop het cauḍa te verrichten is, in het Âpast. gṛhs. 16.3 heet het slechts: *janmano 'dhi tṛtīye varṣe caulam;* Baudh. gṛhs. II. 4 veroorlooft echter ook 't eerste jaar: *saṃvatsare cūḍakarma triṣu vā saṃvatsareṣu.* Het verband der haarlokkendracht met de ṛṣi-voorvaderen is vooral

bekend uit Kāṭh. gṛhs. 40: *dakṣinataḥ kapujā* [1]) *vasiṣṭhānam, ubhayato 'trikaśyapānāṃ, muṇḍā bhṛgavaḥ, pañcacūḍā aṅgiraso, rājim eke maṅgalārthaṃ, śikhino 'nye, yathākuladharmaṃ vā.* Aan de door Nobili uit „Apastambâ Soutram" geciteerde woorden beantwoordt ongeveer Āp. gṛhs. 16. 6—7: *yatharṣi śikhā vidadhati yathā vaiṣāṃ kuladharmaḥ syāt.* Welk mantra bedoeld is met: „je te décore, je te rends illustre", weet ik niet met zekerheid te zeggen, misschien *śunddhi śiraḥ*, Mantrabrāhm. II. 1. 7.

Over het heilige snoer, het upavīta, laat zich de pater in dezer voege uit: „Dans le livre smarta, partie Manù, il est prescrit de faire un cordon à triple fil de coton pour les brames, d'une espèce de lin pour les rajahs, et d'une espèce de chanvre pour les comatis (marchands); puis il est dit: „m é g a l a m (espèce de ceinture), t a n d a m (canne), o u p e r a v i t a m (le cordon), c a m a n d a l a m (vase à goulot): toutes ces choses font la gloire et la dignité du brame." Il est prescrit dans le même livre s m a r t a: que le brame sera décoré du cordon à l'âge de huit ans; le rajah à onze ans; le comati à douze ans... Quand le brame se marie on ajoute un second cordon, et on lui donne une toile pour se ceindre; vers l'âge de quinze ans on lui donne un troisième cordon, et l'on ajoute une toile fine qu'il porte désormais sur les épaules; il reçoit un quatrième cordon a quarante ans, un sixième à cinquante".

Wat aangaat de stof, waaruit het upavīta vervaardigd wordt, zoo stemt de'Nobili's aanduiding inderdaad bijna overeen met Mānavadharmaśāstra II. 44: *karpāsam upavītaṃ syād viprasyordhvavṛtaṃ trivṛt | śaṇasūtramayaṃ rājño vaiśyasyāvikasautrikam.* Met het daarop volgende quasi-citaat uit Manu laat zich vergelijken de 1ste helft van Mān. dhś. II. 64: *mekhalām ajinaṃ daṇḍam upavītaṃ kamaṇḍalum | apsu prāsya vinaṣṭāni gṛhṇītānyāni mantravat*, en wat den leeftijd voor 't upanayana betreft, II. 36: *garbhāṣṭame 'bde kurvīta brāhmaṇasyopanayanam | garbhād ekādaśe rājño garbhāt tu dvādaśe viśaḥ.*

---

[1]) In plaats van *kapujā* leest Saṃskārakaustubha fol. 111 a: *kamujā*, PW. vol. V. 1250: *kamuñjā*. Waarsch. is *kapuja* (voor *kapujja?*) juist, vgl. *kapucchala*. Gṛhyāsaṃgraha II. 40 heeft *kapardā*.

Over 't gebruik van den sandal uit zich de westersche Saṃnyāsin zóó: „Dans le livre Scanda poûranam il est dit: „Le camphre, le sandal, le musc, le saffron, les colliers et bracelets d'or, les bijoux, les bagues, les pendants... tout cela doit être porté pour orner le corps". Dans le même livre: „Le poudre de parfum exquis, le sandal, doivent être recommandés pour l'ornement du corps". Dans le livre Singâra: „Le sandal et les eaux parfumées extraites de fleurs et de racines odoriférantes doivent être employés pour orner, réjouir et raffraîchir le corps". Dans le livre Biksatanam chap. Nirgamana, on voit qu'une fille se plaignant à sa mère de n'avoir pas d'ornement, celle-ci lui répond: „Tu portes la fleur goudendo [1]) avec le sandal, que veux-tu de plus? Car le sandal est le plus grand des ornements". Dans le livre Rayanaiana on présente encore le sandal comme ornement du corps. Dans le livre Yédou vankché un mari dit à son épouse d'employer le sandal comme ornement du corps. Enfin dans le livre Baganata on lit: „Comme les vêtements sont l'ornement du corps, la patience est l'ornement de l'âme; comme le sandal est l'ornement du front, de nombreux enfants sont l'ornement de la famille". ...Quant à la figure que mes chrétiens se forment sur le front avec la poussière de sandal, c'est une espèce d'ovale appelé tilacam, qui est de pur ornement et n'a aucun rapport aux sectes païennes. En effet, dans le livre Codambiri on lit ces mots: „Le tilacam, qui ne doit être ni trop long ni trop rond, ni vide au milieu, est un ornement"; un peu plus bas on lit: „Le tilacam est un ornement de front plus estimable que les colliers d'or, les ceintures de perles, les bracelets d'or, les anneaux de perles suspendus au nez etc." Dans le même livre on trouve ces autres expressions: „Le tilacam, ornement du front, formé de sandal ou de saffran, remplit de joie et fait briller le front comme le soleil levant."

De teksten, hier door den pater vermeld, zijn blijkbaar

---

[1]) Kan *godanta* (auripigment) bedoeld zijn?

achtereenvolgens: Skandapurāṇa; Śṛṅgāratilaka(?); Bhikṣāṭanakāvya, vgl. Catal. Ind. Off. Mss. VII, pag. 1448: het vierde deel daarvan heet inderdaad nirgamana; Rāmāyaṇa; met Yédou Vankehé is misschien bedoeld Yaduvaṃśa i. e. Harivaṃśa; bagaṇata zal wel bagavata moeten zijn en dan is het Bhāgavatapurāṇa gemeend; ten slotte is voor Codambiri te vermoeden Kādambarī. Het is mij intusschen niet mogen gelukken een enkele der door Nobili hier geciteerde passages in den Sanskrit tekst te vinden, doch dat bewijst niet, dat ze er niet in aanwezig zijn. Enkele dier werken zijn nog onuitgegeven en andere zeer moeilijk te benaderen.

Behalve uit de Apologie blijkt nog uit een brief, in 1609 aan den P. Provincialis gericht, dat Roberto de' Nobili meer dan oppervlakkige kennis bezat ook van zekere philosophische geschriften der Brahmanen, die over 't Vaiśeṣika-systeem handelen, zie Bertrand, op cit. vol. II, pag. 90: „Leurs hautes études se divisent en plusieurs cours. Le premier est la philosophie, qu'ils appellent sintâmani, c'est à dire connexion des pensées et des raisonnements; elle exige quatre ou cinq années d'étude et traite, en trois parties distinctes. de l'évidence, de la science, et de l'autorité.

Pars prima est evidentia et agit de invocatione seu adoratione: utrum sit aliquis Deus initio operis invocandus; de certitudine, de perfecta certitudine, de certitudine per generationem et productionem de novo; de formalitate certitudinis, de speciebus objectorum, de unione locali seu per continguitatem, de unionibus diversis, formali, accidentali etc.; de praedicato et subjecto per negationem, de objecto visus; de indivisibilitate voluntatis, de splendore auri, de actus reflexione quo quisque se cognoscit et intellegit etc.

Pars secunda est scientia et agit de signis illationis, de sequela tantum, de inductione, de fallentia, de semine fallentiae, de eius confutatione, de subjecto, de discursu, de signo causativo, de omnimoda fallentia, de conjunctione secundum quid, de privatione, de effectu per causam, de omnimoda conjunctione, de ultima certitudine seu consequentia, de

causa, de evidenti probatione, de certitudine a simili, de errore, de dubitatione, de variatione suppositionis; de falsa conclusione ex vero antecedente, de deo Rutren, de multiplicitate causarum, de naturali vi et virtute, de virtute superaddita de novo.

Pars tertia est auctoritas et agit de auditu, de correspondentia verborum, de convenientia in communi, de unione affectionis, de desiderio, de corruptione soni, de corruptione totius mundi, de merito legis, utrum quod non est possit affirmari, de novitate, de annihilatione, de propria impositione, de signo etc. etc.".

Ik heb mij tot Dr. B. Faddegon, Lector in het Sanskrit aan de Gem. Univ. te Amsterdam, daar deze geleerde bizondere studie van het Vaiśeṣika-systeem gemaakt heeft, gewend om uit te maken, in hoeverre de beschrijving hier door de' Nobili gegeven, met de waarheid overeenstemt. Dr. Faddegon was zoo vriendelijk mij te berichten, dat het werk, door den Missionaris sintâmani genoemd, de Tattva-cintāmaṇi van Gaṅgeśa is, een werk, dat sinds eeuwen het gezaghebbende boek over Vaiśeṣika en Nyāya is, en dat volgens den Italiaansche geleerde Suali uit het einde der 12de eeuw moet dateeren. Dit werk bestaat uit vier, niet drie deelen: 1. *pratyakṣa-khaṇḍa*, waarmee het eerste door Nobili „de evidentia" getitelde deel overeenstemt. Dr. Faddegon was in staat van meerdere uitdrukkingen van den Missionaris 't Sanskrit equivalent aan te geven (de invocatione: *maṅgalavāda*; de certitudine: *prāmāṇya*; de speciebus objectorum: *anyathākhyāti*; de unione locali: *sannikarṣa*; de unionibus diversis: *samavāya*; de praedicato et subjecto per negationem: *anupalabdhi* etc.). Het tweede deel van Gaṅgeśa's werk is getiteld 2. *anumāna-khaṇḍa*; het verslag van den missionaris is hier niet duidelijk, de volgorde der onderwerpen onregelmatig; in de Indische uitgave (Bibl. Ind., anno 1888) is het laatste gedeelte van dezen khaṇḍa uitgegeven onder een afzonderlijken titel: *īśvarānumāna*, dit zou kunnen beantwoorden aan: „de deo [Rudra]" van den missionaris. Het derde deel van den Tattvacintāmaṇi

heet: 3. *upamāna-khaṇḍa*, dit zou naar den zin kunnen beantwoorden aan „de certitudine a simili" van Roberto d. N., doch de plaatsing stemt niet overeen. Het laatste en vierde deel heet 4. *śabda-khaṇḍa*, d. w. z. het gezag van het woord. De uitdrukkingen van den missionaris: „de unione affectionis" en „de desiderio" zijn niet duidelijk. Het laatste schijnt een zonderlinge vertaling te zijn van *ākāṅkṣā*, dat op den samenhang van woorden slaat, die elkaar „noodig hebben", maar niet op „gemis" in den gewonen zin van het woord; „de corruptione soni" kan beantwoorden aan *śabdānityatva*; „de merito legis" aan *vidhivāda*; „de novitate" aan *apūrvavāda*.

Zooveel is dus zeker, dat de' Nobili òf zelf zeer belezen moet geweest zijn in de Sanskrit-literatuur, òf door kundige Brahmanen deugdelijk is ingelicht geworden. Of hij zelf al die teksten heeft doorgewerkt? Zoolang wij de oorspronkelijke redactie zijner Apologie niet kennen, valt dit niet uit te maken. Wel treft ons de eigenaardige vorm, waarin hij de Sanskrit woorden citeert. Hij moet zijn Sanskrit, zóó hij 't gekend heeft, van Tamil sprekende Brahmanen geleerd hebben.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den JANUARI 1918.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter, DE LOUTER, TE WINKEL, SNOUCK HURGRONJE, KLUYVER, BLOK, CALAND, VÖLTER, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, JONKER, KRISTENSEN, JUYNBOLL, VOGEL, VAN GINNEKEN, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris.

De vergadering wordt bij ontstentenis van den Voorzitter gepresideerd door den Heer Boissevain, Ondervoorzitter.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de Heeren Chantepie de la Saussaye, Symons, Verdam, en Salverda de Grave is bericht van verhindering ontvangen.

Nadat de familieleden van wijlen dr. J. Woltjer door den Secretaris zijn binnengeleid en door den Voorzitter zijn welkom geheeten, leest de Heer Hartman het levensbericht van den overledene voor.

De Voorzitter geeft na de voorlezing van dit levensbericht uiting aan de gevoelens van eerbied met welke de afdeeling

de geleerdheid, het karakter en de arbeidskracht van haar overleden medelid gedenkt en dankt de familie voor hare aanwezigheid.

Hierop wordt den familieleden uitgeleide gedaan en de vergadering hervat.

Ingekomen is:

1. Van Z. Ex. den Minister van Binnenl. Zaken een exemplaar van de Staatscourant van 14 Dec. 1917 bevattende een bericht dat in herinnering brengt de bevoegdheid van de leden der Akademie tot het stellen van candidaten voor den Vredesprijs van het Nobel-comité. Ter visie voor de Leden.

2. Van dr. N. J. Krom, Correspondent der afdeeling, een bericht dat hij wegens het aanvaarden van eene betrekking hier te lande, defungeert als Correspondent.

3. Een brief van den Nederlandschen klokken- en orgelraad, in welken de belangstelling van de leden der afdeeling voor het streven van dezen Raad wordt gevraagd en de vraag wordt gesteld of een door tusschenkomst van den Nederlandschen Oudheidsbond tot de Akademie te richten aanvraag tot subsidieering van den Raad op gunstig onthaal zou mogen rekenen.

De brief wordt ter kennisneming voor de leden gedeponeerd. Aan den Raad zal worden geantwoord dat de Akademie niet in de gelegenheid is subsidies als de hier gevraagde te verleenen.

4. Door den Heer dr. J. Orbaan te Samaden wordt ter opneming in de werken der Akademie aangeboden eene verhandeling getiteld: Kleine gegevens voor de kunstgeschiedenis van Rome.

De Voorzitter noodigt de Heeren Blok en Six uit om zich met de beoordeeling dezer verhandeling te willen belasten.

De genoemde Heeren verklaren zich hiertoe bereid.

5. Voor den Hoeufft-wedstrijd zijn ingekomen de volgende gedichten:

Frumentum, met het motto: Cerealia munera laudo.

Duo collegia, met het motto: Succurrite miseris.

Titus Pomponius Atticus sive deliciae ruris, met het motto: Maestis Pax alma renascere terris.

Ultima acroasis, met het motto: Ultima acroasis.

Vacatio militis, met het motto: Vivite fortes.

Flavi ludus, met het motto: Ex hoc fonticulo.

Antigone, met het motto: Ille dolet vere, qui sine teste dolet.

Pollitta, met het motto: Fors omnia versat.

Claudia, met het motto: Per ardua itur ad adstra.

Horatius apud Orbilium, met het motto: Multa tulit fecitque puer.

Est-Est-Est, Potoris singulare sepulcrum, met het motto: Nec me poeniteat calamo trivisse labellum.

Matris desiderium, met het motto: Nequidquam sapit qui sibi non sapit.

Lampyris noctiluca, met het motto: Qui nescit, versus tamen audet fingere.

De Iohanne Dupré sculptore Senensi, met het motto: Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.

Psittacus et Passer, met het motto: Pacem te poscimus omnes.

Bij de rondvraag biedt de heer Bredius voor de Bibliotheek aan het vierde deel zijner Künstler-Inventare, voor welk geschenk de Voorzitter hem namens de vergadering dank zegt.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

DE UITWEIDINGEN IN NONNUS' PARAFRASE VAN HET JOHANNES-EVANGELIE

BIJDRAGE VAN DEN HEER

K. KUIPER.

De Johannes-parafrase, of Μεταβολή, zooals zij naar de beste overlevering heet, behoort tot dat hybridisch genre der poëtische litteratuur van het Hellenisme, dat den inhoud der Heilige Schrift in klassieken vorm reproduceert, deels met propagandistische bedoelingen, deels ter voldoening aan eigene, persoonlijke behoefte. In hare eerste periode had ongetwijfeld deze vertolking der scriptura sacra in hoofdzaak een propagandistische strekking. Reeds de verminkte fragmenten van het gedicht van den ouderen Philo περὶ τὰ Ἱεροσόλυμα en van Theodotus περὶ Ἰουδαίων, bij Eusebius in de Praeparatio Evangelica (IX 20 en v.v.) uit Alexander Polyhistor bewaard, doen zulks vermoeden, en dit vermoeden wordt bevestigd door de uitvoerige stukken van Ezechiëls Ἐξαγωγή, de vertolking van het bijbelsch verhaal van den uittocht der kinderen Israëls, omtrent welk dichtwerk ik mag volstaan met eene verwijzing naar mijne studiën in de Mnemosyne van 1900 (XXVIII. 237 v.v.) en in de Rivista di storia antica van 1904 (VIII 62 v.v.)

Van geheel anderen aard was de arbeid van die in Grieksche atmosfeer opgevoede, deels eerst op lateren leeftijd tot het Christendom bekeerde auteurs, die in de tweede tot vierde eeuw er zich op toelegden den inhoud van de vóór-christelijke heilige geschiedenis of ook het Leven van Christus in klassieken vorm weer te geven. Zij wendden zich zeker meestal niet in de eerste plaats tot de heidenen ter bekeering, doch tot de

Christenen, hetzij om aan dezen in eene klassieke bewerking der heilige stof vergoeding te geven voor de gevaarlijke schoonheid der oud-Grieksche poëzie welke menig geloovige beter deed zich te ontzeggen, hetzij omdat zij alleen op die wijze konden voldoen aan hun eigen dichterlijke behoeften. Onder hen bekleedde eene voorname plaats Apolinarius van Laodicea, die, toen (volgens Socrates *Hist. Eccl.* III 16) een decreet van Julianus *τοὺς Χριστιανοὺς Ἑλληνικῆς παιδείας μετέχειν ἐκώλυε* (d. w. z. hen o. a. verbood onderwerpen uit de klassieke wereld litterair te behandelen) een groot gedeelte van het O. T. in epischen vorm navertelde, en ook „*τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ ἀποστολικὰ δόγματα ἐν τύπῳ διαλόγων ἐξέθετο καθὰ καὶ Πλάτων παρ' Ἕλληνας.*

De psalmen-parafrase van Apolinarius, hoe kundig en bekwaam een werk die ook moge zijn, kan ons nauwlijks doen betreuren dat de hierboven genoemde arbeid van den beroemden Laodiceër is verloren gegaan. Niet licht zal iemand in plaats van de psalmen Apolinarius' epische vertolking verkiezen. En uit het oogpunt van religieuze of theologische waarde geldt zeer zeker het zelfde van Nonnus' parafrase. Men moet, door lectuur van de in gepassioneerde gezwollenheid zelden geëvenaarde Dionysiaca, min of meer gehard zijn geworden tegenover allerlei overschrijdingen van den klassieken smaak, om de parafrase zonder ergernis of verbazing te lezen, en zelfs dan nog zal men groote moeite hebben om vrede te vinden met eene vertolking die in zoo hooge mate de indrukwekkende mystiek van het Johannes-evangelie doet te loor gaan deels in den vloed der Nonniaansche woordenrijkheid, deels in de breedsprakigheid van uitgewerkte dialogen.

Maar de dichter der Dionysiaca, wat ook ons oordeel over zijne onbeperkte onstuimigheid, de wildheid zijner alles dooreen warrende fantasie, en de duizelingwekkende gedachtenvermenging van zijne theocrasie moge zijn, blijft een der belangwekkendste vertegenwoordigers van het in zijnen strijd tegen het Christendom bezwijkend Hellenisme, en onze belangstelling in zijn persoon als incarnatie eener bepaalde geestesrichting

stijgt, indien wij in den belijder van orthodox christendom die de paraphrasis dichtte, den enthousiasten vereerder van den Algod Dionysos terug vinden.

De identiteit van den parafrast met den dichter der Dionysiaca, ofschoon door de overlevering der Handschriften niet eenstemmig gestaafd, en zelfs volgens den Vaticanus door sommigen ontkend (*καὶ παρά τισι λέγεται εἶναι ἡ μεταβολὴ 'Αμμωνίου 'Αλεξανδρέως Φιλοσόφου*) is in de philologische wereld nauwlijks ooit ernstig bestreden, ja zelfs is aan den parafrast de eer te beurt gevallen dat ondanks het groote verschil der beide onderwerpen bijna stilzwijgend wordt en werd aangenomen dat hier geen aanleiding tot twijfel bestaat.

Mijns inziens te recht. Een imitator als zoodanig te betrappen is even moeilijk, als uit een zeker aantal punten van overeenkomst tusschen twee gedichten onweerlegbaar te bewijzen dat zij van dezelfde hand zijn, vooral wanneer het kunstwerken geldt uit eene school in welke navolging van oudere en nieuwere dichters zoozeer als in de Nonniaansche tot den goeden smaak behoorde; maar er zijn toch zekere grenzen [1]). Wie, om zich zelven eene eigene meening te vormen, naast de Dionysiaca de paraphrasis met aandacht doorleest moet wel tot de overtuiging komen, dat de overeenkomst in zinswending en versbouw, in overvloed van epitheta met wisselende beteekenis gebruikt, en in voorkeur voor gepointeerde woordspelingen, bovenal dat de rijkdom van willekeurige, geheel op assonantie-herinnering berustende klankherhalingen te talrijk en te sterk sprekend is om aan imitatie te denken. Het is dan ook niet mijn doel in deze studie, langs den weg van vergelijking der beide gedichten op nieuw de identiteitsvraag te behandelen. Maar de bestudeering van de parafrase na de Dionysiaca wekt onze belangstelling voor den persoon des dichters. Juist om den buitengewoon enthousiasten toon in welken de Dionysiaca zijn gesteld,

1) Naast Homerus zijn het in de eerste plaats Callimachus en Apollonius Rhodius die Nonnus bij voorkeur in dictie en woordschikking navolgt. Met de Orphische hymnen heeft hij vaak overeenkomst. Soms ook met de Carmina Sibyllina.

om de geestdriftige devotie voor den God die in deze acht en veertig zangen onder zoo wisselende gestalte wordt verheerlijkt, verrast ons des dichters overgang tot het Christendom en begeeren wij iets meer van zijn karakter te begrijpen dan ons geleerd wordt door de weinig zeggende verklaring der litterairhistorische handboeken dat de parafrast behoudens zekere met zijn bekenden aard overeenkomende uitvoerigheid „het Evangelie op den voet is gevolgd.” Het schijnt mij de moeite waard juist die uitvoerigheid nauwkeuriger te beschouwen en zoo veel dat mogelijk is, tot nadere waardeering van den bekeerden dichter der Dionysiaca den aard en de beteekenis der belangrijkste uitweidingen in de parafrase na te gaan. De vaak behandelde vraag naar den tekst van het Johannes-evangelie dien Nonnus heeft gebruikt blijft bij dat onderzoek onbesproken; eigenlijk theologische vraagstukken zal ik alleen aanroeren voorzoover mij dit voor de kennis van Nonnus' persoonlijkheid noodzakelijk en bij mijne beperkte bevoegdheid op dit terrein niet te onvoorzichtig voorkomt.

1.

De uitweidingen in de parafrase zijn van zeer verschillenden aard. Men zou ze kunnen verdeelen in drie hoofdsoorten: vooreerst de uitvoerigheid die voortvloeit uit des dichters behoefte aan plastische levendigheid, dan de uitgebreidheid van mededeeling die ontspringt uit exegetische eischen, en ten slotte die uitweidingen die in nauwer of losser verband schijnen te staan met Nonnus' vroeger helleensch godengeloof en die dus in zekeren zin polemisch zouden mogen heeten. Het zijn deze laatste uitweidingen vooral die naar mijne meening nauwkeuriger beschouwing verdienen, maar juist om vooraf mijne opvatting aannemelijk te maken dat Nonnus in die pericopes geenszins aan eene onwillekeurige breedsprakigheid toegeeft, doch zich doet kennen als een overtuigd neophyt van Aegyptisch-hellenistischen huize, moet ik eerst over de exegetische uitbreidingen en afwijkingen spreken.

De louter „dichterlijke” d. i. plastische uitweidingen, talloos in aantal, nu eens bestaande in een klinkend, vaak uit de Dionysiaca na-klinkend epitheton, dan weer uit een versregel die de schuld der Joden, hun gedaante, hun lange haren en vreemde gebaren moet releveeren, of aan de Romeinen, met hunnen landvoogd, een eenigszins gunstiger voorkomen moet geven dan hun in het Johannes-evangelie gewerd, behoeven hier geene afzonderlijke bespreking. Niemand zal het voorts verwonderen dat de Dionysiaca-dichter den nacht, het oogstwerk, den storm op zee, het dobbelspel der krijgsknechten aan den voet des kruises[1]), het haangekraai, de vischvangst en wat dies meer zij, gaarne met levendigheid schildert, zelfs waar die levendigheid afbreuk doet aan den indruk dien de korte woorden van Johannes' verhaal wekken: welk dichter van onzen tijd toch zou het onderstaan de woorden van Jezus tot Petrus (Joh. 13 . 38 „voorwaar, ik zeg u: de haan zal geenszins kraaien, aleer gij mij driemaal zult hebben verloochend”), aldus te parafraseeren (N. 158):

[1]) Ik vermeld deze laatste plaats voornamelijk omdat bij mij twijfel bestaat omtrent de juistheid der overgeleverde lezing. Deze luidt in Scheindlers uitgave aldus (T. 123 vgl. Joh. 19, 24: *ἀλλὰ λάχωμεν περὶ αὐτοῦ τίνος ἔσται*).

οἴνοπα μὴ σχίζοιμεν ἀηθέα τόνδε χιτῶνα
θέσκελον, ἀμφιέποντα τύπον ξένον, ἀλλ' ὑπὲρ αὐτοῦ
δάκτυλα χειρὸς ἀφέντες ἑκηβόλα σύμβολα νίκης
λαχμῷ πάντες ἴδοιμεν ἀδηρίτῳ, τίνος ἔσται.

In deze verzen is het woord *δάκτυλα*, dat men zonder deugdelijke bewijsplaatsen interpreteert als dobbelsteenen, onbegrijpelijk. Ik vermoed, om *ἑκηβόλα* en *ἀφέντες* — welke woorden bij gewoon dobbelspel geen zin hebben — dat Nonnus de soldaten hier niet den teerling laat werpen, doch op eene andere wijze om den chiton doet spelen, nl. door het spel dat *τρόπα* (bij ons „in 't kuiltje”) of *εἰς ὤμιλλαν* heet. Pollux IX 103 zegt dienaangaande *παιδιὰ γίνεται μὲν ὡς τὸ πολὺ δι' ἀστραγάλων, οὓς ἀφιέντες στοχάζονται βόθρου τινὸς εἰς ὑποδοχὴν τῆς τοιαύτης ῥίψεως ἐξεπίτηδες πεποιημένου, πολλάκις δὲ καὶ ἀ κ ύ λ ο ι ς καὶ βαλάνοις ἀντὶ τῶν ἀστραγάλων οἱ ῥίπτοντες ἐχρῶντο*. Dit geeft aanleiding om de gissing te wagen dat Nonnus, met eene bij hem niet ongewone quantiteitsverwisseling — die bovendien bij *ἄκυλος* (*ἄκυλον*) steun vindt in den vorm *μιμαίκυλος* — heeft geschreven: *ἄ κ υ λ α χειρὸς ἀφέντες*.

τρὶς δὲ μόνης δασπλῆτι μιῆς ἐνὶ νυκτὸς ἀνάγκη
Χριστὸν ἀπαρνήσαιο, πρὶν αὐχένα κυρτὸν ἀείρας
ὀξὺ μέλος κλάγξειεν ἐγερσιβόητος ἀλέκτωρ.

Niet alle plastische uitweidingen druischen zoozeer tegen ons gevoel en onzen smaak in als deze afgesloten beeldsprakigheid, op zulk een oogenblik aan Petrus' Meester op de lippen gelegd. Maar ook waar zij minder hinderlijk zijn geven de talrijke voorbeelden van deze plastiek voor ons onderzoek geen aanleiding tot uitvoerigheid. Anders evenwel is het gesteld met wat ik kortheidshalve, al klinkt voor Nonnus de term iets te theologisch-geleerd, de exegetische uitweidingen wil noemen. Dit zijn allerminst „inhaltlose Ausführungen", zooals men ze wel eens genoemd heeft, maar veeleer opzettelijke verduidelijkingen of vingerwijzingen. In dezen doet Nonnus zich niet kennen als een theoloog; ook bestaat er weinig kans dat zijn gedicht den godgeleerden onderzoeker nieuwe gezichtspunten op eenig onderdeel van christologie of triniteitsleer zal openen; maar deze neophyt is een aandachtig luisteraar geweest, een opmerkzaam lezer der commentaren, wellicht vooral van Origenes, en een waakzaam vertolker van den *παρθένος θεολόγος*, wiens woorden hij overzet en verduidelijkt in orthodoxen stijl, doch niet zelden met sterke neiging tot het concrete.

Het karakter dezer verklarende aanvullingen kan men slechts ten deele leeren kennen uit de kortere parafrasen. Nonnus behoefde niet zoo'n bijzonder nauwkeurig lezer van het O.T. te zijn om (Θ. 107) Abraham *ξεινοδόκον*, of Elias (A. 70) *Θεσβίτιδος ἀστὸν ἀρούρης* te noemen; ook suppleerde hem het oude testament aangaande dien laatste A. 91 de woorden *δίφρου ἅρπαγος Ἠλίας ἐλατὴρ πυρός*, die hij intusschen niet gebruikt zonder aan den Christus zelven te denken; immers de woorden van Joh. 1. vs. 36 *ἐμβλέψας τῷ Ἰησοῦ περιπατοῦντι* vertolkt hij

A 131 *Χριστὸν ἰδὼν στείχοντα βατὴν χθόνα πεζὸν ὁδίτην,*
ἅρματος ὑψιπόροιο μετάρσιον ἡνιοχῆα,

echte Dionysiaca-verzen, van welke het belangrijkste is dat zij den Zoon des Menschen stellen tegenover Helios (vgl. Nonn. Dion. XXXVIII passim, X. 141, XII. 16). Bovendien gaat hij in zulke uitbreidingen niet altijd akkoord met de overlevering. Het overkomt hem wel, dat hij eene verklaring van Johannes „καθώς ἐστι γεγραμμένον" op geleerde wijze aanvult door een „'Ησαΐας τόπερ εἶπε", ofschoon de bedoelde text in Zacharia staat (vgl. Joh. 12 14, Nonn. M. 66, Zach. 9.9); maar dat verwondert ons niet, wanneer wij bedenken dat de dichter, die den Joden een slecht hart toedroeg [1]) en hunne taal T. 65 παφλάζων noemt, met die taal zoo weinig is vertrouwd, dat hij Λ 173 de woorden van Johannes (11. 44) καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο aldus weergeeft:

καὶ λινέῳ πεπύκαστο καλύμματι κυκλάδα κόρσην,
σουδάριον τόπερ εἶπε Σύρων στόμα,

hetgeen blijkbaar noch verschrijving noch corruptie van den text is, daar de uitdrukking Υ 30 nog eens wordt herhaald. Waarschijnlijk stonden hem bij zijnen arbeid intusschen nog wel andere overleveringen ten dienste dan het oude testament en de synoptische evangeliën. Uit deze laatst genoemden vult hij van tijd tot tijd den Johannestext aan. De beschrijving van het verblijf van Johannes den Dooper in de woestijn en van zijne levenswijze, omtrent welke het Evangelie van Johannes

---

[1]) Dit geldt van de 'Ιουδαῖοι, d. w. z. de Joden in het algemeen of de inwoners van Judaea, die hij XXI 125 θεοστυγεῖς, IX 113 αἰνομανεῖς, VII 6 ὁσίῳ χαίροντες ὀλέθρῳ noemt, vgl. V 43 en VIII 7 (de Pharizaeërs λαὸς 'Ιουδαίων genoemd). De Galilaeërs daarentegen stelt hij tegenover de 'Ιουδαῖοι als φιλόχριστοι IV 195 en θεοστόργοι IV 202.

Opmerkelijk is daarnaast in het achttiende hoofdstuk, bij het verhoor voor Pilatus, de toon op welken de Aegyptische dichter over de Romeinen en hun landvoogd spreekt. Niet slechts laat hij hier — zooals natuurlijk is — de verantwoording voor het doodvonnis geheel op de Joden neerkomen, maar het ritueele bezwaar van dezen om binnen te gaan in het praetorium (Joh. 18, 28 οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον ἵνα μὴ μιανθῶσιν ἀλλὰ φάγωσι τὸ πάσχα) vult hij met ironie aldus aan (137) „het volk τηλόθι δ' ἔστη νήπιος, ἁγνώσσων, ὅτι τηλίκον εἰς φόνον ἕρπων ἁγνὸν ἀλεξικάκων ἐφυλάσσετο δῶμα θεμίστων.

zwijgt, ontleent hij aan de synoptische Evangeliën, vooreerst A. 13

μελισσοβότῳ δ' ἐνὶ λόχμῃ
ἔσκε τις οὐρεσίφοιτος ἐρημάδος ἀστὸς ἐρίπνης,

en dan A. 64

ἔνδιον αὐτόρριζον ὀρεσσαύλοιο μελάθρου,

in welke beide beschrijvingen de dichter toegeeft aan zijne uit de Dionysiaca bekende voorliefde voor samenstellingen met ὄρος en voor het uitgebreider gebruik van ἀστός als bewoner [1]); aangaande den dood van den dooper, waarover de Evangelist alleen zegt (3.24) οὔπω γὰρ ἦν βεβλημένος εἰς τὴν φυλακήν, vult hij voorts uit Matth. 14.3 bepaaldelijk met het oog op de woorden διὰ τὴν γυναῖκα Φιλίππου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ de beschrijving aan op deze wijze (III. 123)

οὔπω γὰρ διὰ λέκτρον ἀμερσιγάμου βασιλῆος
οἶκον ἀειφρούρητον ἐδύσατο πομπὸν ὀλέθρου,

en dit geeft hem gelegenheid om op de hem eigene vindingrijke wijze de beteekenis van een vroeger gebruikt adiectief te wijzigen: ἀμερσίγαμος, wat hij hier van den koning die het huwelijk zijns broeders verstoort zegt, heet in de Dionysiaca o. a. (8. 373) de bliksem van Zeus, die Semele doodend haar huwelijk vernietigt [2]). Op dergelijke wijze gaat hij I 149 te werk. Andreas heet daar μερόπων ἁλιεὺς μετὰ πόντιον ἄγρην tengevolge van eene herinnering aan Matth. 4. 18 (ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων) [3]), en evenzoo brengt hem zijne liefde

---

[1]) Vgl. o. a. Dion. 14, 85: κερασφόρος ἀστὸς ἐρίπνης, en 17, 39 v. Βάκχον ἀνὴρ ἄγραυλος ἐρημάδι δέκτο καλιῇ, Βρόγγος, ἀδωμήτων ὀρεσίδρομος ἀστὸς ἐναύλων en 25, 272 ἐρημάδος ἀστὸς ἐρίπνης.

[2]) ἀμερσίνοος VI, 182 van de Lyssa en D. 1, 388 van Cadmmus' πηκτίς.

[3]) Eigen fantasie daarentegen schijnt hem te leiden bij de aandacht die hij verleent aan Thomas' bijnaam Didymus. De verleening van dien bijnaam door de ouders vermeldt hij XIV, 15 met zeer bijzonderen nadruk, aan Thomas aarzelenden twijfel wijdt hij XX, 107 uitvoerige opmerkzaamheid, en ten slotte legt hij XX, 128 Jezus deze woorden op de lippen („wees niet ongeloovig, maar geloovig"): καὶ τεὸν ἦθος ἄπιστον ἀναίνεο, πιστότερος δὲ εἰς ἐμὲ δ ί π λ ο ο ν ἔσσο, καὶ εἰσορόων καὶ ἀκούων, door de keuze van δίπλοον ongetwijfeld zinspelend op den bijnaam Didymus.

voor sterk gekleurde eschatologische voorstellingen tot een uitbreiding van hetgeen de Evangelist den Meester doet zeggen over den wijnstok en de ranken. Terwijl overigens de schoone dictie van dit vijftiende hoofdstuk den dichter iets meer dan gewoonlijk tot zelfbeperking dringt, parafraseert hij de woorden van vs. 6 *καὶ συνάγουσι αὐτὸ καὶ εἰς τὸ πῦρ βάλλουσι* door twee verzen (24 v.)

καί μιν ἀναλλέξαντες ἔσω βάλλουσι καμίνου
αἰθέριοι δρηστῆρες,

die klaarblijkelijk geïnspireerd zijn door Matth. 13 49 v., aangezien ze, vooral om het woord *αἰθέριος*, niet met Nonnus' gewone voorstelling van de hel overeenstemmen.

Enkele malen wijkt Nonnus ook af van de overlevering der heilige schrift. Kleinigheden betreft dit, en het berust misschien op eene vergissing, als hij in hfdst. 10.22 de woorden *ἐγένετο δὲ τὰ ἐγκαίνιά ἐν Ἱεροσολύμοις* aldus uitbreidt (vs. 72)

καὶ πάλιν ἤμαρ ἔην πανδήμιον, ᾧ ἔνι λαοὶ
μνημοσύνην τελέεσκον ἐτήσιον, ἐξότε νηοῦ
ἕδρανα δωμήσας Σολομῶν εὐκίονι τέχνῃ
θεσπεσίης ἀρχαῖον ἐκαίνισε θεσμὸν ἑορτῆς.

Het is wel waarschijnlijk dat Nonnus niet heeft geweten dat de *ἐγκαίνια* door Judas Maccabaeus waren ingesteld (Macc. I. 4.52) en dat hij alleen door de vermelding van de *στοὰ Σολομῶνος* in vs. 24 er toe werd gebracht om ook de instelling van dit feest aan den tempelstichter toe te schrijven. Mystieken zin zou men, meen ik, in de uitdrukking *ἐκαίνισεν* (tegenover de „vernieuwing des tempels" in Christus' opstanding) alleen dan mogen zoeken, indien Nonnus in het tweede hoofdstuk bij de vertolking van vs. 20 (*ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτόν*) het zelfde werkwoord had gebruikt. Wèl schijnt mij zoo iets het geval te zijn bij eene uitbreiding van den Johannestext in de verklaring van den naam Golgotha in 19.17. Johannes zegt daar alleen *τὸν λεγόμενον κρανίον τόπον, ὃς λέγεται Ἑβραιστὶ Γολγόθα*. Maar Nonnus, gebruik makende van eene oude overlevering, welker herkomst en verbreiding vrij duister is, voegt daaraan toe (XIX. 90)

'Αδὰμ πρωτογόνοιο φερώνυμον ἄντυγι κόρσης.

Deze parallel tusschen den eerstgeborene der menschheid, „door wien de zonde in de wereld is gekomen" en den πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν (Openb. I. 5) kan niet geheel toevallig zijn. Dat Nonnus de in de Paulinische brieven zoo herhaaldelijk getrokken vergelijking tusschen Adam en Christus ten volle begrijpt of aanvaardt, is daarmee niet gezegd; maar een weerklank van de gedachte, in Rom. IV. 25 aldus uitgedrukt „ὃς παρεδόθη διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν", dus van de voorstelling dat de zonden der wereld, in Adam begonnen, door den kruisdood zijn geboet (1 Petr. 2.24 ὃς τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν αὐτὸς ἀνήνεγκεν ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ξύλον,) moet ook wel in Nonnus' geest hebben geleefd toen hij het aangehaalde vers aan den tekst toevoegde. Immers, slechts enkele regels hooger vertolkt hij Johannes' woorden (vs. 16) παρέλαβον οὖν τὸν 'Ιησοῦν aldus (82)

καὶ Πίλατος λαοῖο βοὴν ἄσβεστον ἀκούων
Χριστὸν ἑ κ ὼ ν ἀ έ κ ω ν ἀδίκῳ παρέδωκεν ὀλέθρῳ,
καὶ θανάτῳ χαίροντες ἀναιδέες ἀρχιερῆες
'Ιησοῦν ἐδέχοντο θελήμονες, ὠ κ ύ μ ο ρ ο ι δ ὲ
ἀθανάτου Χριστοῖο βροτοὶ γεγάασι φονῆες
πάντες ὁμοῦ.

Dat namelijk deze opvatting, niet volkomen gelijk aan de gedachte door Paulus, Petrus en Johannes (en evenzeer door de kerkvaders) uitgesproken, doch in den grond daarmee overeenkomende, door Nonnus sterk werd gevoeld blijkt o.a. uit het feit dat hij het geloof in Christus, de πίστις, in I. 19 ἀτέρμονα μητέρα κόσμου noemt. [1])

[1]) Deze titel is geheel Dionysisch. In het gebruik van het woord ἀτέρμων varieert Nonnus zoowel in de Dionysiaca als in de parafrase, (bv. D. 38, 320 ἀτέρμονος ἕδρανα κόσμου, daarentegen D. 7, 68 — aan welk vers eene sterke assontantie in ons vers herinnert — μῆτιν ἑὴν ἑλέλιζεν ἀτέρμονα μητίετα Ζεύς). Van meer belang dan deze parallellen, die gemakkelijk kunnen worden vermeerderd, is het feit dat dit geloof, dat de wereld herschept (XX, 141 πίστις βιοσσόος genoemd) als moeder der menschheid wordt gesteld tegenover Aphrodite, die in D. 33, 42 wordt begroet als ἀενάου · κόσμοιο φυτοσπόρε μῆτερ ἐρώτων en 41, 315 als ῥίζα βίου Κυθέρεια φυτοσπόρε μαῖα γενέθλης, ἐλπὶς ὅλου κόσμοιο, en die in de

Uit deze voorbeelden spreekt ontegenzeglijk een vrij diepgaand nadenken over den zin van Johannes' evangelie. Dat bij zijne, op dit nadenken gegronde, exegese de bekeerde dichter niet zelden de voetsporen van Origenes drukt, zou zich meen ik door vergelijking gemakkelijk laten aantoonen; intusschen ligt zulk een theologisch onderzoek buiten het bestek mijner studie: op het doornachtig grensterrein van orthodoxie en heretiek waag ik het niet mijn lezers voor te gaan. Om echter den geest in welken Nonnus zijn arbeid heeft ondernomen duidelijk te begrijpen is ten opzichte van die onthouding ééne belangrijke uitzondering noodig. Het is van gewicht te weten hoe een dichter, in wien tijdens de periode van zijn heidensch geloof de zuurdeesem eener alles vermengende theocrasie zoo krachtig had gewerkt, zich de hierarchie der hoofdmachten van de christelijke geloofsbelijdenis, de verhouding van Vader en Zoon, de triniteitsgedachte, het wezen van den Geest heeft voorgesteld, en daarnevens is het voor de kennis der geestesstemming van neophyten als Nonnus niet zonder belang, te zien hoe zich de voorstellingen aangaande doop, wedergeboorte en Koninkrijk Gods voegden in de plastische taal en de concrete fantasieën van het afgezworen Helleensche geloof. De plaatsen die mij daartoe belangrijk schijnen wensch ik iets uitvoeriger te bespreken, zonder evenwel de vraag te stellen, of in de opvattingen van Nonnus de invloed van eene bepaalde wijsgeerig-theologische school of sekte is te bespeuren. Bij het niet streng wijsgeerig karakter van de parafrase is de beantwoording van die vraag niet alleen bezwaarlijk maar ook te nauwernood vruchtbaar.

De Logos. In de allereerste plaats heeft Nonnus de behoefte gevoeld om de concise mystiek van Johannes' proëmium door

---

Orphische hymnen onder welker invloed Nonnus' poëzie ongetwijfeld staat (55, 8) *μῆτερ ἀνάγκης* wordt genoemd. In het algemeen ligt zeker bij den parafrast in de keuze van zulke uitdrukkingen neiging tot tegenstelling met de oude mythologie. Ook het Leven noemt hij V. 100 *παμμήτορα κόσμου*, met een adj. dat hij in de Dion. 41, 277 aan Harmonia had gegeven. Zeker zal hij hierbij ook aan Isis *rerum naturae parens* (Apul. M. 11.12) hebben gedacht.

uitvoerige exegese in orthodoxen zin te verduidelijken. Het is noodzakelijk dien woordenrijken aanhef van het gedicht in zijn geheel aan te halen; ik volg daarbij den tekst van Scheindler, met weglating zijner conjecturen en met wijziging zijner interpunctie.

Ἄχρονος ἦν, ἀκίχητος, ἐν ἀρρήτῳ λόγος ἀρχῇ,
ἰσοφυὴς γενετῆρος ὁμήλικος υἱὸς ἀμήτωρ, [1])
καὶ λόγος αὐτοφύτοιο θεοῦ φάος [2]), ἐκ φάεος φῶς,
πατρὸς ἔην ἀμέριστος ἀτέρμονι σύνθρονος ἕδρῃ,
καὶ θεὸς ὑψιγένεθλος ἔην λόγος [3]). οὗτος ἀπ' ἀρχῆς
ἀενάῳ συνέλαμπε θεῷ, τεχνήμονι κόσμου,
πρεσβύτερος κόσμοιο, καὶ ἔπλετο πάντα δι' αὐτοῦ
ἄπνοα καὶ πνείοντα· καὶ ἐργοπόνου δίχα μύθου
οὐδὲν ἔφυ τόπερ ἔσκε· καὶ ἔμφυτος ἦεν ἐν αὐτῷ
ζωὴ πασιμέλουσα, καὶ ὠκυμόρων φάος ἀνδρῶν
ζωὴ πάντροφος ἦεν, ἐν ἀχλυόεντι δὲ κόσμῳ
οὐρανίαις σελάγιζε βολαῖς γαιήοχος αἴγλη,
καὶ ζόφος οὔ μιν ἔμαρψε.

In dit woordenrijk doch wel overwogen proömium vraagt allereerst de woordkeus aandacht. De dictie is ongemeen Nonniaansch, de assonantieherinneringen en ontleeningen uit de Dionysiaca overtalrijk. Om het belangrijke niet al te zeer onder het niet belangrijke te doen schuil gaan, stip ik alleen enkele essentieele punten aan.

Dat Nonnus den Logos die „in den beginne was" ἄχρονος noemt, met een term dus die sterk aan de philonische scheppings-allegorie herinnert [4]), zal niemand verwonderen. De mytho-

[1]) cf. D. 41, 53.

[2]) Codd. φῶς. Scheindler met Köchly γόνος, Tiedke πάις. Indien verandering noodig ware, zou correctie van φῶς in φύς het eenvoudigst zijn, maar de herhaling van φάος, eerst als lichtglans (αἴγλη) van den θεὸς αὐτόγονος, daarna als licht uit het Licht geboren, is geheel overeenkomstig den stijl van Nonnus.

[3]) ὑψιγένεθλος zal met λόγος moeten worden verbonden: als epitheton voor den υἱὸς μουνογενής (III. 82) is het begrijpelijk, doch bij de gedachte van den αὐτόγονος θεὸς past het niet. Het is ongeveer gelijk aan ὑψίγονος dat Nonnus in de Dionysiaca 27, 98 van Zeus' lichtenden bliksem zegt.

[4]) Philo *de Op. Mund* 7. (I. 8. Wendl.) χρόνος γὰρ οὐκ ἦν πρὸ κόσμου·

logische voorstellingen omtrent Aion, Chronos en de Tijdgodinnen, in de Dionysiaca ontwikkeld, zijn daarmee in overeenstemming [1]). Zoo is ook *ἀκίχητος* een echt Nonniaansch woord, in zijn zeer afwisselend gebruik slechts in de verte aan het homerische *ἀκίχητα διώκων* herinnerd. Soms beteekent het *snel*, b.v. van den krijgsknecht die de zijde van den gekruisigden Jezus doorsteekt, (XIX. 178) *θορὼν ἀκίχητος*; meest *onnaspeurlijk*, zooals XIV 18 (Joh. 14.5 *πῶς οἴδαμεν τὴν ὁδόν*);

μέτρα πόθεν δυνάμεσθα μαθεῖν ἀκίχητα κελεύθου;

en *ibid.* 53

ὅττι μολεῖν ἀκίχητος ἐπείγομαι εἰς γενετῆρος [2]).

In VIII. 94 (*ἕως χρονίῃ παρὰ νύσσῃ ἱππεύων ἀκίχητος ἐλίσσεται ἔμπεδος αἰών*) zou men kunnen twijfelen of de dichter het adjectief appositief denkt bij *ἱππεύων* (snel) of attributief bij *αἰών* (onnaspeurlijk). Maar in den proloog staat het geheel absoluut en heeft het de strekking om naast de tijdnegatie in *ἄχρονος* en de ineffabiliteits-omschrijving in *ἄρρητος* den Logos

Aan Philo's betoog in deze eerste bladzijden doet ook het *πρεσβύτερος κόσμοιο* van vs. 7 denken.

[1]) Dion. 1.172 noemt hij de *Ὥρη* zelve *ἄχρονος*, en Aion die Dion. 7.73 door Zeus als *ἀενάων ἐτέων αὐτοσπόρε ποιμήν* wordt begroet, heeft in den christelijken arbeid van Nonnus, zonder dat daarbij aan gnostischen invloed zou moeten worden gedacht, meer van zijne mythologische waardigheid behouden dan eenige figuur uit het helleensche pantheon. Meestal is dat persoonlijke karakter slechts nog in vage allegorie (door epitheta of beeldspraak aan de Dionysiaca ontleend) aangeduid, b.v. *καμπύλος ἕρπων* VI. 145, *χρονίῃ παρὰ νύσσῃ ἱππεύων* VIII. 94 *πουλυέλικτος* VIII. 156, XIII. 38; plastischer en meer concreet wordt zijne beeldspraak als hij, gedachtig aan Dion. 7, 23 den grijzen God *εὐρυγένειος* noemt (III. 79, VI. 145); volkomen naar den ouden trant mythologizeerend zegt hij zelfs VI. 145 *ἕως δολιχοῖο γενείου ἀμφιλαφὴς πολιῇσι κόμην λευκαίνεται Αἰών.* Maar philosofischer kleur geeft hij aan de gestalte van den Tijdgod zoowel door woorden als *ἀτέρμων* III. 79, *παλινκυξής* III. 169, *ἡνίοχος βιότοιο φυτοσπόρος* IX. 9 (cf. D. 24, 267), *πάντροφος* IX. 154, als vooral door de zeer uitvoerige omschrijving in XII. 197, *ζωὴν ἀθανάτην τὴν ἔλλαχε σύνδρομος Αἰὼν ἀενάῳ στροφάλιγγι.*

[2]) Vgl. ook XIX 227 van Joseph v. Arimathea *δόμον ἦλθε λαθὼν ἀκίχητος* en D. 2. 4 *ἀπροϊδὴς δὲ Ζεὺς Κρονίδης ἀκίχητος ὑπὸ σπέος ἄψοφος ἕρπων.*

aan te duiden als ἀτόπαστος of ἀκατάληπτος in den zin der Philonische Logosphilosofie [1]).

Een oogenblik kan het schijnen alsof de dichter het streng afgebakende pad der orthodoxe christologie verlaat; ἰσοφυής klinkt niet sterk als uitbeelding der homoousia, vooral niet als men het vergelijkt met het vage gebruik van dit adjectief in de Dionysiaca (19. 348 ἰσοφυὲς μίμημα πολυγνάμπτου ποταμοῖο, 36. 300 ἰσοφυὲς μίμημα λεοντείοιο μετώπου, cf. 26. 278) en in de parafrase XIII. 78 (Joh. 13.15 „want ik heb u een voorbeeld gegeven, opdat, gelijkerwijs ik u gedaan heb, ook gij zult doen) ἰσοφυὲς μίμημα δαήμονος ἡγεμονῆος. Maar dit is slechts schijn. Veel uitvoeriger en frequenter dan in het evangelie was geschied legt de dichter nadruk op de éénheid van Vader en Zoon (den λόγος υἱός zooals hij hem telkens noemt en ook door de discipelen doet noemen) [2]), het duidelijkst in XIV. 31 (Joh. 14. 9 τοσούτῳ χρόνῳ μεθ' ὑμῶν εἰμὶ Φίλιππε, καὶ οὐκ ἔγνωκας με; ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακεν τὸν πατέρα):

ἀθηήτοιο τοκῆος
συμφυὲς ἔνθεον εἶδος ἔχων βροτοειδέι μορφῇ
τηλίκον εἰμί, Φίλιππε, πολὺν χρόνον ἐνθάδε μίμνων
σύννομος ὑμείων, καὶ ἐμὴν οὐκ εἶδας ὀπωπήν;
πᾶς βροτός, ὅς με νόησε, καὶ ἄφθιτον οἶδε τοκῆα·

[1]) Met ἄρρητος (ineffatus) laat zich gevoeglijk D. 4, 267 vergelijken: ζαθέων ἄρρητον ἀμελγόμενος γάλα βίβλων.

[2]) I. 202. III. 82, 87; V. 88 enz. Men kan hiermee ook vergelijken de onwelluidende en abstracte aanvulling van het woord van Johannes den Dooper (Joh. 1, 29) ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου door de versregels (106) ἠνίδε, παγγενέταο θεοῦ σχεδὸν ἀμνὸς ἐχέφρων (waarbij Nonnus tegen zijne gewoonte een belangrijke zinsdeel onvertaald laat). Tegenover de sterk in het oog vallende neiging van den dichter voor plastisch concrete uitdrukkingen is deze vergeestelijkende interpretatie even opmerkelijk als de uitbreiding die in 4, 163 vv. de levendige schoonheid van het Johanneïsche θεάσασθε τὰς χώρας, ὅτι λευκαί εἰσι πρὸς θερισμόν doet verbleeken door te spreken van een εὔγλωσσος θερισμός en van στάχυες ἐχέφρονες. Opmerking verdient echter ook de uitbreiding der Logos-gedachte in X. 125 waar Nonnus de woorden van Joh. 10, 35 „πρὸς οὓς ὁ λόγος ἐγένετο τοῦ θεοῦ” aldus weergeeft: οἷς τότε μοῦνον ἵκανε θεοῦ λόγος ἴσος ὀνείρῳ (vgl. 138, λόγον αὐτόν, ὃν ὑψιμέδων πόρε κόσμῳ).

οὔπω πίστιν ἔχεις, ὅτι σύζυγός εἰμι τοκῆος
καὶ γενέτης μεθέπει με μιῇ συνχρηρότα μορφῇ;

en even zoo X. 30

αὐτὸς ἐγὼ μεδέων τε πατὴρ ἐμὸς ἓν γένος ἐσμὲν
ἔμφυτον αὐτόπρεμνον.

Zonder dat uit deze plaatsen een diep wijsgeerig inzicht in het Logosmysterie blijkt, bewijzen toch de aangehaalde verzen dat het dogma zelf voor den dichter eene geloofswerkelijkheid is: het leeft voor hem en hij kleedt het in zijne eigene taal, liefst in beelden van glans en licht. De korte woorden van Johannes in den proloog καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν zijn hem niet genoeg; voor hem is de Christus de υἱὸς ἀμήτωρ en ἀμέριστος ἀθέρμονι σύνθρονος ἕδρῃ· onafscheidelijk troongenoot. [1]) Het is niet van belang de variatiën op te sommen in welke de parafrast deze gedachte kleedt [2]). Ook is het genoeg, door een enkel voorbeeld den concreten vorm dien hij gaarne kiest toe te lichten. Zooals hij in I. 5 van het Licht der wereld zegt ἀενάῳ συνέλαμπε θεῷ en 12 οὐρανίαις σελάγιζε βολαῖς, zoo verlevendigt hij VI. 192 (Joh. 6.62) het woord van den Evangelist ἐὰν οὖν θεωρῆτε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀναβαίνοντα ὅπου ἦν πρότερον door zekeren aan Zeus-Helios of Sarapis herinnerenden heidenschen glans

εἰ δέ κεν ἀθρήσητε συναστράπτοντα τοκῆι
αἰθερίων, ὅθεν ἦλθεν, ἑῶν ἐπιβήτορα θώκων
ἀνθρώπου φίλον υἷα...

Van den dichter der van goudglans en lichtgloed stralende Dionysiaca kon men nauwelijks anders verwachten. Zijn Christus moet een Koning zijn, óók in uiterlijken glans. Hij draagt den ἀστράπτων χιτὼν van Zeus (D. 1 481). Met den ἀστερόεις χιτὼν van Dionysos (D. 6 198), maar bovenal met het ποικίλον

[1]) Soms - met een bijgedachte van λόγος als gesproken woord — breidt hij dit denkbeeld uit, als in Joh. 14, 11 (ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρί) N. vs. 44 ὅττι καὶ αὐτὸς σύμφυτός εἰμι τοκῆος, ἐγὼ λαλέων, ὁ δὲ ῥέζων.

[2]) Wel verdient vermelding de consequentie uit dit eenheidsdogma door den dichter getrokken in XV. 92 (Joh. 15, 23 „en wij zullen woning bij hem maken") ἄμφω δ' εἰς ἕνα φῶτα πατὴρ καὶ ἔγωγε μένοντες, ἔνδιον αὐτοθέμεθλον ἀναστήσοιμεν ἐν αὐτῷ.

εἶμα van den Algod Herakles-Astrochiton-Sarapis (D. 30 370 vv.) moet de lezer de gestalte vergelijken van den *ἰθύντωρ κόσμου*. Die Christus heet *παμφαὴς* (XIII 144) maar zijn aardsche kleed is niets, vergeleken bij den hemelglans dien Maria Magdalena had gezien, toen zij verhaalde (Joh. 20 18 „*ἀγέλλουσα τοῖς μαθηταῖς ὅτι ἑώρακεν τοὺ κύριον*") XX 81

ὅττι μεταχθονίου γυμνούμενα γυῖα χιτῶνος
Χριστὸν ἴδε στίλβοντα θεοκμήτῳ τινὶ πέπλῳ.

Toch was ook dat aardsche kleed, om het welk de Christus met een Dionysisch epitheton *ἁβροχίτων* heet, glanzend en godlijk (XIX 118)

θεσπεσίην ἐσθῆτα θεηγενέος βασιλῆος
ἱστάμενοι δάσσαντο καὶ αἰγλήεντα χιτῶνα.

Het komt mij voor dat men in dit alles toch iets anders moet zien dan een gedachteloos opsieren van den nieuwen God met het gereed liggende klatergoud der oude [1]). Behoefte aan het beschrijven eener meer concrete, voor de zinnen tastbaarder heerlijkheid dan de Johanneïsche mystiek geven wilde doet hier zijn invloed kennen. De God-mensch, de *λόγος αὐτοτέλεστος*, de Geest, (I 40 vgl. Joh. 1.14)

ὀψίγονος προγένεθλος, ἐν ἀρρήτῳ τινι θεσμῷ [2])
ξυνώσας ζαθέην βροτοειδέϊ σύζυγα μορφήν,

[1]) Op de sterke voorkeur van Nonnus voor beeldspraak aan den lichtglans des hemels ontleend, kom ik in het laatste onderdeel dezer studie terug. Reeds hier echter zij aangeteekend, hoezeer in den dichter der Dionysiaca toen hij zijne parafrase schreef de levendige voorstelling van zon- en maanlicht was blijven leven. In hfdst. 5, vs. 35 zegt Jezus tot Johannes den Dooper: „*ἐκεῖνος ἦν ὁ λύχνος ὁ καιόμενος καὶ φαίνων, ὑμεῖς δὲ ἠθελήσατε ἀγαλλιαθῆναι πρὸς ὥραν ἐν τῷ φωτὶ αὐτοῦ.*" Nonnus breidt dit, niet zonder bepaalde bedoeling, uit (V. 135): *κεῖνος Ἰωάννης νοεροὺς σπινθῆρας ἰάλλων* (cf. D. 27, 320) *εὐσεβίης πέλε λύχνος ἐτήτυμος, ἀνδράσι φαίνων· ὑμεῖς δ' εἰς στροφάλιγγα μιῆς ταχυδινέος ὥρης κείνου μαρτυρίῃσιν ἐφαιδρύνασθε φανέντος ὕδασιν ἀστράπτοντος ἀγαλλόμενοι περὶ λύχνου.* De dichter heeft er prijs op gesteld het afgeleide, secondaire karakter van het licht door den dooper verspreid nog duidelijker te releveeren dan door den evangelist was geschied: het is slechts de weerkaatsing van fakkelglans in het water *ὡς παρὰ χεῦμα παλίμπορον Ὠκεανοῖο ἑσπερίη σελάγιζε δι' ὕδατος ὄμπνια Μήνη* (D. 5, 487, cf. 38, 122 voor *ἀστράπτειν*).

[2]) d. i. *αὐτόγονος* (II 65) even als het *πνεῦμα* III. 36 *ἀμαιεύτῳ τινὶ θεσμῷ* uit God wordt geboren.

is inderdaad voor geloovigen als Nonnus een Koning. Al zegt hij VIII. 54

ξεῖνος ἐγὼ κόσμοιο καὶ αἰθέρος εἰμὶ πολίτης,

het „koninkrijk der hemelen" zelf ziet Nonnus meer nabij dan eenen κόσμος νοητός. In alles wat de „heerlijkheid" van Christus, de verheerlijking, en het „eeuwige leven" aangaat wortelen zijne voorstellingen in het oude heidensche geloof. Van daar dat hij geen de minste moeite heeft bij de interpretatie van een vers als VII. 152 (7.39 οὔπω γὰρ ἦν πνεῦμα δεδομένον, ὅτι Ἰησοῦς οὔπω ἐδοξάσθη) dat aan meer theologische commentatoren zooveel hoofdbrekens kostte:

οὔπω γὰρ βροτέῃσιν ἐνερρίζωτο μενοιναῖς
Χριστὸς ἄναξ γενέταο φανεὶς ἀγχίθρονος ἕδρης [1])

Van daar ook zijn opmerkelijk sterke neiging om plastische woorden te kiezen, wanneer hij spreekt over de βασιλεία τῶν οὐρανῶν, want ten opzichte hiervan, zoowel als van het „kindschap Gods" gaat de Johanneïsche mystiek geheel bij hem schuil in eene zeer concrete zaligheidsbelofte. Niet slechts geldt dit van de door zeer uitvoerige interpretatie verduidelijkte belofte in Joh. 14 „in het huis mijns vaders zijn vele woningen" waar Nonnus van μοναὶ στοιχηδὸν ὁμίζυγες en van een ἄξιον ὑμείων νεοτευχέα χῶρον spreekt; hier toch gaf Johannes zelf tot zoo concrete plastiek alle aanleiding; maar ook het „eeuwige leven" en het recht om „kinderen Gods" genaamd te worden,

[1]) Vgl. ook XII. 70 (Joh. 12, 16 ὅτε ἐδοξάσθη) ἀλλ' ὅτε παμμεδέουσαν ἑὴν ἀνεδύσατο μορφήν. In verband daarmee moet worden opgemerkt dat Nonnus aan het ὑψωθῆναι, de „verhooging van den Zoon des Menschen", eene tweeledige beteekenis geeft. In cap. 3 Joh. vs. 14, waar de tekst tot theologischen twijfel aanleiding kon geven, verduidelijkt hij de toespeling op den kruisdood, aan Johannes' woorden over de slang, door Mozes in de woestijn verhoogd, toevoegend (III. 75): δουρατέης μεθέποντα τύπον ποιητὸν ἀκάνθης (cf. D. 4.317) waarin de vervanging van het koper der overlevering door hout het kruis genoegzaam signaleert (cf. XIX 68). Maar in strijd met de algemeene opvatting verklaart hij Joh. 8.28 ὅταν ὑψώσητε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου in den zin van δοξασθῆναι (VIII. 68): ὁππόταν εὐαγέεσσιν ἀνυψώσητε μενοιναῖς ἀνθρώπου φίλον υἷα *enz.* Het adj. εὐαγέεσσι door emendatie in „goddeloos" te veranderen acht ik ongeraden (cf. VIII. 149 τιμαῖς εὐαγέεσσι, IV 91 εὐαγέεσσι θυηλαῖς).

begrijpt de dichter uitsluitend op zoodanige wijze. In III 83 (Joh. 3.16 ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον) kiest hij blijkbaar met opzet zeer sprekende woorden, als wilde hij de belofte van Christus, door hem zelven aanvaard, in rijkdom stellen boven alle heidensche eschatologie:

ὄφρα μιν ὃς δέξοιτο μετάτροπον ἤθεος ἀμείψας
πίστιν ἐς ἀστυφέλικτον ἑκούσιον αὐχένα κάμψας [1])
ζωῆς οὐρανίης αἰώνιον εἰς χορὸν ἔλθῃ,
ναίων ἄφθιτον οἶκον ἐν εὐδένδρῳ παραδείσῳ.

En evenmin twijfelt hij, of de belofte van het kindschap Gods op eene gelijksoortige zaligheid doelt [2]).

Christus intusschen, meer dan den Vader, denkt de dichter zich als Koning van dat Rijk, want zijner is de „κρίσις ἐσομένη" en hij is als ἰθύντωρ κόσμου op aarde gezonden [3]), en daarom ook, misschien tevens om den indruk tegen te gaan dat door de homoousia de persoonlijke beteekenis van den υἱὸς ἀνθρώπου te zeer werd vernietigd vlecht hij in zijne voorstelling van Jezus' eenswillendheid met den Vader voortdurend de gedachte van diens zelfstandigen wil. Wanneer Johannes (7.30) zegt „en niemand legde de hand op hem, want zijne ure was nog niet gekomen", dan voegt Nonnus aan die woorden toe (VII 113)

ὄττι οἱ αὐτὴ
οὔπω πατρόθεν ἦλθε θελήμονι φοίνιος ὥρη,

en hij herhaalt die gedachte ter interpretatie van Joh. vs. 33 (εἶπεν οὖν ὁ Ἰησοῦς) in vs. 125

[1]) D. 3. 229.

[2]) Joh. 1.13 en Paraphr. A. 31 v.v. en in het gesprek met Nicodemus III. 17 („hij kan het koninkrijk Gods niet zien") αἰθέρος αὐλῆς οὐ δύναται βροτὸς οὗτος ἰδεῖν αἰώνιον ἀρχήν, zelfs Joh. vs. 12 „πῶς ἐὰν εἴπω ὑμῖν τὰ ἐπουράνια πιστεύετε"; geeft hij aldus weer (62): εἰ στρατιὴν πτερόεσσαν ἢ αἰθέρος ἔργα βοήσω.

[3]) Joh. 6. 14. (οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ προφήτης ὁ εἰς τὸν κόσμον ἐρχόμενος) Nonn. VI 57 voegt toe: ὃν φάτις ἀενάοιο μολεῖν ἰθύντορα κόσμου. cf. VII. 173 en voor de κρίσις (in overeenstemming met Johannes) V. 83, 104, 116, waarbij valt op te merken dat de exegetisch moeilijke woorden in Joh. 5. 25 ὅτι ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστι in de zeer breedsprakige overzetting van den parafrast ofschoon hij niet anders dan aan eene κρίσις ὀψιτέλεστος denkt, slechts schijnbaar worden verwaarloosd. (Zie N. vs. 96 cl. Joh. 25 doch 108 „καὶ νῦν ἄγχι βέβηκεν cl. Joh. vs. 28).

θεσπίζων ταχύποτμον ἑὴν αὐτάγρετον ὥρην.

Treffend komt dit streven van den dichter uit in zijne woordkeus bij de parafrase der beroemde plaats van het twaalfde hoofdstuk (Joh. 22.27). „Nu is mijne ziel ontroerd; en wat zal ik zeggen? Vader, verlos mij uit deze ure! Maar hierom ben ik in deze ure gekomen”, waar Nonnus den Heer aldus laat spreken (XII 108):

νῦν δ' ἐμὸν ἦτορ ἔχω δεδονημένον· αλλὰ τί λέξω;
ψυχὴ ἐμὴ κλονέει με. πάτερ, Φρενοδινέος ὥρης
ἐκ ταύτης με σάωσον ἀκαμπέος. ἀλλ' ἐπὶ τούτῳ
ῥιγεδανὴν ἀβίαστον ἑκούσιος ἤλυθον ὥρην.

En eindelijk, in het kruisigingstafreel (Joh. 19.29), eene scène in welke Nonnus zijne dichterlijke profusie niet kan bedwingen [1]), wijzigt hij de slotwoorden „καὶ κλίνας τὴν κεφαλὴν παρέδωκε τό πνεῦμα” opzettelijk, als ter scherper omschrijving van het παραδιδόναι, aldus (XIX 160)

καὶ κεφαλὴν ἔκλινε, θελήμονι δ' εἴκαθε πότμῳ.

De Geest. Noch verdieping van theologisch inzicht in den geest van het Johannesevangelie, noch uitbreiding van eigen kennis omtrent de christologie der eerste eeuwen zal iemand uit de hier boven geschetste Logos-voorstellingen van Nonnus verkrijgen [2]). Wèl echter, naar ik meen, den indruk dat de

[1]) Zelfs noemt hij in eene zeer uitvoerige beschrijving van het ὄξος (ὑσσώπῳ κεκερασμένον ὄξος ὀλέθρου) dit vocht ἀντίδοτον βασιλῆι μελισταγέος νιφετοῖο ἄρτου θεσπεσίοιο, met Nonniaansche gekunsteldheid zinspelend op Joh. 6. 31, waar hij het Manna αἰθέρος ἄρτον μελίρρυτον had genoemd (VI. 133). De tegenstelling met D. 8. 260 γυναιμανέος νιφετοῖο kan toevallig zijn, maar voor zulke tegenstellingen deinst anders Nonnus niet terug. Eene assonantie-herinnering geeft D. 5. 257 μελισταγέος τοκετοῖο.

[2]) Eenigszins anders is het gesteld met de daemonologie van Nonnus. De duivel is voor hem „de Heer der wereld” (XII, 123, XIII, 120, e.a.), Judas geene „incarnatie” van den duivel, maar διάβολος νέος ἄλλος; echter is de duivel ook (naar het schijnt) de antichrist V. 165. Dit alles is intusschen minder opmerkelijk dan dat in de van oudsher bezwaarlijke plaats van Joh. 8.44 ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ.... ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς.... ψευδής ἐστι καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, Nonnus (132 ψευστὴς αὐτὸς ἔφυ ψευδήμονος ἐκ γενετῆρος) klaarblijkelijk opteert voor de opvatting (door de oude bijbelexegeten verworpen) dat ὁ πατὴρ αὐτοῦ

dichter zelf naar eene zoodanige verdieping heeft gestreefd en dat hij zich aangaande enkele hoofddogma's voor zoo ver hem dat mogelijk was eene eigene meening heeft gevormd. Dit geldt ook van het *πνεῦμα*, d. i. de Heilige Geest als derde in de trits der drie-eenheid. Het is niet geheel zonder belang op te merken hoezeer hier de dichter streeft naar zekere duidelijkheid in zijne interpreteerende aanvulling der Johanneïsche mystiek. Het duidelijkst spreekt hij daarover in de pericope over den parakleet, Joh. 14.16. „En ik zal mijnen Vader vragen en hij zal u eenen anderen *παράκλητος* zenden, opdat die met ulieden zij tot in eeuwigheid: nl. den Geest der Waarheid". Hier is Nonnus tegelijk concreter en meer mythologisch in zijne uitdrukkingen, doch hij verdiept zich niet in de beteekenis van den naam *παράκλητος* (XIV 61):

καὶ θεὸν αἰτίζω γενέτην ἐμόν, ὄφρα κεν ὑμῖν
οὐρανόθεν πέμψειε παράκλητον μεταναστην
Χριστῷ σύγγονον ἄλλον ὁμοίιον,

terstond daarop noemt hij zelfs, geheel buiten den Johannestekst om, in bewoordingen die geheel aan den *λόγος-υἱός* herinneren dien Geest *ἀρχέγονον φῶς, πνεῦμα θεοῦ γενετῆρος*, terwijl hij in het volgende caput (Joh. 15.26 *ὅταν δ'ἔλθῃ ὁ παράκλητος*) den titel van parakleet eenvoudig door *πνεῦμα* vervangt. Het spreekt van zelf dat hierbij zijne woorden zoowel als zijne voorstellingen verre van helder zijn. Wel tracht hij eenerzijds het spiritueel karakter van den Geest te releveeren,

---

moet beteekenen „de vader des duivels", eene gnostische demiurgos-leer, die ook aan Philo's opvatting aangaande het deelgenootschap van den booze in de wereldschepping doet denken. Ook Nonnus denkt aan zoo iets als hij Joh's „menschenmoordenaar van den beginne" uitbreidt tot *ἐξότε κόσμου ἐξ ἀρχῆς τετέλεστο θεμείλιον*. Niet alleen op deze plaats geeft hij uiting aan die voorstelling. Al beeldt hij naar de opvattingen van zijn tijd den duivel uit als een daemon, met den geesel gewapend, zijne geloofsvoorstelling gaat dieper: zie de vertolking van Joh. 12.31 (*νῦν ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου βληθήσεται ἔξω*) XII. 123 *νῦν ζαθέου κόσμοιο πέλει κρίσις, ἄρτι καὶ αὐτὸς ἀρχὸς ἀλιτρονόοιο διώκεται ἔκτοθι κόσμου*. Hier is een twee-werelden-leer die ook, scherper dan in het Evangelie (8. 23 *ὑμεῖς ἐκ τῶν κάτω*) door Nonnus VIII. 50 wordt uitgedrukt; *ὑμεῖς νερτερίοιο κατήλυδες ἐστε βερέθρου*.

door b. v. in XIV 70 de woorden van den tekst (*καὶ ἐν ὑμῖν ἔσται*) te verduidelijken: „*πάντας ἔχων νοερὸν δόμον*", en kent hij zelfs aan dien Geest, als *πνεῦμα θεοῦ νοεροῖο* (XV 105) of *πνεῦμα θεοῦ ζώοντος* (XVI 26), ja als *πνεῦμα αὐτόγονον* (III 6) zelfstandige kracht toe, zoozeer dat hij b.v. XI 121 de woorden van Johannes „*ἐταράχθη τῷ πνεύματι* weergeeft door „*πνεύματι πατρῴῳ δεδονημένος*, en die zelfde woorden in XIII 95 door *πνεύματος οὐρανίου δεδονημένος ἔμφρονι παλμῷ*" [1]). Maar andererzijds, en hier herkent men vooral den bekeerden dichter der Dionysiaca, geeft Nonnus zijne volle aandacht aan de werking van den Geest op den mensch; de zegswijze van het Johannes-evangelie zelf moedigt hem daarbij aan tot tweeerlei beeldspraak, hem zelven reeds dierbaar, de vergelijking met vuur en met water, en bij beiden denkt hij meest aan den doop [2]). De voorbeelden zijn hier te overvloedig om ze allen te behandelen [3]). Maar dit mag zeker wel opmerkelijk heeten dat de dichter zooveel sterker zich getrokken voelt tot de beeldspraak van het water dan tot die van het vuur. De begiftiging met den heiligen geest, de palingenesie [4]), aan welker beschrijving hij in het met groote zorg bewerkte Nicodemus-hoofdstuk bijzondere aandacht wijdt, duidt hij eenmaal aan in III 8 door de zeer merkwaardige verbinding

---

[1]) Eene zeldzame afwijking van den text geeft in dit opzicht III 163 waar Nonnus de woorden *οὐ γὰρ ἐκ μέτρου δίδωσι τὸ πνεῦμα* zoo weergeeft dat niet *ὁ θεὸς* maar *τὸ πνεῦμα* als onderwerp schijnt te moeten worden gedacht: *οὐ γὰρ μέτρα λόγοιο φέρει λόγος, ἀλλά οἱ αἰεὶ μούνῳ πνεῦμα δίδωσιν ἀειλιβέος ῥόον ὀμφῆς.*

[2]) Natuurlijk niet Joh. 7, 39 (N. VII. 150) *εἶπε προθεσπίζων ἐπιδήμιον ὄψιμον αἴγλην πνεύματος* of XVII. 62 *πνευματικῷ πυρὶ γυῖα λελουμένοι*, waar op het pinksterwonder wordt gedoeld.

[3]) Een norm geeft reeds I. 27 (Joh. 1.9 *ὃ φωτίζει πάντας ἀνθρώπους*) *ὃς ἀνέρα πάντα καθαίρει πνευματικαῖς ἀκτῖσι καταυγάζων φύσιν ἀνδρῶν.* Zoo ook de aanvulling van Joh. 1.33 „*οὗτός ἐστιν ὁ βαπτίζων ἐν πνεύματι ἁγίῳ*" in I. 125 *ἐν πυρὶ βαπτίζων καὶ πνεύματι*, tegenover het getuigenis dat Johannes de Dooper van zich zelven geeft in I. 120 (Joh. 1.33 *ἀλλ' ὁ πέμψας με βαπτίζειν ἐν ὕδατι*) *βαπτίζειν ἀπύροισι καὶ ἀπνεύστοισι ῥεέθροις.*

[4]) D. i. het *ἄνωθεν γεννηθῆναι* aangaande welks beteekenis Nonnus niet den geringsten godgeleerden twijfel koestert.

van beide begrippen, *ἀνέρος ἐκ πυρὸς ὑγροῦ πνεύματι τικτομένοιο.* Hij denkt hierbij aan niets anders dan aan den *Φωτισμός* door den doop met het water [1]).

Het is niet louter dichterlijke profusie, of algemeen Grieksche liefdevolle waardeering van het koele water, die hem hier tot uitvoerigheid brengt. Dat bewijst wel bovenal de lofzang in Joh. IV, ter interpretatie van vs. 14: *ἀλλὰ τὸ ὕδωρ, ὃ δώσω αὐτῷ γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον.* Interpretatie was hier nauwlijks noodig. Maar men hoore den dichter (IV 64):

ὅπερ δέ οἱ ἐγγυαλίξω,
οὔποτε διψήσειε πιὼν αἰώνιον ὕδωρ,
ἀλλά οἱ ἐν πραπίδεσσι μενεῖ ῥόος ἔμφρονι παλμῷ
ἀλλόμενον νοεροῖο βυθοῦ θεοδινέι ῥιπῇ
πηγῆς ἐνδομύχοιο παλιμφυὲς ἔμπεδον ὕδωρ
ζωῆς ἀενάοιο [2]).

Vanwaar die uitvoerigheid? En vanwaar, dat de dichter met een door hem bijzonderlijk geliefkoosde antithese zegt (IV 27) *καί μιν ἄναξ ὑδάτων ἀπὸ κάλπιδος ᾔτεεν ὕδωρ?* [3]) Ligt hier niet eene opzettelijke tegenstelling van dezen Vorst des levenden waters tegenover de mysteriënleer met name dien van Isis en Osiris? Staat niet dit levend water tegenover het *ψυχρὸν ὕδωρ* om de refrigeratio waarvan men Osiris aanroept in het land van den dichter zelven? In een epigram van de Anthologia Palatina (IX 383), dat niet zonder reden aan Nonnus wordt toegeschreven, heet het van de maand Μεσορί „Νείλοιο φέρει φυσίζοον ὕδωρ." Hoe duidelijk staat daartegenover het *ὕδωρ*

---

[1]) Zoo spreekt de Sibylle I. 339 (Rz.) van *ὕδατι φωτίζεσθαι.*

[2]) De tegenstelling tusschen dit water en het water uit den bornput „door Jacob gegraven" (Joh. zegt alleen *πηγὴ τοῦ Ἰακώβ*) dat hij IV 19 *νερτέρον ὕδωρ* noemt, wordt natuurlijk voortdurend uitgewerkt.

[3]) Reeds de woordschikking en de herhaling van het woord *ὕδωρ* verbieden ons *ὑδάτων* met *κάλπιδος* te verbinden. De neiging tot tegenstellingen als deze, in de Dionysiaca frequent, heeft Nonnus ook in de parafrase gehouden: b.v. van de Samaritaansche (IV. 123 *Χριστῷ Χριστὸν ἔλεξε, ἀοσσητῆρα δὲ κόσμου ὀψὲ μολεῖν ἀγόρευε τὸν ἐγγύθεν εἶχε μολόντα*), van Nicodemus (III. 5 *ἔννυχος εἰς δόμον ἦλθεν ὅπῃ φάος*) van Jezus zelven (II. 108 *δόμον δέμας εἶπε*) enz.

van den ἄναξ ὑδάτων wiens levenwekkende stem de dichter in het verhaal van Lazarus' opwekking Φυσίζοον ἠχώ noemt.

2.

Hebben wij, op grond van de hierboven besproken eigenaardigheden der christologische uitbreidingen van den Johannestekst aanleiding om in den poëtischen arbeid der parafrase iets meer dan een litteraire proefneming te zien? Het komt mij voor dat nauwkeuriger beschouwing van enkele meer uitvoerige uitweidingen op die vraag een antwoord kan geven. Bij de bespreking dier plaatsen, die ik afzonderlijk wil behandelen, zal ik van de tallooze parallelverzen uit de Dionysiaca slechts die aanhalen, waarvan de navolging op iets anders dan louter toeval schijnt te berusten.

De bruiloft te Kana.

Nauwelijks behoeft naar de reden te worden gevraagd, waarom de dichter dit tooneel zoo breedvoerig inzet. De aangeboren behoefte aan plastische schildering naar den ouderen trant van zijn langademig hoofdgedicht, vond niet licht ergens zoo gemakkelijke bevrediging als hier. Vandaar de aanhef, zoo sterk afstekend bij den korten zin van Johannes (2.1) *καὶ τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ γάμος ἐγένετο ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ ἦν ἡ μήτηρ Ἰησοῦ ἐκεῖ· ἐκλήθη δὲ καὶ ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὸν γάμον.*

Het is alsof men den onstuimigen cimbelklank der Dionysiaca hoort in deze sterk dactylische vertolking (II.1):

Ἀλλ' ὅτε πέτρας
πορφυρέας τριτάτη θαλαμηπόλος ἔγραφεν Ἠὼς
ἀμφὶ πέδον Καναναῖον ἀεξίφυτου Γαλιλαίας
παιδοτόκου γάμος ἔσκε βίου πρωτοσπόρος ἀρχή·
καὶ γάμος ὄλβιος ἦεν, ὅτι χθονίῳ παρὰ παστῷ
Χριστὸς ἔην σύνδορπος.

Bekende klanken uit de Dionysiaca hoort hier ieder kenner van het oudere gedicht, zelfs herhaling van bijna een ganschen

regel. Want dat de aanhef den morgenstond aankondigt in den trant van D. 1.55 ἀλλ' ὅτε πορφυρέοιο enz. [1]) is niet zoo heel merkwaardig; ook misschien niet dat een geheele versregel (met eene spiritueele verandering van het adjectief) uit de geschiedenis van Beroë [2]), die den dichter zoo bijzonder aan het hart lag, hier weerkeert, nl. uit D. 43 398 (de bruiloft van Beroë en Poseidon):

καὶ γάμος ὄλβιος ἦεν, ἐπεὶ βυθίῳ παρὰ παστῷ,

maar zeker niet zonder beteekenis is het dat hier de morgen van de bruiloft θαλαμηπόλος ἠώς genoemd wordt, merkwaardige tegenstelling met de θαλαμηπόλος ὄρφνη, die Zeus (D. 7.307), om zijne echtelijke vereeniging met Semele, begeert te verlengen [3]).

Opzettelijk heeft de dichter de volgorde der personen in deze verzen gewijzigd; hij wil namelijk over Maria uitvoeriger zijn. Niet slechts noemt hij telkens de θεητόκος met bijzonderen eerbied, maar zoo nadrukkelijk mogelijk doet hij ook uitkomen dat zij ἀεὶ παρθένος is. Het eerst, en met duidelijke woorden in dit caput, vs. 8:

ἐς εἰλαπίνην δὲ καὶ αὐτὴ
παρθενικὴ Χριστοῖο θεητόκος ἵκετο μήτηρ,
ἀχράντῳ παλάμῃ γαμίης ψαύουσα τραπέζης,
παιδοτόκος φυγόδεμνος ἀεὶ μεθέπουσα κορείην [4]),

het laatst, in sterk overspannen vermenging van Dionysische uitdrukkingen, maar ter verheffing van den vereerden παρθένος θεόλογος, in de overladen vertolking van het „Vrouw zie uw zoon” (Joh. 19.26, XIX 139)

[1]) Vgl. ook D. 22, 136; 34, 121.

[2]) Bepaaldelijk uit D. 14 is in de parafrase het getal ontleeningen groot.

[3]) Met vs. 4 vgl. D. 1. 398 waar Eros heet τελεσσιγόνοιο γάμου πρωτόσπορος ἀρχή.

[4]) Dat bij deze schildering van de Moedermaagd den dichter voortdurend Athena voor den geest staat, spreekt van zelf. Vandaar dat hem niet slechts verzen als D. 27. 114 (παρθενικὴ φυγόδεμνος ἀνέτρεφε Παλλὰς ἀμήτωρ) door het hoofd spelen maar ook de klankherinnering — afgescheiden van alle beteekenis — haar rol vervult: vgl. met vs. 10 D. 47. 417 ὤμοσεν ἀχράντοιο γαμήλιον ὅρκον 'Αθήνης.

γύναι Φιλοπάρθενε μῆτερ,
ἠνίδε παρθένον υἷα. καὶ ἔμπαλιν εἶπε μαθητῇ·
ἠνίδε παρθενική, Φιλοπάρθενε, σεῖο τεκοῦσα
νόσφι τόκου. κείνης δὲ μετὰ δρόμον εὔποδος ὥρης
παρθένον εὐώδινα συνέστιον ἔσχε μαθητής
ἔνδον ἑοῦ μεγάροιο· καὶ ἄσπορος ἔσκε τεκούσης
υἱὸς ἀνὴρ ἀλόχευτο; ἀπειρώδινος ἀνάσσης.

Zoo vergeestelijkt hij de wondergeboorten van zijn eigen ouder gedicht [1]). Maar op de παρθενεία van Maria wijst hij ook elders. Wanneer hij b.v. in hetzelfde tweede hoofdstuk Joh. vs. 12 wil vertolken (αὐτὸς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοί) dan arrangeert hij die woorden zoo, dat de „moeder" en de „broeders" gescheiden worden: II 65

αὐτὸς ὁμοῦ γνωτοί τε συνήλυδες· αὐτογόνῳ δὲ
παρθένος ὡμάρτησε θεητόκος υἱέι μήτηρ.

Ja, duidelijker nog: hij weigert in deze γνωτοὶ kinderen, uit de παρθένος geboren te erkennen, in VII 9 (Joh. 7.3 εἶπον οὖν πρὸς αὐτὸν οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ) waar zij heeten

γνωτοὶ ψευδαλέοι τετράζυγες υἷες Ἰωσήφ.

Deze meening omtrent de „broeders" van Jezus is niet geïnspireerd door het Evangelie van Johannes. Van waar heeft de dichter die dan? In het Evangelie van Petrus was geleerd dat deze ἀδελφοὶ zonen waren van Josef uit een vorig huwelijk [2]). Het is niet onwaarschijnlijk dat Nonnus dit evangelie hetzij direct, hetzij door de overlevering bij Origenes, met wiens commentaren hij herhaaldelijk opmerkelijk overeenstemt, heeft gekend. Immers, op den evangelistischen arbeid van Petrus vestigt hij door eene in het oog vallende uitbreiding cap. XXI de aandacht. Na het in overeenstemming met het Johannes-evangelie driemaal in gewijzigden vorm herhaalde „hoed mijne schapen" (vs. 89, 98, 108) voegt hij daar in:

---

[1]) Zie o. a. D. 29. 261.

[2]) Preuschen *Antileg.* p. 13 τοὺς δὲ ἀδελφοὺς Ἰησοῦ φασί τινες εἶναι, ἐκ παραδόσεως ὁρμώμενοι τοῦ ἐπιγεγραμμένου κατὰ Πέτρον εὐαγγελίου ἢ τῆς βίβλου Ἰακώβου, υἱοὺς Ἰωσὴφ ἐκ προτέρας γυναικὸς συνῳκηκυίας αὐτῷ πρὸ τῆς Μαρίας (Origenes Comm. in Mt. X. 17).

(vs. 116) καὶ σοφίης πλήθοντι θεὸς πάλιν ἔννεπε Πέτρῳ·
ἄρνας ἐμὰς ποίμαινε σαόφρονας ἄνθεσι βίβλων.

Ik acht mijzelven onbevoegd om te beslissen of eigen lectuur van het Petrus-evangelie voor den Aegyptischen dichter mag worden aangenomen [1]); wel mag ik er echter op wijzen dat Nonnus de persoon van Cephas bijzonder onderscheidt en ondanks de ook door hem met uitvoerigheid geschilderde verloocheningsscène zijne ἀρραγὴς πίστις [2]) roemt, al spreekt hij evenmin als Johannes over de πέτρα ἐν ᾗ ἡ ἐκκλησία οἰκοδομηθήσεται. Immers de eerste ontmoeting en de benoeming van den θρασὺς Σίμων naar Johannes verhalend, doet hij daaraan door Jezus deze woorden toevoegen I 165

ἐπωνυμίην δὲ καλύψει
πρεσβύτερον Σίμωνος ὑπέρτερον οὔνομα Πέτρου
πίστιος ἀρραγέος σημήϊον.

Wat nu het wonder van Kana zelf aangaat, is het reeds op zich zelf natuurlijk dat de dichter die den Wijngod had bezongen hier zijn poëtische uitbundigheid en zijne neiging om de oude epitheta uit zijne Dionysiaca in nieuwen zin te gebruiken den teugel viert. Het heeft geen zin hem hier te controleeren [3]). Maar in één opzicht moet eene uitzondering worden gemaakt. De verandering zelve van het water in wijn wordt in zoo sterke overeenkomst met een bepaalde episode uit de Dionysiaca geschilderd dat men hier wel aan opzet moet denken. In D. 14 411 v.v. beschrijft de dichter een der

[1]) Zeker wel, indien de meening van Prof. Völter (Z. N. T. W. 1905 p. 368 vv.) juist is, dat het Petrus-evangelie en het Ev. κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους identiek zijn. Natuurlijk had Nonnus de traditie omtrent de zonen van Jozef ook wel uit een der andere apocryfe Evangeliën kunnen putten, maar de hierboven aangehaalde plaatsen over Petrus pleiten naar mij voorkomt voor relatie met het Petrusevangelie, al weten wij dat Origenes zoowel als reeds Serapion de autoriteit van dit Evangelie (een dergenen die slechts „ἐπεχείρησαν”) verwierpen.

[2]) Deze woorden vormen eene opmerkelijke tegenstelling met het bekende „ὀλιγόπιστε” in Matth. 14.31.

[3]) Als voorbeeld van zulk een verschikkend woordenspel kan dienen de vergelijking van II. 20 en 41 met D. 13, 264, 265.

wonderen van Dionysos, nl. hoe deze, ten verderve zijner vijanden het water van den lacus Astacis in wijn had veranderd. De scène uit de Dionysiaca is in haar geheel het lezen zeer waard en de beschrijving van den Indiër die het eerst de heerlijkheid van den wijn — tot zijn verderf! — leert kennen, heeft zekere charme. Alleen de eerste verzen haal ik hier aan (D. 14 411):

ἀντιβίους δ' ᾤκτειρε θεὸς φιλοπαίγμονι θυμῷ
καὶ προχοαῖς κατέχευε μέθης γέρας, ἐκ δὲ ῥόαων
χιονέην ἤμειψε φυὴν ξανθόχροον ὕδωρ,
καὶ ποταμὸς κελάρυζε μελίρρυτα χεύματα σύρων,
καὶ προχοὰς ἐμέθυσσεν· ἀμειβομένων δὲ ῥοάων
ἔπνεον ἀρτιχύτοιο μέθης εὐώδεες αὖραι.

De dichter heeft deze schoongebouwde hexameters niet kunnen vergeten, toen hij den oosterschen stroom verving door de waterbekkens van Kana. Verbeteren deed hij zijne verzen niet (II 35)

ἄφνω δ' ἔπλετο θαῦμα, καὶ εἰς χύσιν αἴθοπος οἴνου
χιονέην ἤμειψε φυὴν ἑτερόχροον ὕδωρ,
χεύματι φοινίσσοντι [1]), καὶ ὑδροτόκου διὰ κόλπου
ὕδατος ἀκρήτοιο φιλεύιος ἔπνεεν αὔρη.

De navolging is hier door behoefte aan tegenstelling uitgelokt. Tegenover de bloedige gevolgen van Bacchus' wonder stelt de dichter den vrede van Kana. Symboliek echter of allegorische interpretatie zijn van deze uitbreiding verre.

Jezus wandelend op de zee. (Joh. VI 16—21).

Een tweede voorbeeld van opzettelijke uitbreiding der woorden van het Evangelie geeft Nonnus in zijn zesde hoofdstuk. Ook hier geldt het een wonder. De behoefte van den dichter om

---

[1]) Vgl. D. 14.417 ὄχθαι ἐφοινίσσοντο. Wie de voortzetting van dit verhaal in D. 15 leest, zal zich licht overtuigen dat Koechly's conjectuur om in Par. II. 38 voor ὕδατος νάματος te lezen op ondoordachte wijze eene echt Nonniaansche *pointe* vernietigt: ὕδωρ ἄκρατον beteekent water, dat onvermengde wijn is geworden (vgl. D. 15. 22 φιλακρήτου ποταμοῖο.

aan het verhaal leven en kleur te verleenen gevoelt de lezer onmiddellijk: de stijl stijgt, de rhythmus wordt forscher, de tijdsbepaling in Dionysische beeldspraak gehuld. „*Καὶ σκοτία ἤδη ἐγεγόνει*" zoo vangt Johannes in vs. 17 aan; maar Nonnus zegt (VI 67):

ἀρτιφανὴς δὲ
γαῖαν ὅλην ἐκάλυψε μελαγκρήδεμνος ὁμίχλη,
καὶ χροῒ ποικιλόνωτον ἐπισφίγξασα χιτῶνα
ἀστερόεν σελάγιζε,

en zoo gaat hij voort, in den niet te miskennen toon der Dionysiaca [1]) het wonder voorbereidend. Tweeledig is dit wonder, en in beide deelen acht hij uitvoerigheid gewenscht. Vooreerst mag er geen twijfel bestaan dat het woord van Johannes *θεωροῦσι τὸν Ἰησοῦν περιπατοῦντα ἐπὶ τῆς θαλάσσης* inderdaad doelt op een wandelen op de zee (75).

Χριστὸν ἐθηήσαντο διαστείχοντα θαλάσσης
ἄβροχον ἴχνος ἔχοντα, βατῆς ἁλὸς ὀξὺν ὁδίτην, [2])

zoo verhaalt hij, en evenzoo laat hij Jezus, in plaats van het eenvoudige *ἐγώ εἰμι* (Joh. vs. 20) in een pompeusen versregel daar nogmaals op wijzen (79)

Χριστὸς ἐγὼ ταχύγουνος [3]) *ὁδοιπόρος εἰμὶ θαλάσσης.*

Wonderen als dit *θαλασσοβατεῖν* zijn in de Grieksche sagenwereld frequent genoeg, van Euphemos af tot Pan in de Dionysiaca toe. Er zou dan ook geene bijzondere bedoeling in de uitvoerigheid waarmee hier Nonnus dit wonder van

---

[1]) Zie o.a. D. 18. 160 *καὶ ζόφον ἐχλαίνωσεν ἑῷ χροῒ σιγαλέη νὺξ οὐρανὸν ἀστερόεντα διαγράψασα χιτῶνι* (welke verzen ik aanhaal omdat D 18. 167 in Joh. VI. 84 geheel wordt herhaald).

[2]) Zoo wandelt Pan over de wateren *ἀβάτοισιν ἐν ὕδασι κοῦφος ὁδίτης, ἄβροχος* (D. 43. 214), zoo schiet een ster door de lucht D. 42. 6 *δι' αἰθέρος ὀξὺς ὁδίτης.* En op dergelijke wijze als Pan Deukalion in D. 6 367 *καὶ τότε Δευκαλίων περόων ὑψούμενον ὕδωρ ναυτίλος ἦν ἀκίχητος, ἔχων πλόον ἠεροφοίτην, καὶ στόλος αὐτοκέλευθος, ἄτερ ποδὸς ἄμμορος ὅρμου* (met de laatste woorden vgl. paraphr. VI. 82 *ἀνέμων δίχα, νόσφιν ἐρετμῶν*).

[3]) *ταχύγουνος* dat hier den modernen lezer bijzonder vreemd aandoet, maar dat overigens een zeer Nonniaansch woord is, wordt in zijne bedoeling duidelijk door eene vergelijking met D. 2. 55 *καὶ βύθει στείχουσα βατὸν ῥόον ἅλματι πεζῷ σφίγγετο πηλώεντι πεπηγότα γούνατα δεσμῷ.*

Christus, als Euphemus *διὰ θαλλάσσης πορευόμενος*, schildert, behoeven te worden gezocht, indien de dichter niet in de volgende regels aan het verhaal van Johannes eene opmerkelijke, exegetische uitbreiding had gegeven. Anders dan bij Matthaeus (14, 26 v.v.) en bij Marcus (6, 48 v.v.) vond Nonnus het verhaal van Jezus' wonderverschijning bij Johannes. Afgezien van de schildering der niet geslaagde poging van Petrus om zijn meester over de zee te naderen, die door Matthaeus alleen wordt gegeven, zeggen de beide synoptici slechts dit, dat Jezus het schip mede besteeg *καὶ ἐκόπασεν ὁ ἄνεμος*, Johannes echter drukt zich hier kort en duister uit (vs. 21): *ἤθελον οὖν λαβεῖν αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον, καὶ εὐθέως ἐγένετο τὸ πλοῖον ἐπὶ τὴν γῆν εἰς ἣν ὑπῆγον*. Ook de oude bijbelexegeten hebben reeds op dit verschil de aandacht gevestigd, deels getracht overeenstemming tot stand te brengen door de bewering dat Johannes' woorden in vs. 21 „*και ἤθελον αὐτὸν λαβεῖν*" eigenlijk zooveel beteekenen als *ἔμελλον*, wat op zijne beurt niet ver af zou zijn van *ἐλάμβανον*, deels daarentegen terecht er op gewezen dat inderdaad het wonder bij Johannes een nog veel grooter wonderdaad is. Ongetwijfeld is dat ook de meening van Nonnus. Vooreerst geeft deze den abrupten mededeelingstoon van den Evangelist „*ἤθελον—καὶ εὐθέως*" opzettelijk ook abrupt, hoezeer dan ook in Nonniaanschen stijl, weer (80)

καί μιν ἑλεῖν μενέαινον ἐς ὁλκάδα, καὶ μέσον ἅλμης
ἦν τότε, καὶ πέλεν ὅρμος, ἐπεὶ θεοδινέι παλμῷ
οἷα νόος πτερόεις ἀνέμων δίχα, νόσφιν ἐρετμῶν,
τηλεπόροις λιμένεσσιν ὁμίλεεν αὐτομάτη νηῦς

De stijl van dit stukje, de *θεοδινὴς παλμός* als van Poseidon, de eigenaardige dictie *μέσον ἅλμης πέλεν ὅρμος* zijn volkomen uit de Dionysiaca ontleend, en in zeker opzicht kon de verschijning van Dionysos aan de zeeroovers, in het 45e boek der Dionysiaca den dichter bij zijne herschepping inspireeren [1]).

---

[1]) D. 45. 137 *μηκεδανοὶ δὲ καλῶες ἐχιδναῖοι πέλον ὁλκοι* (zie ook 44. 241.)

Maar de kring der Dionysosmythen zelf bood hem geen tafreel aan waartegenover hij met zoo grooten nadruk dit wonder van den Christus kon plaatsen Hier vinden wij voor het eerst den Panopolitaanschen dichter tegenover de Goden van zijn eigen Vaderland. Eertijds, in zijne Dionysiaca, heeft hij Sarapis als een van de incarnaties van dien algemeenen Lichtgod dien hij Herakles-Astrochiton noemt, gehuldigd (40. 369), doch sinds heeft hij den Aegyptischen wereldgod, wiens heiligdom in 391 viel, afgezworen. Hij kent echter zijne macht: zijn niet de *di pelagii*, Isis zoowel als Sarapis-Osiris, bij alle zeelieden vereerd? Isis (hymn. in Is.-Abel p. 301 vs. 151) bezongen als de *οἶδμα καθιππεύοισα*, en Sarapis, van wien nog allen te Alexandrië wisten hoe hij — *θεοδινέι παλμῷ* — het schip dat zijn beeld van Sinope naar Alexandrië moest brengen, dien verren tocht in twee dagen had doen afleggen [1]) Is het niet alsof Nonnus zegt: „Meer dan Serapis is hier?"

Parallellen als de hierboven beproefde, hebbén, indien ze aannemelijk zijn, en niet op willekeur berusten, zekere waarde ter kenschetsing van de geestelijke gesteldheid der bekeerlingen van Nonnus' soort. Het is zoo begrijpelijk dat deze dichter, opgevoed in een geloof aan de meest willekeurige wonderdadigheid van den verwarrenden Griekschen godenstoet, in den god van zijn nieuwe belijdenis die zelfde wonderdadigheid wil terugvinden en bovenal aan zijne medemenschen toonen. Vandaar bij Nonnus die groote uitvoerigheid in de beschrijving der wonderen, vooral in de twee voornaamste: de genezing van den blindgeborene en de opwekking van Lazarus. Beide episodes verdienen om verschillende redenen onze aandacht.

---

[1]) Tac. *hist.* IV. 81, sqq. Vooral: „Mirum inde dictu tertio die tantum maris emensi Alexandriam appelluntur", en vergl. den soldatenbrief uit de tweede eeuw bij Roscher L.d. M. in voce Sarapis IV 358 *εὐχαριστῶ τῷ κυρίῳ Σεράπιδι ὅτι μου κινδυνεύσαντος εἰς θάλασσα ἔσωσε εὐθέως*. De bekende neiging tot paralleliseering als van Isis met Maria en van Horos met Christus kon licht bij Nonnus de neiging tot tegenstelling aanwakkeren.

De genezing van den blindgeborene.

Met uitzondering van het hoofdstuk over Lazarus' opwekking is geene episode uit het Evangelie met uitvoeriger zorgvuldigheid door Nonnus bewerkt dan dit negende hoofdstuk. In zijne overlading doet het den dichter van eene zijner zwakste zijden kennen, toch moet ik ter wille van enkele bijzonderheden in de woordkeus enkele gedeelten in extenso aanhalen. Zie hier het begin: (IX 1.

Παραστείχων δὲ κελεύθου
ἥμενον ἄνδρα νόησε, τὸν ἐκ κόλποιο τεκούσης
τυφλὸν ἔτι σπαίροντα λεχωΐδες ἔδρακον ὧραι,
ὅστις ἔην περίφοιτος, ἀφωτίστοιο προσώπου
συμφερτὴν ἀμέριστον ἔχων ἀχάρακτον ὀπωπήν,
ἣν φύσις οὐκ ἐτύπωσε· λιποβλεφάροιο δὲ κύκλου
οἰδαλέον ξένον ὄμμα γενεθλιὰς εἶχεν ὀμίχλη [1])

In deze verzen, die in verschillende gedeelten als echo's uit den taalschat der Dionysiaca zijn, herinnert vs. 3 (λεχωΐδες ὧραι) aan het vroeger (bl. 351 = 13) over Aion opgemerkte. De allegorische aanduiding der tijden door den naam der Horen is in de paraphrasis minder mythologisch maar meer afwisselend dan van Aion. Nonnus spreekt niet slechts van de λεχωΐδες ὧραι, maar noemt ook XII 16 het uur waarin de koorts opkomt πυρώπιδες ὧραι, met eene niet te miskennen herinnering aan den gloed van de hondster (D. 5 : 221: λοίγιον εὐνήσαντι πυρώπιδος ἀστέρα Μαίρης) en stelt ook in opvallende tegenstelling tegenover de χορίτιδες ὧραι der heidensche Bassariden (D. 64.158) in Par. IV 204 ter vertolking van de eenvoudige woorden (Joh. 4.45) „ἐν τῇ ἑορτῇ"

ἱερῆς ὅτε κῶμον ἑορτῆς
μητέρες εὐσεβίης θιασώδεες ἤγαγον ὧραι.

Merkwaardiger in hare gezochtheid en in haar streven naar zeer nauwkeurige beschrijving eener volkomene, physiologische blindheid is de volgende pericope, niet in de laatste plaats

---

[1]) In vs. 72 noemt de dichter die blindheid ἀλαωπὸν ὀμίχλην vgl. D. 22 πάμμορος ἀχλυόεσσαν ἔχων ἀλαωπὸν ὀμίχλην.

omdat de schrijver zich telkens van termen bedient die aan de cosmogonie herinneren. Want den grauwen massalen oogbol noemt hij συμφερτή: zoo was de ongescheiden wereldzee in het tafreel dat Beroë weefde (D. 41 297):

οὐρανὸν ἐσφαίρωσε τύπῳ κεχαραγμένον ἄστρων,
συμφερτὴν δὲ θάλασσαν,

en ἀμέριστος, een woord dat op andere plaatsen van de parafrase de ongescheidenheid van Vader en Zoon aanduidt [1]), wordt hier gebruikt in den zin van de Neoplatonici en Philo die door dat adjectief de nog ongevormde oermassa, de οὐσία ἀμέριστος aanduiden. Ook τυποῦν is in den zelfden toon: tot Pan-Apollo heet in den 34en Orphischen hymnus: παντὸς ἔχεις κόσμου σφρηγῖδα τυπῶτιν.

Zoowel in deze als in de volgende verzen zijn de navolgingen uit Dionysiaca frequent. Ik kan die laten rusten; ook teeken ik slechts in het voorbijgaan aan dat Nonnus geene roeping heeft gevoeld om de specieuze vraag der discipelen: „Rabbi, wie heeft gezondigd?” dieper te beantwoorden dan Johannes het doet, al geeft hij aan de vraag zelve een eenigszins anderen toon (vs. 12):

οὗτος ἀλιτραίνων θεὸν ἤκαχεν, ἠὲ τοκῆες;

De geheele samenspraak met de discipelen is natuurlijk uitvoeriger, dat brengt de voorliefde voor dialogen die aan Nonnus' tijd eigen is mee: ook de samenspraak met de Samaritaansche vrouw en het gesprek van den genezen blinde met de Pharizaeërs offeren aan die mode. In de verzen 17—24 verdient derhalve alleen gereleveerd te worden dat Nonnus door toevoeging van een enkel woord de symbolische strekking van het aanstaande wonder voor zijne lezers accentueert: Johannes' woorden (vs. 5) ὅταν ἐν τῷ κόσμῳ ὦ, Φῶς εἰμι τοῦ κόσμου zet hij aldus over (24)

εἰμὶ δὲ κόσμου
φέγγος ἐγὼ ζοφόεντος, ἕως ἔτι κόσμον ὁδεύω,

Maar nu de genezing zelve. Nauwelijks ergens anders is

---

[1]) Paraphr. I. 4, XIV. 47.

Nonnus met zoo groote nauwkeurigheid te werk gegaan als in de beschrijving van dit wonder.

εἶπεν ἄναξ καὶ θεῖον ὑπὸ στόμα διψάδι γαίῃ
λυσίπονον, πάλλευκον ἀπέπτυεν ἀφρὸν ὀδόντων.
καὶ χθονίῳ κενεῶνι πεφυρμένον ἀφρὸν ἑλίσσων
πτύσματι πηλὸν ἔτευξε φαεσφόρον· ἰκμαλέον δὲ
ἀνδρὸς ἐπιχρίσας λιποφεγγέι πηλὸν ὀπωπῇ
ἀνέρος ἔπλασεν ὄμμα, τὸ μὴ φύσις εὗρεν ὀπάσσαι,
ἀνέρος ἔπλασεν ὄμμα, καὶ ἀγλήνοιο προσώπου
γράψας δίπτυχα κύκλα μέσην ἐχάραξεν ὀπωπήν,
ὀφθαλμοὺς τελέων νεοτευχέας ἠθάδι πηλῷ
ἐκ χοὸς ἀνδρογόνοιο.

Voor een niet gering deel heeft ook hier Nonnus zich van den taalschat der Dionysiaca bediend, woorden als *λιποφεγγής*, *λιπόβλέφαρος* zijn bij uitstek Nonniaansch, *ἀφρὸς ὀδόντων* komt meer dan eenmaal voor [1]); maar hij heeft dien woordenrijkdom hier gebruikt met een onmisbaar streven naar statigheid en ernst, vandaar zijn herhalen van die woorden op welke het hem vooral aankomt, dien *ἀφρός*, den daarmee gevormden *πηλός*, en vooral dat *ἀνέρος ἔπλασεν ὄμμα*. Immers het is er hem om te doen om duidelijk te doen uitkomen dat Christus een geheel nieuw oog vormde voor die gezwollen kleurlooze massa, dien ongeteekenden oogbol van het *ἄγληνον ὄμμα*.

De bedoeling van dien nadruk is m. i. tweeledig. Dat een dichter uit Panopolis, een inwoner van het land der oogheelkunde bij uitnemendheid, aan dit wonder van Christus meer dan gewone aandacht wijdt, is alleszins natuurlijk. Ook hier kwam het er hem op aan den nieuwen God te plaatsen tegenover de oude. Niet slechts Isis werd telkens geroemd als geneesmeesteres der blinden [2]), maar bovenal bij Sarapis zoekt men genezing van blindheid. Wellicht gold in de dagen toen Nonnus zijne parafrase schreef reeds van den grooten Ptolemaeïschen heilgod, wat de Sibylle had gezongen (V. 487 Rz.)

[1]) Merkwaardig is hier de tegenstelling met D. 13. 179. Of zij opzettelijk is, durf ik niet beslissen.

[2]) Drexler bij Roscher II 521 vv.

καὶ σύ, Σάραπι λίθους ἀργοὺς ἐπικείμενε πολλοὺς
κείσῃ πτῶμα πέγιστον ἐν Αἰγύπτῳ τριταλαίνῃ.
ὅσσους δ' Αἰγύπτου πόθος ἤγαγεν ἐς σέ γ' ἅπαντες
κλαύσονταί σε κακῶς, νῦν δ' ἄφθιτον ἐν φρεσὶ θέντες
γνώσονταί σε τὸ μηδὲν, ὅσοι θεὸν ἐξύμνησαν.

Desniettemin waren zijne genezingen beroemd van de dagen af toen hij kort na zijn intrede in Alexandrië aan Demetrius van Phaleron het verdwenen oogenlicht had teruggeven [1]), en voorzeker was geenszins vergeten wat Vespasianus door den goddelijken wil van den Aegyptischen Omnipotens had volbracht. Ieder kent het verhaal uit Tacitus' Historiën (IV. 81) „Ex plebe quidam Alexandrina oculorum tabe notus genua eius advolvitur monitu Serapidis dei, quem dedita superstitionibus gens ante alios colit, precabaturque principem ut genas et oculorum orbes dignaretur respergere oris excremento". De keizer aarzelt en vraagt advies van de geneesheeren: „medici varie disserere: huic non exesam vim luminis et redituram si pellerentur obstantia". En dan volbrengt Vespasianus het wonder. Maar hoeveel grooter is de wonderkracht van welke Nonnus naar Johannes' voorgang te spreken heeft! Nieuwe oogen schept hier de λόγος υἱός.

Intusschen, met dit wonderfeit alleen is de dichter niet te vreden noch ook met de symbolische, ook bij Johannes niet ontbrekende gedachte dat in de genezing van dezen blinde de genezing van aller geestelijke blindheid door het geloof wordt aangeduid. Hij wil ook doen uitkomen dat hier een nieuw oog wordt geschapen, en zulks door den schepper zelven, uit de elementen uit welke eertijds de mensch zelf is geboren: vandaar dat hij vooreerst in vs. 27 zegt καὶ χθονίῳ κ ε ν ε ῶ ν ι πεφυρμένον ἀφρὸν ἑλίσσων. Dit woord κενεών schijnt op het eerste gezicht vreemd, en men heeft het zelfs in κονιῶνι willen veranderen wat dan gelijk aan κόνις zou zijn. Maar al heeft κενεὼν in Joh. 20. 8 (XX. 34) „λιθογλυφέος κενεῶνος" de

---

1) Diag. Laërt. V. 76 λέγεται δ' ἀποβαλόντα αὐτὸν τὰς ὄψεις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κομίσασθαι αὖθις παρὰ τοῦ Σαράπιδος ὅθεν καὶ τοὺς παιᾶνας ποιῆσαι τ ο ὺ ς μ έ χ ρ ι ν ῦ ν ᾀ δ ο μ έ ν ο υ ς.

gewone beteekenis van hol of groeve, [1]) iets geheimzinniger is reeds de klank van het woord in Par. XIII. 51 ἀβάτοιο τεμεῖν κενεῶνα κελεύθου. Maar op onze plaats gebruikt Nonnus het woord in tegenstelling met I 211 waar hij spreekt van des hemels ἀθήητοι κενεῶνες. De χθονίος κενεὼν is de schoot der aarde, dien eens op gansch andere wijze Dionysos tot leven had bevrucht toen hij (D. 31. 4).

οἰνοτόκους ἐμέθυσσεν ὅλης κενεῶνας ἀρούρης.

En daarom zegt hij ook in vs. 34. ἠθάδι πηλῷ ἐκ χοὸς ἀνδρογόνοιο. Die χοῦς ἀνδραγόνος is de aarde uit welke ook Adam was gevormd, een ἠθὰς πηλὸς dus, want dit slijk is den mensch eigen. Van zijn oudere voorstellingen behoefde hier Nonnus niet ver af te wijken: de oudtestamentische schepping des menschen (Exod. II. 7 καὶ ἔπλασεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ γῆς) en de Helleensche Prometheussage loopen niet veel uiteen. Ook Nonnus zelf had de wording der Giganten (de Πηλόγονοι van Callimachus) uitvoerig geschilderd (41.51) in bewoordingen die op verschillende plaatsen van de Parafrase terugkeeren en die ik daarom hier aanhaal.

ἐνθάδε Φῶτες ἔναιον ὁμήλικες ἠριγενείης
οὓς Φύσις αὐτογένεθλος ἀνυμΦεύτῳ τινὶ θεσμῷ
ἤροσε νόσΦι γάμων, ἀπάτωρ ἀλόχευτος ἀμήτωρ,
ὁππότε συμμιγέων ἀτόμων τετράζυγι δεσμῷ
ὕδατι καὶ πυρόεντι πεΦυρμένον ἠέρος ἀτμῷ
σύζυγα μορΦώσασα σοΦὸν τόκον ἄσπορος ἰλὺς
ἔμπνοον ἐψύχωσε γονὴν ἐγκύμονι πηλῷ,
οἷς Φύσις εἶδος ὄπασσε τελέσΦορον.

Prometheus' menschvorming heeft Nonnus niet in zijne Dionysiaca herdacht; tegenover de onpersoonlijke Physis echter plaatst hij den Christus.

De opwekking van Lazarus.

In het verhaal van Lazarus' opwekking werkt alles mede

---

[1]) Vgl. ook II. 28 λαϊνέῳ κενεῶνι van de waterbakken te Kana en IV. 28 πεδοσκαφέων κενεώνων van den put te Sichem.

om den dichter aan te sporen tot bijzondere uitvoerigheid, de hoofdpersonen niet minder dan het wonder zelf, door Johannes geteekend als een zeer kenbare mijlpaal op den weg naar het kruis, en door Nonnus, niet in strijd met de bedoeling van het evangelie, aanvaard als een nog sprekender symbool van de zijnen geest zoozeer vervullende palingenesie dan door het wonder van Kana en de genezing van den blindgeborene was gegeven.

Het verhaal wordt door den dichter met zoo groote uitvoerigheid gedaan, dat volledig citeeren, voor mijn doel overbodig, hier niet gewenscht is; alleen veroorloof ik mij enkele op zich zelf staande opmerkingen, ter nadere kenschetsing van des schrijvers methode, aan de bespreking van het hoofdtafreel te doen voorafgaan.

In den aanhef over de ziekte van Lazarus (*ἀδρανέων χλοερῷ πυρί*) wordt gezegd dat deze was *ἀειδομένης ἀπὸ κώμης*. Dit is niet een min of meer kleurloos epitheton, zooals b. v. *θεουδὴς ἀρούρη* van het andere Bethanie in I 100 of *κλυτὸν οὖδας* van Judaea in XI 26. De vrome daad van Maria Magdalena, Jezus' voeten wasschende met de *νάρδος πιστική*, heeft den dichter zeer geboeid; twee malen, in dit hoofdstuk (XI) en in het volgende, beschrijft hij die en door *ἀειδομένη* voegt hij daaraan toe de verzekering die hij niet bij Johannes doch wel bij Matthaeus (26 14) vond: *ὅπου ἂν κηρυχθῇ τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ λαληθήσεται καὶ ὃ ἐποίησεν αὕτη*. Daarmede stemt overeen dat hij in opvallende assonantie met den titel der Moedermaagd (*θεητόκος*) Maria Magdalena *Χριστοῦ καλλιέθειρα θεηδόκος* noemt [1]).

[1]) Dat de figuur van Maria Magdalena in bijzondere mate de aandacht van den dichter heeft getrokken, is duidelijk uit het feit dat hij bij het herdenken harer hulde aan Jezus (Joh. 11. 2 en 12. 3) behalve de in den tekst aangehaalde woorden van Matthaeus ook de voorstelling, bij Marcus gegeven in het oog houdt: 7. 38. *καὶ στᾶσα παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ὀπίσω κλαίουσα ἤρξατο βρέχειν τοὺς πόδας αὐτοῦ δάκρυσι* enz. hetgeen hij verplaatste naar de ontmoeting van Jezus en Maria in de nabijheid van het graf. Immers Joh. 11. 32 *ἔπεσεν αὐτοῦ εἰς τοὺς πόδας* geeft hij aldus weer: *μυρομένη δὲ ἰκμάδι πενθαλέῃ ζαθέους ἐδιήνατο ταρσούς* (XI. 113).

Eene andere bijzonderheid betreft eene merkwaardige uitbreiding der woorden waarmede Johannes het rouwbedrijf der Joden in de woning der zusters beschrijft (11.19: *καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐληλύθεισαν πρὸς τὰς περὶ Μάρθαν καὶ Μαριάμ, ἵνα παραμυθήσωνται αὐτάς*. Nonnus beschrijft dit aldus (XI 64)

καὶ πολὺς ἕρπων
λαὸς Ἰουδαίων ὑπεδύσατο γείτονα κώμην.
κεῖθι Φιλοξείνοιο μετήιε δώματα Μάρθης
καὶ Μαρίης, γνωτοῖο κατευναστήρια πότμου,
ξυνὰ παρηγορέων, τάπερ ἤθάδι πολλάκι μύθῳ
Φρικτὰ πεπαινομένης ἀπεσείσατο κέντρα μερίμνης,
πένθεος ἀγρύπνοιο λυτήρια.

Eenvoudigweg eene dramatische uitbreiding, zal men zeggen. Maar wie de wijze op welke de dichter pleegt terug te wijzen naar zijn oude gedicht, eenigszins nauwkeurig heeft nagegaan, zal geneigd zijn aan te nemen dat de overeenkomst dezer verzen met eene pericope uit het twaalfde boek niet toevallig is. In dit boek wordt de droefheid geschilderd van Dionysos over den dood van zijn geliefden Ampelos, en Atropos' belofte dat deze — in andere gedaante! — tot het leven terug zal keeren verhaald: (XII 142)

ζώει τοι, Διόνυσε, τεὸς νέος, οὐδὲ περήσει
πικρὸν ὕδωρ Ἀχέροντος

Het moet wel zijn dat Nonnus, bij zijne beschrijving van de Lazarus-episode aan deze zoo geheel andere herleving heeft gedacht, en zoo zal het zijn gekomen dat de woorden van den vreugdevollen lofzang op den wijn, de gave van den in een wijnstok veranderden Ampelos, weerklinken in de beschrijving van de ijdele vertroosting der Judaeërs (zie D. XII 268)

ἀνὴρ πένθος ἔχων, ὅτε γεύσεται ἡδέος οἴνου
στυγνὸν ἀεξομένης ἀποσείσεται ὄγκον ἀνίης.

Afgezien van de zorg hier en daar besteed aan het verduidelijken van enkele duistere punten in het verhaal [1]), volgt nu

[1]) Hiertoe behoort in de eerste plaats zijne interpretatie van Joh. 11. 33 *ἐνεβριμήσατο τῷ πνεύματι καὶ ἐτάραξεν ἑαυτόν*. Op het feit dat hier zoowel als elders (bv. 13. 21 *ἐταράχθη τῷ πνεύματι* = Nonn. XIII. 94

Nonnus wel is waar den Evangelist op den voet, maar niet zonder zeer opmerkelijke uitbreidingen. Wat den dichter het meest treft en wat hij met zooveel plastiek schildert, alsof hem eene bepaalde afbeelding van het opwekkingswonder voor den geest stond, is de verschijning van den doode, Joh. 11.44 *δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις, καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο.* Reeds terstond laat hij Jezus zelf daarvan spreken: Aan Joh. 42 „*ἵνα πιστεύσωσιν ὅτι σύ με ἀπέστειλας*” voegt hij vs. 154 v.v. toe

ἐσαθρήσαντες ὀπωπαῖς
νεκρὸν ἀελλήεντα διαστείχοντα βερέθρου,
ἰλλόμενον δεσμοῖσι καὶ οὐ πίπτοντα κονίῃ,

en dat zelfde, dat hij als eene verhooging van het opwekkingswonder beschouwt, releveert hij nog duidelijker in 167:

καὶ ποδὸς ὀρθωθέντος ἀκαμπέα γούνατα σύρων [1]).

Hierop legt hij bijzonderen nadruk, dat de opgewekte doode met bedekt gelaat zijnen weg vindt (vs. 168 *τυφλὴν ἰθυκέλευθον ἔχων ἀντώπιον ὁρμήν*) en dat hij, ofschoon zijne beenen te zamen gebonden zijn, kan gaan (160) *καὶ ἔτρεχε νεκρὸς ὁδίτης στείχων αὐτοκέλευθος ὁμοπλέκτῳ χθόνα ταρσῷ.* Terwijl Johannes eenvoudig zegt „*καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκὼς δεδεμένος τοὺς πόδας*

πνεύματος οὐρανίου δεδονημένος ἔμφρονι παλμῷ) de dichter *πνεύματι* niet interpreteert als „in den geest bewogen” doch „door de kracht des H. Geestes” werd boven, (p. 359 = 21) reeds gewezen. Van die opvatting wijkt Nonnus ook hier niet af. Daarom laat hij bij de overzetting van 11. 33 in zijn vs. 121 *πνεύματι πατρῴῳ δεδονημένος* het geheele *ἐνεβριμήσατο*, dat aan de theologische commentatoren zooveel hoofdbrekens baarde, weg, en als in 38 die uitdrukking terugkeert (*ἐμβριμώμενος ἐν ἑαυτῷ ἔρχεται ἐπὶ τὸ μνημεῖον*) verzwakt hij die door de keuze van een adverbium (XI. 131) *ἐπειγομένῳ δὲ πεδίλῳ ἀχνυμένης βριμηδὸν ἀπὸ φρενὸς οἶκτον ἀνέλκων Ἰησοῦς πεφόρητο καὶ ἤιεν ἐγγύθι τύμβου*, dat wil dus zeggen dat Jezus, „als met toorn vervuld” tegenover het louter menschelijke gevoel van deernis dat hem tranen had doen storten (123. *ὄμμασιν ἀκλαύτοισιν ἀηθέα δάκρυα λείβων* — zoo D. 3. 161. Apollo over den dood van Hyacinthus) zich thans met geweld aan dit gevoel ontrukt om het verwachte wonder te volbrengen.

[1]) De uitdrukkingen zelf zijn hier grootendeels aan de Dionysiaca ontleend b.v. 2. 225 *Ἥφαιστος ἀπειθέα γούνατα σύρων* (zie ook 2. 59) en vgl. met vs. 154. 184. 185 de verzen D. 44. 260; 3. 119.)

καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο", stelt Nonnus zich den doode voor geheel ingewikkeld in de *κειρίαι* (vs. 170)

ἐκ ποδὸς ἄχρι καρήνου
σφιγγόμενον πλεκτῇσιν ὅλον δέμας ἔσχε κερείαις,

en behandelt dus den opgewekte geheel naar den trant van de Aegyptische gewoonte reeds door Herodotus beschreven II 86 *κατειλίσσουσι πᾶν αὐτοῦ τὸ σῶμα σίνδονος βυσσίνης τελαμῶσι κατατετμημένοισι.*

Dit schijnt mij niet geheel toevallig. Aegyptische reminiscentiën ontbreken ook verder niet in deze pericope. Wel zou men te vergeefs zoeken naar sterk sprekende sporen van eschatologische mystiek zooals die aan den Isis- en Osirisdienst eigen was [1]). Opwekkingsverhalen echter waren vooral in het Aegypte van Nonnus' dagen niet ongewoon. Lucianus mocht in zijn Philopseudes spotten met de toovenaars die het verstaan op de wateren te wandelen of dooden op te wekken, op geheel anderen toon spreekt Apulejus wanneer hij (Met. II 28) verhaalt hoe de Aegyptische priester Zatchlas een doode opwekt: Propheta sic propitiatus herbulam quampiam ob os corporis et aliam pectori eius imponit, tunc orientem obversus incrementa solis augusti imprecatus [2]) venerabilis scenae facie studia praesentium ad miraculum tantum certatim arrexit. En deze voorbeelden zouden licht te vermeerderen zijn. Maar het zou geforceerd zijn verbindingslijnen met een of anderen bepaalden mythus in Nonnus' Lazarus-verhaal te zoeken; veeleer ligt daarin eene algemeene neiging om door zijne uitvoerige schets van dit wonder te doen uitkomen hoezeer die opwekkingscène een tegenbeeld vormt tegen alle wonderen van de Isis- en Osirismysteriën. Den vroeger verheerlijkten Dionysos scheidt

---

[1]) Eenige gedachte aan juxtapositie b.v. van Lazarus en Adonis (met welken laatste Osiris wordt geïdentifieerd — zie Luc. de dea Syria c. 7) is niet bij Nonnus aan te wijzen. Van een opgewekten Adonis, zooals de cultus te Alexandrië (Theocr. XV. 102) dien kent, spreekt de dichter ook in zijn Dionysiaca niet.

[2]) Nonn. vs. 148 *ἄναξ δ' ἀντώπιος ἄστρων ὀφθαλμοὺς ἀνάειρεν.*

hij daarbij evenmin als weleer van den Aegyptischen god. Reeds in de Dionysiaca combineert hij deze (4.270)

καὶ Αἰγυπτίου Διονύσου
εὔϊα φοιτητῆρος Ὀσίριδος ὄργια φαίνων.

Dionysos-Zagreus en Osiris-Sarapis zijn voor den Dionysiaca-dichter één. Maar dan is het ook een zeer duidelijke vingerwijzing als hij van den door Jezus opgewekten Lazarus (164) zegt

ἀθρήσας μετὰ τέρμα βίου παλινάγρετον ἀρχήν,

met bijkans dezelfde woorden als vroeger van den herrezen Zagreus (D. 6. 175)

τέρμα βίου Διόνυσος ἔχων παλινάγρετον ἀρχήν.

Het is alleszins natuurlijk — en het feit is dienstig om ons in de persoon van den parafrast duidelijker dan te voren den Aegyptischen Griek te doen erkennen — dat zoo dikwijls Aegyptische toestanden en religievoorstellingen hem voor den geest staan of ook het doel zijner bestrijding zijn [1]). Hij noemt de stem van Jezus die aan Lazarus het leven hergeeft (ἄπνοον ἐψύχωσε δέμας) in vs. 159 νεκυοσσόος ἠχώ, met een epitheton dat in de Dionysiaca de polyonyme Mene-Persephoneia draagt, die geheel aan Isis gelijk is te stellen (D. 44. 204 cl. 196) en voert daardoor ten slotte voor een oogenblik den lezer door zijn taal zelve terug naar het gebied van den heidenschen Hades. En zulks op zeer in het oogvallende wijze. Het is niet de gewoonte van den bekeerden Nonnus, tenzij het de allegorische persoonlijkheden van de Tijdgoden, Aeon, de Horen of Eos geldt, aan de gestorven Goden van het heidensch

---

[1]) Als voorbeeld van zulk eene antithese noem ik Joh. 16. 2 „ἀλλ' ἔρχεται ὥρα ἵνα πᾶς ὁ ἀποκτείνας ὑμᾶς δόξῃ λατρείαν προσφέρειν τῷ θεῷ.” Nonnus geeft hier aan λατρεία den praegnanten zin van *cultus* maar breidt bovendien het vs. met zekeren nadruk aldus uit:

ἄνδρα θυηπολέων βοέης μίμημα γενέθλης
ἰσάζων θυέεσσι βοῶν φθισήνορα λοιβήν.

Helleensch gebruik kan hij nauwlijks door deze woorden meer willen treffen. Maar wel Aegyptisch. Men denke aan de wijze waarop in 172 n. C. de Romeinsche centurio en zijne gezellen onder Isidorus werden geslacht (Cass. Dio 71. 4), en aan de wonderbare mededeeling van Plinius H. N. 26. 18 „cum in reges incidisset (sc. malum leprae) populis funebre, quippe in balneis solia temperabantur humano sanguine ad medicinam suam.”

Pantheon eene rol te gunnen in zijne Paraphrasis. Verrassend is daarom zijne vertolking van „Lazarus kwam uit" in XI. 162.

καὶ ἐν φθιμένοισιν ἀκούσας
ἐξ "Αϊδος νόστησε φυγὰς νέκυς ὄψιμον ἄλλην
ἀθρήσας μετὰ τέρμα βίου παλινάγρετον ἀρχὴν
θαμβαλέην. 'Αίδης δὲ μάτην παρὰ γείτονι Λήθῃ
πανδαμάτωρ ἀδάμαστον ἐδίζετο νεκρὸν ἀλήτην.

Van waar die vermelding van Lethe? Zou dat niet zijn geschied onder den indruk van de bijzondere beteekenis die het Lethe-water en de poort van Lethe in de eschatologie van den Isisdienst heeft? Ook in de Osiris-mysteriën is die poort van Lethe bekend: Plutarchus (de Is. 29) maakt melding van de Lethe-poort te Memphis, en dat bij Nonnus Hades παρὰ γείτονι Λήθῃ Lazarus zoekt (het confinium mortis et limen Proserpinae waarvan Lucius spreekt in Apulejus' metamorphosen XI. 23) maakt het wel waarschijnlijk dat de dichter de tegenstelling met de Aegyptische onsterfelijkheidsbeloften heeft gezocht in de schildering van de wonderkracht van dien Christus dien hij VI. 157 deze belofte in den mond had gelegd:

ἀλλά μιν ἀχλυόεντος ἀναστήσοιμι βερέθρου
νόστιμον ἐκ νεκύων.

De lantarens in Gethsémané.

De aard van het door mij ingestelde onderzoek naar de strekking der uitbreidingen in de parafrase maakt het begrijpelijk dat het betoog mij niet verder kan brengen dat tot waarschijnlijkheden, van welke de eene de andere moet dragen. Sterk doet zich dat gemis aan vaste zekerheid van bewijsmiddelen gevoelen in de uitbreiding welke ik thans in de laatste plaats wil behandelen, maar even sterk dringt mij het onderzoek zelf de oplossing der moeilijkheid in de zelfde richting te zoeken: geene uitbreiding die door omvang en inhoud zich zoo sterk van alle andere onderscheidt, zoo duidelijk het karakter van den dichter der Dionysiaca doet kennen, en zoozeer prikkelt tot de vraag, welke bedoeling — daar

de verklaring uit behoefte aan plastische opsiering onbevredigend is — de dichter met deze verzen kan hebben gehad.

Judas komt in den hof van Gethsémané waar Jezus zich met de discipelen bevindt: ὁ οὖν Ἰούδας λαβὼν τὴν σπεῖραν καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν Φαρισαίων ὑπηρέτας ἔρχεται ἐκεῖ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὅπλων. Aldus Johannes. Maar Nonnus — het is namelijk noodzakelijk zijne geheele breedsprakigheid hier uit te schrijven — heeft vele verzen noodig om dit te verhalen (12 vv.):

καὶ στρατὸν ἀσπιστῆρα δεδεγμένος ἀρχιερήων
καὶ πολὺν οἰστρήεντα παρ' ἀρχεκάκων Φαρισαίων
σύνδρομον ἄλλον ἔχων κορυνηφόρον ἑσμὸν ὁδίτην
ἤλυθεν ἀλλοπρόσαλλος ἐς ἠθάδα κῆπον Ἰούδας
τεύχεα καὶ λαμπτῆρας ἔχων.

Tot dusver alleen uitvoerigheid in Nonniaansche termen gekleed; ἀλλοπρόσαλλος [1]) voor den verrader heeft evenmin iets ongewoons als ἠθὰς voor den tuin in welken Jezus placht te verkeeren [2]). Ook verrast het ons niet dat hij tusschen de Romeinsche cohors en den ἑσμὸς ὁδίτης, de met stokken gewapende troep dienaren der Joodsche overheid, een scherper onderscheidt maakt dan Johannes. Maar in τεύχεα καὶ λαμπτῆρας ἔχων ontbreekt iets. Johannes had gezegd μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων: de λαμπάδες zijn fakkels (λαμπτῆρες), maar de φανοὶ zijn in het taalgebruik van het N. T. en van Nonnus luchters of lampen. En om die lampen te beschrijven veroorlooft Nonnus zich eene uitvoerigheid die wij onmogelijk alleen aan eene — overigens op deze plaats volstrekt onverklaarbare — plastische uitbeelding kunnen toeschrijven. Tien verzen heeft de dichter noodig om de φανοὶ te beschrijven (16)

καὶ ὁμόστολος ἀνὴρ
χερσὶ πολυσπερέεσσι μετάρσιον ἄλλος ἐπ' ἄλλῳ
λύχνων ἐνδομύχων ἀνεμοσκεπὲς ἄγγος ἀείρων,

---

[1]) ἀλλοπρόσαλλος is in de Dionysiaca zeer frequent. Het best past hier de vergelijking met 8. 116 van Apate ἔνθα οἱ ἀλλοπρόσαλλος ὀρεστιάς ἤντετο δαίμων.

[2]) Zie o.a. D. 7. 162 ἐς ἠθάδα νειὸν Ἀθήνης.

ἄγγος, ὅπερ δονάκεσσιν ἀμοιβαίοισι συνάπτων
πυκνὰ μεριζομένοισι γέρων κυκλώσατο τέκτων
ἀστερόεν μίμημα καὶ εἴκελον ὀξέϊ κόσμῳ,
μεσσοφανὴς ὅθι λύχνος ὁμοζυγέος διὰ κόλπου
ὀξὺ φάος πολυωπὸν ὑπὸ σκέπας ἐκτόθι πέμπων
ἀκροφανὲς σελάγιζε πυλυσχιδὲς ἀλλόμενον πῦρ.

Niet licht zal men in de parafrase één gedeelte vinden dat sterker dan dit tiental regels is doortrokken van den zuurdeesem der Dionysiaca, in dictie, woordschikking en — wat het voornaamste is — in de keus der vergelijking. Wat de woorden en hunne schikking aangaat kan ik volstaan met eenige verwijzingen; nauwkeuriger onderzoek zou die, indien het van belang was, tot eene complete lijst kunnen vermeerderen. De dichter verhaalt dus dat Judas begeleid werd door een reeks van mannen (ὁμόστολος ἀνὴρ ἄλλος ἐπ ἄλλῳ) die in tal van handen een „windkeerend vat" (ἄγγος leest Tiedke terecht voor ἄλσος) met daarbinnen in brandend licht omhoog hieven; χερσὶ πολυσπερέεσσι — dat Nonnus D. 24. 226 van de Silenen en Satyrs zegt die χερσὶ πολυσπερέεσσι μιῆς ἔψαυσαν ἐδωδῆς, zooals teekenachtig van de mieren in 13. 303 ποσσὶ πολυσπερέεσσι en 18. 252 van de Skylla πολυσπερέων παλαμάων wordt gezegd — brengt in Dionysiaca en paraphrasis beide in zeer wisselende beteekenis het oude homerische πολυσπερέων ἀνθρώπων (B. 804) in herinnering. Vergelijking met D. 17. 14 ἰδὼν δέ μιν ἢ τάχα φαίης Ἠέλιον πυρόεντα πολυσπερέων μέσον ἄστρων geeft hier aan de teekening van de geheven handen, beschenen door het licht der lampen iets kleurigs.[1]) Het slot van den regel met ἀείρων heeft een zeer Nonniaanschen val. Men kan 28. 174 φεραυγέα δαλὸν ἀείρων (cf. 4. 240, 6. 46 πυρσόν of 4.432 ὅπλον) vergelijken, of om de voorstelling zelve 6. 65 εὔκυκλον ἀείρας σφαῖραν ἑλισσομένην, τυπὸν αἰθέρος, εἰκόνα κόσμου; ἐνδομύχων eindelijk zegt de dichter der Dionysiaca van alles wat binnenin geborgen of bedekt is: het meest sprekende voorbeeld daarvoor is 8. 28 ἅλμασιν ἐνδομύχοισι (van Dionysos

---

[1]) Vgl. D. 5. 113 πολυσπερέων δαΐδων.

in den schoot van Semele (cf. 25. 479 ἄσθμασιν ἐνδομύχοις); met onze plaats het meest overeen komt 21. 331 van de zon die doordringt tot in het dichtst van het kreupelhout: ἐνδομύχοις ἀκτῖσιν ὁμόπλοκα φύλλα χαράξας.

Nu volgt de beschrijving van de lantaren zelve: een „bekwaam werkman" had haar gemaakt, γέρων gebruikt Nonnus graag in dien zin: het is voldoende te verwijzen naar D. 24. 249 γέρων ἐρράψατο τέκτων of 37. 109 γέρων τορνώσατο τέκτων, een werkman die in vaardigheid mag gelijk gesteld worden met den σοφὸς τέκτων van 45. 191 [1]) Hij had zijn kunstwerk vervaardigd door om den luchter heen te vlechten een ronde bedekking uit dun gespleten biezen die hij kruiselings had samengevlochten. Zoo althans geloof ik dat de verzen 19 en 20 — vooral in verband met de vergelijking in de volgende regels — moeten worden verklaard. De dichter, ofschoon eene lantaren beschrijvende, welker gelijke in de Dionysiaca niet wordt gevonden, bedient zich van zijn eigen ouden taalschat en moet van daar uit worden geïnterpreteerd. Συνάπτειν geeft daarbij geene moeilijkheid. Nonnus gebruikt het woord in de meest wisselende nuanceeringen van het denkbeeld „samenvoegen"[2]), Maar twijfelen kan men over ἀμοιβαῖος dat „wisselend", „om den ander", „een voor een" beteekent, van zwemmende voeten, van wisselende kreten, van beurtelings slaande handen wordt gebruikt, maar hier zonder twijfel de kruiselings over elkaar gelegde, fijn gespleten (πυκνὰ μεριζόμενα) repen der δόνακες aanduidt. Ik weet geene plaats die dit duidelijker en overtuigender kan illustreeren dan de beschrijving van het scheepsbouwwerk in D. 36. 404

ἴκρια δ' ἄλλος
ὀρθὰ περὶ σταμίνεσσιν ἀμοιβαίῃσιν ὑφαίνων
ὁλκάδι τοῖχον ἔτευξεν, ἐπηγκενίδας δὲ συνάπτων
μηκεδανὰς κατέπηξε.

---

[1]) Anders D. 47. 37 γέρων ἐχόρευεν ἀλωεύς.

[2]) D. 1. 437 Typho νεφέλας νεφέλῃσι συνάπτων. 5. 149 de slang εἰς κεφαλὴν δὲ κάρηνον ἐφερπύζουσα συνάπτει.

Deze omhulling van den luchter is dus een ronde gevlochten kap uit *δόνακες*; *δόναξ* is een algemeen woord voor alle soorten van riviergras. Nonnus zelf gebruikt het vòòr rietfluiten herhaaldelijk. Eigenlijk riet schijnt evenwel voor de bewerking, hier bedoeld, wat hard en wat stijf; bijzonder geschikt echter is daarvoor de bast van de papyrusplant die derhalve daarbij dezelfde diensten doet als de hoornen omsluiting bij de laterna cornea door Martialis met een versje begeleid (XIV 61)

Dux laterna viae clusis feror aurea flammis,
Et tuta est gremio parva lucerna meo. [1])

In het land van den dichter was het gebruik van papyrus voor allerlei vlechtwerk, voor schoenen, voor kleeren enz. zoo gewoon, dat de opvatting niet gewaagd is dat Nonnus hier op eene bepaalde soort Aegyptische lantarens wijst. En dat wij in deze aanwijzing eene zeer bepaalde bedoeling moeten zoeken, schijnen mij de volgende verzen te bewijzen. Het is maar niet de eerste de beste lantaren die de dichter hier op het oog heeft. Den fonkelenden sterrenhemel ziet vóór zich wie deze menigte lantarens ziet bewegen. Immers: „door de wèl-gevoegde ronding (*ὁμοζυγέος διὰ κόλπου*) [2]) straalt in het midden schijnend het licht, een fellen glans door de gatenrijke beschutting uitzendend, een helderschijnend veelgespleten flikkerenden vuurglans." En daardoor is het, wat de bekwame kunstenaar wilde dat het zijn zou: een nabootsing van den sterrenrijkdom, gelijk aan den hoogen hemel [3]).

---

[1]) Anth. Pal. VI. 249 bevat een epigram van Antipater Thessal.: *λαμπάδα κηροχίτωνα, Κρόνου τυφηρέα λύχνον σχοίνῳ καὶ λεπτῇ σφιγγομένην παπύρῳ*, dat men geneigd zou kunnen zijn met onze lantaren te vergelijken. Maar *σφιγγομένην παπύρῳ* zal wel beteekenen „om de papyrus gepakt" en dus doelen op de dunne reep papyrus die als ons katoen dienst doet.

[2]) Juist op de zelfde wijze gebruikte Nonnus het adj. om de schepen, de *νῆες ἐῖσαι* van Homerus, aan te duiden. *Κόλπος* wordt door hem o.a. van de bolstaande zeilen, en van het hemelgewelf gezegd.

[3]) *ἀστερόεν μίμημα καὶ εἴκελον ὀξέι κόσμῳ*. *ὀξύς* fel stralend (als D. 24. 95 *ὁμοίιος ὀξέι πυρσῷ*)? of snel (als 21. 331 *ὀξέι παλμῷ*)? Beide is ongewoon. Nonnus zegt vaak *αἴθοπι κόσμῳ* en dat wil Ludwich hier lezen. Maar de conjectuur is te geweldadig.

De dichter der Dionysiaca is in lofzangen ter eere van den sterrenhemel onuitputtelijk. De dierenriem, de *οὐρανὸς ἑπτάζωνος*, de Planeten en de zonnebaan, de Maan in hare wisselende gestalten, zij staan hem steeds voor den geest. De harnassen zijner helden, hunne schilden en mantels, bovenal het wondere kleed van Herakles-Astrochiton, dien men met Helios-Sarapis mag identificeeren, zij zijn allen een *ἀστερόεν μίμημα*, geven allen een *τυπὸν αἰθέρος, εἰκόνα κόσμου*. Dat dus hier bij de beschrijving van de lantaren de taalschat van de Dionysiaca van woord tot woord den dichter bijstaat [1]) spreekt zoozeer van zelf en is voor iederen kenner van het grootere gedicht zoo duidelijk waarneembaar, dat ik mij van het aanhalen der tallooze parallelplaatsen meen te moeten onthouden. Eén voorbeeld echter citeer ik om de gelijkheid der gedachte, bij veel uitvoeriger woordkeus D. 28.187.

Καὶ Στερόπης κεκόρυστο σέλας μιμηλὸν ἑλίσσων,
αἰθερίαις στεροπῇσι φέρων ἀντίκτυπον αἴγλην,
σβεστὸν ἔχων ἀμάρυγμα, τόπερ τέκεν Ἑσπερίη φλόξ,
σπέρμα πυρὸς Σικελοῖο καὶ αἴθοπος ἐσχαρεῶνος
καὶ νεφέλῃ σκέπας εἶχεν ὁμοῖον, ἐνδόμυχον δὲ
κρύπτε καὶ ἂψ ἀνέφηνε σέλας.

De schildering van hetgeen hier alleen zijne fantasie bewoog heeft in de paraphrasis den dichter geleid bij de beschrijving van de lantaren. Thans is het nauwlijks alleen fantasie. In den stoet dergenen die „met fakkels en lampen" komen om Jezus te grijpen, maar straks (vs. 46) op Jezus' woord „Ik ben het" allen

αὐτόματοι πίπτοντες ἐπεστόρνυντο κονίῃ,

zijn ook deze dragers van lampen die den hemel met de sterren uitbeelden. Zouden dat andere lampen zijn dan de luchters

---

[1]) Voor *ἀστερόεν μίμημα* vergelijke men ter wille van den klank 6. 203; 7. 312; 5. 604. 8. 187. 47. 609; voor *πολυωπὸν ὑπὸ σκέπας* 3. 98. voor *σελάγιζε* o.a. 5. 488; 6. 233. Om den ganschen regel vergel. men 30. 77 *οὐρανόθεν πυρόεις Ἥφαιστος ὀρούσας σύγγονον ἀμφελέλιζε πολυσχιδὲς ἀλλόμενον πῦρ*, en 45. 337 en om het actieve gebruik van *σελαγίζειν* 34. 136.

in den Aegyptischen eeredienst bekend? Reeds Herodotus verhaalt (II 61) van het feest der Lychnokaia, waar de *λύχνια* bestaan uit *ἐμβάφια ἔμπλεα ἁλὸς καὶ ἐλαίου*. Maar in den lateren tijd spelen in den dienst niet slechts van Isis, Osiris en Sarapis (den Phanes dien de Orphische hymnus bij Macrobius Sat. I.18.22 aangehaald bekleedt met den stralenden mantel *μίμημα περικλύτου Ἡελίοιο*) [1]) maar van allerlei andere Aegyptische goden de heilige lampen een gewichtige rol. Wij denken allicht allen daarbij in de eerste plaats aan de beroemde Isisprocessie in Apulejus' elfde boek (cap. 9): magnus praeterea sexus utriusque numerus lucernis taedis cereis et alio genere facium lumina *siderum caelestium stirpem propitiantes*, en vooral aan het volgende hoofdstuk: quorum primus lucernam claro praemicantem porrigebat lumine, non adeo nostris illis consimilem quae vespertinas illuminant epulas, sed aureum cymbium, medio suo patore flammulam suscitans largiorem — maar ook de dienst van andere goden spreekt telkens van heilige lampen [2]). Opmerking verdient daarbij, om de beteekenis die dat heilige licht voor de geloovigen had, de inscriptie uit Talmis, bij Preisigke Sammelbuch p. 287 n°. 4126 vs. 10, op aannemelijke wijze aldus aangevuld: *νεύων γὰρ κατέδειξάς μοι σεαυτὸν ἐν τῷ χρυσοδέτῳ σκάφει διαπερῶντα τὸν οὐράνιον πόλον* (nl. Mandulis) en niet minder Josephus c. Ap. II 112 Zabidam vero fecisse quoddam machinamentum ligneum et in eo tres ordines finxisse lucernarum et ita ambulasse ut procul stantibus appareret quasi stellae per terram *τὴν πορείαν ποιουμένων*.

Het is niet gemakkelijk uit te maken of Nonnus toen hij aldus deze lantarens beschreef die een afbeelding waren van den gestarnden hemel, wist, dat Philo op de zelfde wijze (Quis ver. div. her. 216 v.v. Cohn II p. 49) den zevenarmigen kandelaar als een symbool van den *οὐρανὸς ἑπτάζωνος* verklaard had; indien dit echter het geval was, zoo was zijne

---

[1]) Zie vooral vs. 6. *δέρμα πολύστικτον θηρὸς κατὰ δεξιὸν ὦμον, ἄστρων δαιδαλέων μίμημ' ἱεροῦ τε πόλοιο* cf. D. 15. 239.

[2]) Hibeh papyri p. 149 *ἐν Σ ἁϊ πανήγυρις Ἀθηνᾷ καὶ λύχνους κάουσι κατὰ χώραν* cf. p. 154. — Oxyrrh. IV. 736. 91. p. 231. XI. 1380. XII. 1449.

bedoeling eene andere. In Philo's allegorie lag hulde; maar de lantarendrager van Sarapis met den sterrenmantel, *ποικίλον εἷμα φέρων τυπὸν αἰθέρος, εἰκόνα κόσμου* abdiceert ten gunste van den Christus; de oude glans van den *ἀστροχίτων* wordt gedoofd door het licht van hem die *ἐν ἀχλυόεντι δὲ κόσμῳ οὐρανίαις σελάγιζε βολαῖς γαιηόχος αἴγλη, καὶ ζόφος οὔ μιν ἔμαψε.*

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den FEBRUARI 1918.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, HOLWERDA, DE LOUTER, TE WINKEL, MULLER, SNOUCK HURGRONJE, KLUYVER, BLOK, CALAND, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, COLENBRANDER, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris; voorts de Correspondent ADRIANI.

Bij ontstentenis van den Voorzitter wegens ongesteldheid wordt de vergadering gepresideerd door den heer Boissevain, Onder-Voorzitter.

De notulen van de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een brief van dankzegging voor de haar toegezonden gelukwenschen van de Universiteit van Lemberg.

Voorts een aantal gedichten voor het certamen Hoeufftianum, die — te laat ontvangen om in den wedstrijd van dit jaar te kunnen mededingen — zullen worden opgenomen in den wedstrijd van het volgend jaar.

1. Poeta miles; motto: dulce et decorum.

2. Psalmus quinquagesimus; motto: a pace, fame et bello libera nos domine.

3. Egregius Victor, zonder motto en naamkaart.

4. Ad Marcum epistula; motto: divini gloria ruris carmina non dant panem.

5. Aranea et nati; motto: Aesopus auctor.

6. In obitum matris dilectissimae; motto: Luctus domesticus.

7. Ruth, Ecloga Hebraïca; motto: Pax.

8. In simiae amatores; motto: Sciolos facile insanire compertum est.

9. Expectantes dei iudicium; motto: filius hominis veniet.

10. Tristia; motto: iusta querela non est.

11. Jesum puerum Maria quaeritans; motto: malus mala cogitat.

12. Pro pace exoptata; motto als titel.

13. Incursio Hellesponti; motto: in magnis voluisse sat est.

14. Saltus Caprearum; motto: culpari metuit fides.

15. Fiat pax; motto: minuentur atrae carmine curae.

16. Cornix in Capitolio locuta; motto: non silent inter arma musae.

Hierna verkrijgt de Heer Six het woord tot het houden zijner bijdrage over een meisjesschool en de opvoeding door muziek in de V^e^ eeuw te Athene.

Spreker deelt mede, dat een nieuwe behandeling der Attische vasen uit de V^e^ eeuw v. C. met afbeeldingen van scholen hem op een schaal in zijn bezit, die hij ter tafel brengt en in de werken der Akademie wenscht uit te geven, voor het eerst een meisjesschool had doen herkennen, aan de eene zijde eene zangles, aan de andere eene prijswinster voor goede manieren die bekranst wordt, terwijl in de schaal Nike een krans offert. Hij wijst er op, dat wij van meisjescholen in Attika in dien tijd niets weten en dat, zoo hier de gedachte aan dochters van burgers niet geheel is uitgesloten, toch eer aan die van metoiken te denken is.

Hij behandelt dan, naar aanleiding van Myrons Athena als schoolkind, de mythe van Marsyas, den fluitspeler, en stelt de vraag of deze niet oorspronkelijk de god van den doedelzak was en dat zelfde niet misschien van den Sileen der tragedie geldt.

Daarop bespreekt hij den tijd en de reden van de afschaffing van het fluitspel, als schoolvak, te Athene en doet uitkomen, dat die waarschijnlijk kort na het midden der eeuw te plaatsen is en zal toegeschreven moeten worden aan Damon, een musicus en staatsman, wiens leer omtrent de opvoeding door muziek tot manlijkheid, vollediger dan bij Plato en Aristoteles bij Aristides Quintilianus te vinden schijnt.

Naar aanleiding van deze voordracht heeft een levendige gedachtenwisseling plaats tusschen de Heeren Hartman, Vürtheim, Kuiper, Van Wageningen en den Spreker, in welke voornamelijk de vragen aangaande de beteekenis van de Marsyasmythe, de herkomst, de ouderdom en het gebruik van den doedelzak bij Grieken en Romeinen en de mogelijkheid dat op de behandelde vaas inderdaad eene voorstelling van muziekonderricht aan toekomstige Atheensche burgeressen is gegeven, worden behandeld en door den spreker aan nadere toelichting worden onderworpen.

Hierna geeft de Heer Kuiper eene korte mededeeling ter aanbieding van zijne bijdrage over Nonnus' paraphrasis van het Johannes-Evangelie.

De Spreker licht in deze korte mededeeling de strekking en het karakter eener studie over Nonnus' paraphrasis van het Johannes-Evangelie toe, door hem aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen. Hij wijst daarbij op de verschillende uitweidingen welke de dichter der Dionysiaca zich in zijne Johannes-vertolking heeft veroorloofd, en doet uitkomen, dat naast louter poëtische en min of meer exegetische toevoegingen, die grootendeels een vrij orthodox karakter dragen, in enkele meer uitvoerige uitbreidingen een opmerkelijk streven van den Panopolitaanschen dichter valt waar te nemen om zijn

nieuw Christelijk geloof te plaatsen tegenover en boven den eeredienst der hellenistische goden, met name Isis en Sarapis.

Bij de rondvraag deelt de Heer Muller mede, dat hij wegens het bereiken van den zeventigjarigen leeftijd overgaat tot de rustende leden. De Voorzitter spreekt den wensch uit, dat deze verandering in zijne verhouding tot de afdeeling geene wijziging zal brengen in zijne steeds gebleken belangstelling voor de werkzaamheden der Akademie.

De Heer Blok biedt voor de bibliotheek aan een exemplaar van zijn werk: Geschiedenis eener Hollandsche Stad. IV: Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd. Voor dit geschenk brengt de Voorzitter den Schrijver den dank der vergadering.

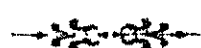
Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{en} MAART 1918.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, HOLWERDA, DE LOUTER, TE WINKEL, MULLER, SYMONS, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, KLUYVER, BLOK, CALAND, HEIJMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, SIX, BOER, BAVINCK, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VOGEL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris.

Bij afwezigheid van den Voorzitter wegens ongesteldheid, wordt de vergadering gepresideerd door den Heer Boissevain, Onder-Voorzitter.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van de Heeren la Saussaye en Bredius is bericht van verhindering ingekomen.

Hierna verkrijgt de Heer Kluyver het woord tot het houden van zijne bijdrage over Bilderdijks maatschappelijke loopbaan tot 1795:

In 1782 vestigde Bilderdijk zich als advocaat in Den Haag en hij bleef het tot 1795. Doch in die dertien jaren dacht

hij bij herhaling over eene verandering van positie, hoewel hij veel hield van de rechtswetenschap en ook van zijn beroep. Maar vooreerst had hij van den beginne af geldzorgen, die hij ook bij het toenemen van zijne praktijk niet wist te overwinnen. Ten tweede werd hij door zijne politieke gevoelens eenigszins een beschermeling van Reigersman, den thesaurier van Prins Willem V, en meer dan eens scheen de invloed van Reigersman hem te zullen helpen aan de een of andere vaste betrekking. Doch Bilderdijk was in geldzaken onbaatzuchtig en hooghartig, in zijne plannen was hij soms vaag, en hij toonde niet altijd een helder inzicht in hetgeen voor hem bereikbaar was. Zelfs bij het herstel van het Stadhouderlijk gezag in 1787 kwam er in zijn lot geen verbetering. Bij den dood van Reigersman in 1788 verloor hij den man van wien hij hulp mocht verwachten. De politieke toestand maakte hem neerslachtig, en sommige maatregelen, waarover hij met anderen beraadslaagde, kwamen niet tot uitvoering of hadden geen practisch gevolg. Toen de revolutie uitbrak in 1795, was hij nog altijd advocaat en had hij veel schulden, waardoor zijne vrouw zich waarschijnlijk nog meer gedrukt voelde dan hij zelf. Men heeft de gissing uitgesproken, dat zijne ververbanning voor hem eene soort van verlossing uit een in alle opzichten moeilijken toestand is geweest, ja zelfs dat hij met eene juiste berekening zijne maatregelen zóó heeft genomen, dat zijne verbanning daarvan het gevolg moest wezen. De spreker trachtte aan te toonen dat dit oordeel niet billijk was, en dat er reden is om Bilderdijk te gelooven, wanneer hij zegt dat hij niet had gerekend op het lot dat hem in Maart 1795 heeft getroffen. Integendeel — zoo meende de spreker — heeft Bilderdijk juist datgene gedaan wat hij zich niet had voorgenomen, doch waarvan vele anderen hem het voorbeeld gaven. De anderen hebben hun doel bereikt, hem is het niet gelukt.

De Voorzitter zegt den Spreker dank voor zijne bijdrage die door dezen wordt afgestaan voor de verslagen en mededeelingen. Naar aanleiding van het gesprokene heeft eene

gedachtenwisseling over enkele punten in de behandelde levensgeschiedenis van Bilderdijk plaats tusschen de Heeren te Winkel, Kalff, Colenbrander en den Spreker, waarbij o.a. de gebeurtenissen die in 1795 tot Bilderdijk's verbanning hebben geleid, en zijne houding in de daaraan voorafgaande maanden aan eene nadere beschouwing worden onderworpen.

Hierop wordt na rondvraag de vergadering gesloten.

OVER BILDERDIJK'S MAATSCHAPPELIJKE LOOPBAAN TOT 1795.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

A. KLUYVER.

Niemand zal verwachten, dat personen van tegenovergestelde richting in godsdienst en staatkunde van een man als Bilderdijk eene zelfde voorstelling zullen geven. En toch blijft men hopen, dat een aldoor nauwkeuriger onderzoek steeds minder kans zal overlaten voor verschil van opvatting. Ik zou hier slechts iets willen zeggen over Bilderdijk's leven in de maatschappij in den tijd van zijne Haagsche advocatenloopbaan, en over zijne verbanning die aan deze loopbaan een eind maakte. Ik zou nl. uwe aandacht willen vragen voor enkele bijzonderheden die tot dusverre weinig of niet in het licht zijn gesteld; maar om een geregeld verhaal te kunnen doen zal ik ook het bekende zeer in het kort moeten vermelden.

Bilderdijk's familie van vaderskant behoorde tot het onaanzienlijke en orthodoxe publiek waaronder de Stadhouderlijke familie vanouds zooveel van hare aanhangers had. Doch Isaac Bilderdijk, de vader van den dichter, was maatschappelijk hooger geklommen dan zijne voorouders, want hij werd doctor in de medicijnen. Hij oefende de practijk uit in zijn geboortestad Amsterdam, juist in den tijd der zoogenaamde Doelistenbeweging. Niet lang geleden heeft Prof. Krämer in de *Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Genootschap* een aantal stukken over die beweging publiek gemaakt [1]). Daarin vindt

[1]) Dl. XXIII, XXVI, XXVIII (A°. 1902—1907).

men zeer veel Orangisten genoemd die op de een of andere wijze aan den strijd tegen de aristocraten deelnamen, en bij den Stadhouder en zijn partij in de gunst trachtten te komen. Doch in geen van die stukken wordt Isaac Bilderdijk vermeld; en het eenige mij bekende bewijs dat hij eenige verstandhouding met de leiders kan hebben gehad is het feit, reeds opgemerkt door den heer Kollewijn [1]), dat hij is afgebeeld in een spotprent op de begrafenis van een dier hoofdmannen, Daniel Raap; een exemplaar van die prent is in de bibliotheek dezer Academie. Maar Dr. Isaac Bilderdijk is een aristocraat geweest op zijn manier. Wel haatte hij de Amsterdamsche heeren, wel was hij een oprecht Oranjeman, maar de aanhangers van den Prins die zich in 1748 zoo te weer stelden, achtte hij beneden zich. Dat getuigt zijn zoon, en dit getuigenis past bij het feit, dat hij in de beweging zich blijkbaar niet heeft gemoeid. En niet alleen was hij geen man van de daad, maar ook had hij — zooals zijn zoon beweert — niet veel begrip van het „staatsrecht" [2]); zijn politieke gevoelens zullen dus niet verstandelijk zijn uitgewerkt, zij bepaalden zich tot vereering van den Stadhouder en zijn geslacht.

In 1753 trouwde hij; hij kreeg een gezin, maar helaas verliep zijn practijk, waarvoor een zekere neiging tot somberheid en zwaartillendheid hem bovendien wellicht minder geschikt maakte. Hij moest iets anders bij de hand nemen, maar wie zou hem zoo iets bezorgen? Spoedig na 1748 had de oude partij te Amsterdam haar macht teruggekregen, en wie van de machthebbers zou den achteruitgeganen Orangist aan een betrekking helpen? Isaac Bilderdijk was ook dichter, en onder zijne verzen in handschrift, die te Leiden worden bewaard, is een sonnet, gedateerd 28 Maart 1757, waarin een droomgegezicht wordt beschreven. De Waarheid, op haar troon gezeten, spreekt den angstigen dichter toe, en zegt o. a.:

„Waar toe (dit hoorde ik) staag 't onvruchtbaar strand geploegt?...
Die wijs is, bergt zich als het onheil dreigt te raaken"

[1]) *Bild.* I, 11.
[2]) *Gesch. d. Vad.* XI, 186.

Een paar maanden nadat dit geschreven werd, veranderde hij inderdaad van beroep, en kreeg een betrekking van inspecteur der belastingen. Men zou uit de aangehaalde verzen opmaken, dat hij reeds in Maart daarop eenig uitzicht had, dat het hem moeite kostte zijn bedrijf als medicus op te geven, en dat hij overwoog dat dit toch het verstandigste zou zijn.

Dat hij een ambtenaar bij de belastingen werd is niet vreemd. Een der gewenschte hervormingen bij de revolutie was geweest de afschaffing van het verpachten der belastingen en de rechtstreeksche inning daarvan door het publiek gezag. Na de revolutie werden vele prinsgezinden met betrekkingen bij het nu nieuw georganiseerde belastingwezen beloond, wat, zooals uit de door den heer Krämer gedrukte stukken blijkt, tot allerlei hatelijkheden aanleiding gaf. Ook Isaac Bilderdijk, schoon geen actief Orangist, heeft ten slotte van een dergelijke beschikking mogen genieten. Maar hoe is dat mogelijk geweest? Zijn zoon zegt, dat de Prinses Gouvernante hem die betrekking liet „aanbieden, in uitzicht op beter" [1]). Dit is zeker wat sterk gezegd. Hij moet in elk geval een voorspraak hebben gehad, en wel in zijn naaste omgeving, want daarbuiten zal hij, die niets voor de zaak van den Prins had verricht, toch niet bekend zijn geweest. Nu is er één bewindhebber te Amsterdam geweest dien hij in zijn gedichten herhaaldelijk heeft bezongen, nl. Mr. Matthijs Straalman, een man van geen bijzondere gaven [2]), maar die in 1748 door Willem IV bij de regeeringsverandering tot Raad en Schepen van Amsterdam was gemaakt, die daarom werd uitgesloten van de nominatie tot het burgemeesterschap, en eerst bij de restauratie van 1787 voor zijn stadhouderlijke gezindheid met de waardigheid van burgemeester werd beloond [3]). Deze Straalman, onder de

---

[1]) A. W. XI, 190.

[2]) In een vertrouwelijk stuk wordt hij als goed Prinsgezind geprezen, „hoewel dat Zijn Ed... wat te veel menagement voor de oude regeering... oefend" (*Bijdr. en Meded. Hist. Gen.* XXVIII, 388).

[3]) Verg. *Iets aangaande de Toelichtingen van Mr. W. Bilderdijk* (*bij Da Costa's Bezwaren*), blz. 33.

Amsterdamsche magistraten misschien wel de eenige geestverwant van Isaac, kan een soort van beschermer voor hem zijn geweest. Aan hem droeg Isaac een treurspel op, dat hij in 1763 schreef en dat gedrukt werd. Onuitgegeven is het volgende bijschrift bij zijn portret:

Die op zijn Deugden heeft zijn' eerstaat vast gebouwd,
Die's Burgers vriend is, die zijn plichten heilig houdt,
En trouw, het recht heeft van 't Doorluchtigst bloed gesteeven,
Diens braafheid heeft zijn' roem de onsterflijkheid gegeeven.

De waarde van die poëzie doet hier niet ter zake. Van hetzelfde gehalte is een gedicht waarin hij hem gelukwenscht met zijn benoeming tot burgemeester, en waarin hij hem aanspreekt als „geliefde Straalman". Men vindt er niets in dan overdreven algemeenheden, evenals in een stuk van 1773, waarin hij Straalman gelukwenscht met zijn benoeming tot bewindhebber der Oostindische Compagnie. Tot zijn inspecteurschap werd Isaac benoemd bij resolutie van Gecommitteerde Raden [1]). President van het college in het Zuiderkwartier was sinds 1753 de bekende Orangistische staatsman graaf Willem Bentinck Vrijheer van Rhoon en Pendregt, zooals Isaac hem voluit noemde in een sonnet, waarbij hij hem een gedicht ter verheerlijking van het huis van Oranje aanbood. Kan het niet de voorspraak van zijn vriend Straalman zijn geweest die Isaac Bilderdijk uit den nood heeft gered? Zoolang de oude Republiek bleef bestaan, moet Straalman zijn vriendschap ook aan de kinderen van Isaac hebben gegeven; er is althans een brief van Willem Bilderdijk van Januari 1794, waarin hij bericht dat hij een Zondag te Amsterdam moet overblijven, omdat de heer Straalman hem ten eten heeft gevraagd, „'t geen ik geoordeeld heb te moeten aannemen [2]).

Zooals men weet, heeft de zoon zijn vader altijd met liefde bejegend. Hij heeft hem eenige jaren geholpen op zijn kantoor, hij heeft dankbaar aanvaard wat zijn vader kon geven om hem te laten studeeren; ook later nog nam hij geldelijke hulp aan,

---

[1]) Zie Kollewijn, *Bild.* I, 21.
[2]) *Bilderdijk's Eerste Huwelijk*, 168.

en zeer ongaarne maakte hij het zijn vader lastig toen het voor hem meer dan tijd was om zich zelf te redden. Hij zag in zijn vader sommige gebreken, maar hij oordeelde daarover niet met hardheid. En de vader, die de poëzie vereerde doch zelf niet meer was dan een gewoon gelegenheidsdichter, zag in zijn zoon hoogere gaven, waarmee deze al zeer spoedig eer behaalde. Want wat de zoon schreef, was niet in strijd met den heerschenden smaak. Hij trad niet op als nieuwlichter, maar hij behandelde in het Nederlandsch de loci communes der classieke poëzie, slechts met grooter rijkdom van woorden en beelden dan zijn kunstgenooten. Bovendien spraken uit die poëzie juist de politieke gevoelens die den vader dierbaar waren: liefde tot de vrijheid, zooals die in Nederland door het huis van Oranje was gegrondvest, haat jegens de tyrannen, in Nederland vertegenwoordigd door de antistadhouderlijke partij.

Doch in die eerste gedichten komt eigenlijk niets voor over gebeurtenissen en personen uit den tijd waarin de dichter zelf leefde [1]). Maar hij leefde bij zijn ouders thuis in afzondering, in een wereld van verbeelding, waarin niemand zijn gids was; met makkers had hij geen omgang, en in een eenzelvige studie over tal van vakken ontrukte hij zich aan de sombere stemming in het ouderlijk huis. Doch zijn werk maakte hem beroemd in den kring der dichtgenootschappen, wier medailles hij veroverde. Hij maakte kennis met andere dichters, hij gevoelde zich hun meerdere, en dit gaf hem een gevoel van veiligheid en gemak in den omgang. Een ruimer leven, op het tooneel der wereld, moest hem aantrekken, hij achtte zich ook niet verplicht altijd bij zijn vader op het kantoor te blijven, en in 1780, toen hij reeds 23 jaar oud was, mocht hij zich te Leiden als student laten inschrijven. De studie mocht niet te lang duren en mocht niet te veel kosten, zij zou alleen het middel zijn om hem een titel te bezorgen en een maatschappelijk bestaan. Hij had de rechten gekozen, want de classieke studie

[1]) Zie *Over den invloed van de dichtkunst op het staatsbestuur* en *De ware liefde tot het vaderland.*

thuis had hem reeds bekend gemaakt met het Romeinsche recht, en met juridische quaesties oefende hij gaarne zijn vernuft. Had hij behoord tot een regentenfamilie, dan had hij zich als doel kunnen stellen een van de lagere ambten in een stad waar familiebetrekkingen hem zouden hebben voortgeholpen. Maar op zulk een loopbaan mocht hij niet rekenen, gesteld dat hij ze had begeerd. En dat was niet eens het geval. Van een ambt, een ondergeschikte betrekking waarin hij aan superieuren zou moeten gehoorzamen, had hij reeds vroeg een afkeer, die met de jaren grooter werd. Hij besloot advocaat te worden, dan bleef hij vrij man.

Te Leiden heeft hij met studenten omgegaan die in de politiek vaak zijn tegenstanders waren: ontwikkelde jongelieden waren ook in dien tijd vaak besmet met onkerkelijke en nieuwerwetsche denkbeelden. En Bilderdijk mocht in den wereldschen omgang niet altijd op zijn gemak wezen, zijn gevoelens verborg hij niet, hij gevoelde zich integendeel in zijn kracht wanneer hij ze verdedigde. En juist in zijn studententijd ging het aanzien van zijn partij achteruit. De onvoorspoedige oorlog met Engeland bewees, dat het niet voldoende was een Oranjevorst als admiraal-generaal te hebben om uit den nood te worden gered. Maar Bilderdijk werd daardoor niet verlegen. In de briefwisseling met Feith, die eenige jaren geleden door Prof. Kalff is uitgegeven [1]), ziet men het tegendeel. Het „aristocratisch dwangjuk" was de oorzaak van alle rampen, „onze gezegende constitutie" was zonder gebreken, en den Stadhouder vereerde hij als „den beminlijken vorst, aan wien onze vrijheid hangt". Op zijne promotiepartij moest op de gezondheid van den Prins worden gedronken, wat reeds toen als een daad van moed werd beschouwd. Wie niet dacht als hij zelf, was een zwakkeling die zich door het „neopatriotisme" liet verleiden. Dat hij met sommige andersdenkenden onder zijn vrienden voorloopig nog geen vijandschap kreeg, was te danken aan de gelijksoortigheid der algemeene termen waarvan elk

---

[1]) *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.* XXIV (A°. 1905).

zich bediende. Bij het sterke, classiek-rhetorische spraakgebruik van dien tijd had ieder het over de Vrijheid als het dierbaarst bezit van den Hollander. De student van der Palm, vriend van Bilderdijk maar niet van zijn partij, en die in een lofdicht op Bilderdijk [1]) uitroept:

O, Vrijheid! 't is om u alleen, zoo 't vaderland mijn borst doet branden,

hij is er van overtuigd, dat ook zijn vriend, ondanks alles, slechts de vrijheid liefheeft en zegt daarom:

Zwijgt, lasteraeren,
Braekt langer niet op hem uw eereloos venijn.

En Bilderdijk zegt tot den lezer aan het slot van de voorrede bij de stellingen waarop hij promoveerde: „Tu fave incepto, nec si quid aliter sentias mihi succense. Libere enim de quacunque re sentiendi potestas cuivis homini naturale jus est, Batavo patrium". Tegen die meening op zich zelf konden zijn tegenstanders geen bezwaar hebben, de oneenigheid was toen ook nog min of meer theoretisch, het was nog een tijd — zooals Bilderdijk het later uitdrukte — „toen men schrijven kon wat men waarheid hield zonder deswegens getaxeert te worden" [2]).

Hij promoveerde op 19 Oct. 1782, en een maand daarna legde hij voor het Hof van Holland zijn eed af als advocaat, want hij had besloten zich in den Haag te vestigen: met zijne gevoelens meende hij daar een beter kans te hebben dan te Amsterdam [3]). Het spreekt van zelf dat zijn vader, die reeds met moeite zijn studie had betaald, hem niet terstond aan zijn lot kon overlaten: nog een jaar lang heeft hij hem onderhouden [4]). Ongaarne moet de zoon die opofferingen hebben gevraagd, hij wilde onafhankelijk worden, maar bij den aanwas van de antistadhouderlijke partijen voorzag hij, dat hij zelfs

---

[1]) Gedrukt achter het *Specimen inaugurale* van Bilderdijk.

[2]) *Br.* I, 125.

[3]) *Meng. en Fragm.* 11: „Wat zou ook de praktijk in Amsterdam hebben kunnen zijn in de zoo hoog gesteigerde partyschap van 't zoo genoemde patriotismus der anti-orangisten?"

[4]) *Bilderdijk's Eerste Huwelijk*, 196.

in den Haag allerlei moeilijkheden zou krijgen. Hij moet zich hebben afgevraagd of hij misschien niet verplicht was andere maatregelen te nemen, elders zijn geluk te beproeven. In 1810 schreef hij aan H. W. Tydeman: „Wat de Kaap betreft, toen de troubles bij ons begonnen door te zetten (in 1783), nam ik... in beraad naar derwaart te gaan, meer om uit de voeten te zijn, dan met eenig bepaald inzicht; doch de Prins was er tegen en wilde mij hier houden" [1]). In 1810 moet hij dus een herinnering hebben gehad, dat hij in 1783 heeft gedacht over een verhuizing naar de Kaap. Dat hij juist daarheen wilde was niet „met eenig bepaald inzicht", en daarmede zal hij meenen dat hij geen reden had om juist aan de Kaap meer geluk te verwachten dan ergens anders in een nieuwe wereld: hij zou weggaan „om uit de voeten te zijn". Hij wilde zich in veiligheid brengen, niet omdat hij bang was (want zijn verder gedrag bewijst het tegendeel, en nooit ook zou hij zich zelf voor vreesachtig hebben kunnen verklaren), maar hij moest trachten het geld te verdienen dat zijn tegenstanders hem niet gunden; hunne tegenwerking moest hij ontloopen, wilde hij zijn vader niet meer tot last blijven. Aan een rol in de politiek van zijn vaderland moet hij niet hebben gedacht; de zaak van den Prins kon hij slechts dienen door een moedige belijdenis van zijne gevoelens, waartoe hij te allen tijde bereid was, doch hij moest zijn brood verdienen.

Of het voornemen van weg te gaan zeer sterk is geweest, kan men niet weten, en zooals welbekend is, moet men de latere getuigenissen van hem zelf omtrent zijn vroeger leven met eenige critiek lezen. Doch opmerkelijk is zijn verklaring, dat hij bleef, omdat de Prins hem in het land wilde houden. Kende de Prins hem dan, en wilde deze hem voor eenig politiek doel gebruiken? Dat hij den Prins in het begin van 1783 niet of zoogoed als niet persoonlijk kende, wordt dunkt mij bewezen door een verklaring uit 1784. Op 24 Juli 1784 schrijft hij aan zijn vriend den uitgever Uylenbroek, die niet

[1]) *Briefw. met M. en H. W. Tydeman*, I, 183.

prinsgezind was: „Ik geloof, lieve vriend, dat gij even weinig relatie tot den Prins hebt als ik; even weinig redenen van belang, om hem of te haten of aan te hangen" [1]). Dit klinkt zeer geloofbaar, want de Amsterdamsche burgerman, in geen aanzienlijk ambt geplaatst, had geenerlei qualiteit waardoor hij met Z.H. in aanraking kon komen. Dat hij echter aan den Prins was voorgesteld is zoogoed als zeker, want er werden in den winter aan het hof recepties gehouden waar zeer veel personen werden toegelaten [2]). Maar dat heeft niets te beteekenen. Zal de Prins hem dan bij reputatie hebben gekend en zulk een vurig aanhanger van zijn huis hebben doen verzoeken niet te emigreeren, maar tot zijn dienst beschikbaar te blijven? Wat men weet van den weifelmoedigen Willem V doet zoo iets niet verwachten. Hij was juist altijd in vrees, dat heftige voorstanders zijn zaak zouden benadeelen door heftige tegenstanders in het harnas te jagen. Hij zelf leefde in de omslachtige bedrijvigheid der dagelijksche zaken, en het organiseeren van den strijd tegen de patriotten liet hij over aan zijn omgeving, die hij eer geneigd was te temperen dan aan te vuren.

Wanneer Bilderdijk zegt, dat de Prins hem in 1783 in het land wilde houden, dan zal dit op zijn hoogst kunnen beteekenen dat zekere personen van het hof dit verlangden. Nu had het hof juist in dien tijd een minder aangenaam geval met een vermaard prinsgezind publicist, den bekenden R. M. van Goens, wiens lot is beschreven door den heer de Beaufort. Het *Politiek Vertoog* waarin van Goens de regeering van Amsterdam had aangevallen (in 1781), was den Prins veel te heftig; deze vond, dat van Goens enkele personen had kunnen beschuldigen van tot den Engelschen oorlog aanleiding te hebben gegeven, maar — zooals de Prins zich in 1796 uitdrukte: „si ce livre avait été fait avec jugement, il aurait dû être écrit comme un panégyrique de la ville d'Amsterdam sur tout

[1]) *Br.* I, 130.

[2]) Zoo was het althans in 1792: zie een rapport bij de Peyster, *Les troubles de Hollande*, 321.

autre point" [1]), en in dien zelfden geest had hij zich ook vroeger uitgelaten, o.a. in 1783 [2]). Doch personen, die meenden dat de Oranjepartij zich te weinig van de pers bediende om den stortvloed van vijandelijke couranten en pamfletten te keeren, kwamen met van Goens overeen dat hij een prinsgezind weekblad zou uitgeven, dat inderdaad heeft bestaan van Aug. 1781 tot Febr. 1783. In den reeds aangehaalden brief van 1796 zegt de Prins, dat zijn kamerheer de graaf van Heiden Reinestein de voornaamste beschermer van van Goens („son grand patron") was geweest, en dat deze ook had bewerkt, dat de Prins den teleurgestelden man een jaargeld had gegeven. En dit past ongeveer bij hetgeen van Goens zelf verklaart omtrent zijne gevoelens jegens dien beschermer (in *Some Memorandums of my life*).

Juist in 1783 durfde men van Goens als verdediger der Oranjepartij niet langer gebruiken. Was er voor het hof geen aanleiding om zich te verzekeren van de talenten van iemand anders die de pen kon voeren? Er was in de partij geen overvloed van zulke personen. Nu woonde toen juist in den Haag de jonge advocaat Bilderdijk, die het met zijn practijk nog niet druk had. Zelf vertelt deze in een stuk uit later tijd, dat hij in die eerste periode slechts nu en dan „eenige zaken van onvermogende klagers" in handen kreeg die hem „eenige bezigheid" gaven [3]). In de omgeving van den Prins was iemand, zeker even ondernemend als de graaf van Heiden, nl. 's Prinsen thesaurier Mr. Jacob Carel Reigersman, dien men eenigszins leert kennen o.a. in de gedenkschriften van van Hogendorp. Er is meen ik reden om te gelooven, dat Reigersman met Bilderdijk in betrekking is gekomen, vrij spoedig nadat deze zich in den Haag had gevestigd, en dat hij Bilderdijk voorstellen heeft gedaan waardoor deze in den Haag bleef, gesteld dat hij ooit ernstig over eene verhuizing naar de Kaap heeft gedacht.

---

1) Bij Colenbrander, *Gedenkst.* II, 917.
2) Zie Hardenbroek, *Gedenkschr.* IV, 538.
3) *Meng. en Fragm.* 12.

De heer Wap heeft in 1874 [1]) de aandacht gevestigd op drie onuitgegeven brieven van Bilderdijk uit het jaar 1797, waarvan de minuten thans zijn in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Die brieven zijn gericht aan den Prins, aan Prinses Wilhelmina en aan den Erfprins; die aan de Prinses is in het Fransch [2]). In die brieven spreekt Bilderdijk ook over wat er met hem gebeurd is, 13 of 14 jaar geleden, dat is dus in 1783 of 1784. Aan den Prins schrijft hij o.a. dit: „Ik heb ongetwijfeld niet nodig U. D. H. aan de vleiende uitzichten te herinneren, welke mij nu voor 13 a 14 jaren geopend wierden, wanneer ik, het Derde Pensionariaat van Amsterdam weigrende, door de Heeren Reigersman en Baron de Larreij van de Hoge gunste en protectie U[r] H. verzekerd en tot oogmerken gedespicieert (en ook voorlopig geëmploieert) wierd, welke het ongeluk van die tijden niet heeft toegelaten te vervullen ofte achtervolgen. Doch sedert mij met de uiterste applicatie aan den practijk der rechten overgegeven hebbende" enz. In zijn Fransch opstel verhaalt hij hetzelfde aan de Prinses, maar met meer bijzonderheden: „Il y avoit une fois un temps que l'on me flattoit de récompenses, de distinctions et d'emplois, lorsque de l'aveu et conjointement avec feu Mr. le Baron de Larreij, Mr. Reigersman m'offrit une place distinguée dans la secretairie de Son Altesse, avec des survivances et des expectances qui me dédommageroient

---

[1]) *Bilderdijk*, 79.

[2]) In het begin van den brief aan den Prins geeft hij het volgende als aanleiding tot zijn schrijven: „De tegenwoordige samenloop van omstandigheden, de nieuwgeslotene vrede van Udine (d. i. *Campo Formio*), en het congres dat te Rastad staat gehouden te worden, en op 't welke het schijnt, dat men niet slechts onmiddelyk de belangen van 't Rijk en de Rijksvorsten, maar ook middelyk en door Frankrijks tusschenkomst, die van ons Vaderland voorheeft te ventileeren, en waartoe U. D. H. over zulks in tweederlei betrekking schijnt genoodigd te worden, verplicht mij, om in dit oogenblik U. H. met deze letteren lastig te vallen..." Hij verzoekt dan den Prins, dat deze op het congres een maatregel zal bevorderen waardoor ook particulieren zooals hij, Bilderdijk, zullen schadeloos gesteld worden voor de verliezen die zij bij de omwenteling hebben geleden.

pleinement du Pensionariat en tiers de la ville d'Amsterdam, que je venois de refuser, et que sous les auspices de ces deux Ministres j'ai travaillé pendant plusieurs mois dans le cabinet de Mr. Reigersman. Mais les temps orageux qui suivirent, aiant empêché d'effectuer ces engagemens, et étant depuis retourné à l'Avocatie, que le dit Mr. Reigersman m'avoit fait suspendre alors" enz. In 1797 waren zoowel de thesaurier Reigersman als de vroegere secretaris dé Larrey sinds lang overleden, en wanneer Bilderdijk de zaken minder juist mocht hebben voorgesteld, was tegenspraak dus niet mogelijk, tenzij Hunne Hoogheden zelf al die bijzonderheden ooit hadden geweten en zich die nog herinnerden. Maar het verhaal is te uitvoerig om niet in hoofdzaak waar te zijn, en de hooge qualiteit van hen aan wie het werd geschreven moet den dichter tot de grootstmogelijke nauwkeurigheid hebben aangespoord.

Toch staat er wel iets vreemds in. Bilderdijk zegt, dat hij van Reigersman allerlei beloften ontving, nadat men hem in de gelegenheid had gesteld om derde pensionaris van Amsterdam te worden, welk aanzoek hij had afgeslagen. De toestand te Amsterdam was in dien tijd aldus. In 1781 was door den invloed van Rendorp en zijn partij als derde pensionaris benoemd Mr. Daniel Adriaan Meerman van der Goes, tot dusverre tweede advocaat der Oostindische Compagnie. Deze benoeming was vooral bedoeld als middel om den eersten pensionaris van Berckel tegen te werken, en hem, indien het mogelijk was, te doen vallen [1]). Meerman van der Goes moet dus behoord hebben tot de meer gematigde partij onder de Amsterdamsche regenten, en bij de restauratie van 1787, toen de twee andere pensionnarissen, van Berckel en Visscher, ontslagen werden, achtte men hem geschikt om eerste pensionaris te worden, wat hij ook tot 1795 is gebleven. Dat men van de werkkracht van van der Goes te Amsterdam geen bijzonder hoog denkbeeld had, wordt op meer dan éene plaats gezegd

---

[1]) Zie Colenbrander, *De Patriottentijd*, III, 294. Verg. ook Hardenbroek, *Gedenkschr.* III, 160.

in de gedenkschriften van Hardenbroek [1]). Maar het is mij niet bekend, dat er tusschen 1781 en 1787 ooit sprake van is geweest, dat hij zou aftreden. En stel dat zoo iets inderdaad in 1783 of 1784 ter sprake gekomen is, zou dan één Amsterdammer van invloed het plan hebben gehad hem te vervangen door den hartstochtelijk Oranjegezinden advocaat Bilderdijk? Dat zou toch een zeer zonderlinge benoeming zijn geweest. Indien wat Bilderdijk vertelt niet geheel en al verbeelding is — en dat kan men toch moeilijk gelooven —, dan zou men moeten aannemen, dat iemand zonder invloed, als b.v. zijn vriend Straalman, hem kan hebben gevraagd of hij dat ambt van derden pensionaris niet begeerlijk zou vinden. En aanleiding tot die vraag kan het feit zijn geweest, aan Straalman bekend, dat Bilderdijk's practijk als advocaat nog maar weinig of niet vooruitging, terwijl hij het geld zoo dringend noodig had. Dat Bilderdijk, door zijn karakter ongeschikt voor een ambtenaarsloopbaan, in dien tijd geen lust had de dienaar te worden van Amsterdamsche burgemeesters, is zeer duidelijk: iedere andere uitkomst moest hij beter vinden. En zóó, dunkt mij, moet hij in zijn brieven aan Hunne H.H. hebben kunnen verklaren, dat hij een ambt heeft geweigerd dat hem nooit in ernst is aangeboden.

Terwijl hij dus in 1783 of 1784 van zijn toekomst zeer weinig zeker was, moet hij in nadere aanraking zijn gekomen met Reigersman, en het gevolg is geweest dat hij — zooals hij zegt — verscheidene maanden lang op de Prinselijke thesaurie heeft gewerkt, gedurende welken tijd hij zijn advocaatschap zoowat liet loopen, zonder zich evenwel als advocaat te laten schrappen; immers hij zegt: „l'Avocatie que le dit Mr. Reigersman m'avoit fait suspendre alors". Hij geeft hoog op, ofschoon in vage termen, van hetgeen Reigersman hem voorspiegelde, met goedkeuring van den secretaris de Larrey. Wellicht had Reigersman voorloopig geen ander plan dan Bilderdijk in de hand te houden, om zich al naar gelang der omstandigheden van hem te bedienen. Blijkbaar heeft Bilderdijk

[1]) III, 160; IV, 629.

het echter op dat bureau niet uitgehouden: wie weet welk werk men hem liet doen, en wiens bevelen hij had af te wachten? Indertijd had hij gewerkt op het kantoor van zijn vader, tegen zijn zin, maar hij was een liefhebbende zoon en schikte zich. Dit moest hem nu niet zoo gemakkelijk vallen. Wel was hij nu — om zoo te zeggen — in dienst van Z. H.; maar wist de Prins zelf wel, in welk soort van dienst zijn trouwe dienaar was geplaatst? Stellig ook zal hij niet meer dan een gering loon hebben ontvangen.

Hoe kwam er aan die betrekking een einde? In zijn brieven van 1797 zegt hij, dat „het ongeluk van die tijden" (of „les temps orageux qui suivirent") heeft belet dat de aan hem gedane beloften werden uitgevoerd, en dat hij daarop zich ijverig toelegde op de advocatuur. Ook die verklaring is zeer vaag. Want zelfs toen in het najaar van 1785 het vorstelijk gezin den Haag verliet en door de Republiek ging zwerven, bleef de administratie der geldzaken toch in den Haag gevestigd. Daarbij komt dit. In April 1784 begint de correspondentie tusschen Bilderdijk en mejuffrouw Woesthoven, die zijn vrouw werd in het volgende jaar. Van den beginne af is Bilderdijk in die brieven de ijverige advocaat, altijd in de weer met het verdedigen der onschuld. Nergens vindt men een toespeling op eenige andere betrekking. En toch, indien hij aan zijn geliefde had kunnen berichten, dat hij in zijn correspondentie met haar werd belemmerd door zijn arbeid in dienst van Z. H., welk een dankbaar thema zou dat voor zijn pen zijn geweest. Het is daarom, naar ik meen, waarschijnlijk, dat die arbeid op het bureau van Reigersman zeer kort heeft geduurd, en dat niet zoozeer de onrust der tijden als wel de onrust van Bilderdijk zelf er een eind aan maakte. Hij maakt niet den indruk van een practisch man die in de wereld zijn weg zoekt, wetende wat hij wil. En zeker was dat ook in die jaren niet zoo gemakkelijk, vooral niet voor iemand als hij. Geldzuchtig was hij in het geheel niet, en voor geld had hij een zekere sublime minachting. Een politieke loopbaan stelde hij zich niet voor, want hoe zou hij daartoe geraken? Er was maar één

ambt dat hij later bij herhaling tevergeefs heeft verlangd: een professoraat, want daardoor zou zijn persoonlijke vrijheid niet worden belemmerd. Maar zoo hij daaraan al in dezen tijd heeft gedacht, waarvan geen bewijzen zijn, dan had hij in elk geval moeten wachten op een gunstige gelegenheid. En wachten kon hij niet goed. Hij hervatte dus de rechtspraktijk, waarvoor hij zich alle moeite gaf, en zooals hij zelf zegt, niet zonder gevolg.

Intusschen gaf hij zich meer en meer gewonnen aan de liefde voor mejuffrouw Woesthoven, niet zonder trouweloosheid jegens een ander meisje. Maatschappelijke berekening was er bij die liefde niet, alleen hartstocht, en toen hij in den zomer van 1785 trouwde, bezat hij niet de noodige middelen om zijn huishouding op te zetten, zoodat zijn vader met een aanzienlijke som moest helpen om althans in den eersten tijd het gezin te laten leven [1]). Het aanzien der prinsgezinde partij ging intusschen steeds achteruit, wat hem in zijn zaken slechts kon benadeelen. Betrachtte hij nu een wereldsche voorzichtigheid? Men ziet eer het tegendeel. In de laatste dagen van 1784 of in de eerste van 1785 verscheen zijn verbeterde uitgave van *De Geuzen* van O. Z. van Haren, een werk waarmede hij al van 1780 af bezig was geweest, en waarvan men den voortgang kan nagaan in de correspondentie met Feith. In Juli 1784 schreef hij aan zijn vriend den patriottisch gezinden uitgever Uylenbroek, dat hij hem moest ontraden zijn naam aan dat werk te verbinden, want dat de uitgave hem, den patriot, als een „hoogschreeuwende misdaad" zou worden aangerekend. Maar hij, Bilderdijk, zou den moed zijner overtuiging hebben. Inderdaad verscheen het boek bij iemand anders, voorzien van een hooggestemde opdracht aan den Stadhouder, „in Wien wij-allen, zo velen het Vaderland aankleven, den eenigen steun onzer in- en uitwendige Vrijheid zo wel als het Eminent Hoofd onzes Gemeenebests eerbiedigen; aan Wiens waakzaamheid en standvastigheid het werkelijk behoud van al

---

1) Volgens B. zelf bedroeg die som *f* 4000. Zie *Bilderdijk's Eerste Huwelijk*, 196.

wat ons dierbaar is, hangt" enz. En in zijne „Ophelderingen" bij het gedicht gaf hij lucht aan zijn afkeer van de oude staatsgezinde partij. Iemand die gevoel had voor politiek, zou dunkt mij hebben begrepen, dat hij met zulke sterke taal den Prins op dat oogenblik geen dienst bewees. Maar Bilderdijk hield zich zelf ook niet voor een politicus, hij hield zich voor iets veel beters: voor een eerlijk man.

Zijn betrekking tot Reigersman was intusschen niet geheel afgebroken, en waarschijnlijk heeft deze hem, toen hij van het bureau wegging, in het algemeen zijn bescherming beloofd, zonder daarbij een stellige verbintenis op zich te nemen, te meer daar Bilderdijk toch ook geen duidelijk omschreven verlangens had. En deze zal zich bereid hebben verklaard Reigersman van dienst te zijn wanneer daartoe gelegenheid was. Zulk een dienst moet hij in Maart 1786 hebben bewezen bij een welbekend opstootje in den Haag, door hem zelf beschreven in zijne *Geschiedenis des Vaderlands* [1]). Met Reigersman hielp hij een prinsgezinden winkelier ontsnappen, wiens bekentenissen voor de partij onaangenaam hadden kunnen zijn. Een ander deelnemer aan het complot was een jongman die Bilderdijk vaak had gediend „als Notaris en Copiist", een klerk dus van den advocaat. Maar de hulp bij dit oproer dat, naar de heer Colenbrander meent, waarschijnlijk nogal onbeholpen was opgezet [2]), moet Bilderdijk wel wat beneden zijn waardigheid hebben geacht. Met meer ophef kan hij spreken over hetgeen hij in 1787 heeft gedaan; zijn eigen verhaal daarvan is zeer bekend. De tijd was gekomen waarop een Pruisisch leger den Prins in zijne waardigheden herstelde, en evenals de jonge advocaat van Hogendorp was ook de getrouwe Bilderdijk bij die restauratie werkzaam. Doch terwijl Hogendorp, door zijne betrekking tot H. K. H., in nauwe aanraking kwam met het hof dat te Nijmegen was, en de reis van de Prinses naar den Haag hielp voorbereiden, tusschen

---

[1]) XII, 69.
[2]) *De Patriottentijd*, II, 168.

den Haag en Amersfoort of Nijmegen heen en weer reizend, heeft Bilderdijk alleen iets kunnen doen toen het Pruisische leger reeds tot in Holland was doorgedrongen. Hij moest den bevelhebber van raad dienen bij den tocht naar Amsterdam. Nu zegt Bilderdijk dit: „Op den wensch van Z. H. had ik my dadelijk by den Hertog van Brunswijk in zijn leger, toen te Schoonhoven, vervoegd, met het inzicht om" enz. [1]). Zou het inderdaad op verlangen van den Prins zelf zijn geweest? Men kan met eenig recht vermoeden, dat Bilderdijk ook toen weer te werk is gesteld door Reigersman, die zeer betrokken was in al die gebeurtenissen.

Na de restauratie was het het oogenblik om iets voor Bilderdijk te doen. Zijn geval had eenige overeenkomst met dat van van Hogendorp, maar hij had minder aanspraken dan deze. Van Hogendorp kreeg op het einde van 1787 het ambt van tweeden pensionaris van Rotterdam, eene belooning waarmede hij slechts matig voldaan was; doch hij had het uitzicht weldra eerste pensionaris te worden, wat reeds in Januari 1788 gebeurde [2]). Mag men de mededeelingen van Bilderdijk uit eenigszins later tijd gelooven, dan had hij secretaris van Rotterdam kunnen worden, „met inwachting van de openvalling der plaats van Pensionaris, zoo wanneer die open geraken mocht" [3]). Het zou dan zóó zijn geweest, dat men ook Bilderdijk in Rotterdam had willen plaatsen, en aan hem een vage belofte had gedaan dat hij wellicht mettertijd het ambt zou kunnen krijgen dat nu aan van Hogendorp werd gegeven, terwijl hij zich voorloopig met iets minders moest tevreden stellen. Een practisch man met eenigszins ontredderde financiën zou dat aanbod allicht niet hebben versmaad; en was hij tevens een politicus, dan zou hij kans hebben gezien om zich door middel van zulk een ambt op de hoogte te stellen van allerlei zaken. Maar Bilderdijk was noch een financier noch een man van practische politiek. Wel was hij hooghartig. „Het laatste",

---

[1]) *Meng. en Fragm.* 14.
[2]) Zie *Gedenkschr.* III, 5.
[3]) *Meng. en Fragm.* 14.

zegt hij, het pensionarisambt bedoelende, „had het my dadelijk opgedragen kunnen worden, zou ik vrij waarschijnlijk aangenomen hebben, maar geen secretariaat, als waarin ik my voorstelde geen vrije werkzaamheid genoeg voor mijn genie te kunnen oefenen. Ik bleef derhalve simpel Advocaat" enz. [1]). Later werden hem door sommige goede vrienden nog wel eens vage uitzichten gegeven op andere betrekkingen, maar zooals hij in 1805 verzekerde, bedankte hij voor alles, „zeggende daarby, dat niets my mijn practijk vergoeden kon, die mijn lust was" [2]).

Het is niet duidelijk, in welk jaar hij die verklaring deed, doch misschien maakte hij van den nood een deugd. Want stellig hoopte hij op het eind van 1787, dat zijn beschermer Reigersman hem nog wel iets anders zou kunnen bezorgen, dat meer met zijn waárdigheid overeen kwam. In April 1795 nl., toen hij als balling te Groningen vertoefde, schreef hij aan zijne vrouw, die met schrik had ontwaard hoeveel schulden hij had: „De val van Reigersman heeft mij meêgesleept... Honderd dingen weet de Prins zelf niet eens" [3]). Wat bedoelt hij daarmede? Het wordt geloof ik duidelijk door andere plaatsen uit zijn brieven. Toen hij in het begin van 1796 te Londen was, schreef zijn vrouw hem over geruchten, die in den Haag rondliepen, als zou de Prins, die ook te Londen was, hem tot zijn secretaris hebben aangesteld [4]). Bilderdijk antwoordt met de vraag, of zij dan niet weet dat de post van de Larrey (den vroegeren secretaris) sinds lang aan van Citters is gegeven, en voegt er bij: „Heugt u dan niet, dat dit aan Reigersman den dood gedaan heeft?" [5]) Een uitvoerige beschrijving van den persoon van Reigersman vindt men in het Journaal van van Hogendorp over de gebeurtenissen van 1787. Blijkbaar was Reigersman ijdel en ondernemend, ook jaloersch

---

[1]) *Meng. en Fragm.* 14.
[2]) *Br.* II, 51.
[3]) *Bilderdijk's Eerste Huwelijk*, 191.
[4]) *A. W.* 251.
[5]) *A. W.* 254.

op anderen die op den Prins een zekeren invloed konden krijgen. En op ééne plaats zegt Hogendorp: „Je voyais bien d'ailleurs qu'il gouvernait de Larrey dont il ambitionne le poste" [1]. Zoowel Bilderdijk als van Hogendorp meende dus te weten, dat Reigersman, toen 58 jaar oud, den secretaris de Larrey wenschte op te volgen, die toen de 80 jaar reeds te boven was. Die eerzucht werd teleurgesteld, en Reigersman overleed in Maart 1788, volgens Bilderdijk door hartzeer ten gevolge van die teleurstelling. Dat heet bij Bilderdijk „de val van Reigersman", en wanneer hij zegt, dat die val hem heeft „meegesleept", dan moet dit beteekenen, dat hij in Reigersman zijn voorspraak en helper had verloren. En wanneer hij zegt: „honderd dingen weet de Prins zelf niet eens", dan zal dit hoogstwaarschijnlijk slaan op beloften van Reigersman, wier vervulling de getrouwe Bilderdijk eenmaal zou beleven, indien hij maar geduld had. Op die vervulling was sinds het voorjaar van 1788 niet meer te rekenen, en Bilderdijk bleef advocaat.

Doch voorspoedig was hij niet. Hij zelf heeft bij herhaling gezegd, dat hij bij de overwinnende Prinsgezinde partij in ongenade kwam door het verdedigen van onschuldig vervolgde patriotten, en dit is wel mogelijk, want hij was onafhankelijk van karakter. Doch blijkbaar dwongen de financiëele zorgen hem naar iets anders uit te zien. Een brief aan zijn vrouw van Juni 1792 is uit Amsterdam [2]. Blijkbaar heeft hij daar met zijn zwager overlegd, of het niet raadzaam zou wezen zich te Amsterdam als advocaat te vestigen. Zijn zwager ried het hem zeer af, hij was in den Haag „eenigzins vermaard" geworden, het zou niet goed zijn zich „aan den nijd; caprices, en partijschap van de Amsterdamsche heethoofden en samenspannende jongelieden te risiqueeren, en voor dat succes, zoo onzeker, het tegenwoordige op te offeren". Zijn zwager, die notaris was, wilde blijkbaar die Amsterdamsche advocatenloopbaan niet voor zijne verantwoording nemen, en was — zoo-

---

[1]) *Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen.* XXVII, 46.

[2]) *Bilderdijk's Eerste Huwelijk*, 165.

als Bilderdijk het uitdrukt — „veel sterker voor een ijverig tentatif op het pensionariaat". Dat plan was een geheel ander, en Bilderdijk was dus tegelijk met meer dan één plan bezig: wel een bewijs hoe moeilijk hij het had.

Doch welk pensionariaat was het? Mij dunkt, hier is wellicht bedoeld het ambt van tweeden pensionaris van Amsterdam. Sinds 1787 was dit ambt bekleed door Mr. David Willem Elias, die in Januari 1792 hoofdschout was geworden [1]). Het pensionarisschap was in Juni van dat jaar nog vacant; maar hoe kan Bilderdijk op het denkbeeld zijn gekomen dat men het hem zou kunnen opdragen? Wien had hij te Amsterdam als beschermer? Ik geloof, niemand dan Straalman, den ouden vriend van zijn vader, en die nu, na 1787, als burgemeester wel iets vermocht. De goedaardige Straalman zal hem wellicht eenige hoop hebben gegeven en voor hem hebben willen werken; maar Bilderdijk's zwager, de notaris Elter, zal van dat „ijverig tentatif" allicht niet veel hebben verwacht. Eerst op 21 Maart 1794 [2]) werd iemand benoemd, nl. Mr. W. F. Röell, later zoo bekend geworden als minister van Koning Lodewijk en van Koning Willem I. In zijne autobiographie zegt Röell het volgende: „De burgemeester Joachim Rendorp, wiens bijzondere protectie ik genieten mogt, had mij tot de reeds zedert 1791 vaccerende post van tweeden pensionaris bestemd, dog oordeelde het voor mij raadzamer zijnen invloed daartoe niet te gebruiken, voordat ik schepen geweest was en daardoor eens voor al de bevoegdheid zoude verkreegen hebben, om op mijne beurt in de hoogste regeringsbetrekkingen te komen. De dood van den heer Rendorp, die in 1793 voorviel, had het uitzigt op het pensionariaat aanmerkelijk bij mij doen verflaauwen. Korten tijd nogtans na den afloop van mijn schepens-jaar wierd ik daarover... door den burgemeester Jacob Elias Arendsz. onderhouden, en de zaak kreeg weldra door mijne benoeming haar volle beslag" [3]). Zou Bilderdijk

[1]) *Ned. Jaarb.* 1792, blz. 160.
[2]) *Ned. Jaarb.* 1794, blz. 380.
[3]) Gedrukt bij Colenbrander, *Gedenkst.* V, 566.

inderdaad hebben gedacht, dat ook hij dien post had kunnen veroveren? Men zal zeggen: maar is het wel zeker, dat in de aangehaalde passage uit zijn brief dit ambt is bedoeld? Zeker is het niet; doch dat Bilderdijk het niet ondenkbaar achtte zulk een ambt in Amsterdam te krijgen, is gebleken uit wat hij zelf zegt van zijn zoogenaamde weigering in 1783 of 1784, waarvan ik hierboven heb gewag gemaakt. Neemt men dan in aanmerking, dat zijn brief uit Amsterdam is geschreven, dat hij daar met zijn zwager over de zaak sprak, en dat juist in dien tijd een tweede pensionaris te Amsterdam moest worden benoemd, dan wordt dunkt mij de onderstelling niet gewaagd, dat hij dacht aan de plaats die bijna twee jaar later aan Röell is gegeven [1]).

Bilderdijk bleef dus in Den Haag, steeds in geldzorgen, totdat de revolutie hem in Maart 1795 verdreef. De bijzonderheden van zijn uitzetting zijn bij herhaling beschreven. Vrij algemeen onderstelt men tegenwoordig, dat die maatregel hem eigenlijk geen verdriet heeft gedaan, omdat hij ten gevolge daarvan zijn schuldeischers ontvluchtte, ja ook zijne vrouw, met wie hij sinds lang reeds geen gelukkig leven meer had. Sommigen meenen intusschen, dat hij als man van karakter niet anders kon handelen dan hij heeft gedaan [2]). Doch anderen onderstellen, dat hij door eigen toedoen dien maatregel heeft bevorderd, want dat hij immers, door den gevraagden eed niet af te leggen en ook geen request in te dienen, in den Haag had kunnen blijven, zij het ook niet langer als advocaat. De een ziet dan in wat hij gedaan heeft slechts eene uitdagende en noodelooze onvoorzichtigheid [3]); de ander meent, dat hij zeer goed de gevolgen van zijn daad heeft berekend, en met opzet zóó heeft gehandeld dat zijne verbanning wel moest plaats

[1]) Tydeman, sprekende over het niet verkregen pensionarisschap van Rotterdam, zegt: „doch ik meen blijk te hebben, dat hij nader uitzicht op een of ander Pensionariaat gehad heeft, dan hij aldaar (t. w. *Meng. en Fragm.* 14) uitdrukt", *Gesch. d. Vad.* XII, 214.

[2]) Zie b.v. Kalff, *Gesch. d. Ned. Letterk.* VI, 201

[3]) Zie b.v. Te Winkel, *Ontw.* IV, 238.

hebben [1]). Het is misschien de moeite waard de zaak in eenige bijzonderheden na te gaan.

Bilderdijk's geheele loopbaan doet hem kennen als een onpractisch man, wat niet juist een blaam behoeft te zijn. Met al zijn liefde en zijn talent voor de rechtswetenschap wist hij toch als advocaat niet tot welvaart te komen; en wanneer hij soms dacht aan het verkrijgen van ambten, dan toonde hij geen helder besef te hebben van wat voor hem bereikbaar was. Hij redeneerde wel veel over den tijd waarin hij leefde, maar dit beteekent nog niet dat hij voor zich zelf de omstandigheden kon te baat nemen. Voor zich zelf leefde hij gaarne in zijne phantasie. Wanneer in het najaar van 1794 de Franschen het vaderland met verovering bedreigen, en alle politieke personen ten hoogste verontrust worden, dan ziet men Bilderdijk in briefwisseling over een gedicht waarin hij de namen der vaste sterren wil te pas brengen, en over de metrische moeilijkheden die hij daarbij ondervindt [2]). En wanneer de Franschen het land zijn binnengetrokken, de Republiek is omvergeworpen, de geliefde Prins gevlucht, dan is Bilderdijk bezig met een Arabisch gedicht in het Nederlandsch te bewerken (niet zonder hulp van een Latijnsche vertaling), en op zijne manier schrijft hij geleerde aanteekeningen over de juiste beteekenis van woorden in den Arabischen tekst [3]).

Doch terwijl hij daarmede aangenaam bezig was, voelde hij zich toch gedwongen maatregelen te nemen voor het dagelijksch leven in de naaste toekomst: een onaangenaam onderwerp van overpeinzing. Op 11 Febr. 1795 schreef hij zijn vriend den uitgever Uylenbroek: kon deze hem niet iets laten verdienen als vertaler of teekenaar? Want hij zou wel geen advocaat kunnen blijven: „dit verbiedt mij 't geweten, de eer, en zelfs die voorzichtigheid van gedrag, welke reden en Godsdienst beide ons voorschrijven" [4]). Wat bedoelt hij met die

---

1) Zie b. v. Kollewijn, *Bild.* I, 225.
2) *Br.* I, 199.
3) Zie de aanteekeningen in *Dichtw.* IV.
4) *Br.* I, 200.

woorden? Dit blijkt uit een lateren brief, waarin hij zegt: „ik had mij... voorgesteld, bij de omkeering van zaken geen' praktijk meer te zullen kunnen oefenen...; en ik schreef U toen ter tijd een' brief, waar in ik toonde mijn partij te nemen; maar die niet verzonden wierd, om dat de verzekeringen van mij mijn beroep niet onmooglijk te zullen maken, die ik bekwam, hem onnut schenen te maken" [1]). Hieruit blijkt, dunkt mij, dit. In Februari meende hij, dat van hem als advocaat een eed zou verlangd worden dien hij in gemoede niet zou kunnen afleggen; doch daarna vernam hij, dat hij zulk een eed niet zou behoeven te doen, en dus advocaat kon blijven: zijn beroep zou hem niet „onmogelijk" worden gemaakt. Toen hij dat nog tijdig hoorde, verzond hij den brief waarin hij hulp verzocht, niet; veel gevolg had hij van dien brief trouwens niet kunnen verwachten. Hij zegt daarin nog iets waarop men heeft te letten: „daar de uitgang uit dit Land mij niet vrijstaat, heb ik 't niet in mijn keur, om elders een bestaan te zoeken". Hij zal daarmee bedoelen, dat zijn schuldeischers hem niet ongehinderd zouden laten vertrekken.

Omstreeks half Februari moet hij zich dus hebben voorgesteld dat hij niet emigreeren kon, maar dat hij in den Haag advocaat zou kunnen blijven. Dit was althans voor het oogenblik een geruststelling, men kon zien wat de toekomst zou opleveren, een gevestigde orde van zaken was er niet, en het was zeer de vraag of Engeland en Pruisen, die in 1788 het voortbestaan van den ouden regeeringsvorm hadden gegarandeerd, niet aldra de omwenteling ongedaan zouden maken. Dat hij zich eerst ongerust had gemaakt, was wel te begrijpen. Hij herinnerde zich den eed van Februari 1788, waarbij alle ambtenaren, en ook de advocaten [2]), trouw aan de oude constitutie hadden moeten zweren. Iets dergelijks zou misschien ook nu worden gevergd. Doch — zooals hij zegt — men verzekerde hem, dat hij thans in die moeilijkheid niet zou komen. Die

[1]) *Br.* I, 205.
[2]) Zooals hij zegt in *Gesch. d. Vad.* XII, 80.

meening kan op tweeërlei grond hebben berust. Vooreerst kan men hebben opgemerkt, wat ook Bilderdijk in zijn request heeft gezegd, dat de advocaten geen ambtenaren zijn en zij dus den eed der ambtenaren niet zouden behoeven af te leggen; en ten tweede kan men hebben gezegd, dat de staatsvorm der nieuwe Republiek nog in het geheel niet was geconstitueerd; de regeering werd waargenomen ten deele door de oude colleges, ten deele door *provisioneele* vertegenwoordigers in nieuwe colleges: voor een eed van getrouwheid aan een constitutie was dus het oogenblik nog lang niet gekomen. In die voorloopige kalmte heeft Bilderdijk nog een week of drie geleefd, totdat de bekende aanschrijving kwam vanwege de Vergadering der Provisioneele Repraesentanten van het volk van Holland, in dato 9 Maart; en deze werd door het Hof van Holland op 19 Maart ter kennis gebracht ook van alle advocaten bij dat Hof, met bericht dat zij van 23 Maart af gedurende eenige dagen gelegenheid zouden hebben tot het afleggen van den eed; wie dat binnen den gestelden termijn niet hadden gedaan, zouden niet meer „worden geadmitteert om voor den voorn. Hove hunne functien waar te nemen, of daar inne te continueeren" [1]). Men zou zeggen, dat nu aan Bilderdijk te doen stond wat hij zich op 11 Febr. blijkbaar had voorgesteld: zich te onthouden van voor het Hof te verschijnen en daarmede zijn beroep als advocaat te verliezen.

Doch hij was niet alleen; een aantal advocaten waren in hetzelfde geval, en zij stelden zich de vraag: zou men een eervolle en winstgevende loopbaan zóó maar moeten opgeven, omdat een doldriftige vergadering van revolutionnaire volksvertegenwoordigers een onaannemelijken eed oplegde? Dezen zelf zouden wel leeren inzien dat zij te ver waren gegaan, want zij vonden immers tegenspraak onder hun eigen partijgenooten. De eed bestond, gelijk bekend is, uit twee gedeelten: 1°. uit eene belijdenis van de Rechten van den Mensch, zooals die waren uitgedrukt in een publicatie van 31 Januari, en van de souvereine rechten van het volk van Holland; 2°. uit

---

[1]) *Echte Stukken*, 2.

de verklaring dat men in zijn ambt zich naar de regelen der nieuwe regeering zou gedragen. Het tweede deel leverde geen bezwaar op: men wilde in zijn handelingen de nieuwe instellingen eerbiedigen. De moeilijkheid lag in het eerste gedeelte, dat de belijdenis van een bepaalde overtuiging vergde. Doch men kon hetzij beproeven den eed te doen met eene verklaring, dat men den eed meende te mogen opvatten in den zin van een onderwerping aan den souvereinen wil van het volk van Holland; of wel men kon een verzoek indienen om in dien zin den eed te mogen afleggen. Dat Bilderdijk — om slechts hem te noemen — zijn maatregel niet nam zonder het Hof van Holland daaromtrent te hebben geraadpleegd, blijkt uit een onuitgegeven smeekbrief, dien hij op 19 Mei 1795 uit Hamburg schreef aan den Prins te Londen [1]).

Anderen hebben ten slotte hun doel bereikt. Van verschillende kanten kwam verzet, en met name kwam er een krachtig protest vanwege de Provisioneele Leden der Municipaliteit van Amsterdam. Dezen verklaarden, dat de vergadering der Repraesentanten „hoe lang zo meer voortgaat een allerongeevenredigste gedaante aan te neemen", dat de Repraesentanten schenen te vergeten dat hunne vergadering slechts een voorloopig karakter had, want dat immers „alle de deelen van het oude Gothische Gebouw der Staatsregeering deezer Landen" nog in stand bleven tot er eene constitutie zou zijn gemaakt [2]). Van elders werd opgemerkt, dat men met den voorgeschreven eed alleen genoegen zou kunnen nemen, wanneer deze niet behoefde te worden opgevat als een zoogenaamde constitutie-eed [3]); en dat het ook niet logisch was bepaaldelijk van de ambtenaren een politieke geloofsbelijdenis te vergen, terwijl de machthebbers volkomen tevreden konden zijn met een beëedigde verklaring, dat men zijn ambt in gehoorzaamheid aan de wetten des lands zou vervullen. Om over alle bezwaren die bij de Repraesentanten waren ingebracht verslag uit te brengen, werd een

---

[1]) De minuut is in de bibliotheek van de Maatsch. d. Ned. Letterk.
[2]) *Ned. Jaarb.* 1795, Maart, 2005 vlgg.
[3]) Ald. 1955.

commissie benoemd, die haar rapport indiende in de vergadering van 11 Juni 1795. Naar het oordeel der commissie waren o. a. vele advocaten en procureurs te recht van gevoelen geweest, dat zij den eed konden opvatten „in den zin van eene onderwerping aan de Rechten van den Mensch en Burger, ... om dat dezelve naar den aart hunner bedieningen niet in 't geval zyn of behoeven te komen van zich in beschouwende discussien over den eigenlyken zetel der oppermacht en de Rechten van den Mensch en Burger(s) uit te laten..., hoezeer het hun, als Mensch, zekerlyk vrystaat die voor zich zelven te beoordeelen zoo als hun verstand hun opgeeft" [1]) enz. De vergadering vereenigde zich met dat rapport en besloot „hetzelve geheel in het Dagblad te doen insereeren".

Is het niet natuurlijk, dat Bilderdijk aan iets dergelijks dacht als zijn gelijkgezinde collega's? Hij voor zich zag geen andere mogelijkheid om zijn doel te bereiken dan door middel van een request, waarin hij verklaarde de Rechten van den Mensch te zullen eerbiedigen, en aan het volk van Holland en zijn vertegenwoordigers „alle burgerlijke obedientie en onderwerping te praesteeren". Maar te gelijk maakte hij openhartiger dan vele anderen bezwaar tegen de politieke geloofsbelijdenis. En neemt men in aanmerking hoe hartstochtelijk hij was van nature, dan moet men erkennen dat hij zich nog met veel zelfbeheersching heeft uitgedrukt. Maar hij heeft zich niet kunnen onthouden van critiek. De Repraesentanten schreven een bepaald gevoelen voor omtrent „een object van de louter menschelijke en aan velerlei disputen onderhevige scientia Juris Naturae", en „een zoodanig obtrudeeren van gevoelen" kon men zich niet laten welgevallen: zoo iets was hier te lande nooit gebeurd. Ook paste die eisch niet logisch bij hetgeen de Repraesentanten zelf hadden verklaard in hunne publicatie van 31 Januari, waarin alles werd voorgesteld als voorloopig, totdat eene Nationale Vergadering een constitutie zou hebben gemaakt. Ten slotte had Bilderdijk

---

[1]) *Dagblad van het verhandelde ter vergadering* enz., 11 Juny 1795.

gezegd, dat hij zich door zijn eed aan het vorige bewind gebonden achtte. Dat de Repraesentanten om zijn stuk boos zouden worden, moest hij begrijpen; maar zich tegenover zulke menschen nederig en flauw uit te drukken, dat was hem te machtig: hij meende het waarlijk nog goed met hen te hebben gemaakt. Had hij zoo weinig mogelijk willen wagen, dan had hij zijn stuk door iemand anders moeten laten opstellen. Maar dat zou geheel in strijd zijn geweest met zijn gevoel van eigenwaarde.

Nu willen sommigen aannemen, dat Bilderdijk met opzet zoo heeft gehandeld, ten einde zich te laten verbannen en daardoor te ontkomen aan zijn schuldeischers en aan zijn lastige vrouw. Maar stel, dat hij ongetrouwd was geweest en geen schuldeischers had gehad, gelooft men in ernst, dat hij dan geheel anders zou hebben gedaan? Ik kan het niet denken. De schuldeischers waren nu en dan wel onaangenaam, maar Bilderdijk had in geldzaken niet eene heldere en puntige nauwkeurigheid. In zijn later leven heeft hij getoond, hoezeer zijn zenuwgestel bestand was tegen geldzorgen. Met zijne verbeelding tooverde hij allerlei vage mogelijkheden liever dan zich in de nare werkelijkheid te verdiepen; en geldzorgen bleven eigenlijk beneden zijn aandacht wanneer zij niet zeer nijpend werden. Zoolang hij leefde was hij in geldelijke ongelegenheid, en hij is er oud bij geworden. En wat het samenleven met zijne vrouw betreft, moet men den toestand in 1795 niet beoordeelen naar dien van een paar jaar later, toen hij Catharina Wilhelmina Schweickardt had leeren kennen. Toen heeft hij zijn eerste vrouw bedrogen; toen heeft het volgen van zijn hartstocht hem gevoelens doen huichelen die hij niet meer bezat. Doch in Maart 1795 beschouwde hij zijn huwelijk met Catharina Rebecca Woesthoven als eene verbintenis die hij niet mocht verbreken, en die voor hem zelf ook niet volstrekt ondragelijk was. Wel was de verhouding door de geldzorgen niet in alle opzichten aangenaam geworden, maar ik geloof, dat zijne vrouw met haar ordelijke en zuinige natuur er meer onder leed dan hij. Hij gevoelde zich verreweg den meerdere; en wel had hij soms driftbuien, maar hij bezat wat men in het

gewone leven noemt een sterk hoofd; die huiselijke twisten brachten hem niet van streek, en naar zijn eigen meening was hij het model van een echtgenoot, zorgvuldig den plicht waarnemende die hem door God was opgelegd. Daarbij kwam, dat zijne vrouw, hoeveel bezwaren zij tegen hem had, en vooral tegen zijn financieel beheer, volstrekt niet ongevoelig was voor zijn dichterlijk talent, integendeel, zij had daarvoor een groote bewondering, die hij vergold met een soort van liefde. Het gedicht, waaraan hij bezig was op het oogenblik van zijne verbanning, werd uitgegeven, versierd met het portret van zijne vrouw, met het aan Ovidius ontleende bijschrift *sustinuit conjux exulis esse viri*.

Doch zelfs, indien men met deze voorstelling genoegen wil nemen, dan kan men toch de vraag stellen of Bilderdijk niet met eene noodelooze bravoure het nieuwe bewind heeft uitgedaagd. Onder de schrijvers van onzen tijd heeft de heer Te Winkel in 1890 die verklaring gegeven in zijn geschrift *Bilderdijk lotgenoot van Multatuli*. De heer Te Winkel onderstelt daar een zekere zucht om ophef te maken, en zegt: „Hij, Bilderdijk, kon toch maar niet zoo ongemerkt aftreden van het staatstooneel! Hij moest het doen op eene in het oog vallende wijze" [1]). Maar, ook aangenomen dat zoo iets wel bij zijn karakter paste, in hoeverre kan men zeggen, dat Bilderdijk in Januari 1795, bij het begin der omwenteling, op het „staatstooneel" was? Een publiek ambt bekleedde hij niet; hij was, om zijn eigen woorden te gebruiken, „simpel advocaat". En tusschen 1788 en 1795 was hij niet eens genegen geweest om in zijn bedrijf de politiek der overheerschende partij te steunen: hij wilde onafhankelijk blijven. Een politiek persoon was hij in het geheel niet, en in het lijvige deel van de *Gedenkstukken* over die jaren, door den heer Colenbrander uitgegeven, komt zijn naam niet voor. Indien hij zich met politiek bezighield, dan zal het vooral theoretisch zijn geweest, meer zooals in dezen tijd een gewoon courantenlezer, die over de

[1]) *A. w.*, blz. 20.

daden van alle ministers en diplomaten zijn stellig oordeel klaar heeft, en die gerust hard over hen oordeelen kan, omdat hij van geen hunner de plaats ooit zal behoeven in te nemen. In brieven uit dien tijd verklaart Bilderdijk meer dan eens, dat hij weinig met menschen omgaat, dat hij alle genootschappen ontwijkt en aldoor bezig is met zijn particuliere zaken. De republiek achtte hij trouwens verloren. Hij kan dunkt mij niet het gevoel hebben gehad, dat hij in de politieke wereld van toen een figuur was die elks aandacht trok. En daarom geloof ik aan de volkomen oprechtheid van de volgende woorden in zijn request: „Dat.... de Suppliant, in dit zijn Vaderland niet anders verlangende dan een rustig en vreedzaam genot van stoorlooze en onschadelijke inwoning, en boven dien zich (als buiten alle bestuur of bewind zijnde) in gemoede verplicht kennende, onder welk bestuur het ook zijn moge, de possessie te respecteeren, ten volle bereid is, om in alle bepalingen van Regeeringsforme, reeds gemaakt of nog te maken, stilzwijgende te berusten" enz.

En wat kon hij nu als gevolg van zijn daad verwachten? Ten eerste mocht hij in het gunstigste geval wel aannemen, dat men hem zijn verzoek niet zoo maar terstond zou toestaan, dat men den eed zou blijven vorderen, en dat hij dus, althans voorloopig, met de uitoefening van zijn beroep niet zou kunnen voortgaan. Ten tweede moest hij stellen, dat men in zijn daad aanleiding zou vinden om hem te doen vervolgen. Want immers, op 4 Maart hadden de Provisioneele Repraesentanten van het volk van Holland een publicatie uitgevaardigd, waarin o. a. dit voorkwam: „Dat allen, die openbaare gesprekken voeren of Geschriften uitgeeven, welke daar heen zyn gerigt, om de teegenwoordige ordre van zaaken en van bestier, die op de onvervreemdbare Rechten van den Mensch en van den Burger is gevestigd, in een hatelyk daglicht te stellen, en te belagen *enz*...., aan den Lyve met eene strenge geesseling en daar op volgende gevangenis van vyf jaaren, en daar na bannissement uit deeze Provincie, zullen worden gestraft" [1]).

[1]) *Ned. Jaarb.* 1795, Maart, 1590.

Op grond van zulk een artikel konden de Repraesentanten desnoods hem voor den rechter doen brengen. En aan zoo iets heeft Bilderdijk ook wel gedacht. Want in een brief van April 1795 zegt hij, dat hem „de mooglijkheid van gevangenis, crimineel proces en diergelijken duister voor den geest waarde" [1]). Hij liep dus gevaar te worden veroordeeld tot geeseling, daarop vijf jaar gevangenis, en daarna verbanning. Niemand zal gelooven, dat hij naar zulk een vonnis verlangde. Het zou al een zeer bijzondere manier zijn geweest om aan zijn schuldeischers en aan zijn vrouw te ontsnappen.

Maar de Repraesentanten zijn zóó niet te werk gegaan. Hoewel de voorlezing van het request „met de alleruiterste verontwaardiging" werd aangehoord, „als zijnde geconcheerd in zeer oproerige en ongemesureerde termen" [2]), heeft men het stuk niet in handen gesteld van eenig ambtenaar van het openbaar ministerie; doch men heeft bij administratieven maatregel aan Bilderdijk gelast binnen 24 uren den Haag, en binnen 8 dagen de Provincie Holland te verlaten. De ambtenaar, die hem van dit besluit kennis gaf, verklaarde — volgens het verhaal van Bilderdijk [3]) — dat het was „*als* een consilium abeundi", dat „niets ignominieus" had, doch waaraan hij had te gehoorzamen. Klinkt het nu ongeloofelijk, wanneer Bilderdijk zegt: „eene politique uitzetting.... was niet in mij opgekomen" [4])? Of waren zulke Russische maatregelen kort te voren zóó gewoon geweest dat hij er in zijn geval aan had kunnen denken? Tydeman noemt in zijne aanteekeningen op Bilderdijk's *Geschiedenis* [5]) één geval uit het jaar 1794, waarin een emeritus-predikant te Velp, in een zaak van geheel anderen aard, op eene dergelijke wijze is behandeld door de regeering van Arnhem en de Staten van Gelderland. Maar stel, dat Bilderdijk zich dit geval had kunnen en moeten herinneren,

[1]) *Br.* I, 206.
[2]) Zie Verslag der vergadering van 24 Maart.
[3]) *Br.* II, 55.
[4]) *Br.* I, 206.
[5]) XII, 323.

dan nog zou hij zulk een lot voor minder waarschijnlijk hebben *moeten* houden. Want immers een gewone vervolging, geheel blijvende binnen de grenzen van het recht, kon zijn vijanden een nog grooter en gemakkelijker voldoening geven. Niet alleen dat men volgens de publicatie van 4 Maart allicht in zijn request de stof kon vinden voor eene vervolging, maar ook was van een veroordeelend vonnis geen beroep. Want in de genoemde publicatie werd verder gezegd: „De Sententien zullen moeten worden geweezen, het zy op Confessie, het zy op genoegzame en het gemoed van den Rechter voldoende Convictie, zonder dat het nodig zal zyn daar in de gewoone form en trein van Procedeeren in acht te neemen; als mede dat dezelve Vonnissen.... zullen worden geëxecuteerd, zonder dat eenige appellatie, reformatie of provocatie daar tegen zal worden toegelaaten". Maar in hunne „alleruiterste verontwaardiging" hebben de Representanten niet den regelmatigen weg gevolgd. Zij hebben het straffen van Bilderdijk niet willen overlaten aan den rechter, zij hebben zich niet den tijd gegund om hem te laten veroordeelen, maar zich de voldoening gegeven van hem terstond te verwijderen.

Het is niet zoo gemakkelijk de besluiten te voorzien van een politiek lichaam dat nog maar weinig ervaring heeft, en waarvan de leden bovendien in eene revolutionnaire opgewondenheid verkeeren. Bilderdijk vond het ook zonderling, dat men den Fiscaal van het Hof bevel gaf het besluit der vergadering aan hem te berichten, en dat de Fiscaal zich voor die boodschap, die geheel buiten zijn ambt viel, liet gebruiken [1]). De geheele zaak was abnormaal en verrassend. Doch het nageslacht, dat weet hoe de zaken zijn geloopen, onderstelt vaak ten onrechte een helder inzicht en een stellig plan bij hen die de gebeurtenissen nog moesten beleven. Het nageslacht dat weet, hoe Bilderdijk zich later jegens zijn eerste vrouw heeft gedragen, is geneigd in zijn lot van Maart 1795 de uitkomst te zien van eene waarlijk duivelsche berekening. Ik geloof, dat dit oordeel onrechtvaardig is. Stellig was er in zijn karakter

[1]) *Br.* II, 54.

iets diabolieks, maar hij was te gelijk onwereldsch, ja zelfs kinderlijk en onbeholpen, en wat men niet vergeten moet, godsdienstig. In Maart 1795 was de maatschappelijke en poli tieke toestand zeer onzeker, er was niet veel berekening op te maken. Bilderdijk ging met den stroom mee; ook wilde hij zijn beroep niet maar lijdelijk opgeven: ook hij beproefde of de zaak nog was te schikken. Hij had zijn stuk gesteld zooals zijn overtuiging het hem had opgelegd, en voor zijn doen met veel zelfbeheersching, half hopende dat hij er iets goeds mee zou bereiken, half bevreesd voor zeer ernstige gevolgen, die hij echter moedig wilde afwachten. Bij herhaling heeft hij verklaard dat hij op het gevolg dat inderdaad kwam, niet had gerekend. Ik meen dat men hem hier moet gelooven.

Het is niet te ontkennen, dat Bilderdijk jaren later met eenige vergoelijking over zijne verbanners heeft gesproken. In 1805 zei hij: „zelfs vinde ik mijne uitzetting zoo schreeuwend niet als ieder ze vindt" [1]). Dus — zoo heeft men opgemerkt — wanneer die maatregel niet zoo onredelijk en niet zoo onbegrijpelijk is geweest, des te meer kans is er dat hij hem heeft voorzien en zelfs bevorderd. In den hier aangehaalden brief zegt hij inderdaad, dat politieke uitzettingen in allerlei tijden zijn voorgekomen, dat zij soms noodig kunnen blijken, en dat het slechts de vraag is of eene regeering ze voor haar geweten kan verantwoorden. Doch zoo sprak hij tien jaren nadat hem zelf dat lot had getroffen. In die tien jaar was veel gebeurd. Teleurstelling, ondank, miskenning waren hem, naar zijn eigen opvatting, niet gespaard, en stellig ook niet de zedelijke schuld, die hij in het diepste van zijn geweten wel moest belijden. En toch had God hem in Zijne genade de begaafde en edele vrouw geschonken, die hij zonder zijne ballingschap nooit zou hebben leeren kennen, en die nu de troost en het geluk van zijn leven was. Moet men het niet natuurlijk vinden, indien hij de verongelijking van 1795 later heeft gezien in een ander licht?

---

1) *Br.* II, 75.

DE ZOOGENAAMDE NATIONALITEIT DER NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. L. P. A. MOLENGRAAFF.

De tegenwoordige oorlog heeft in alle oorlogvoerende landen opnieuw de vraag aan de orde gesteld, wanneer een vennootschap of vereeniging als een vreemde vennootschap of vereeniging moet worden beschouwd, of liever wanneer de bepalingen omtrent vreemdelingen op vennootschappen en vereenigingen moeten worden toegepast? Zij schijnt mij belangrijk genoeg om haar aan een nader onderzoek te onderwerpen. Bepaaldelijk heeft zich de vraag voorgedaan met betrekking tot de naamlooze vennootschap. Ik zal deze dan ook nemen tot uitgangspunt van mijne beschouwingen.

In het algemeen leert men, dat de naamlooze vennootschap als rechtspersoon eene eigen nationaliteit heeft en dat het er voor alles op aan komt deze vast te stellen, omdat de nationale wet van de vennootschap moet geacht worden, als haar personeel statuut, het recht te bevatten, dat de vennootschap als zoodanig beheerscht, en hare rechts- en handelsbevoegdheid bepaalt. Deze wet volgt haar ook in die landen, welke binnen hun eigen grenzen aan het personeel statuut van vreemdelingen werking toekennen, zooals voor ons land algemeen wordt aangenomen, in den regel op grond van art. 6 i. v. m. art. 9 Wet houdende alg. bepp. der wetg. v. h. Koningrijk.

Bij tal van schrijvers vindt men deze leer uiteengezet. Voor ons land bepaal ik mij tot den jongste van hen, wiens werk ook het meest volledig is. In *Het Internationaal Burgerlijk recht in Nederland*, hfdst. XIV, De rechtspersonen, zegt

Mr. J. Kosters, „gelijk de mensch door nationaliteit tot eenen Staat behoort, zoo kan men ook, zij het in oneigenlijken zin, van een rechtspersoon zeggen, dat zij eene nationaliteit bezit." „Die nationaliteit dient vóór alles vastgesteld te worden" (bl. 658). De rechtspersoon heeft een staat, welke de rechten en verplichtingen omvat, „die aan het lichaam als eenheid, op den grondslag der statuten of stichtingsakte, zoo tegenover derden als tegenover de leden toekomen en zijn opgelegd. Niet slechts de bevoegdheid om in en buiten rechte op te treden, — het geheele samenstel van rechten en verplichtingen, de inrichting en organisatie betreffende, valt daaronder" (bl. 676). De nationaliteit van een rechtspersoon, althans van den Nederlandschen rechtspersoon, acht Kosters afhankelijk van de plaats van vestiging en van de oprichting overeenkomstig de wetten van het land. „Is de rechtspersoon bij hare geboorte volgens den wil der oprichters in Nederland gevestigd en overeenkomstig de bepalingen onzer wetgeving tot stand gebracht, dan is zij als een Nederlandsche te beschouwen; zoo neen, dan mist zij de Nederlandsche nationaliteit" (bl. 659). „Ter zake onverschillige omstandigheden zijn dus: de nationaliteit der oprichters of bestuurders, leden of aandeelhouders; het land, waar de statuten zijn vastgesteld of de emissie der aandeelen geschiedde; eveneens dat, waar de hoofdwerkzaamheden der rechtspersoon plaats vinden". „Zoo kan een rechtspersoon, wier leden louter Nederlanders zijn, toch eene vreemde nationaliteit hebben; eene Nederlandsche rechtspersoon uitsluitend buitenslands werkzaam zijn" (bl. 660). In het algemeen staat de uitheemsche rechtspersoon in de nationale zoowel als de internationale rechtssfeer met den physieken eigen onderdaan gelijk en staan vreemde rechtspersonen met physieke vreemdelingen gelijk (bl. 692); de bepalingen omtrent vreemdelingen zijn ook op de vreemde rechtspersonen van toepassing.

Buitenlandsche schrijvers denken er niet anders over. Als voorbeeld, wat Duitschland betreft, noem ik von Bar en K. Lehmann. Ook von Bar in Ehrenberg's *Handbuch des gesammten Handelsrechts*, dl. 1, bl. 346 v., stelt ten aanzien

van vennootschappen die een zelfstandig nieuw rechtssubjekt uitmaken, zooals de naamlooze vennootschappen, de vraag voorop, tot welken staat zoodanige vennootschap behoort. Algemeen, zegt hij, wordt aangenomen, dat de plaats beslist waar de zetel van de vennootschap is gevestigd, en dat de zetel daar is, waar het opperbestuur over de zaken der vennootschap wordt uitgeoefend. De wetten van het land, waarin die plaats ligt, moeten bij de oprichting der vennootschap worden in acht genomen. Voor de nationaliteit der vennootschap is onverschillig, welke nationaliteit de vennooten bezitten, waar de oprichting geschiedt, waar de uitgifte der aandeelen plaats heeft of waar het bedrijf wordt uitgeoefend. De nationale wet van de vennootschap is haar personeel statuut. Dit beslist over de geheele inrichting der vennootschap, over hare handelingsbevoegdheid en hare rechtsbevoegdheid in het algemeen, i. h. b. over hare rechtspersoonlijkheid.

Lehmann (*Das Recht der Aktiengesellschaften*, dl. 1, bl. 121 v.) is eveneens van oordeel, dat de naaml. vennp., wat hare rechtsbevoegdheid betreft, onderworpen is aan het recht van het land, waarin zij haren zetel heeft. De oprichting moet geschieden volgens dit recht, dat het personeel statuut der vennootschap uitmaakt. Het personeel statuut beslist niet alleen over de rechtsbevoegdheid maar ook over de handelingsbevoegdheid der vennootschap, beheerscht hare inrichting en hare vereffening. Als vreemde vennootschap beschouwt hij de vennootschap, die in het buitenland het middelpunt harer werkzaamheden heeft; deze moet, onafhankelijk van hetgeen de statuten bepalen, geacht worden in het buitenland haren zetel te hebben.

In Frankrijk wordt in hoofdzaak hetzelfde geleerd. Lyon-Caen en Renault, *Traité de droit commercial*, 4e dr., dl. II², beschouwen het als vanzelf sprekend, dat vennootschappen een eigen nationaliteit hebben. Eigenlijk gezegd is dit niet een nationaliteit, als die welke een individu bezit, maar een vennootschap heeft een woonplaats, die het land aanwijst, waartoe zij behoort, en welks wetten bijgevolg op haar van toe-

passing zijn. Heeft zij hare woonplaats in Frankrijk, zij is eene Fransche vennootschap. Heeft zij hare woonplaats in het buitenland, zij is een vreemde vennootschap. Onder woonplaats verstaan Lyon-Caen en Renault den hoofdzetel van het bedrijf. De Fransche rechtspraak neemt aan, dat de nationaliteit van de vennootschap wordt bepaald door haren administratieven zetel, d. w. z. door de plaats waar zij wordt bestuurd en waar het hoofdkantoor is. Daar toch is de plaats waar de macht zetelt, die de bedrijfshandelingen der vennootschap wil en leidt. Hoewel deze opvatting bestrijdende, geven Lyon-Caen en Renault toch toe, dat er gevallen zijn, waarin de vennootschap geacht moet worden onderworpen te zijn aan de wetten van haren administratieven zetel (nr. 1167).

Voor zoover iets anders niet is bepaald, geldt nu, volgens Lyon-Caen en Renault, voor de vennootschappen het beginsel van internationaal privaatrecht, in art. 3 Cod. civ. neergelegd, dat de wetten betreffende den staat en de bevoegdheid der personen dezen volgen ook in het buitenland. De wet, die de oprichting van een vennootschap beheerscht, is een personeel statuut bij uitnemendheid, immers die wet schept den rechtspersoon zelven (nr. 1093).

Ook in de Engelsche rechtspraak wordt aan de vennootschappen eene nationaliteit toegekend in verband met de oprichting volgens de wetten van een bepaald land.

Het is opmerkelijk dat Josephus Jitta (*La substance des obligations dans le droit international privé*, dl. 1, bl. 302 v.), die de onder den naam van statutenleer bekende algemeene beginselen van internationaal privaatrecht verwerpt, en dan ook van oordeel is, dat men de vragen van internationaal recht, waartoe het optreden van vereenigingen kan aanleiding geven, niet kan oplossen door ze te begiftigen met een nationaliteit en vervolgens te onderwerpen aan het beginsel van het op die nationaliteit gebaseerd personeel satuut, niettemin geen bezwaar maakt te spreken van de nationaliteit van een naamlooze vennootschap. De naaml. vennp., zegt hij, kan behooren tot een bepaalden staat. Daarvoor is noodig, dat zij is opge-

richt in dien staat en dat zij in dien staat haren bestuurszetel en het middelpunt van haar bedrijf heeft. Er schuilt in dat geval geen gevaar in het gebruik van de uitdrukking nationaliteit, tenzij men daaruit het gevolg trekt, dat het personeel statuut de vennootschap overal volgt (bl. 346). De naamlooze vennootschap, die in den aangegeven zin een bepaalde nationaliteit heeft, kan handelen in een anderen staat dan dien waartoe zij behoort. Treedt zij aldaar in rechte op, dan zijn de bepalingen van het procesrecht van dien staat op haar van toepassing, in het bijzonder de daarin vervatte bepalingen ten nadeele van vreemdelingen (bl. 350). Te dezen aanzien komt hij derhalve tot een uitkomst, vrijwel overeenstemmende met de heerschende meening.

Bij alle verschil in bijzonderheden stemmen dus de schrijvers, van wie wij enkelen hebben aangehaald, en de rechterlijke beslissingen hierin overeen, dat nml. vennootschappen een eigen nationaliteit bezitten.

Overeenstemming bestaat ook hierover, dat ter bepaling van de nationaliteit der vennootschap de nationaliteit der aandeelhouders of bestuurders niet ter zake doet. Wij vermeldden reeds de meening daaromtrent van Kosters en van von Bar.

Lyon-Caen en Renault (t. a. p., nr. 1165) verklaren eveneens, dat men niet kan beslissen, dat de vennootschap al dan niet vreemdelinge is, naar gelang de vennooten al dan niet vreemdelingen zijn.

„La doctrine et la jurisprudence sont d'accord pour admettre qu'il est impossible de relier la nationalité des sociétés à la nationalité des associés", lezen wij bij A. Pillet, *Des personnes morales en droit international privé* (1914), nr. 83.

Dit geldt niet slechts van de rechtspraak op het vasteland, doch ook van die in Engeland. Nog in 1902 werd aldaar in zake de Driefontein Mijn c[a] Janson in dien zin beslist.

De besproken opvatting brengt mede, dat een nationale naamlooze vennootschap kan bestaan uitsluitend uit vreemdelingen en worden bestuurd door vreemdelingen, en dat omgekeerd een vreemde naamlooze vennootschap kan

bestaan uitsluitend uit nationalen en worden bestuurd door nationalen. Zij staat in nauw verband met het leerstuk van de rechtspersoonlijkheid van vereenigingen, is in het bijzonder een uitvloeisel van de leer, dat de rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging een hetzij fictieve, hetzij werkelijke persoon is, afgescheiden van de leden der vereeniging. Scherp wordt de onafhankelijkheid der vereeniging van hare leden uitgedrukt in de uitspraak van den Engelschen rechter Alderson inzake Bligh c^a Brent (1837): „The individual members of a corporation are quite as distinct from the metaphysical body called „the corporation" as any other of his Majesty's subjects are". Het ligt bij deze beschouwingswijze voor de hand, aan de vereeniging als zelfstandige persoon een eigen nationaliteit toe te kennen en deze te laten bepalen door hare betrekking tot een bepaald land.

Dat de leer van de rechtspersoonlijkheid in zake de nationaliteit der vennootschappen beslissend is, blijkt uit het onderscheid, dat de schrijvers maken tusschen vereenigingen die rechtspersonen zijn en andere. Von Bar (t. a. p., bl. 345) stelt de onderscheiding tusschen vennootschappen, bij welke door de vereeniging der vennooten een zelfstandig nieuw rechtssubject niet ontstaat en die bij welke dit wel het geval is, aan het hoofd van zijne beschouwingen. Op de eerste, zegt hij, zijn de voor natuurlijke personen geldende regels van toepassing. Het gaat altijd om rechten en verplichtingen der enkele vennooten; deze blijven dezelfde, ook al worden ze onder een gemeenschappelijken naam in rechte gehandhaafd. Daarom stemt von Bar in met de beslissing van het Reichsgericht van 26 Nov. 1895, dat een buitenlandsche alleen uit Duitschers bestaande handelsvennootschap onder eene firma, in een voor een Duitschen rechter gevoerd geding, zekerheid voor proceskosten niet behoeft te stellen.

Lyon-Caen en Renault beroepen zich eveneens op de rechtspersoonlijkheid der handelsvennootschappen. Zij verwerpen de meening, dat de nationaliteit der vennooten van invloed zou kunnen zijn, omdat „les sociétés de commerce ont en

France une personnalité distincte de celle des associés". Zij komen dan ook, wat de vennootschap onder firma betreft, tot een andere uitkomst dan het Reichsgericht, om de eenvoudige reden, dat deze vennootschap door hen, overeenkomstig de Fransche rechtsleer en rechtspraak, doch anders dan in Duitschland, wordt beschouwd als een rechtspersoon (t. a. p., nr. 1165, bl. 576, nt. 1). Zij vereenigen zich met een vonnis van de rechtbank te Nancy van 16 April 1883, dat men niet behoeft te vragen naar de nationaliteit van de leden van een vennootschap onder firma, en dat een vennootschap van dien aard, ook al bestaat zij uit vreemdelingen, als eischeresse zekerheid voor de proceskosten niet behoeft te stellen, mits zij haar zetel heeft in Frankrijk. Op hetzelfde standpunt staat Pillet. „Si les sociétés civiles", lezen wij bij hem, nr. 190, „ne sont pas des personnes morales il ne saurait se poser à leur égard aucun problème de nationalité, de reconnaissance ou de jouissance de droits, puisqu'une société sans personnalité n'a aucune individualité". Daarentegen bezit de vennootschap onder eene firma eene nationaliteit onafhankelijk van die der vennooten. „L'argument qu'on en donne est que la société même en nom collectif, forme une personne séparée de celle des associés" (nr. 112).

Arminjon, die aan de nationaliteit van de rechtspersonen een opzettelijke studie heeft gewijd in de *Revue de droit international*, jg. 1902, bl. 381 en vlg., zet voorop (bl. 383), dat naar de wetgeving, althans naar de rechtspraktijk van alle landen, de vennootschappen — in ieder geval de handelsvennootschappen, de stichtingen, vaak ook andere vereenigingen, — rechtspersoonlijkheid bezitten; daar zij volgens de wet personen zijn, hebben zij, als zoodanig, eene nationaliteit en bijgevolg een personeel statuut. De oprichting, de werking, het bestuur, de bevoegheid van zulk een „être de raison" worden in beginsel beheerscht door zijn nationale wet en deze, met uitsluiting van de plaatselijke wet, is van toepassing waar het zijn doel nastreeft. Vreemde rechtspersonen zijn aan de wetsbepalingen omtrent vreemdelingen onderworpen.

Ook Jitta (t. a. p., bl. 346) staat blijkbaar onder den invloed van de leer der rechtspersoonlijkheid, als hij aan de naamlooze vennootschap een eigen nationaliteit toekent, onafhankelijk van die der aandeelhouders, en ter bepaling van die eigen nationaliteit die der aandeelhouders zelfs geheel buiten beschouwing laat. Daarentegen hecht hij bij de bespreking van de vennootschap onder firma aan de nationaliteit der vennooten ter bepaling van het toepasselijke recht wèl waarde.

Ten slotte zij nog gewezen op de verhandeling van A. Mamelok, *Die juristische Person im internationalen Privatrecht* (1900). Ook hij acht de meening, dat de nationaliteit van een vennootschap zou worden bepaald door de nationaliteit van de leden, in ieder geval verwerpelijk, omdat de handelsvennootschappen volgens het recht van de meeste staten van de vennooten gescheiden rechtspersonen zijn, en het niet aangaat, de juridische hoedanigheden der enkele leden aan de vereeniging toe te kennen.

Nevens dezen theoretischen op zich zelf beslissenden grond worden subsidiair praktische argumenten aangevoerd, waarom de nationaliteit der vennooten de nationaliteit der vennootschap niet kan bepalen. Men acht het criterium voor toepassing niet geschikt. Daar de nationaliteit der vennooten voortdurend kan wisselen, zou de nationaliteit der vennootschap ook aan gedurige verandering onderhevig zijn. Zijn toonderaandeelen uitgegeven, dan is de nationaliteit der vennooten niet na te gaan, zou dus ook de nationaliteit der vennootschap niet te bepalen zijn. En hoe te beslissen, als de vennooten verschillende nationaliteit bezitten? Zal dan de meerderheid den doorslag geven en, zoo ja, welke meerderheid, die van de personen of die van het aandeelenbezit?

Lyon-Caen en Renault noemen deze bezwaren „insurmontables". Tot deze zienswijze draagt bij de meening, dat voor de bepaling van de nationaliteit een vast kenmerk noodig is. Een omstandigheid welke vastheid mist, zou daarom als kenmerk ongeschikt zijn.

Toch moet Mamelok toegeven, dat de opvatting, dat de

nationaliteit der vennooten die der vennootschap bepaalt, „die populäre, die des Geschäftslebens und die wirtschaftlich berechtigte ist" (bl. 213). Inderdaad klinkt het zonderling met stelligheid te hooren verzekeren, dat de nationaliteit der vennooten niet ter zake doet, dat bijv. een nml. vennootschap met louter Fransche aandeelhouders een Nederlandsche vennootschap kan wezen. Nog vreemder klinkt dit, als men denkt aan de vele nml. vennootschappen met slechts een of enkele aandeelhouders. De vreemdeling, die in Nederland een bedrijf uitoefent, zou, door dit om te zetten in een nml. vennootschap, waarvan hij alle aandeelen houdt, voor zooveel de uitoefening van dit bedrijf betreft, Nederlander worden!

De uitkomst is weinig aannemelijk; zij gaat vierkant in tegen den opzet en de bedoeling van de wettelijke voorschriften, welke, tusschen nationalen en vreemdelingen onderscheid makende, de laatsten aan bijzondere bepalingen onderwerpen. Deze bepalingen zijn in tijden van normale, vredelievende betrekkingen niet vele en van weinig ingrijpenden aard. Dit verklaart, dat de heerschende leer weinig of geen verzet heeft gevonden en dat deze door de rechtspraak in de meeste landen is overgenomen. De tegenwoordige wereldstrijd, welke de betrekkingen tusschen de staten geheel heeft gewijzigd, heeft echter aanleiding gegeven, het onderwerp opnieuw te overwegen. Tot de oorlogswetgeving in de verschillende oorlogvoerende staten behooren tal van bepalingen, gericht tegen de vreemdelingen, die vijanden zijn van den staat, bepalingen die ten doel hebben de vijandelijke vreemdelingen te benadeelen, in elk geval hen aan uitzonderingsbepalingen te onderwerpen. Men is bij de toepassing van deze bepalingen het onhoudbare van de heerschende leer omtrent de nationaliteit der nml. vennp. gaan inzien, de tegenstelling tusschen die leer en de werkelijkheid gaan begrijpen.

De meeste dier bepalingen beoogen vreemde belangen in het grondbezit, in den handel, in de nijverheid te weren, althans onder toezicht te stellen. Wat komt daarvan terecht, heeft men zich afgevraagd, bij de leer, dat een vereeniging

van vreemdelingen een nationale vereeniging kan vormen, die voor wet en recht met de eigen onderdanen gelijk zou staan en op wie dus de bepalingen, tegen vreemdelingen gericht, niet zouden mogen worden toegepast? Uit den aard der zaak werd de rechter het eerst voor deze vraag gesteld. Het pleit voor zijn gezond verstand en voor zijn praktischen zin, dat hare overweging hem zoowel in Frankrijk als in Engeland leidde tot het loslaten der steeds gevolgde leer.

Het begon in Frankrijk. Het dekreet van 27 Sept. 1914 verbiedt aan onderdanen van vijandelijke staten in Frankrijk handel te drijven en aan Franschen allen handel met deze onderdanen; het verklaart handelingen, verricht in strijd met deze verbodsbepalingen, nietig. Tevens verbiedt het aan Franschen iedere betaling aan onderdanen van vijandelijke staten. Op overtreding van deze verbodsbepalingen stelt de wet van 4 April 1915 strenge straffen. Zich grondende op het verbod handel te drijven, uitgesproken in het aangehaalde dekreet, hebben ministerieele circulaires uitgemaakt, dat de goederen van de onderdanen van vijandelijke staten gesequestreerd kunnen worden. Van toepassing zijn deze bepalingen zoowel op vennootschappen als op enkele personen. Maar op welke vennootschappen? op Oostenrijksche, Hongaarsche, Duitsche, niet op Fransche. De voorzitters van de burgerlijke rechtbanken, aangezocht bevelen tot onder-sequestratie-stelling te geven, zetten de geijkte leer omtrent de nationaliteit der vennootschappen op zijde en gaven bevelen tot onder-sequestratie-stelling van de goederen van vennootschappen, die haren werkelijken zetel hadden in Frankrijk, maar waarvan de bestuurders of de aandeelhouders van vijandelijke nationaliteit waren. De Minister van Justitie hechtte aan deze opvatting zijne goedkeuring in een rondschrijven van 29 Febr. 1916 over de toepassing van de wet van 22 Jan. 1916, betreffende de aangifte van de goederen, toebehoorende aan onderdanen van vijandelijke mogendheden. Hij zegt daarin: „Ik leg er den nadruk op, dat men, wat betreft de vennootschappen, niet moet hechten aan hare schijnbare nationaliteit. De vorm waarin de vennoot-

schap is gekleed, de plaats waar zij is gevestigd, al de kenteekenen waaraan het burgelijk recht beteekenis toekent om de nationaliteit van een vennootschap te bepalen, missen beteekenis, als het erop aankomt voor de toepassing van het publieke recht het werkelijke karakter van de vennootschap uit te maken. Zij moet als een onderdaan van vijandelijke nationaliteit worden beschouwd, indien het bekend is, dat haar bestuur of haar kapitaal, geheel of voor het meerendeel, in handen zijn van vijandelijke onderdanen, omdat zich, in dit geval, achter de fictie van het privaatrecht, de levende en handelende vijandelijke persoonlijkheid verbergt."

De Engelsche rechtspraak is denzelfden weg opgegaan bij de toepassing van de Trading with Enemy Act 1914, welke handel met den vijand verbiedt. In de zaken van de *Continental Tyre and Rubber Co.* tegen *Daimler Co. Ltd.* en van dezelfde tegen *Thomas Tilling Ltd.*, werd over de vraag van de nationaliteit der eischende nml. vennp. tot in hoogste instantie geprocedeerd. De eischeres was een nml. vennp., ingeschreven onder de Companies Act. Zij dreef hare zaken te Londen, waar haar „registered office" was, en had een aantal agentschappen in het Vereenigd Koninkrijk. De vennp. was opgericht in 1905, met een kapitaal van £ 10.000, in 1908 vergroot tot £ 25.000, ten einde handel te drijven in automobiel-banden, welke in Duitschland werden vervaardigd door een vennp., opgericht onder de Duitsche wet. De Duitsche vennp. had in verschillende deelen van de wereld een aantal dochter-maatschappijen opgericht ten behoeve van den verkoop van deze banden. De eischende vennp. was gevormd met het doel deze banden in het Vereenigd Koninkrijk te verkoopen. Ten dage van de dagvaarding bezat de Duitsche vennp. 23.398 aandeelen in de eischende vennp. en behoorden de overige aandeelen, op één na, aan in Duitschland woonachtige onderdanen van het Duitsche Rijk. Het vermelde ééne aandeel stond ten name van den secretaris der vennp., die in Duitschland was geboren, in Londen woonde en in Jan. 1910 als Engelschman was genaturaliseerd. De bestuurders waren onder-

danen van het Duitsche Rijk en woonden in Duitschland. De zaken werden gedreven door twee managers en den secretaris, die alle drie in Engeland woonden. Er waren twee vorderingen ingesteld. In de eerste zaak was de eischende vennp. trekker en houder van door gedaagde geaccepteerde wissels wegens goederen, geleverd vóór het uitbreken van den oorlog. De betaaldag van de wissels was verschenen en de betaling werd gevraagd nà de oorlogsverklaring. In de tweede zaak vorderde de eischer een saldo van rekening wegens vóór den oorlog geleverde goederen.

Gedaagde beweerde, dat de eischende vennp. moest worden beschouwd als een vijandelijke vreemdeling (alien enemy), hoewel zij een nml. vennp. was, en dat de rechter moest letten op de werkelijkheid en niet op „technicalities of the matter."

In de eerste en de tweede instantie werd de gedaagde in het ongelijk gesteld. Het Hof van Beroep (arrest van 19 Jan. 1915) hield zich aan de overgeleverde leer, op grond dat niet betwist kon worden, dat de eischende vennp. een rechtspersoon was, geschapen door de wet, en dat een Engelsche vennp. door het uitbreken van den oorlog niet ophield een Engelsche vennp. te zijn. De meening, dat de nationaliteit van de aandeelhouders beslissend zou wezen voor de nationaliteit van de vennp., was in strijd met de rechtspraak. Zij was door het Hoogerhuis reeds in de door mij vermelde uitspraak in zake Janson tegen Driefontein Consolidated Mines Ltd. in 1902 verworpen. Van de zes raadsheeren had alleen de raadsheer Buckley een afwijkende meening. Wel gaf hij toe, dat de kunstmatige eenheid, geschapen door de „incorporation" onder de Companies Acts, een rechtspersoon is, welke bestaat afgescheiden van de leden, en dat deze persoon in rechte een zelfstandig bestaan en Britsche nationaliteit heeft, maar hij meende dat toch rekening moest worden gehouden met het feit, dat alle bestuurders en de houders van al de 25.000 aandeelen, op één na, in Duitschland woonachtige Duitschers waren. Stel, zeide hij, dat de wet toeliet, dat een enkele persoon zich deed

inschrijven als een nml. vennp. en dat een enkele in Duitschland woonachtige Duitscher hier (d. w. z. in Engeland) werd ingeschreven als een Britsche vennootschap, zou dan in ernst kunnen worden volgehouden, dat in geval van oorlog die vijandelijke vreemdeling, omdat hij rechtens een vereeniging heette en een „artificial legal existence'' had in dit land, dientengevolge wat betreft het punt in geschil niet was een vijandelijke vreemdeling? Maakt het eenig verschil dat er twee personen moeten zijn of dat hun getal zeven is of tien?

Deze vennootschap heeft zes aandeelhouders. De bepaling, dat een vijandelijke vreemdeling niet als eischer in rechte mag optreden, berust op de stelling, dat zoo iemand den Koning niet kan naderen, geen toegang heeft tot den Koning en des Konings hulp niet kan inroepen. Het Hof is 's Konings Hof. Het scheen hem onredelijk te zeggen, dat de zes Duitschers in dit geval den Koning konden naderen, omdat niet zij het zijn, maar de Britsche vereeniging het is, die den Koning nadert. De „artificial legal entity" heeft geen zelfstandige macht te handelen; zij handelt door hare leden. Het zijn de Duitsche leden die, onder een vereenigingsnaam, maar niettemin Duitschers met betrekking tot de beslissende vraag van vriendschap of vijandschap, voor den rechter kwamen. Hoewel Britsch naar den vorm, was de vennootschap in werkelijkheid Duitsch.

In hoogste instantie schaarde het Hoogerhuis zich thans aan de zijde van den raadsheer Buckley. Het vernietigde bij arrest van 30 Juni 1916 de beslissingen van het Hof en verklaarde de eischeres niet ontvankelijk, op grond dat, gelet op de feitelijke omstandigheden, de eischende vennootschap moest worden beschouwd als een vijandelijke vreemdeling.

In het *Zeitschr. f. d. ges. Versicherungs-Wissenschaft*, jg. 1917, bl. 559, wordt eene in de *Shipping Gazette* van 26 Nov. 1915 medegedeelde beslissing van het Engelsche prijsgerecht vermeld, waarin een overeenkomstige gedachtengang wordt aangetroffen. 33 balen veeren uit het S.S. Eumäus werden opgeëischt voor het prijsgerecht. Dit overweegt, dat een vennoot-

schap bij de zaak betrokken is, die voor de helft uit Britsche aandeelhouders bestaat, doch waarvan de firma bij het Duitsche konsulaat te Shanghai is ingeschreven. Vaststond, dat bij het uitbreken van den oorlog van de vier aandeelhouders twee Britsche onderdanen waren en twee Duitsche onderdanen, dat de Britsche vennooten 43 % der aandeelen en de Duitsche 57 % bezaten. Het gerecht was van oordeel, dat de vennp., als zelfstandig rechtssubject beschouwd, moest worden geacht een Duitsche vennp. te zijn, en dat ook het grootere aandeelenbezit van de Duitsche deelhebbers tot dit besluit moest voeren. De vordering tot reklame werd derhalve afgewezen.

Ook de Duitsche regeering heeft, onder de tegenwoordige omstandigheden, ingezien, dat de nationaliteit van de aandeelhouders eener nml. vennootschap voor het al of niet nationale karakter der vennp. van groote beteekenis is, getuige verschillende bepalingen in hare oorlogswetten. In de jaren 1914, 1915 en 1916 zijn verschillende Bekanntmachungen afgekondigd, nopens de ambtelijke bewindvoering (zwangsweise Verwaltung) van Fransche, Britsche, Russische, Rumeensche en Italiaansche ondernemingen. Deze zijn alle van toepassing op ondernemingen, waarvan het kapitaal geheel of grootendeels toebehoort aan onderdanen van een dezer landen. De Bekendmaking betreffende de vereffening van Britsche ondernemingen van 31 Juli 1914 bepaalt, dat de Rijkskanselier de vereffening kan bevelen van de ondernemingen, waarvan het kapitaal voor het grootste deel aan Britsche onderdanen behoort of die van het Britsche gebied uit bestuurd worden of waarop van Britsch gebied uit toezicht wordt geoefend of die tot het uitbreken van den oorlog van daaruit werden bestuurd of waarop tot dat tijdstip van daaruit toezicht werd geoefend.

Er zijn meer voorbeelden te geven, ik meen echter met deze te mogen volstaan.

Deze nieuwe beschouwing van de nationaliteit der nml. vennp. heeft aanleiding gegeven tot een interessante gedachtenwisseling in de zittingen van de Société de législation comparée van den 18den Dec. 1916 en den 29sten Januari en

den 26sten Maart 1917, waaraan door een aantal bekende Fransche juristen en staathuishoudkundigen werd deelgenomen. Het onderwerp der bespreking: de nationaliteit van de vennootschappen, i. h. b. van de vennootschappen die haren maatschappelijken zetel (siège social) in Frankrijk hebben, doch wier leden voor het geheel of voor een deel vreemdelingen zijn, werd ingeleid door Prof. Lyon-Caen. Deze wees erop, dat de rechtspraak aanneemt, dat de nationaliteit van eene vennp. wordt bepaald door het land van haar siège social réel. Eene nml. vennp. wordt beschouwd als een Fransche of als een vreemde vennp., naar gelang de vergaderingen van de commissarissen en de algemeene vergaderingen van de aandeelhouders in Frankrijk of in het buitenland worden gehouden. Nooit en nergens heeft men de nationaliteit der vennooten in aanmerking genomen, om daaruit de nationaliteit der vennootschap af te leiden. Daarvoor zijn twee afdoende redenen: eene vennootschap wordt beschouwd als een rechtspersoon, onafhankelijk van de vennooten die haar samenstellen, en de aandeelen die overdraagbaar zijn kunnen voortdurend in andere handen overgaan, zoodat de meerderheid der aandeelhouders ieder oogenblik tot een andere nationaliteit kan behooren. Bovendien verhindert het aan toonder stellen van aandeelen te weten wie de aandeelhouders zijn en bij gevolg welke hunne nationaliteit is. Tot in den laatsten tijd scheen men te meenen, dat de regel, volgens welken iedere vennootschap, die hare siège social réel in Frankrijk heeft, alleen daarom een Fransche vennp. is, slechts voordeelen heeft. Sedert den oorlog denkt men daarover anders en heeft men begrepen, dat die regel ernstige bezwaren medebrengt. Men heeft opgemerkt, dat zeer vele vennootschappen, die haar siège social réel in Frankrijk hebben, soms zeer belangrijke vreemde elementen herbergen. Deze vreemdelingen behooren vaak tot staten die thans vijanden zijn van Frankrijk, i. h. b. zijn het Duitschers. Al zijn deze vennootschappen in werkelijkheid Fransche vennootschappen, niettemin is deze toestand hoogst bedenkelijk en zeer verkeerd en ware het zeer wenschelijk, dat daarin ver-

betering kon worden gebracht. De rechtspraak heeft hierin aanleiding gevonden bij de toepassing der oorlogswetten van de aangenomen leer af te wijken. De Minister van Justitie heeft daaraan zijne goedkeuring gehecht. Ook in Engeland is in dien zin beslist door het Hoogerhuis.

De inleider wil nu, met terzijdestelling van de bijzondere vragen waartoe de oorlog aanleiding geeft, onderzoeken welke wijzigingen, met het oog op vredestijd, in de Fransche wetten zouden kunnen worden gebracht, om het kwaad te keeren, dat voortvloeit uit het bestaan van vennootschappen, welke haren zetel hebben in Frankrijk en daarom Fransche vennp. zijn, niettegenstaande zij vreemde elementen bevatten.

Hij bestreed het voorstel, van verschillende zijden gedaan, dat in Fransche vennp. het geheel of een belangrijk deel van het kapitaal aan Franschen moet toebehooren. Dit zou alleen mogelijk zijn, indien toonder-aandeelen werden verboden, hetzij geheel hetzij voor een overeenkomstig gedeelte. Aandeelen op naam hebben groote bezwaren, wegens de hooge overdrachtsrechten en om het groote tijdverlies, welke met de overdracht gepaard gaat; bezwaren die echter meer i. h. b. het Fransche recht gelden. Bovendien, en dit was, naar de meening van den inleider, nog veel grooter bezwaar, de deelneming van vreemde kapitalen in Fransche ondernemingen zou er door worden uitgesloten of beperkt, en, voerde hij aan, wie kan zeggen, dat nà den oorlog het Fransche kapitaal voldoende zal wezen om onze fabrieken weder op te richten en aan onze nijverheid en onzen handel de groote ontwikkeling te geven die wij moeten wenschen. Ook vreesde de spreker retorsie-maatregelen en meende hij, dat de eisch niet zou kunnen worden doorgevoerd ten aanzien van die bestaande vennp., een groot deel van welker aandeelen aan vreemdelingen toebehoort.

Lyon-Caen vatte ten slotte zijn betoog samen in een achttal stellingen, waarvan wij hier eenige laten volgen.

1. Iedere nml. vennp., die haar bestuurszetel (siège social réel) in Frankrijk heeft, moet als een Fransche vennp. worden

beschouwd, welke als zoodanig is onderworpen aan de Fransche wetten op de vennootschappen.

2. Eischen moeten worden gesteld omtrent de nationaliteit van hen die aan het beheer en het toezicht op deze vennootschappen deelnemen.

3. Dat de aandeelen in Fransche vennootschappen geheel of ten deele toebehooren aan Franschen, moet niet worden gevorderd.

4. De vennp. onder eene firma en de commanditaire vennp. moeten slechts dan als Fransche vennp. worden beschouwd, als de meerderheid der vennooten, onder wie de beheerende vennooten, Franschen zijn.

5. De namen der bestuurders en commissarissen moeten op door de wet voorgeschreven wijze worden openbaar gemaakt, met aanduiding van ieders nationaliteit.

Bij het debat, dat op deze inleiding volgde, bleek dat de leer van de zelfstandige van de leden onafhankelijke rechtspersoonlijkheid der nml. vennp. door verschillende sprekers niet meer beslissend werd geacht. Wel werd zij nog door sommigen verdedigd, doch anderen wilden van eene losmaking der vennp. van hare leden niet weten. Toen de heer Rousseau als zijne meening uitsprak, dat eene vennp., in Frankrijk opgericht met vreemd kapitaal, een Fransche rechtspersoon is, bestreed de president Le Poittevin dit. Zijns inziens was een dergelijke vennp. in werkelijkheid, en volgens de openbare meening, een vreemdeling, evenals een vreemdeling die zich in Frankrijk vestigt een vreemdeling blijft. Prof. Larnaude wees erop, dat de gangbare leer van de rechtspersoonlijkheid voor de vennootschappen slecht past, dat hare belangen in werkelijkheid die zijn van de leden, niet die van den rechtspersoon, en dat het niet mogelijk is, zonder aan de ware logica van het recht tekort te doen, de nationaliteit van de vennp. te doen steunen op den rechtspersoon in plaats van op de leden. Prof. Pillet, die in zijn zooeven aangehaald, in 1914 verschenen werk de nationaliteit der vennootschappen uitvoerig had behandeld en vastgeknoopt aan de plaats van hare oprichting, betoogde, dat men moet rekening houden met het kapitaal en als Fransche

vennp. slechts behoort te erkennen de vennp., waarvan het kapitaal Fransch is. Als waarborg zou de bepaling kunnen dienen, dat de algemeene vergadering slechts geldig is, als drie vierde van de overgelegde aandeelen aan Franschen toebehoort. Hij maakte zich zelf en allen, die zich met dit vraagstuk hebben beziggehouden, het verwijt, zich tevreden te hebben gesteld met een criterium „absolument apparent, artificiel, fictif", ter onderscheiding van de Fransche vennootschappen van vreemde, zonder de gevaren op te merken, welke deze lichtzinnigheid medebrengt. Indien men in dezen behoorlijk wil onderscheiden, is men, zijns erachtens, verplicht tot het besluit, dat eene Fransche vennootschap moet wezen een vennootschap met Fransch kapitaal, althans voor het grootste gedeelte. Dat, zooals Lyon-Caen voorstelt, de commissarissen of de groote meerderheid van hen Franschen moeten zijn, dat de directeur Franschman moet wezen, keurt hij goed, maar acht hij niet voldoende. Ook hij wil tot de algemeene vergaderingen alleen toelaten de houders van vooraf over te leggen aandeelen, blijkens affidavit aan Franschen toebehoorende. Op deze wijze zou de herkomst der aandeelen kunnen worden vastgesteld met behoud van den vorm aan toonder. Dit denkbeeld vond ook bij andere sprekers ondersteuning.

Uit deze discussie blijkt duidelijk van een groeiend verzet tegen het dogma, van een streven bij velen met de werkelijkheid rekening te houden. Toch ontbreekt nog het inzicht, dat de fout schuilt bij de heerschende leer der rechtspersoonlijkheid, dat deze een juisten kijk op het onderwerp verhindert. Dit is ook het geval in Engeland. Het medegedeelde oordeel van den rechter Buckley vond in de *Law Quarterly Review* van 1915, bl. 247, scherpe bestrijding, met een beroep op een uitspraak van het Hoogerhuis van 1897, in zake *Salomon* tegen *Salomon en Co.*, volgens welke de corporatie is een persoon geheel verschillend (altogether different) van de aandeelhouders. Ten bewijze strekt ook het opstel van E. J. Schuster, *The nationality and domicil of trading companies*, in de uitgave van The Grotius Society: *Problems of the war*, dl. 2 (1917), bl. 57

vlg. Schuster onderscheidt de nationaliteit en het domicilie van corporate bodies. De nationaliteit wordt bepaald door den staat, overeenkomstig welks wetten de rechtspersoon is opgericht; zij beslist over het recht, dat de inrichting der corporatie, haar bestuur, haar bevoegdheden en de uitlegging harer statuten beheerscht. Het domicilie hangt af van de plaats, waar de rechtspersoon zijn administratieven zetel heeft, d. w. z. van de plaats waar „the brains", die de werkzaamheden leiden, zijn gevestigd. Deze zijn gevestigd waar het bestuur werkelijk plaats heeft, de besluiten genomen worden, onverschillig of daar de statutaire hoofdzetel al of niet heet te zijn. De plaats, waar het bedrijf wordt uitgeoefend, is evenmin beslissend. De vraag rijst nu, door welk criterium in geval van oorlog het vijandelijk karakter van een rechtspersoon wordt bepaald of moet worden bepaald. Schuster beantwoordt die vraag, voor zooveel de regels betreft omtrent het handel drijven met den vijand, in dien zin, dat een rechtspersoon als een vijand moet worden beschouwd, als de administratieve zetel in den aangegeven zin is gevestigd in een vijandelijk land. Hij bestrijdt naar aanleiding van de reeds besproken beslissing van het Hoogerhuis van 30 Juni 1916 de meening, dat het vijandelijk karakter van een corporatie zou afhangen van het vijandelijk karakter der leden, omdat deze meening het nadeel heeft, dat daarin zou kunnen worden gezien een verwerping van de leer, dat een corporatie een persoon is geheel afgescheiden van de leden.

Terecht merkte Prof. Pillet in het debat in de Société de législation comparée op, dat men moet uitgaan van het beginsel, dat wie meester is van het kapitaal, meester is van de vennootschap. Voilà, zeide hij, le seul principe solide dans cette matière. Volkomen juist, maar dan moet men ook een leer opgeven, die de vennootschap niet alleen onderscheidt, maar ook afscheidt van de enkele leden, die deze reëele wezens uitschakelt, om een fictief wezen, een rechtspersoon in hun plaats te stellen. Dit is ingezien en met ronde woorden uitgesproken door G. Théry, in een artikel *La France aux*

Français, oorspronkelijk verschenen in de *Revue Catholique des Institutions et du Droit* en overgenomen in de *International Law Notes*, van Nov. 1916, bl. 165 v. Hij wijst erop, dat volgens de rechtspraak „une société est française du moment où elle est constituée en France, conformément à la loi française, et possède son siège social en France". Hieruit volgt, dat een vennootschap, uitsluitend samengesteld uit vreemdelingen, een Fransche vennp. kan zijn. De nationaliteit der leden is zonder invloed op de nationaliteit van de vennp. Deze oplossing, die reeds op het eerste gezicht zeer zonderling lijkt, schijnt hem een gevolg van de dwaling „qui consiste à faire de la société un être juridique distinct des associés". „Si la société est, par rapport aux associés, ce que deux individus vivants sont l'un par rapport à l'autre, c'est à-dire ayant chacun une existence juridique propre et indépendante, il est logique que la nationalité des associés n'influe pas sur celle de la société". Maar deze „conception" van den rechtspersoon is een dwaling. „La société est l'idée sous laquelle nous concevons l'ensemble des associés, qui seuls sont des êtres juridiques susceptibles de droits et d'obligations". Men moet terugkeeren tot de werkelijkheid en met de oude scholastieken zeggen: Universitas nihil aliud est quam homines qui ibi sunt. De vennp. is niet iets anders dan de vennooten. Indien men zich houdt aan de ware beginsels, „la question de nationalité des sociétés ne se pose même pas".

Een overeenkomstigen gedachtengang vindt men ook bij Baty, die een artikel in de *International Law Notes*, dl. 1, bl. 133, een polemiek tegen Schuster's zooeven aangehaalde beschouwingen, aldus besluit: „Laten wij de Pruisische meening laten varen, dat een corporatie is een werkelijke, zij het misschien een bijzondere soort, persoon. Laten wij doordringen tot de werkelijkheid, en bedenken dat de corporatie niet anders is dan een verkorte uitdrukking (shorthand phrase) welke (bij vennootschappen) aanduidt, dat buitengewone bevoegdheden en rechten door de wet aan bijzondere personen zijn verleend. Dan zullen wij inzien, dat een verkorte uitdrukking (hij spreekt

ook van een metafoor) geen nationaliteit en geen woonplaats heeft" [1]).

Het komt mij voor, dat Théry en Baty volmaakt gelijk hebben, en dat de geheele leer van de nationaliteit der vennp. in het internationaal privaatrecht is een dwaalleer, uitvloeisel van een onjuiste opvatting der rechtspersoonlijkheid. Nagenoeg alle schrijvers over dit onderwerp, alsook de rechtspraak in de verschillende landen, staan onder den invloed dier opvatting. Zij behandelen de vennootschappen als personen. In plaats daarvan behooren ze te worden behandeld als overeenkomsten.

De vennootschappen zijn, zooals alle vereenigingen, overeenkomsten, waaruit betrekkingen voortvloeien, welke bestemd zijn gedurende een korter of langer tijdsverloop te werken, evenals bijv. huur, dienstbetrekking en verzekering. Het is niet de gewoonte bij deze contractueele verhoudingen te spreken van hare nationaliteit, al kunnen de overeenkomsten, waaruit zij voortspruiten, in een ander land zijn gesloten dan dat waarin die overeenkomsten haar werking uitoefenen. Er is geen reden bij vennp. anders te handelen en aan deze contractueele verhouding een nationaliteit toe te kennen, naar gelang van het land waarin de vennootschapsovereenkomst is tot stand gekomen. Evengoed als een vennootschap, die in België zal werken, in Nederland kan worden aangegaan, kan een huurovereenkomst of eene verzekering betreffende een huis in België of een dienstbetrekking, welke in België zal worden vervuld, in Nederland worden gesloten. Niemand zal op dien grond aan de huur, de verzekering, de dienstbetrekking de Nederlandsche nationaliteit toekennen, om daarna de Nederlandsche wet als het personeel statuut op die betrekkingen toe te passen. Toch wordt dit gedaan, zoodra het een naaml. vennp., of in 't algemeen eene vereeniging, geldt. Men kent aan de in

[1]) In het door hem met Morgan uitgegeven werk: *War, its conduct and legal results*, bl. 254 v., wordt gezegd, dat rechtspersoonlijkheid van de handelsvennootschappen niets anders is dan een vinding om aandeelhouders in staat te stellen hunne schuldeischers niet ten volle te betalen. Eene minder juiste formuleering van een juiste gedachte.

België werkende vennp. de Nederlandsche nationaliteit toe, als zij in Nederland is aangegaan, en acht ze aan de Nederlandsche wet als haar persoonlijk statuut onderworpen.

Natuurlijk kan men wèl spreken van een Nederlandsche huur, dienstbetrekking, verzekering, vennootschap, ten einde daarmede aan te duiden, dat de huurovereenkomst, de arbeidsovereenkomst, de overeenkomst van verzekering, de overeenkomst van vennootschap in Nederland is aangegaan. Deze beperkte feitelijke beteekenis wordt echter aan de nationaliteit van de vennp. niet gehecht. Men bedoelt ermede een eigenschap als de nationaliteit van een persoon. Daarin ligt m. i. de fout van de heerschende leer, een gevolg van de voorstelling, dat de vennp. in rechte een verbeelden of een werkelijken persoon zou uitmaken.

In werkelijkheid is de vennp., en in 't algemeen een vereeniging, eene overeenkomst tusschen personen omtrent hunne samenwerking tot een bepaald doel, en tevens de naam voor de uit die overeenkomst geboren rechtsverhouding, evenals huur en verzekering de namen zijn zoowel voor de overeenkomsten van huur en van verzekering als voor de daardoor in het leven geroepen rechtsverhoudingen. Dezelfde regels, die op de huur, de dienstbetrekking, de verzekering in het internationaal privaatrecht toepassing vinden, behooren ook op de vennootschap toegepast te worden.

Algemeen wordt aangenomen, dat bij het sluiten van een overeenkomst, wat den vorm betreft, de wet moet worden in acht genomen van het land, waar de overeenkomst wordt aangegaan. In art. 10 onzer Wet h. A. B. wordt dit uitdrukkelijk gezegd. Een huurovereenkomst over een in België gelegen huis, een arbeidsovereenkomst over in België te verrichten arbeid kan in Nederland worden gesloten, mits de vorm, voor het aangaan dezer overeenkomsten door de Nederlandsche wet gesteld, wordt in acht genomen. Men kan ze Nederlandsche overeenkomsten noemen in den zin van in Nederland gesloten overeenkomsten. Maar hare werking in België wordt veelszins door de Belgische wet bepaald. Gesteld, dat de Belgische wet voorschreef, dat huur van huizen voor

een huurprijs van meer dan frs. 1200 per jaar tegen derden niet werkt, tenzij zij is ingeschreven in een openbaar plaatselijk register, de Nederlandsche overeenkomst zou zonder die inschrijving de werking tegen derden missen, ook al kent de Nederlandsche wet een gelijksoortig voorschrift niet. Evenzeer staat vast, dat op eene in het buitenland, bijv. in België, gesloten arbeidsovereenkomst omtrent in Nederland te verrichten arbeid de bepalingen van dwingenden aard der Nederlandsche wet van toepassing zijn. Niet anders is het met de overeenkomsten van naamlooze vennootschap. Bij de oprichting der naaml. vennp. moet worden in acht genomen de wet van het land, waarin de oprichting plaats vindt, onverschillig van welke nationaliteit de oprichters zijn. Richten in België Nederlanders een naaml. vennp. op, zij zullen de voorschriften der Belgische wet moeten in acht nemen. Maar wil die vennp. in Nederland haar bedrijf uitoefenen, bijv. aldaar een waterleiding of een spoorweg of een fabriek exploiteeren of aldaar een kantoor houden, dan zullen de bepalingen van de Nederlandsche wet, die op de bedrijfsuitoefening betrekking hebben of de bescherming van de belangen van derden ten doel hebben, toepassing moeten vinden. Ik noem bijv. de bepaling van art. 51 W. v. K., dat de vennp. haren aanvang niet kan nemen, ten ware ten minste tien ten honderd van het gemeenschappelijke kapitaal gestort zij, of de voorschriften van art. 47 omtrent de verplichte aankondiging, dat het maatschappelijke kapitaal een verlies van vijftig ten honderd heeft ondergaan, en de ontbinding van rechtswege, indien het verlies vijf en zeventig ten honderd beloopt. Het was dan ook nog niet zoo vreemd, dat de rechtspraak geruimen tijd in de Koninklijke bewilliging een eisch heeft gezien, die ook aan in den vreemde opgerichte naaml. vennp. moet worden gesteld. Alleen daarom moet men geacht worden deze opvatting terecht te hebben laten varen, omdat de Koninklijke bewilliging te onzent niet het karakter heeft van een voorwaarde voor de toelating tot de uitoefening van het bedrijf, maar die van een geldigheidsvereischte voor de overeenkomst, m.a.w. van een vormvoorschrift.

De vraag, in hoeverre de bepalingen onzer wet omtrent de naaml. vennp. van toepassing zijn op in het buitenland opgerichte vennootschappen, is geen andere dan de meer algemeene vraag, in hoeverre de bepalingen omtrent bepaalde overeenkomsten van toepassing zijn op die overeenkomsten, indien zij in het buitenland zijn gesloten. Op dit leerstuk van het internationaal privaatrecht, dat nog weinig vastheid bezit, kan hier niet verder worden ingegaan. Dit zal echter duidelijk zijn, dat hierbij van nationaliteit en van het zgn. personeel statuut geen sprake is. Dit geldt evenzeer voor de vennootschap en in het algemeen voor de vereeniging, die in ons Burgerlijk Wetboek terecht als overeenkomsten in het verbintenissenrecht worden behandeld.

Er zijn in de verschillende wetgevingen ook bepalingen, die voor vreemdelingen bijzondere voorschriften bevatten. In ons burgerlijk recht, dat in beginsel hetzelfde is voor vreemdelingen als voor Nederlanders, zoolang de wet niet bepaaldelijk het tegendeel vaststelt, komen deze slechts sporadisch voor. In verschillende buitenlandsche wetgevingen is dit anders. Vooral de oorlogswetgeving der laatste jaren heeft aan een differentieele behandeling van vreemdelingen in het bijz. van vreemde vijanden in ruime mate het aanschijn gegeven. Hoe staat het met de toepassing dier voorschriften op naaml. vennootschappen. Het antwoord is duidelijk, als men in het oog houdt, dat vennootschappen niet anders zijn dan in vennootschap handelende, dan samenwerkende of vereenigde personen (vennooten, aandeelhouders). Vreemdelingen die samenwerken, houden daarom niet op vreemdelingen te zijn. Bedoelde voorschriften zijn dus uit den aard der zaak van toepassing ook op die naamlooze vennootschappen en vereenigingen wier leden vreemdelingen zijn, onverschillig of ze zijn opgericht in het binnenland of in het buitenland. Deze waarheid ligt ten grondslag aan de door mij vermelde Fransche en Engelsche rechtspraak; het is het besef daarvan dat, hoewel nog niet tot klaarheid gekomen, zich uitte in het verzet der sprekers in de Société de législation comparée tegen de heerschende leer. Het

is dit denkbeeld, dat Prof. Pillet deed zeggen: „il faut partir de ce principe que celui qui est le maître des capitaux est le maître de la société. Voilà le seul principe solide dans cette matière"; dat een andere spreker, Legouez, aldus formuleerde: „la question qui se pose est bien, en effet, celle de savoir en face de qui on se trouve ou, pour employer l'expression américaine, qui est-ce qui contrôle les sociétés"; dat ten slotte Théry klaar uitsprak in de woorden: „la société n'est autre chose que les associés".

Men heeft dus bij vennootschappen en in 't algemeen bij vereenigingen, ten einde te beoordeelen, of men al of niet met vreemdelingen heeft te doen, te vragen naar de nationaliteit der leden. Bepalingen als van art. 152 van ons Wetb. v. Burg. Rechtsv. omtrent de verplichte zekerheidstelling door vreemdelingen, die als eischers optreden in een burgerlijk rechtsgeding, zijn van toepassing op vennootschappen waar ook opgericht, in Nederland of in den vreemde, indien de vennooten of de meerderheid van hen vreemdelingen zijn. Evenzoo art. 835 tweede lid W. v. B. Rv., dat aan arme of onvermogende vreemdelingen het armenrecht ontzegt, tenzij bij uitdrukkelijke overeenkomst anders mocht zijn bedongen. De aangehaalde circulaire van den Minister van Justitie in Frankrijk omtrent de toepassing van de wet op de sequestratie van de goederen van onderdanen van vijandelijke staten, de beslissingen in het Hoogerhuis in de zaken van de *Continental Tyre and Rubber Co.* schijnen mij, in dit licht gezien, volkomen juist te zijn.

Tegen deze opvatting heeft men, behalve het leerstuk van den van de leden onafhankelijken rechtspersoon, praktische bezwaren aangevoerd. Hoe, zegt men, moet het gaan, als de leden, de vennooten, van verschillende nationaliteit zijn, hoe als de aandeelen aan toonder zijn gesteld en men niet weet in wier handen ze zich bevinden? Dat zoowel het een als het ander tot bezwaren aanleiding kan geven, moet worden erkend, maar is daarom nog geen reden, in de gevallen waar die bezwaren zich niet voordoen, als de aandeelen op naam staan

en de nationaliteit van de aandeelhouders vaststaat, met deze nationaliteit niet rekening te houden.

Als de vennooten een verschillende nationaliteit hebben, beslist de nationaliteit van de meerderheid; dit is overeenkomstig het beginsel, dat alle contractueele samenwerking, dat het geheele vereenigingsrecht beheerscht: in dit recht regeert het meerderheidsprincipe. De meerderheid wil derhalve zeggen de meerderheid van stemmen in de zaken der vennootschap; in geval dus van aandeelen aan toonder de meerderheid van de aandeelen. Bestaat zoodanige meerderheid niet, dan heeft men te doen met een vennootschap zonder een bepaalde nationaliteit, evenals er individuen zonder nationaliteit of met een dubbele nationaliteit kunnen voorkomen.

Zijn de aandeelen aan toonder gesteld, dan zal het niet altijd mogelijk zijn de nationaliteit der aandeelhouders na te gaan. Théry doet daarom het radicale voorstel, het aan toonder stellen van aandeelen te verbieden. Men behoeft echter niet tot dit uiterste te gaan; zijn de aandeelhouders niet bekend, dan zijn toch bekend hunne vertegenwoordigers: de bestuurders en commissarissen. Men kan rekening houden met de nationaliteit die onder hen de meerderheid heeft. Ongetwijfeld is dit een hulpmiddel, maar een hulpmiddel waarvan de toepassing de voorkeur verdient boven andere voorgestelde oplossingen. Verbod van toonderaandeelen is, bij de algemeene verbreiding van deze, niet aan te bevelen en heeft ook zijne nadeelen. Het voorstel, gedaan in de vergadering van de Société de législation comparée, omtrent het verplichte deponeeren der aandeelen vóór iedere algemeene vergadering, kan alleen doeltreffend heeten, indien men vreemdelingen van het stemrecht wil uitsluiten, en kan alleen worden toegepast op naaml. vennp., welke haren administratieven zetel in het binnenland hebben. Zij lost dus de kwestie niet op voor de vennootschappen wier bestuurszetel in het buitenland is gevestigd.

Sommigen (zooals Schuster) willen, zonder te vragen naar de nationaliteit der aandeelhouders, laten beslissen, waar de

bestuurders hun woonplaats hebben, althans acht hij voor het enemy character van een vennootschap beslissend, of de personen, „who in actual fact control its affairs, reside or carry on bussiness in an enemy country”, omdat in dit geval de directing brain der vennootschap in een vijandig land is gevestigd. Hiertegen mag echter worden opgemerkt, dat volgens de meeste wetten de bestuurders te allen tijde door de aandeelhouders kunnen worden ontslagen en door anderen vervangen. De eigenlijke directing brain van de vennootschap is dus de algemeene vergadering van de aandeelhouders, deze heeft in laatste instantie de zeggenschap over de zaken, zoodat het (ook in het stelsel van Schuster) wel degelijk een punt van belang is, welke nationaliteit de aandeelhouders bezitten.

Ten slotte wordt als een praktisch bezwaar aangevoerd, dat de aandeelen voor overdracht vatbaar zijn, mitsdien de nationaliteit der aandeelhouders aan voortdurende wisseling onderhevig is en dientengevolge ook de nationaliteit der vennootschap telkens zou veranderen. De mogelijkheid van verandering van de nationaliteit der vennootschap uit dezen hoofde moet worden toegegeven, zij zal echter wezen in overeenstemming met de werkelijkheid. Het ongerief dat daaruit mocht voortvloeien, heeft men te aanvaarden, en het mag zeker niet een argument wezen om met de werkelijkheid niet rekening te houden.

Overigens moet men de aangevoerde praktische bezwaren niet al te breed uitmeten; al wat mogelijk is komt daarom nog niet dagelijks voor. De ervaring leert, dat ook bij aandeelen aan toonder vaak zeer wel bekend is in wier handen de meerderheid der aandeelen zich bevindt.

Ter voorkoming van misverstand meen ik er uitdrukkelijk op te moeten wijzen, dat het geenszins mijne bedoeling is een differentieele behandeling te bepleiten van vennootschappen die uit vreemde aandeelhouders bestaan. Ik heb gemeend het vraagstuk van de zoogen. nationaliteit der naaml. vennootschappen aan een nader onderzoek te moeten onderwerpen, omdat de heerschende leer, naar mij voorkomt, zich op een dwaalspoor bevindt en dit vraagstuk in de laatste jaren door den oorlogs-

toestand en de oorlogswetten een zoo groote actualiteit heeft verkregen. De fictie van den van de leden onafhankelijken rechtspersoon, die reeds zooveel kwaad heeft gesticht, heeft ook ten aanzien van de vraag, die ons bezighoudt, de werkelijkheid geheel uit het oog doen verliezen. Daarop heb ik willen wijzen.

Trouwens buiten den kring der in hunne dogma's bevangen juristen, in de praktijk is men zich zeer wel bewust van de waarheid, dat qui est le maître des capitaux est le maître de la société. Vandaar de maatregelen die meer en meer bij de oprichting van naaml. vennootschappen worden genomen, en ook in bestaande naaml. vennp. door wijziging der statuten zijn doorgevoerd, om het nationale karakter der onderneming te waarborgen. Een der middelen is de aandeelen onder nationaal bewind te brengen door het oprichten van een administratie-kantoor, dat tegenover zijn aandeelen-bezit certificaten aan toonder uitgeeft. Deze certificaten mogen in handen komen van vreemdelingen, de aandeelen zelven blijven niettemin in bezit en onder bewind van het Nederlandsche administratie-kantoor.

Een ander middel is de bepaling in de statuten, dat tot de vergadering der aandeelhouders alleen toegang hebben, of dat alleen stemrecht hebben, aandeelhouders die Nederlanders zijn. Men heeft het bezwaar gemaakt, dat de eigendom van toonder-aandeelen niet is te controleeren; indien echter wordt voorgeschreven, dat de aandeelen een bepaalden tijd vóór de vergadering moeten worden ingeleverd met eene verklaring, dat ze aan den inleveraar toebehooren in vollen en vrijen eigendom, wordt een waarborg verkregen, die niet zonder beteekenis is; stroomannen kunnen alsdan niet optreden zonder een valsche verklaring af te leggen [1]). Bij de beoordeeling van het Neder-

[1]) C. Jordan stelt voor, in een opstel in het *Bulletin de la Société de législation comparée*, 1917, bl. 534, getiteld: *Les étrangers et le régime des sociétés*, aan Fransche vennp. den eisch te stellen toegang tot de algemeene vergaderingen en stemrecht uitsluitend te verleenen aan houders van aandeelen op naam, welke alleen aan Franschen kunnen toebehooren. Daarnevens zouden dan ook door vreemdelingen te verkrijgen toonderaandeelen kunnen worden uitgegeven, waarvan de houders geenerlei zeggenschap in de zaken van de vennootschap zouden hebben.

landerschap van den aandeelhouder dient in het oog te worden gehouden, dat, als aandeelen staan ten name van of worden ingeleverd door een naaml. vennp. (of in het algemeen door een vereeniging), ten bewijze van het Nederlanderschap der vennootschap (of vereeniging) moet worden aangetoond, dat de meerderheid van de aandeelhouders (of van de leden) Nederlanders zijn. Kan dit niet worden aangetoond, dan kan ook de vennootschap-(vereeniging)-aandeelhouder niet als Nederlander worden beschouwd. Het is van belang hierop te wijzen, omdat het aantoont, dat als men eraan vasthoudt, dat de nationaliteit der aandeelhouders (of van de leden) beslist over het karakter der vennootschap (of vereeniging), het niet mogelijk is door het tusschenschuiven van een holding-company de bepaling weerloos te maken, dat alleen aan aandeelhouders, die Nederlanders zijn, het stemrecht toekomt.

Een derde middel tot bewaring van het nationale karakter der naaml. vennp. is naast de aandeelen aan toonder te plaatsen een klein aantal preferente aandeelen op naam, waarvan alleen Nederlanders houders kunnen zijn, en aan dezen het recht te geven tot het doen van een voordracht voor de benoeming van directeur en commissarissen. Daardoor wordt de Nederlandsche invloed op de samenstelling van bestuur en toezicht gewaarborgd, doch wordt niet voorkomen, dat vreemde aandeelhouders hun invloed op den gang van zaken in de algemeene vergadering doen gelden.

Wij willen hierbij echter niet langer stilstaan. Genoeg zij het vast te stellen, dat deze en dergelijke bepalingen het bewijs leveren, dat men in de zakenwereld wel degelijk zich er rekenschap van geeft, dat de aandeelhouders niet staan buiten of naast de vennootschap, en dat de vennootschap niet is onafhankelijk of afgescheiden van de aandeelhouders, zooals een onder de juristen van alle landen wijd verbreid dogma ons wil wijs maken, maar dat de aandeelhouders en alléén de aandeelhouders de vennp. uitmaken en daarom ook het karakter van de vennp. bepalen.

Het is een goede zijde van de oorlogswetgeving, dat zij voor

deze eenvoudige waarheid de oogen heeft geopend. Zij zal daardoor kunnen bijdragen tot de dringend noodige herziening van het hoofdstuk van het internationaal privaatrecht betreffende de zgn. rechtspersonen, dat thans, onder den invloed van een averechtsche leer, in een hoogst onbevredigenden toestand verkeert.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten APRIL 1918.

Tegenwoordig de Heeren: BOISSEVAIN, Onder-Voorzitter, VERDAM, HOLWERDA, DE LOUTER, TE WINKEL, MULLER, SYMONS, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, KLUYVER, BLOK, CALAND, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, UHLENBECK, SIX, BOER, BAVINCK, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, KERN, JUYNBOLL, KERNKAMP, VOGEL, VAN GINNEKEN, HUIZINGA, VAN WAGENINGEN, VISSERING, WENSINCK en KUIPER, Secretaris.

De vergadering wordt bij afwezigheid van den Voorzitter, die bericht van ongesteldheid heeft gezonden, gepresideerd door den Onder-Voorzitter den Heer Boissevain.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Bericht is ingekomen van het overlijden van den Heer W. H. de Beaufort, rustend lid der afdeeling. Dit doodsbericht is vanwege de afdeeling met een schrijven van rouwbeklag beantwoord. De Voorzitter geeft naar aanleiding van de ontvangen tijding uiting aan de gevoelens van smart, welke niet slechts de akademie vervullen over het verlies van den kundigen historie-

onderzoeker, wiens belangstelling zij twee en twintig jaren mocht genieten, doch welke ook het geheele vaderland hebben vervuld bij het heengaan van dezen uit hoofde van talent en karakteradel zoo zeer geërbiedigden staatsman.

Namens de commissie voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie volgens het legaat-Hoeufft — sedert den dood van Prof. Woltjer aangevuld door de toetreding van den Heer Van Wageningen — brengt de Heer Hartman rapport uit over den laatstgehouden wedstrijd. Tijdig ingekomen waren 21 gedichten. De gouden medaille werd toegekend aan den dichter van *Epistula novi mariti*. Bij opening van het naambriefje door den Secretaris blijkt deze dichter te zijn Hermann Röhl te Zehlendorf bij Berlijn. Aan het bekroonde gedicht kwam het naast *Pax*. Deze twee gedichten zullen dus met de vier navolgende, gerangschikt naar de orde van hun verdienste, voor rekening van het legaat worden uitgegeven, zoodra daartoe door de schrijvers het noodige verlof is gegeven. Behalve de bovengenoemde zijn het de gedichten *Flavi Ludus*, *Brutlius*, *Antigone*, *Psittacus et passer*.

Door de dichters van n°. IV Pax, n°. XIII Flavi ludus, n°. XIV Antigone is reeds de noodige vergunning gegeven. Het blijken te zijn Pax: Franc. Xav. Reuss te Rome.

Flavi ludus: A. Galante te Vercelli.

Antigone: Antonio Faverzani te Merate.

Hierop verkrijgt de Heer Molengraaff het woord tot het houden van zijne bijdrage over „de zoogenaamde nationaliteit der naamlooze vennootschap."

De tegenwoordige oorlog heeft in alle oorlogvoerende landen opnieuw de vraag aan de orde gesteld, wanneer een vennootschap of vereeniging als een vreemde vennootschap of vereeniging moet worden beschouwd, of liever wanneer de bepalingen omtrent vreemdelingen op vennootschappen en vereenigingen moeten worden toegepast. Zij heeft zich vooral voorgedaan met betrekking tot de naamlooze vennootschap.

In het algemeen leert men, dat de naamlooze vennootschap als rechtspersoon een eigen nationaliteit heeft en dat het er voor alles op aan komt deze vast te stellen, omdat de nationale wet van de vennootschap moet geacht worden als personeel statuut, het recht te bevatten, dat de vennootschap als zoodanig beheerscht.

Bij tal van schrijvers in alle landen vindt men deze leer uiteengezet. Met een beroep op Nederlandsche en buitenlandsche schrijvers wordt dit aangetoond.

Overeenstemming bestaat ook hierover, dat ter bepaling van nationaliteit van de vennootschap de nationaliteit der aandeelhouders of der bestuurders niet ter zake doet. Een nationale naamlooze vennootschap kan dus uitsluitend bestaan uit vreemdelingen en uitsluitend door vreemdelingen worden bestuurd. Deze opvatting is een gevolg van de leer der rechtspersoonlijkheid, volgens welke de naamlooze vennootschap een persoon uitmaakt, afgescheiden van de vennooten, de aandeelhouders. Door een beroep op verschillende schrijvers en de rechtspraak in verschillende landen wordt dit gestaafd.

Zonderling klinkt het dat de nationaliteit der vennooten niet ter zake doet, dat een naamlooze vennootschap van louter Fransche aandeelhouders een Nederlandsche kan wezen.

De wereldstrijd heeft er toe geleid aan de juistheid dezer uitkomst te twijfelen. In Frankrijk en Engeland heeft de rechter de steeds gevolgde leer bij de toepassing der oorlogswetten losgelaten. Met voorbeelden wordt dit gestaafd. Aangehaald worden een rondschrijven van den Franschen Minister van Justitie van 29 Februari 1916 en de vonnissen, in Engeland gewezen in de processen van de Continental Tyre and Rubber Co. tegen eenige van hare schuldenaren. Het Hoogerhuis besliste, dat deze in Engeland overeenkomstig de Engelsche wet opgerichte naamlooze vennootschap als een vijandelijke vreemdeling moest worden beschouwd, omdat hare aandeelen nagenoeg alle in handen van Duitschers waren.

Vervolgens stond spreker stil bij de behandeling van dit onderwerp in December 1916 en in Januari en Maart 1917

in de Société de législation comparée te Parijs. Uit het debat, waaraan door een aantal rechtsgeleerden en staathuishoudkundigen werd deelgenomen, blijkt duidelijk van een streven bij velen, met de werkelijkheid rekening te houden. Toch ontbreekt nog het inzicht, dat de fout schuilt bij de heerschende leer van de rechtspersoonlijkheid. Ook in Engeland is dit het geval. Met eenige voorbeelden wordt dit aangetoond.

Van een juist inzicht geven daarentegen blijk Prof. Pillet en Théry in Frankrijk en Baty in Engeland.

De geheele leer van de nationaliteit der naamlooze vennootschap in het internationaal privaatrecht is een dwaalleer, uitvloeisel van een onjuiste opvatting der rechtspersoonlijkheid. De vennootschappen moeten niet worden behandeld als personen, maar als overeenkomsten. De vraag, in hoeverre de bepalingen onzer wet omtrent de naamlooze vennootschap van toepassing zijn op in het buitenland opgerichte vennootschappen, is geen andere dan de meer algemeene vraag, in hoeverre de bepalingen omtrent bepaalde overeenkomsten van toepassing zijn op die overeenkomsten, indien zij in het buitenland zijn gesloten. Daarbij kan van nationaliteit en van het zoogenaamde personeel statuut geen sprake zijn.

In verschillende wetgevingen, in het bijzonder in de oorlogswetten, worden vreemdelingen aan bijzondere voorschriften onderworpen. Hoe staat het met de toepassing dier voorschriften op naamlooze vennootschappen? Het antwoord is duidelijk, als men in het oog houdt dat vennootschappen niet anders zijn dan in vennootschap handelende, samenwerkende personen. Vreemdelingen die samenwerken houden daardoor niet op vreemdelingen te zijn. Bedoelde voorschriften zijn dus van toepassing op de naamlooze vennootschappen en vereenigingen wier leden vreemdelingen zijn, onverschillig waar ze zijn opgericht. Men moet vragen naar de nationaliteit der leden.

Daartegen heeft men praktische bezwaren aangevoerd. Hoe moet het gaan als de aandeelhouders van verschillende nationaliteit zijn? In dit geval beslist de nationaliteit van de meer-

derheid overeenkomstig het beginsel, dat het geheele vereenigingsrecht beheerscht.

Zijn de aandeelen aan toonder gesteld, dan kan men rekening houden met de nationaliteit die onder de bestuurders en de commissarissen de meerderheid heeft.

In de praktijk is men zich zeer wel bewust van de waarheid, dat wie meester is van het kapitaal, meester is van de naamlooze vennootschap. Vandaar verschillende maatregelen die meer en meer bij de oprichting van naamlooze vennootschappen worden genomen en ook in bestaande naamlooze vennootschappen door wijziging der statuten worden doorgevoerd, om het nationale karakter der onderneming te waarborgen.

Dergelijke bepalingen leveren het bewijs, dat men in de zakenwereld wel degelijk zich rekenschap ervan geeft, dat de aandeelhouders en alléén de aandeelhouders de vennootschap uitmaken en daarom ook het karakter van de vennootschap bepalen.

Voor deze eenvoudige waarheid heeft de oorlogswetgeving de oogen geopend. Zij zal daardoor kunnen bijdragen tot de dringend noodige herziening van het internationaal privaatrecht betreffende dit onderwerp.

De Voorzitter zegt den spreker, die zijne bijdrage afstaat voor de verslagen en mededeelingen, dank voor zijne belangrijke voordracht. Onder dankzegging voor het gesprokene wijst voorts de Heer Vissering op het belang dat sprekers mededeelingen hebben in verband met de quaestie van verkoop van Nederlandsche schepen naar het buitenland.

Hierna verkrijgt de Heer Van Vollenhoven het woord tot het doen zijner mededeeling over „naasting, opvordering en ingebruikneming van schepen." Terwijl volgens spreker de bevoegdheid tot naasting (preemption) van confiscabele handelsschepen honderdveertig jaar lang alleen op papier heeft bestaan, en de bevoegdheid tot opvordering in eigendom tusschen het eind der 18e eeuw en 1870 bijna niets beduid heeft, is de eenzijdige ingebruikneming in 1798 door Bonaparte toe-

gepast voor zijn troepenvervoer naar Egypte gewraakt door Lord Stowell in 1802, met name door Rusland en de Vereenigde Staten bij verdrag tegengegaan, doch weer bevorderd door Napoleon III en (tot zelfs in 1908 toe) door het Duitsche Rijk.

Aan het geheel dezer maatregelen wordt nieuw leven ingeblazen door Bismarcks daad van December 1870 (Engelsche kolenschepen op de Seine); de invloed hiervan is, naar spreker uiteenzet, te wijten aan verwarring van begrippen en rechtstermen.

Had de Order in Council van Maart 1915 uit de verwarde bevoegdheden jegens *lading* van onzijdige schepen de voor neutralen meest bezwarende gekozen, het Amerikaansche presidentsbesluit van 20 Maart 1918 doet dit zelfde ten aanzien van de *schepen*.

Aan deze mededeeling die voor de verslagen onder dankzegging door den Voorzitter wordt aanvaard, worden door den Heer De Louter eenige opmerkingen over herkomst en karakter van het angarierecht toegevoegd.

Hierop wordt na rondvraag de vergadering gesloten.

VERSLAG DER COMMISSIE VOOR DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

M. H.

Alvorens U het oordeel der Commissie over de voor den wedstrijd van dit jaar ingekomen gedichten bekend te maken dienen een paar mededeelingen, die Commissie zelve betreffende, te worden gedaan.

In de plaats van ons diepbetreurd medelid Woltjer heeft in de Commissie zitting genomen Prof. van Wageningen, die de uitnoodiging daartoe welwillend heeft aanvaard.

Het zou juist dit jaar zijn beurt zijn het Rapport voor U op te stellen en U voor te dragen. Op zijn verzoek heeft echter de spreker van dit oogenblik die taak van hem overgenomen om het nieuwe lid tijd te laten zich behoorlijk in de werkzaamheden der Commissie te oriënteeren.

Te beoordeelen vielen ons 22 gedichten, een getal iets kleiner dan in de laatste jaren aan de Commissie placht te worden voorgelegd. Maar wij weten dat ten gevolge der verstoring van het postverkeer verscheidene zijn achteraan gekomen. Om nu althans in deze vergadering het rapport te kunnen uitbrengen — zulks in de Maart-vergadering te doen was reeds vroeger gebleken onmogelijk te zijn — moest al wat na medio-Januari ten Trippenhuize was bezorgd, worden bewaard voor den eerstvolgenden wedstrijd, iets waarvan de inzenders zoo spoedig mogelijk zullen worden verwittigd.

Twee en twintig gedichten; het vorige jaar acht en twintig. Maar onder die twee en twintig was er dan ook geen dat in de laagste klasse, die der geheel onwaardige behoorde gerangschikt te worden. Laten wij optimistisch zijn en niet reeds

vóór den tijd vermoeden dat er zich ook maar een enkel dusdanig geschrift onder de te laat aangekomene bevindt!

Niet groot was ook het aantal der gedichten die in geen enkel opzicht onze goedkeuring konden verwerven. Het zijn er *zeven* die wij hier met een enkel woord vermelden in deze volgorde dat steeds het volgende gedicht naar onze meening toch nog staat boven het vroeger vermelde:

N°. 6. *De laude solitudinis* motto *Solitudo mihi paradisus.* Titel en motto geven genoegzaam den inhoud aan. 't Is een goed gemeend, we zouden kunnen zeggen een „goedig" gedichtje. Maar de inhoud is uiterst onbelangrijk. De verzen zijn goed.

N°. 19. *Matris desiderium* motto *nequidquam sapit qui sibi non sapit.* Treurdicht over den dood eener vroeg gestorven moeder. Naar vorm en inhoud nauwelijks boven n°. 6 te stellen.

N°. 12. *Vacatio militis* motto *Vivite fortes.* De metrische fouten van dit gedicht zouden misschien gemakkelijk te herstellen zijn, maar de inhoud heeft niets behagelijks.

N°. 16. *Claudia* motto *per ardua ad astra.* Het treurig lot eener vrouw, die eerst, in den oorlog, haar man verliest, dan haar kind en eindelijk zelf van verdriet bezwijkt. Een gedicht van eentonige treurigheid, waarin niets persoonlijks of treffends voorkomt. Over den vorm der verzen valt niet te klagen.

N°. 21. *De Johanne Dupré sculptore Senensi* motto *ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.* Naar ons voorkomt gaat dit motto niet op voor gedichten die tot een *wedstrijd* worden ingezonden. In over 't geheel goede verzen en in zuivere (maar nuchter-alledaagsche) taal wordt een droge beschrijving gegeven van een reeks kunstwerken van den beeldhouwer *Dupré.* Een geversificeerde catalogus.

N°. 1. *Transactae aetatis memoria* motto *Pristina me meminisse iuvat.* Een zoon brengt zich de vermaningen te binnen die zijn vader hem op het graf zijner moeder gegeven heeft. Ook dit een zeer welmeenend gedichtje, maar noch de vorm, noch de inhoud heeft iets dat den lezer boeit of treft.

N°. 18. *Est est est, poloris singulare sepulcrum* motto *nec me poeniteat calamo trivisse labellum.* Tot een gedicht verwerkt het bekende verhaal van den drinkebroer, een abt die zijn courier vooruitzendt om te Montefiascone in Toscane den wijn te keuren en aan de post van iedere herberg, waar hij goeden vindt, *est* te schrijven, en die dan, na op verschillende *est's* te zijn afgegaan, zich in een herberg, die hem door een drievoudig *est* aanlokt, zich zóó te buiten gaat, dat hij dood neervalt, waarvoor hem (N.B.) een monument wordt opgericht, zijn naam vermeldend met de mededeeling, dat die persoon *propter nimium est obiit.* Wij begrijpen niet wat er aan deze heele anecdote voor aardigheid is, nog minder hoe iemand van onmiskenbare oefening in de versbouwkunst zulk een onsmakelijk onderwerp voor zijn gedicht heeft kunnen kiezen.

Een negental gedichten werd ter zijde gelegd, echter niet zonder eenige beraadslaging of ze een plaats in den bundel mochten waardig worden geacht. Omtrent één van deze konden wij niet tot eenstemmigheid geraken: één lid wilde het die eer wel, de beide andere niet toekennen. Overeenkomstig de door ons ook hier aangenomen volgorde wordt dat gedicht in deze rubriek het laatst vermeld. Die negen zijn:

N°. 8. *Frumentum* motto *Cerealia munera laudo.* De lof van het landleven en van het boerenbedrijf. Een lang en over het geheel vrij vervelend gedicht dat door de aardige beschrijving van 13 regels, hoe een boerin voor haar dochtertje een pop bakt, die door het kind eerst al spelend gebroken en daarna opgegeten wordt, niet kan worden gered.

N°. 9. *Duo collegia* motto *Succurrite miseris.* De angsten en de vreugde eener arme moeder, wier doof-stom zoontje voor rekening eener rijke dame genezen is van een zware ziekte. Er is wel eenig gevoel in dit gedicht, maar 't is over 't geheel vrij onbeduidend.

N°. 17. *Horatius apud Orbilium* motto *multa tulit fecitque puer.* Het verdriet van den jongen Horatius op school en zijn toekomstige grootheid vrij aardig beschreven, vooral de ver-

ontwaardiging van den plagosus magister als hij zijn leerling met een Catullus in de hand betrapt. Maar 't geheel hangt slecht samen, en is laag bij den grond, er had veel meer van kunnen gemaakt worden. En bovendien hebben wij onder de ingekomen gedichten één van zeer verwanten inhoud, maar dat verre staat boven dit. Daarover zal te zijner tijd worden gehandeld.

N°. 15. *Pollitta* motto *Fors omnia versat.* Een langdradige bewerking van 't verhaal bij Tac. Ann. XIV, 59. Niets eigens of treffends, tenzij misschien de beschrijving van Pollitta's smeeken bij Nero. Maar reeds de grove metrische fouten maken het een plaats in den bundel onwaardig.

N°. 5. *Diaboli allocutio* motto *tu nihil invita facies dicesve Minerva.* Satan wil zijn macht, die hij door het kruis heeft verloren, herwinnen door middel van verleidelijke vrouwen, maar wordt door den *agminis angelici dux invictus* gedwongen voor het kruis te knielen. Een zonderling gedichtje, van juist 50 verzen (het minimum), maar goede verzen.

N°. 11. *Ultima acroasis* motto = titel. Een oude leermeester neemt met een toespraak afscheid van zijn leerlingen. Een goed bedacht gedicht, maar veel te gerekt en meermalen door taalfouten ontsierd.

N°. 10. *Titus Pomponius Atticus* motto *maestis lux alma renascere terris.* Tegenstelling van de echte, landelijke en de schijnbare stadsgenoegens. Allerlei Horatiana, niet altijd handig, samengevoegd. Het gedicht laat zich wel lezen, maar veel eigens heeft het niet.

N°. 3. *Fatum Austriae* motto *veteris vestigia flammae.* De dood van Maximiliaan van Oostenrijk beschreven en (men ziet niet goed hoe) in verband gebracht met den huidigen oorlog. Een nu en dan vrij goed gedicht, maar over 't geheel weinig zeggend.

N°. 20. *Lampyris noctiluca* motto *qui nescit versus tamen audet fingere.* Een verbazend geleerd gedicht over het glimwormpje en de verklaring van het licht dat het afgeeft. Het best geslaagd is zeker de liefdedroom waaraan het glimwormpje

den dichter herinnert. Dit is het gedicht dat één commissielid in den bundel wenschte te zien opgenomen, waartegen zich de twee anderen verklaarden. Zij vonden het te weinig samenhangend, te moeielijk verstaanbaar en door te veel metrische fouten ontsierd, waarvan zij niet konden gelooven dat ze door de onkunde of slordigheid van een copiist waren veroorzaakt. Het leek hun derhalve wenschelijk het ongedrukt te laten, waartoe bij meerderheid van stemmen is besloten.

Omtrent zes gedichten was de commissie eenparig van gevoelen, dat ze een plaats in den bundel ten volle verdienden. Ook deze worden hier beschreven, opklimmend tot de beide besten. De *besten*. Want wat van de twee, hier het laatst te noemen, gedichten het allerbeste was en dus de medalje moest verwerven, ook dat moest weer bij meerderheid van stemmen worden beslist.

N°. 22. *Psittacus et passer* motto *pacem te poscimus omnes*. Een fabel van de arme, maar vrije musch, die veracht wordt door den rijken, maar gevangen papegaai. Nadere beschouwing van de werkelijkheid doet echter de musch haar dwaling inzien. Een welbekend motief dus, maar zeer aardig bewerkt in voortreffelijke verzen.

N°. 14. *Antigone* motto *Ille dolet vere qui sine teste dolet*. Een zuster die hare verloving verbreekt om zich geheel te kunnen wijden aan haren broeder, die in den oorlog het gezicht heeft verloren. Een, hoewel niet bepaald aangrijpend, toch gevoelvol gedicht in onberispelijke verzen.

N°. 2. *Bruttius* motto = titel. Een, van allen sedert zijn prille jeugd verlaten, herder gaat ten oorlog, keert met verlof terug en wordt begroet door zijn trouwen hond en door Laena met wie hij vroeger zooveel leed heeft gedeeld en met wie hij nu het geluk vindt. Ondanks enkele ietwat stroeve verzen is hier alles genoegelijk en boeiend beschreven en verhaald.

N°. 13. *Flavi ludus* motto *ex hoc fonticulo*. Bekende gegevens uit Horatius zijn hier voortreffelijk tot een allerbehagelijkst geheel verwerkt. Vooral uitnemend is geteekend de

smartelijk getroffen oude dorpsschoolmeester dien de vader voor zijn veelbelovenden jongen niet goed genoeg vindt. De vorm is onberispelijk.

Eindelijk komen aan de orde de twee gedichten, waarover *de* kwestie ging: „aan welk de medalje?"

N°. 4. *Pax* motto *et erit opus iustitiae Pax.* Het eerste deel bevat de aangrijpende beschrijving van het gezin waarvan man of zoon zich in den krijg bevindt. Zeer schoon is hier geteekend het voorlezen van den brief door den zoon gezonden. Het tweede bevat de dichterlijke beschrijving van Adams val. Sints Cain Abel versloeg is de vrede van de aarde verdwenen en heeft de mensch de ars bellica leeren bewonderen in een Achilles, een Alexander, een Caesar. Vrede is op aarde niet neergedaald als een dochter der gerechtigheid, men *noemt* het vrede als de tegenstander is neergeworpen. Wie den waren vrede wacht, vrage dien aan Christus den vredevorst.

De geheele commissie achtte dit, naar vorm en inhoud uitstekend, gedicht ten volle de medalje waardig. Doch de meerderheid kon niet anders besluiten dan dat het nog werd overtroffen door:

N°. 7. *Epistula novi mariti* motto = titel. Een echtgenoot van 5 maanden beschrijft zijn huwelijksgeluk en maant zijn vriend den celibatair aan zijn voorbeeld te volgen. Om hem dien stap gemakkelijk te maken bestemt hij hem maar vast voor zijn ('s schrijvers) schoonzusje.

Ziet hier den korten inhoud van het gedicht. De nu volgende, evenzeer korte, appréciatie er van is uit den aard der zaak die, welke door de meerderheid der commissie wordt uitgesproken:

een allergeestigst, vlot gedichtje. Dit is nu eerst in den vollen zin werk van een die 't kan. 't Heeft geen pretenties, maar doet voor Ovidius niet onder. Alles is hier door en door gezond en krachtig, overal, ook waar het onderwerp het moeielijkst is om te behandelen, blijft de dichter zich zelven gelijk en blijft hij in den juisten toon. 't Is een onvermengd genot dit gedicht te lezen, want ook het gewone heeft hier

een frissche kleur. En iedere regel klinkt als een klokje van kristal. Ten bewijze moge dit distichon over het schoonzusje gelden:

> Non ego nunc multa decorabo laude puellam:
> Tu venias, videas, haud mora victus eris.

Wij verzoeken dus den Secretaris het naambriefje van n°. 7 (epistula novi mariti) te openen en die van n°. 4 (Pax), 13 Flavi ludus, 2 Bruttius, 14 Antigone en 22 Psittacus et Passer te doen bewaren. Deze zullen, zoodra de dichters der bijbehoorende gedichten daartoe vergunning zullen hebben gegeven, worden geopend en alsdan de gedichten zelve overeenkomstig de aangeduide volgorde achter het bekroonde gedicht geplaatst.

J. J. Hartman.
J. van Leeuwen Jr.
J. van Wageningen.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MCMXVIIII INDICTI

A. d. VI. Idus Apriles in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXII carminibus, quae ad tempus iis essent tradita:

Digna visa *non* sunt quae legati sumptibus in lucem ederentur 16 haec (enumerantur autem sic ut quod posterius ponitur semper praeferatur praecedenti):

De laude solitudinis. Matris desiderium. Vacatio militis. Claudia. De Johanne Dupré. Transactae aetatis memoria. Est est est. Frumentum. Duo Collegia. Horatius apud Orbilium. Pollitta. Diaboli allocutio. Ultima acroasis. Titus Pomponius Atticus. Fatum Austriae. Lampyris noctiluca (hoc tamen carmen tanto iis quae antea sunt enumerata praestare visum est ut de eo in lucem edendo haud parva fuerit dubitatio).

Restant sex carmina quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. In quibus enumerandis eandem quam in sedecim illis sequimur rationem. Psittacus et passer; Antigone; Bruttius; Flavi ludus; denique duo quorum utri palma esset adiudicanda fuit controversia, quae denique sic est dirempta ut victor exstaret

HERMANN RÖHL

qui *epistulam novi mariti* cecinit, cui carmini tantum non par visum est illud cui titulus erat *Pax*. Huius ergo carminis (Pax) et horum quatuor: *Flavi ludus; Bruttius; Antigone; Psittacus*

et passer, poetae rogantur *ante Kalendas Julias huius anni* scidularum carminibus quae additae sunt aperiendarum dent veniam, quo facto eo quo ultimum sunt enumerata ordine post *epistolam novi mariti* in corpus poematum hoc anno edendorum recipientur.

Iam nunc carminis c. t. *Pax* poetam se professus est Franciscus Xaverius Reuss, eius c. t. *Flavi ludus* Al. Galante; eius denique c. t. *Antigone* A. Faverzani.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias anni proximi perferenda curent* ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in describendo portabile prelum Britannicum (type-writer) adhibebunt, et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. Hoc *ante Kalendas Julias* fieri debebit (et tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi: „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam").

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

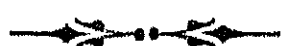
Amstelodami Id. Aprilibus MCMXVIII

P. D. Chantepie de la Saussaye
Ordinis Praeses

NAASTING, OPVORDERING EN INGEBRUIKNEMING VAN KOOPVAARDIJSCHEPEN IN DEN ZEEOORLOG.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

C. VAN VOLLENHOVEN.

1. Was het drie jaar geleden een Britsche Order in Council van 11 Maart 1915, die teekening bracht in het stelsel, hetwelk voortaan in den oorlog zou worden gevolgd tegenover *lading* van onzijdige schepen, ditmaal is het een Amerikaansch presidentsbesluit (proclamation) van 20 Maart 1918, hetwelk teekening brengt in het stelsel van bejegening van de onzijdige *schepen zelf*. En bij alle verschil in bijzonderheden is er een zóó groote evenwijdigheid tusschen de gedaantewisselingen van beide instituten in de laatste honderd veertig jaar en tusschen de daaruit te trekken slotsommen, dat ik vertrouw, aan het stukje volkenrechtsgeschiedenis, hetwelk in onze vergadering van April 1915 ter sprake kwam [1]), te mogen toevoegen het verwante stukje volkenrechtsgeschiedenis van nu.

2. Van louter academisch belang ten aanzien van schepen is die praeëmptie of naasting van confiscabel goed, welke voor scheepsladingen juist de goedbedoelde oorsprong is geweest van zooveel willekeur en onrecht. Want wél komt tusschen 1778 en 1804 in prijsvonnissen zoowel van Sir James Marriott [2]) als van zijn beroemden opvolger Sir William Scott [3]) (Lord

---

[1]) Verslagen en Mededeelingen, 5e reeks, deel 1, 1915, blz. 394—459; hier verder aangehaald als „Praeëmptie".

[2]) Prijsrechter van 1778 tot 1798.

[3]) Prijsrechter van 1798 tot 1828; lord sinds 1821. Zie zijn portret voorin Smith, International law[4], 1911, en voorin Roscoe, Lord Stowell, 1916.

Stowell) de begeerte tot uiting om in enkele bijzondere gevallen ook schepen zelf, die in de termen vallen van verbeurdverklaring, nochtans toegeeflijk te behandelen en daarom slechts aan naastkoop, eenzijdig bepaalden aankoop, te onderwerpen [1]; doch factisch is op schepen deze maatregel nooit toegepast geworden [2], en noch in verdragen, noch in de Britsche prijswet van 1864 [3], noch in de Britsche marine-instructie van 1888 [4] is hij bestendigd. Trouwens, deze maatregel zou, indien toegepast, voor neutralen een voordeel zijn geweest, geen nadeel.

3. Een kleine honderd jaar lang kon men evenzeer als academisch beschouwen de vraag, of onzijdige koopvaardijschepen tegen vooraf betaalde of vooraf verzekerde schadevergoeding mogen worden opgevorderd in gedwongen eigendomsovergang [5]) door de regeering van het land, binnen welks gebied zij zijn. Want noch in internationale verdragen noch in de practijk tot

[1]) Praeëmptie, blz. 410, 422 aan het slot van c, 426—427.

[2]) Praeëmptie, blz. 408—411, 416—436.

[3]) Praeëmptie, blz. 440—441.

[4]) Praeëmptie, blz. 441.

[5]) De term requireeren of requisitionneeren wordt in hedendaagsche tractaten gebezigd:

a. in den ruimen zin, waarin hij zoowel eenzijdig bepaalden eigendomsovergang („opvordering") als eenzijdig bepaald gebruik („ingebruikneming") omvat; aldus in verdrag V van 1907 (landonzijdigheidverdrag) art. 19;

b. in den engen zin, waarin hij alleen „opvordering" omvat en juist tegenover „ingebruikneming" en vasthouding staat; zoo in verdrag VI van 1907 (délai-de-faveur-verdrag) artt. 2—4, en in verdrag IV van 1907 (landsoorlogreglement) art. 52.

Dezelfde dubbelzinnigheid — een ruime naast een enge beteekenis — heeft in deze materie het Nederlandsche „beslaglegging" of „inbeslagneming"; dit woord derhalve, *en niet „opvordering"*, is de passende vertaling van „requisitie". Wegens de vermelde dubbelzinnigheid worden in deze bijdrage zulke termen gemeden.

De Nederlandsche wetgeving schijnt „opvorderen" in den zin van „opvorderen in eigendomsovergang" niet te kennen; voor het met dwang in gebruik nemen (punt 4 dezer bijdrage) gebruiken de inkwartieringswet van 1866 (artt. 22 en 33), de wet van 1899 op oorlog en beleg (art. 16) en de schepenvorderingswet van 1917 evenmin een techniekenterm.

1870 is zulk een opvorderingsbevoegdheid tot uiting gekomen; en wie haar als vanzelfsprekend — veelal als uitvloeisel van een zgn. recht op zelfbehoud — aannamen [1]), schijnen haar beschouwd te hebben als een toepassing van het gemeene recht. Wel kende en kent de Britsche prijsrechtspleging [2]) een bevoegdheid der admiraliteit om schepen, welker prijsverklaring is aangevraagd, doch nog niet uitgesproken, alvast tegen aanbod van betaling op te vorderen voor den prijsrechter; doch neutrale schepen zijn uitdrukkelijk hiervan uitgezonderd. Toen dan ook in Maart 1915 de Britsche attorney-general dit geheel speciale wettelijk voorschrift verwarde met een algemeene opvorderingsbevoegdheid, welke bevoegdheid de rechtsgeleerde raadsman op zijn beurt verwarde met het zoo aanstonds te noemen angaria-recht [3]), wees de prijsrechter te Londen den eisch gelukkig af. Was men de verschillende dwangmaatregelen tegen neutrale koopvaardijschepen scherp blijven uiteenhouden, wellicht zou deze opvorderingsbevoegdheid nooit zijn geworden tot een gevaar.

4. De aanleiding tot verwarring lag in een derden vorm van dwang. Naast en buiten deze academisch gebleven praeëmptie en deze gevaarlooze opvorderingsbevoegdheid toch kende men vanouds een ware of vermeende bevoegdheid van *ingebruikneming* door dwang, doch tegen schadevergoeding.

Ook van deze ingebruikneming bestond een vrij onschuldige vorm. Evenals immers in den landoorlog een regeering zich bevoegd achtte het krijgstuig in gebruik te nemen, hetwelk bij het begin van den oorlog in de fabrieken van haar land vervaardigd werd voor onzijdige bestellers (kanonnen, geweren, enz.), zoo ook konden die zeeschepen in gebruik worden genomen, welke voor rekening van neutralen in aanbouw waren binnen oorlogvoerend land, doch de werf nog niet voorgoed

---

[1]) Duboc, Le droit de visite, 1902, blz. 169; Pearce Higgins, War and the private citizen, 1912, blz. 104—105.

[2]) Praeëmptie, blz. 445—446.

[3]) Praeëmptie, blz. 449—452, en beneden, bijlage T.

hadden verlaten [1]). Sinds Augustus 1914 is deze maatregel ook op Nederland toegepast, met als bekendste voorbeeld het grootste schip onzer vloot, de Statendam der Holland-Amerika-lijn, die in Mei 1916 werd in gebruik genomen tegen maandelijksche schadevergoeding („intrest on capital invested") en tijdelijk verdoopt in Justitia [2]).

Veel gewichtiger en ernstiger evenwel was zulk een door dwang voltrokken ingebruikneming zonder eigendomsovergang, indien zij gericht was op onzijdige koopvaarders, die al in de vaart zijn. Een ingebruikneming van deze soort was een eeuw geleden allesbehalve een academisch vraagpunt: Bonaparte immers had haar op groote schaal gebezigd om in 1798 zijn Fransche troepen te kunnen overvoeren naar Egypte [3]). Het Britsche oordeel over zulk pressen tot oorlogsdienst, zulk een angariatie [4]), was onomwonden genoeg: in een prijsvonnis van 1802 [5]) noemt Lord Stowell tot tweemaal toe Bonapartes daad een daad van onrecht, die met het volkenrecht zóó strijdig is, dat een juist tot toepassing van volkenrecht geroepen prijshof onmogelijk daarmee rekening kan houden. Het zijn sinds het laatste kwart der achttiende eeuw vooral Russische en Amerikaansche verdragen geweest, die dit angaria-recht uitdrukkelijk afzwoeren [6]); daarentegen zijn het na 1834 het Frankrijk van Louis Philippe en Napoleon III en van 1868 tot heden toe de Noordduitsche Bond en het Duitsche Rijk geweest, die in hun handelsverdragen deze bevoegdheid weer deden erkennen [7]),

---

[1]) Duboc, Le droit de visite, 1902, blz. 119.

[2]) Een ander voorbeeld was een tender der Holland-Amerika-lijn, en in April 1915 de Van Stirum der Algemeene Stoomvaartmaatschappij (Rotterdam), sedert vergaan en vergoed. Verdere gevallen zijn voor Nederland niet ontdekt. Naar Engelsch recht gaat de eigendom van het in aanbouw zijnde schip op de stoomvaartmaatschappij over, zoodra van de verschuldigde bouwsom (meestal vijf termijnen) de eerste termijn betaald is. Zie voor Noorwegen bijlage V.

[3]) Zie bijlage F.

[4]) Zie beneden, blz. 485 noot 1, en bijlage Z.

[5]) Zie bijlage I.

[6]) Zie bijlagen A, B, C, D en J.

[7]) Zie bijlagen L, N en Q.

wel is waar onder belofte van schadevergoeding, doch in termen, die zelfs niet tot tijd van oorlog beperkten. Ettelijke schrijvers van uiteenloopende nationaliteit kozen in dezen de Fransch-Duitsche zijde, onder allerhand weinig-beperkende beperkingen; doch al dien tijd was het angaria-recht in volledig onbruik, moderne verdragen bleken afzwering van dit „verouderd" recht onnoodig te vinden, het Instituut voor internationaal recht verloochende het in 1898, de Londensche zeerechtconferentie van 1908/9 ignoreerde het, en de Britsche admiraliteit bleef het verloochenen in haar vlootinstructies, tot zelfs in 1913 of later toe [1]). Duitschland daarentegen heeft nog in een verdrag van 1908 bij zijn handelwijze volhard, en recente Duitsche schrijvers erkennen dan ook met zooveel woorden, dat Duitschland niets heeft gedaan om het angaria-recht te knotten, maar het integendeel heeft geschraagd en er het element van volstrekte noodzaak uit heeft weggewerkt [2]). Wanneer het gezaghebbende boek van Wehberg [3]) meent, dat artikel 9 der Duitsche prijsverordening van 1909/1914 [4]) dit angaria-recht op zijde zet, moet hij in dwaling zijn; want het artikel beperkt alleen de vrijheid der bevelhebbers van Duitsche oorlogsbodems, en laat zich over de bevoegdheden van het Duitsche Rijk zelf te dezen in geenen deele uit [5]).

De loop der bedoelde verdragsartikelen is nog niet met zekerheid te bepalen; doch het schijnt, dat Pruisen in 1799 is voorgegaan, Frankrijk sinds 1834 stelselmatig is gevolgd (om een nog niet ontdekte reden), de Hanze-steden in 1837 en Italië in 1847 Frankrijk zijn gevolgd, Duitschland dit zelfde is gaan doen in 1868, terwijl Italië zich sinds 1870 bij het Duitsche voorbeeld nader heeft aangesloten. De artikelen schijnen zich te bepalen tot Iberische, Middelamerikaansche en enkele Zuidamerikaansche staten benevens Hawaii. Ze verdwijnen uit de

---

1) Zie bijlage S.

2) Albrecht, Requisitionen, 1912 (Zeitschrift Völkerrecht VI, Beiheft), blz. 38—39; Willms, 1912, blz. 121.

3) Wehberg, Seekriegsrecht, 1915, blz. 71.

4) Praeëmptie, blz. 444.

5) Vergelijk, voor de hier gemaakte tegenstelling, bijlage R.

Fransche en de Italiaansche practijk na 1886, doch leven in de Duitsche voort [1]).

5. Aan het tot dusver vermelde complex van dwangmaatregelen tegen neutrale koopvaardijschepen, die uit geenerlei hoofde (noch wegens blokkadebreuk, noch wegens contrabandevervoer, noch wegens onneutrale diensten) in de termen vallen van verbeurdverklaring [2]), wordt nu evenwel nieuw leven ingeblazen, wanneer in December 1870 Bismarck zijn bekenden maatregel neemt tegen Britsche kolenschepen op de Seine — dus in den landoorlog —, een maatregel, dien hij zelf als novum voelt, als gedwongen eigendomsovergang (dus: opvordering) begrijpt, en dan ook met angaria niet „gelijk", doch slechts „overeenkomstig, gelijksoortig" noemt [3]). Nu wreekt zich aanstonds de onnauwkeurigheid en dooreenwarring, die ook aan dit stuk volkenrecht eigen is. Niet alleen toch haasten zich vele schrijvers om aan deze daad van geweld een plaats te geven in het geldend volkenrecht; doch op slechts enkelen — als den Engelschman Oppenheim, den Duitscher Perels, den Amerikaan Stockton — na [4]) haspelen zij de oudere angaria-pretensie en de jongere opvorderingspretensie dooreen [5]). Deerlijk wordt teleurgesteld wie mocht meenen, dat er dan toch twee aanleidingen moeten zijn om de beide instituten uiteen te houden: de vraag naar de plaats, wáár elke dier rechten mag worden geoefend, en de vraag naar de gevallen, waarin. De plaats-alwaar wordt door sommigen aldus onderscheiden, dat ingebruikneming vrijstaat ook binnen het niemandsgebied der volle zee, doch opvordering alleen op het eigen gebied der oorlogvoerenden en binnen gebied, dat zij occupeeren [6]); doch men vindt misschien evenveel schrijvers, die

[1]) Zie bijlagen G, L, N en Q, en blz. 481 noot 5.

[2]) Vergelijk Praeëmptie, blz. 394.

[3]) Zie bijlage M.

[4]) Oppenheim II [2], blz. 446—449; Perels [2], 1903, blz. 221—222; Stockton, Outlines, 1914, blz. 415—416.

[5]) Zie de verwarring zelfs in de beraadslaging van het Instituut voor internationaal recht, Annuaire 17 (1898), blz. 256, 257.

[6]) Praeëmptie, blz. 401—402.

de zaak omkeeren [1]), en wereldwijze practici, gelijk de attorney-general van 1915 [2]), laten haar dus dan ook liefst in het midden. En al evenmin heeft men iets aan het antwoord over de gevallen-waarin; want de rechtstreeksche *militaire* of *strategische* noodzaak, waarop in 1870 Bismarck zich beriep [3]), wordt door velen klakkeloos overgedragen op het geval der ingebruikneming [4]), terwijl men de eene zoowel als de andere bevoegdheid hier en daar teruggebracht vindt tot een zgn. recht op zelfbehoud. Opvallend zondigen op het stuk der dooreenwarring de — sinds 1917 of 1904 buiten werking gestelde — Amerikaansche marinecodex van 1900 [5]) en de befaamde Duitsche Kriegsbrauch van 1902 [6]), die beide, uitgaande van Bismarcks oorlogspretensie, haar aldus redigeeren, dat zij zoowel opvordering als ingebruikneming schijnt te bestrijken. De verwarring verbaast nog om een derde reden. In geval immers van opvordering, dus eigendomsovergang, verandert uiteraard de vlag; voor het geval van ingebruikneming is nergens die regel gesteld, al zal, indien het angaria-werk in diensten bestaat, die het schip aan prijsverklaring blootstellen (met name dus gedwongen contrabandevervoer en gedwongen onneutrale diensten), de neutrale staat zelf er wel prijs op stellen, dat de vlag wisselt [7]), ofschoon de nationaliteit van het schip ongerept blijft.

6. Er is, naar men ziet, menig punt van aanraking tusschen wat hierboven bericht werd nopens niet-confiscabele koopvaardij-

---

[1]) B. v. voor angaria Den Beer Poortugael, Oorlogsrecht², 1882, blz. 494; voor opvordering Oppenheim II², blz. 395, 449, en Stockton, 1914, blz. 415. Vergelijk beneden, blz. 509.

[2]) Praeëmptie, blz. 450, en beneden, bijlage T.

[3]) Zie bijlage M.

[4]) Zie bijlage W.

[5]) Zie bijlage O.

[6]) Zie bijlage P.

[7]) Den Beer Poortugael, Het oorlogsrecht², 1882, blz. 493, en Het internationaal maritiem recht, 1888, blz. 414, dringt deswege aan op eigendomsovergang in dit geval. Aan een massale toepassing van het angaria-recht als in 1918 denkt hij dus blijkbaar geen oogenblik.

schepen en wat reeds bekend is van de bejegening van niet-confiscabele koopmansgoederen.

Was ginds de tweeslachtige term praeëmptie een bron van ontaarding [1]), hier komt een zelfde nadeel voort uit den tweeslachtigen term requisitie, inbeslagneming [2]).

Bleef ginds onzeker, of naast de naasting (praeëmptie) en de opvordering van koopmansgoederen nog ander ingrijpen in de beschikking over zulke goederen [3]) is geoorloofd, en, zoo ja, in wat voor maatregelen zulk een beteugeling zoo al kan bestaan [4]), hier laten de meeste auteurs in het midden, of het nu met de maatregelen van naasting, opvordering en ingebruikneming inderdaad ten einde is, dan of wellicht nog vieren en vijven mogelijk zijn, zooals een vasthouding of sequestratie van bepaalde schepen [5]), een in- en uitvaarverbod speciaal voor onzijdige handelsschepen [6]) — gelijk dat generaal embargo der Vereenigde Staten uit de jaren 1807—1809 [7]), hetwelk aan onze oost zooveel schade heeft berokkend in den tijd van Daendels —, of zelfs nog andere [8]). Een verdere verwarring tusschen dit soort bevoegdheden en het angaria-recht zelf neemt een voor Nederland pijnlijken vorm aan in een Berlijnsche brochure van 1794 van den jurist-diplomaat Von Steck, waar hij een uitvaarverbod onzer republiek uit 1793, tot welks toepassing Engeland medewerkte [9]), aldus voorstelt, alsof wij het angaria-recht (door hem in zijn geschrift embargo-recht genoemd) hadden toegepast op Britsche schepen, die ons

---

[1]) Praeëmptie, blz. 399, 402 noten 6 en 7.

[2]) Zie boven, blz. 472 noot 5 en 476.

[3]) Praeëmptie, blz. 394.

[4]) Praeëmptie, blz. 398—399, 403, 405—407.

[5]) Zie bijlage R, en Praeëmptie, blz. 398, 403, 404, 406, 423 onder g; vergelijk Kleen, Neutralité II, 1900, blz. 66 en 69.

[6]) Perels [2], 1903, blz. 220.

[7]) Chenning in The American Nation, A History, ed. Hart, 1906, XII, blz. 211—230; Woolsey [6], 1899, blz. 180; Davis, 1908, blz. 266—267.

[8]) Zie bijlage U, blz. 509, en bijlage IJ, blz. 518—519.

[9]) Grenville Papers (The Manuscripts of J. B. Fortescue Esq. preserved at Dropmore) II blz. 380, 388; Van de Spiegel, Brieven en negotiatiën, I, blz. 207—208, 223, 226.

nog wel hulptroepen waren komen brengen tot steun van ons verweer tegen Dumouriez [1]).

In de derde plaats heeft men, hier zoowel als ginds, er niet aan gedacht den waarborg eener prijsrechtspraak en vooral dien van contrôle door een internationaal prijshof in te roepen voor deze toch zoo ingrijpende oorlogsmaatregelen. Ook hier geeft men die waarborgen prijs tegenover het enkele voordeel van een door de wederpartij eenzijdig bepaalde schadevergoeding [2]); ook hier heeft de Londensche zeerechtconferentie van 1908/9 zelfs niet gepoogd de tastbare meeningsverschillen te vereffenen [3]).

En alsof de onzekerheden nog niet talrijk genoeg waren, scheppen sommige schrijvers er behagen in, het angaria-recht jegens schepen vast te strikken aan het praeëmptierecht jegens goederen [4]). De Zweed Kleen heeft gepoogd het verschil der beide in helder licht te stellen [5]) — al schijnt hij daarbij niet volledig —; doch zijn poging heeft het euvel niet kunnen keeren. Ook zijn er, die van een angaria-recht jegens goederen spreken [6]), hoewel het tegen de rede strijdt, dat men gedwongen dienst zou kunnen doen verrichten door scheepsladingen; het noodlottig verband tusschen angariatie en lading ligt hierin, dat een in gebruik genomen schip vaak verplicht wordt zijn lading te lossen en op te slaan, gelijk in het voorjaar van 1918 is gebleken aan de Nederlandsche schepen. En eindelijk heeft de ruime redactie van de meeste Fransche en haast alle Duitsche bepalingen over ingebruikneming [7]) in Februari 1916 aanleiding gegeven tot een toepassing van angaria-recht, niet door een oorlogvoerende tegen een neutrale, doch omge-

---

[1]) Zie bijlage E.

[2]) Praeëmptie, blz. 401, 406.

[3]) Praeëmptie, blz. 404.

[4]) B. v. Massé I [2], 1874, blz. 172; Wheaton-Dana, Elements [8], 1866, blz. 373 noot; Gessner [2], 1876, blz. 340; Duboc, 1902, blz. 169.

[5]) Kleen, Neutralité II, 1900, blz. 715 noot.

[6]) Praeëmptie, blz. 401 noten 4 en 5, 451; Den Beer Poortugael, Oorlogsrecht [2], blz. 493, en Maritiem recht, blz. 413; beneden, blz. 507.

[7]) Boven, blz. 474—475.

keerd door het neutrale Portugal tegen het oorlogvoerende Duitschland [1]. Terwijl de oudere verdragen der laatste honderd veertig jaar het geval van oorlog noemden [2] of blijkbaar ondersteldem [3], doemt dus nu zelfs een toepassing daarvan in vollen vredestijd op als mogelijk, een mogelijkheid, welke dan ook het Duitsch-Columbiaansch verdrag van 1892 [4] en het daarnaar gebootste Italiaansch-Columbiaansch verdrag van 1892 [5] reeds voorzien en welke terugvoert tot het volkenrecht van Lodewijk XIV.

7. Waartoe al deze verwarring in begrippen en rechtstermen leiden moest, laat zich gissen. Elk oorlogvoerend land heeft de verstaanbare neiging om uit strijdige meeningen en praecedenten te kiezen wat hem in den gegeven oorlog het voordeeligst uitkomt, zelfs al vloekt dat pijnlijk met zijn eigen traditiën, met artikelen uit de zeerechtdeclaratie van Londen [6], of — wat het ergst is — met eischen van fairheid en goede trouw. Liep met zijn Order in Council van 11 Maart 1915 [7] Groot-Britannië over naar een behandeling van onzijdig koopmansgoed, die het een eeuw lang verfoeid had, — door hun daden en besluiten van 1917 en 1918 [8] geven de Geassocieerden zich over aan volkenrechtsopvattingen, die, hetzij men ze op opvordering dan op ingebruikneming betrekke, den stempel dragen van reactionnaire invoerselen uit Duitschland. Alleen Frankrijk zou voor zijn angaria-daad jegens Zweedsche schepen [9] kunnen pleiten — als het daarop prijs stelt —, dat het praecedenten heeft uit de dagen van de beide Napoleons en van de Juli-monarchie [10].

---

[1] Basdevant in Revue générale de droit international public 23, 1916, blz. 275, 279.

[2] Zie bijlage D, en vergelijk bijlage S, blz. 505 noot 1.

[3] Zie bijlagen A en B.

[4] Zie bijlage N onder f, en vergelijk blz. 486 noot 2.

[5] Zie beneden, blz. 496.

[6] Artikel 46 onder 3 en 4 betreffende onneutrale diensten is door Engeland niet bij Order in Council op zij gezet.

[7] Praeëmptie, blz. 405—407, 452—456.

[8] Zie bijlagen V, W en X.

[9] Zie bijlage V.

[10] Zie boven, blz. 474.

De in 1918 nog geldende verbodsbepalingen schijnen beperkt tot die tusschen Amerika en Noorwegen [1]), Amerika en Zweden [2]), Frankrijk en Denemarken [3]), Pruisen en Denemarken [4]), en twee van Italië [5]). Aangezien noch het Zweedsch-Fransche handelsverdrag van 1881 noch het Nederlandsch-Amerikaansche handelsverdrag van 1839, gewijzigd in 1852, een meestbegunstigingsclausule heeft voor schepen in het Fransche moederland of in de Vereenigde Staten, kon helaas Zweden respectievelijk Nederland in 1917 en 1918 zich niet op de bedoelde tractaten van 1742 en 1783 beroepen.

Blijft men na den oorlog prijs stellen op vastlegging bij tractaat van de bevoegdheden van oorlogvoerenden jegens neutralen, dan zal het zaak zijn, voor koopvaardij*schepen* evenzeer als voor koopmans*goederen* [6]) die bevoegdheden limitatief te gaan omschrijven en alle overschrijding berechtbaar te stellen voor het internationale prijshof. In afwachting daarvan zullen de gewone handelsverdragen wijs doen niet goedgeloovig te zijn, doch zoogenaamd verouderde bevoegdheden expresselijk te verzaken (ook [7]) voor dagen van vrede) evenals in den ouden tijd. Want het kind van de rekening zijn, onder het ongecontroleerde en onjuridische moderne volkenrecht, de Phaiakenvolken, die hun snelle galei op zee zien verstard tot steenklomp, — zelfs het geheel van hun kusten beschanst met een rotsengevaarte.

8 April 1918.

---

[1]) Zie bijlagen J (naast B) en V.

[2]) Zie bijlage J (naast B).

[3]) Zie bijlage L onder b.

[4]) Zie bijlage A aan het slot, en Albrecht, 1912, blz. 33.

[5]) Martens NRG. 2e série XVIII 663 (Domingo, 1886, art. 4) en XXXV 268 (Nicaragua, 1906, art. 5).

[6]) Praeëmptie, blz. 407.

[7]) Zie boven, blz. 475 bovenaan en blz. 480 bovenaan.

[De bijlagen zijn opgenomen in chronologische [1]) orde.]

Bijlage A.

Artikel 14 van het Deensch-Russisch verdrag van Sint-Petersburg van 19 October 1782, welks ratificaties zijn uitgewisseld op.... (Martens R. II 284, R². III 468):

D'un autre côté aucun de ces navires ne sera forcé de servir en guerre, ni à aucun transport quelconque, contre son gré [2]).

Dit verdrag schijnt te zijn vervallen na twaalf jaar.

Van gelijken inhoud is artikel 12 van het Deensch-Pruisisch verdrag van 17 Juni 1818 (Martens NR. IV 527, Descamps-Renault XIXe siècle I 701).

Bijlage B.

Artikel 17 van het Zweedsch-Amerikaansch verdrag van Parijs van 3 April 1783, welks ratificaties zijn uitgewisseld vóór 25 September 1783 (Martens R. II 328 en VII 52, R². III 565):

Une des parties contractantes étant en guerre et l'autre restant neutre, s'il arrivoit qu'un navire marchand de la puissance neutre fut pris par l'ennemi de l'autre partie; et repris ensuite par un vaisseau ou par un armateur de la puissance

[1]) Voor het Fransch-Deensch verdrag van 23 Augustus 1742, zie bijlage L, blz. 492.

[2]) Deze bewoording schijnt ontleend aan art. 30 van het Fransch-Deensch verdrag van 23 Augustus 1742, zie blz. 492.

en guerre; de même que les navires et marchandises de quelle nature qu'elles puissent être lors qu'elles auront été enlevé[e]s des mains de quelque pirate ou écumeur de mer, elles seront ammenées dans quelque port de l'un des deux Etats, et seront remises à la garde des officiers du dit port, afin d'être rendûs en entier à leur véritable propriétaire, aussitôt qu'il aura produit des preuves suffisantes de la propriété. Les marchands patrons et propriétaires des navires, matelots, gens de toute sorte, vaisseaux et bâtimens et en général aucune marchandise ni aucuns effets de chacun des alliés ou de leurs sujets, ne pourront être assujettis à aucun embargo, ni retenus dans aucun des pays, territoires, isles, villes, places, ports, rivages ou domaines quelconques de l'autre allié, pour quelque expédition militaire, usage public ou particulier de qui que ce soit, par saisie, par force ou de quelque manière semblable. D'autant moins sera-t-il permis aux sujets de chacune des parties de prendre, ou enlever par force, quelque chose aux sujets de l'autre partie, sans le consentement du propriétaire, ce qui néanmoins, ne doit pas s'entendre des saisies, détentions et arrêts qui se feront par ordre et autorité de la justice et selon les voyes ordinaires pour dettes ou delits au sujet desquels il devra étre procédé par voye de droit selon les formes de justice.

Dit verdrag is vervallen vijftien jaar na de uitwisseling van de ratificaties, maar o. a. dit artikel 17 er van is hersteld door artikel 12 van het verdrag van 4 September 1816 (Martens NR. IV 251). Ons artikel 17 o. a. is vervolgens voor Zweden en Noorwegen beide van toepassing gemaakt door artikel 17 van het verdrag van 4 Juli 1827 (bijlage J), doch geldt sinds 1905 voor Zweden afzonderlijk en voor Noorwegen afzonderlijk (Malloy II 1300 en 1724).

Bijlage C.

Artikel XVI van het Pruisisch-Amerikaansch verdrag van den Haag van 10 September 1785, welks ratificaties volgens Malloy II 1477 zijn uitgewisseld in October 1786 (Martens R. II 566, R[2]. IV 37):

Il a été convenu que les sujets ou citoyens de l'une des Parties Contractantes, leurs vaisseaux ni effets ne pourront être assujettis à aucun embargo, ni retenus de la part de l'autre pour quelque expédition militaire, usage public ou particulier de qui que ce soit. Et dans tous les cas de saisie, de détention ou d'arrêt, soit pour dettes contractées, ou offenses commises par quelque citoyen ou sujet de l'une des Parties Contractantes dans la Jurisdiction de l'autre, on procédera uniquement par ordre et par autorité de la justice, et suivant les voyes ordinaires en pareil cas usitées.

Dit voor tien jaar gesloten verdrag is in October 1796 vervallen, en sedert vervangen door dat van 11 Juli 1799 (bijlage G). Zie ook den aanhef van bijlage K.

Bijlage D.

Artikel 24 van het Fransch-Russisch verdrag van Sint-Petersburg van 11 Januari 1787, welks ratificaties zijn uitgewisseld na 15 Maart 1787 (Martens R. III 1, R[2]. IV 196; voor de spelling is gevolgd Martens, Recueil des Traités conclus par la Russie, XIII 194):

Les navires de l'une des Hautes Parties contractantes ne pourront sous aucun prétexte être contraints en temps de guerre de servir dans les flottes ou escadres de l'autre, ni de se charger d'aucun transport.

Dit verdrag schijnt te zijn vervallen na twaalf jaar.

Bijlage E.

Mr. de Steck [J. C. W. von Steck], Essais sur divers sujets relatifs à la navigation et au commerce pendant la guerre, 1794, blz. 16:

Nous venons de voir assujettir en Hollande à l'embargo [1]) les vaisseaux des Anglois qui avoient transporté les troupes envoyées à sa défense contre les Francs qui envahissoient la republique.

Bijlage F.

De tocht van 1798 naar Egypte.

Voor het feit der ingebruikneming of angariatie van transportschepen door Bonaparte beroept men zich gaarne op een terloops gedane en zeer vage uiting van den Zweedschen rijkskanselier in een brief van 1800, volgens welke „des navires marchands avoient été forcés de transporter des troupes françoises" (Martens R². VII 163).

De Correspondance de Napoléon I publiée par ordre de Napoléon III, deel IV (1860), blz. 12, vermeldt een arrêté van 5 Maart 1798 van het Directoire: Le général Masséna .... frétera, au compte de la République, les bâtiments les plus gros qu'il pourra trouver dans le port de Civitâ-Vecchia et ports voisins; il prendra même, s'il est nécessaire, des bâtiments neutres.

Bonapartes vloot — eskader met transportschepen — verliet op 19 Mei 1798 Toulon, en vereenigde zich op of vóór 28 Mei met de twee divisies uit Civitâ Vecchia (67 transportschepen) en Genua en met een derde uit Corsica, na welke

[1]) De schrijver gebruikt den naam embargo voor wat de Romeinen angariare navem noemden (Essais, blz. 5 noot e en blz. 6).

vereeniging zij 30 oorlogsschepen en 200 à 300 transportschepen telde (Gazette de Leyde 15, 19, 22 en 26 Juni 1798).

Zie thans als bewijs ook bijlage I.

BIJLAGE G.

Artikel XVI van het Pruisisch-Amerikaansch verdrag [1]) van Berlijn van 11 Juli 1799, welks ratificaties volgens Malloy II 1486 zijn uitgewisseld op 22 Juni 1800 (Martens S. II 226, R². VI 668):

Si, en tems de guerre, ou dans les cas d'une pressante nécessité [2]), une des parties belligérantes se trouvoit obligée de mettre un embargo général dans tous ses ports ou dans certaines places déterminées, les bâtimens de l'autre partie seront soumis à cette mesure comme ceux des nations les plus favorisées, mais sans pouvoir réclamer en leur faveur les exemtions stipulées dans l'Article XVI. du traité précédent de 1785 [3]). Mais, d'autre part, les propriétaires des vaisseaux, qui auront été retenus, soit pour une entreprise militaire, soit pour tout autre usage, devront recevoir du gouvernement, qui les aura employés, une indemnité convenable, tant pour le frêt, que pour la perte occasionnée par le retard. Dans tous les cas de séquestre, arrestation ou détention pour dettes ou fautes de la part d'un citoyen ou sujet d'une partie dans la jurisdiction de l'autre, l'affaire aura lieu et sera poursuivie dans les formes légales, et conformément aux procédés réguliers, en usage dans pareilles circonstances.

Dit voor tien jaar gesloten verdrag is op 22 Juni 1810 vervallen, doch sedert is o. a. ons artikel XVI hersteld door artikel XII van het verdrag van 1 Mei 1828 (bijlage K).

---

[1]) Zie boven bijlage C aan het slot, blz. 484.
[2]) Dus buiten geval van oorlog?
[3]) Zie boven, blz. 484.

BIJLAGE H.

De op 4 September 1800 voorgevallen aanranding van de Zweedsche galjoot Hoffnung, die ter reede van Barcelona door de Engelsche marine werd overmeesterd en als oorlogsinstrument gebruikt (Martens R². VII 157), schijnt nimmer als een toepassing van het angaria-recht te zijn beschouwd.

Britsche angaria-verdragen ontbreken.

BIJLAGE I.

Uit prijsvonnissen van Lord Stowell [1]).

30 April 1802, The *Carolina*, Nordquist Master (4 C. Robinson 256, 258—260, 262; Roscoe I 385—388).

This was a case.... of a Swedish vessel, which had served in the French expedition [2]) to Alexandria, as a transport to convey troops, etc.....

Judgment: Sir W. Scott. — This ship is stated by the master's account to be a Swedish ship, chartered by —, of Leghorn, to go on a voyage to Civita Vecchia, with other common covenants not to go to a blockaded port, or to carry contraband articles. [The master on his arrival at Cività Vecchia, April 1798,] was informed, that an embargo had been laid upon all vessels in that port:.... he was then summoned before the French agent [3]) of —, who shewed him a letter.... informing him.... that he must hold his ship in readiness at the disposal of the French commissary [4]).... he went to Rome to solicit the interference of the Swedish Consul, but could not find him, and when he returned, he found his ship fitted up as a transport.... It does not appear that the master

[1]) Zie boven, blz. 471 noot 3.

[2]) Zie boven, blz. 474 en bijlage F.

[3]) De in Februari 1798 uitgeroepen Romeinsche republiek stond geheel onder Franschen invloed.

[4]) Generaal Masséna? Zie boven, blz. 485.

made any protest or remonstrance against this service.... If any loss is sustained in such a service, the neutral yielding to such demands, must seek redress against the Government that has imposed the restraint upon him. He has no right to expect that the British government should pay for the injustice of its public enemy.... Whether the troops were received on board voluntarily, or involuntarily, could make no difference.

....It appears, that there were on board some bills of exchange on the French government; and it is made part of the prayer of the claimant, that the Court will direct the captors to deliver them up. — On what grounds can it be expected that this Court will.... lend its aid to carry into effect a contract [1]) which is in direct violation of the law of nations, that very law, which it sits to administer? The parties must resort to the French government, and settle their accounts with them as well as they can....

[Blijkens 6 C. Robinson 434—435 en Roscoe I 606 wordt in een vonnis van 1807, over de Orozembo, gezegd: In the case of the Swedish vessel [2]), there was no mens rea in the owner, or in any other person acting under his authority. The master was an involuntary agent, acting under compulsion, put upon him by the officers of the French Government, and, so far as intention alone is considered, perfectly innocent.]

Bijlage J.

Artikel XVII van het Zweedsch-Noorsch-Amerikaansch verdrag van Stockholm van 4 Juli 1827, welks ratificaties volgens Malloy II 1748 zijn uitgewisseld op 18 Januari 1828 (Martens NR. VII 271), verklaart eenige artikelen

---

[1]) Of de ingebruikneming òf de toekenning van schadevergoeding wordt hier gequalificeerd als overeenkomst.

[2]) De Carolina.

van het verdrag van 3 April 1783, waaronder artikel 17 (bijlage B), voor „remis en vigueur et rendus applicables à tous les pays sous la domination des hautes parties actuellement contractantes...."

Dit voor tien jaar gesloten, maar bij wederzijdsch stilzwijgen telkens met een jaar verlengd verdrag van 4 Juli 1827, is in 1910 als nog geldend opgenomen in Malloy II 1748, en schijnt dus thans te gelden tot 18 Januari 1919. Het heet door Amerika aan Noorwegen (ook aan Zweden?) opgezegd [1]) te zijn in Maart 1918.

BIJLAGE K.

Artikel XII van het Pruisisch-Amerikaansch verdrag van Washington van 1 Mei 1828, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 14 Maart 1829 (Martens NR. VII 615):

L'article douze du Traité d'amitié et de commerce conclu entre les Parties en 1785. [2]); et les articles treize et suivans, jusqu'à l'article vingt-quatre inclusivement, du Traité conclu à Berlin, en 1799. [2]), en exceptant le dernier paragraphe de l'article dix-neuf, touchant les Traités avec la Grande-Bretagne, sont remis en vigue[u]r, et auront la même force et valeur que s'ils faisaient partie du présent Traité. Il est entendu cependant, que les stipulations contenues dans les articles ainsi remis en vigueur, seront toujours censées ne rien changer aux Traités et Conventions conclus de part et d'autre avec d'autres Puissances dans l'intervalle écoulé entre l'expiration du Traité de 1799. et le commencement de la mise en vigueur du présent Traité.

Les Parties contractantes désirant toujours, conformément à l'intention déclarée dans l'article douze du dit Traité de 1799

---

[1]) Zie boven, blz. 481.
[2]) Zie bijlagen C en G.

pourvoir entre Elles, ou conjointement avec d'autres Puissances maritimes, à des stipulations ultérieures, qui puissent servir à garantir une juste protection et liberté au commerce et à la navigation des neutres, et à aider la cause de la civilisation et de l'humanité, s'engagent ici, comme alors, à se concerter ensemble sur ce sujet, à quelque époque future et convenable.

Dit verdrag is in 1910 als nog geldend opgenomen in Malloy II 1496.

BIJLAGE L.

a. Artikel 6 van het Fransch-Boliviaansch verdrag van Chuquisaca van 9 December 1834, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 7 April 1836 (De Clercq IV 284):

Les citoyens de l'un ou de l'autre pays ne pourront être respectivement soumis à aucun embargo, ni être retenus avec leurs navires, cargaisons, marchandises ou effets, pour une expédition militaire quelconque, ni pour quelque usage public ou particulier que ce soit [1]), sans qu'il soit immédiatement accordé aux intéressés une indemnité suffisante pour cet usage et pour les torts, pertes et dommages qui, n'étant pas purement fortuits, dépendront ou naîtront du service auquel ils seront obligés.

Dit verdrag schijnt vervallen door het verdrag van 15 September 1892, of eerder.

Van gelijken of nagenoeg gelijken inhoud („immédiatement accordé") zijn:

artikel 7 van het verdrag tusschen Frankrijk en Ecuador van 6 Juni 1843 (Martens NRG. V 402);

---

[1]) Deze bewoording tot hiertoe schijnt ontleent aan art. 17 van het Zweedsch-Amerikaansch verdrag van 3 April 1783, boven blz. 182; doch het vervolg behelst juist het omgekeerde van dat voorbeeld van 1783.

artikel 7 van dat tusschen Frankrijk en Guatemala van 8 Maart 1848, welk artikel geïnterpreteerd [1]) is bij [2]) de uitwisseling van de ratificaties (Martens NRG. XII 3 en XIV 117) en tot welk verdrag Costarica op 12 Maart 1848 is toegetreden (Martens NRG. XII 17 en XV 124[2]);

artikel 7 van dat tusschen Frankrijk en Honduras van 22 Februari 1856 (Martens NRG. XVI, 2e partie, 147); en

artikel 7 van dat tusschen Frankrijk en Nicaragua van 11 April 1859 (Martens NRG. XVI, 2e partie, 183).

Al deze verdragen schijnen vervallen [3]) in 1891 of 1892. Van dat met Ecuador van 1843 blijkt de opzegging in 1891 uit De Clercq XIX 19.

b. Aanhef en artikel 1 van het Fransch-Deensch verdrag van Parijs van 9 Februari 1842, welks ratificaties volgens De Clercq IV 612 zijn uitgewisseld op 4 April 1842 (Martens NRG. III 81):

Sa Majesté le Roi des Français et Sa Majesté le Roi de Danemarc.... ont jugé utile de conclure une convention provisoire et additionnelle au traité de commerce entre la France et le Danemarc, du 23 août 1742; laquelle convention demeurera en vigueur jusqu' à la conclusion d'un nouveau traité définitif de commerce et de navigation;

. . . .

Art. 1er. Les Français en Danemarc et dans les duchés, et les Danois en France, continueront à jouir, pour leurs personnes et leurs propriétés, de tous les droits et priviléges stipulés, en faveur des sujets respectifs, dans le traité conclu, le

---

[1]) De interpretatie luidt: „Dans l'art. 7, les mots *usage particulier* signifient une destimation particulière et spéciale se rattachant, d'ailleurs, à un service public et urgent, et ne peuvent, en aucun cas, admettre une autre interprétation".

De interpretatie voor Costarica is bijna gelijkluidend.

[2]) Zie De Clercq V 614.

[3]) Vergelijk De Clercq XIX 37—39

23 août 1742, entre la France et le Danemarc, autant que ces droits et privilèges seront compatibles avec la législation actuelle des deux Etats.

Dit verdrag van 1842 is nog altijd van kracht; zie de aanvullingsbepalingen van 9 Februari 1910 bij Martens NRG. 3e série VI 889.

Het bij het verdrag van 1842 in stand gehouden verdrag van Kopenhagen van 23 Augustus 1742, welks ratificaties zijn uitgewisseld na [1]) 12 November 1742 en hetwelk te vinden is bij De Clercq I 46, bevat de navolgende artikelen 30 en 31:

Art. 30. Aucun des navires, tant marchands que de guerre, qui se trouveront dans les ports de l'un des deux Rois, ne sera contraint de servir ni en guerre ni au transport de quoi que ce soit, sans le consentement vû du Roy, ou de l'habitant, ou du Maître auquel il appartiendra, quoique le Capitaine y eût consenti.

Art. 31. Les Maîtres et Capitaine de navires, les pilotes, les soldats et les matelots, et autres gens de marine, même les navires, les marchandises et les biens dont ils seront chargez, ne pourront être arrêtez et saisis en vertu d'aucun mandement ou général ou particulier, et pour aucune cause que ce soit, non pas même sous prétexte de vouloir s'en servir pour la conservation et défense du royaume; et généralement aucune chose ne pourra être prise aux sujets de l'une ou de l'autre Couronne, que du consentement de ceux à qui elle appartiendra, et en leur payant sa juste valeur: ce qui toutefois ne doit pas s'entendre des saisies ou arrêts de justice à cause des dettes personnelles de celui qui sera actionné, et autres raisons légitimes, auquel cas il sera procédé selon le droit et les formes judiciaires.

---

[1]) Ook de ambtelijke uitgave der Danske Tractater geeft daarover geen licht.

c. Artikel 4 van het Fransch-Venezolaansch verdrag van Caracas van 25 Maart 1843, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 23 [1]) Maart 1844 (Martens NRG. V 165):

Les sujets et citoyens de l'un et [de] l'autre Etat ne pourront être respectivement soumis à aucun embargo, ni être retenus avec leurs navires, cargaisons, marchandises ou effets, pour une expédition militaire quelconque, ni pour quelque usage public [2]) que ce soit, sans une indemnité débattue et fixée préalablement par les parties intéressées, et suffisante pour cet usage et pour les torts, pertes, retards et dommages qui dépendent ou qui naîtront du service auquel ils seront obligés.

Dit verdrag schijnt vervallen in 1891 of 1892, althans vóór 1902.

Van gelijken of nagenoeg gelijken inhoud („fixée préalablement") zijn:

artikel 6 van het verdrag tusschen Frankrijk en Nieuw-Grenada (later Columbië) van 28 October 1844 (Martens NRG. VII 613), vervangen in 1856;

artikel 6 van het Fransch-Chileensch verdrag van 15 September 1846 (Martens NRG. XVI, 1e partie, 6); dit artikel sprak echter van „quelque usage public ou particulier que ce soit", doch de ratificaties zijn eerst uitgewisseld — op 12 Mei 1853 —, nadat bij additionneel artikel van 30 Juni 1852 de woorden „ou particulier" onschadelijk waren gemaakt [3]);

artikel 4 van het verdrag tusschen Frankrijk en de Domi-

[1]) Volgens De Clercq V 7: 24 Maart 1844.

[2]) De woorden „ou particulier" van blz. 490 en blz. 491 noot 1 zijn hier dus weggelaten.

[3]) Vergelijk boven, blz. 491 noot 1. Het bewuste additionneele art. 2 van 1852 luidt (Martens NRG. XVI, 1e partie, 15):

2. Il est mutuellement convenu que ces mots de l'art. 6 *usage particulier* veulent dire uniquement une destination particulière et spéciale se rattachant d'ailleurs à un service *public et d'urgence*.

nicaansche Republiek [1]) van 8 Mei 1852 (De Clercq VI 185), vervangen in 1882;

artikel 6 van dat tusschen Frankrijk en Nieuw-Grenada (later: Columbië) van 15 Mei 1856 (niet: 27 Januari 1857), vervangende dat van 1842 (Martens NRG. XVI, 2e partie, 160);

artikel 6 van dat tusschen Frankrijk en Salvador van 2 Januari 1858 (Martens NRG. XVI, 2e partie, 171), waar echter sprake is van „une indemnité fixée préalablement par les parties intéressées, ou par des experts nommés par elles";

artikel 8 van dat tusschen Frankrijk en de Dominicaansche Republiek van 9 September 1882 (Martens NRG. 2e série XV 824), vervangende dat van 1852; en

artikel 8 van het Fransch-Mexicaansch verdrag van 27 November 1886 (Martens NRG. 2e série XV 840).

Al deze verdragen, behalve misschien de twee laatste, schijnen vervallen in 1891 of 1892.

d. Artikel 5 van het Fransch-Peruaansch verdrag van Lima van 9 Maart 1861, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 28 December 1861 (De Clercq VIII 193):

Les sujets et citoyens de l'un et de l'autre Etat ne pourront être respectivement soumis à aucun embargo, ni être retenus avec leurs navires, équipages, marchandises et effets pour une éxpedition militaire, ni pour quelque usage public que ce soit, sans une indemnité convenue et fixée par les parties intéressées, préalablement acquittée [2]), et suffisante pour cet usage, et pour les torts, pertes, retards et dommages occasionnés par le service auquel ils auraient été obligés ou qui pourraient en provenir. Lorsqu'il s'agira d'un service ou d'un usage privé [3]) qui ne se

---

[1]) Martens NRG. XII 191 bevat alleen het niet geratificeerde verdrag van 29 October 1848, welks art. 4 nagenoeg gelijkluidend is met dit art. 4 van 1852.

[2]) Het „fixée préalablement" van blz. 493 is hier dus versterkt tot „préalablement acquittée".

[3]) Zie boven, blz. 491 noot 1 en blz. 493 noot 3.

rattachera en rien à l'intérêt de l'Etat, ni à la salubrité publique, la propriété desdits sujets ou citoyens ne pourra être retenue ni employée sans leur consentement formel, alors même qu'il y aurait offre ou payement d'une indemnité préalable.

Dit verdrag schijnt vervallen in 1891 of 1892.

e. Artikel 6 van het Fransch-Spaansch verdrag van Parijs van 6 Februari 1882, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 12 Mei 1882 (Martens NRG. 2e série IX 139):

Les ressortissants des deux Hautes Parties contractantes ne pourront être assujettis respectivement à aucune saisie, ni être retenus avec leurs navires, équipages, voitures et effets de commerce, quels qu'ils soient, pour aucune expédition militaire ni pour aucun service public, sans qu'il soit accordé aux intéressés une indemnité préalablement convenue. Ils seront néanmoins soumis aux réquisitions pour transports (bagage); mais, dans ce cas, ils auront droit à la rémunération officiellement établie par l'autorité compétente dans chaque département ou localité, pour les nationaux.

Dit verdrag schijnt vervallen in 1891 of 1892.

Italië heeft gelijke bepalingen in:

artikel 5 van het verdrag van Sardinië met Nieuw-Grenada (Columbië) van 18 Augustus 1847 (Martens NRG. XI 281; Mazzoni-Palma I 340), kennelijk vertaald uit artikel 6 van het Fransch-Columbiaansch verdrag van 28 October 1844 (de overtollige slotwoorden ontbreken echter);

artikel 4 van het verdrag van Sardinië met de Dominicaansche Republiek van 22 Maart 1854 (Palma I 347), bijna letterlijk overgenomen uit artikel 4 van het Fransch-Dominicaansch verdrag van 8 Mei 1852;

artikel 7 van het verdrag van Italië met Venezuela van 19 Juni 1861 (Palma I 367), sprekende van: senza previo

accordo d'indennità fissata su basi giuste ed eque fra le Parti interessate;

artikel 7 van zijn verdrag met Costarica van 14 April 1863 (Palma I 380), overeenkomende met het artikel van 1861;

artikel 6 van zijn verdrag met Hawaii van 22 Juli 1863 (Palma I 389), kennelijk ontleend aan artikel 6 van het Fransch-Boliviaansch verdrag van 1834 of een dergelijk;

artikel 4 van zijn verdrag met Nicaragua van 6 Maart 1868 (Palma I 408), kennelijk ontleend aan artikel 4 van het Fransch-Venezolaansch verdrag van 1843 of een dergelijk (un' indennità previamente convenuta);

artikel 4 van zijn verdrag met Guatemala van 31 December 1868 (Martens NRG. 2e série IV 235), als het vorige;

artikel 4 van zijn verdrag met Honduras van 31 December 1868 (Martens NRG. 2e série IV 241), als het vorige;

artikel 12 lid 2 van zijn verdrag met Mexico van 14 December 1870 (Martens NRG. 2e série I 426), kennelijk vertaald uit artikel 3 van het Duitsch-Mexicaansch verdrag [1]) van 28 Augustus 1869;

artikel 4 van zijn blijkbaar [2]) niet geratificeerde verdrag met Salvador van 25 Januari 1876 (Palma I 443), als het vorige;

artikel 7 van zijn verdrag met Columbië van 27 October 1892 (Martens NRG. 2e série XXII 308), kennelijk vertaald uit artikel 7 van het Duitsch-Columbiaansch verdrag [1]) van 22 Juli 1892 (una giusta indennità, la quale, in tempo di pace, sarà con essi previamente concordata). [3])

Amerika heeft het Fransch-Boliviaansche voorbeeld van 1834 gevolgd in artikel 7 van zijn verdrag met Guatemala van 3 Maart 1849 (Martens NRG. XIV 300) en artikel 8 van zijn verdrag met Salvador van 2 Januari 1850 (Martens NRG. XV 68); zie ook artikel 2 van dat met Peru van 6 September 1870 (Martens NRG. 2e série I 98, Malloy II 1414).

---

[1]) Zie bijlage N onder a en onder f.

[2]) Zie Palma III (d. i. boekdeel 2) 289.

[3]) Zie voorts boven, blz. 481 noot 5.

Het eerste verdrag is volgens Malloy I 861 opgezegd op 4 November 1874: dat met Salvador werd vervangen door dat van 6 December 1870 (Martens NRG. 2e série I 79) — welks artikel 8 gelijkluidend was aan bovenstaand artikel —, volgens Malloy II 1551 vervallen op 30 Mei 1893.

Nederland heeft, op aandrang van Guatemala zelf [1]), het voorbeeld van Frankrijk en Guatemala van 1848 [2]) — doch zonder de verbeterende interpretatie — letterlijk gevolgd in artikel 10 van zijn verdrag met Guatemala van 22 Maart 1856, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 21 October 1858 (Lagemans IV 241, Nederlandsch Staatsblad 1859 n°. 12); dit verdrag van 1856 is volgens Lagemans, Aperçu général [2], 1901, blz. C, opgezegd in 1873. Het voorloopig verslag der Tweede Kamer [3]) had deze stilzwijgende erkenning van het „regt van pressen" betreurd; de regeering beriep zich [3]) op het voorbeeld van Engeland [4]), Frankrijk [2]), België, Amerika [5]) en de Hanze-steden [6]).

Bijlage M.

Brief van Bismarck [7]) van 25 Januari 1871 uit Versailles aan den Pruisischen gezant te Londen (Staatsarchiv 21, 1871, blz. 95—96; Annual Register 113, voor 1871, II blz. 257):

[Translation.]

....Your Excellency will find therein, with the same satisfaction as myself, that the measure in question, however

[1]) Handelingen Staten-Generaal 1857—1858, blz. 646 en 723.

[2]) Zie boven, blz. 491.

[3]) Handelingen 1857—1858, blz. 664, 723.

[4]) Het verdrag van Engeland met Guatemala van 20 Februari 1849 (Martens NRG. XIV 282) bevat geen angaria-artikel; zie boven bijlage H.

[5]) Zie boven, blz. 496.

[6]) Zie bijlage N onder a.

[7]) De oorspronkelijke Duitsche tekst is nergens aangetroffen.

exceptional its nature, did not overstep the bounds of international warlike usages. The Report shows that a pressing danger was at hand, and every other means of averting it was wanting; the case was, therefore, one of necessity, which, even in time of peace, may render the employment or destruction of foreign property admissible, under reservation of indemnification. I take the opportunity of calling to mind that a similar right in time of war has become a peculiar institute of law, the *jus angariae*, which so high an authority as Sir Robert Phillimore defines thus: that a belligerent Power demands and makes use of foreign ships, even such as are not in inland waters, but in ports and roadsteads within its jurisdiction, and even compels the crews to transport troops, ammunition, or implements of warfare. I hope the negotiation with the owners, for which you are already authorized, will lead to an understanding as to the indemnification for the damage; if not, it would have to be submitted to an arbitrator's award....

BIJLAGE N.

a. Artikel 3 lid 2 van het verdrag tusschen de drie Hanzerepublieken en Venezuela van 27 Mei 1837 (Martens NR. XIV 230), sprekende van: sans accorder aux intéressés une indemnité suffisante.

Daarnevens:

artikel 3, slotzinsnede, van het verdrag tusschen de drie Hanze-republieken en Guatemala van 25 Juni 1847 (Martens NRG. XIV 118), waartoe Costarica toetreedt op 10 Maart 1848 (Martens NRG. XIV 146), als het vorige;

artikel 18 van het verdrag tusschen den Zollverein en Chili van 1 Februari 1862 (Martens NRG. XIX 202, 213);

artikel 5 lid 2 van het Duitsch-Spaansch verdrag van 30 Maart 1868 (Martens NRG. XIX 422), vervangen in 1883;

artikel 13, slotzinsnede, van het Duitsch-Mexicaansch verdrag van 28 Augustus 1869 (Martens NRG. XIX 471), vervangen in 1882;

artikel 6 [1]) van het Duitsch-Salvadorsch verdrag van 13 Juni 1870 (Martens NRG. XIX 484), vervangen door een kort verdrag van 14 April 1908.

b. Van gelijken of nagenoeg gelijken inhoud als artikel 6 van het verdrag van 13 Juni 1870 [1]) zijn de navolgende angaria-artikelen van het Duitsche Rijk:

artikel 7 van het verdrag tusschen Duitschland en Costarica van 18 Mei 1875 (Martens NRG. 2e série II 249);

artikel 7 van dat tusschen Duitschland en Guatemala van 20 September 1888 — niet 1887 — (Martens NRG. 2e série XV 512);

artikel 7 van dat tusschen Duitschland en Honduras van 12 December 1888 — niet 1887 — (Martens NRG. 2e série XV 535); en

artikel 7 van dat van Duitschland met Nicaragua van 4 Februari 1896 (Martens NRG. 2e série XXIII 232).

c. Artikel 2, slotzinsnede, van het Duitsch-Portugeesch verdrag van Lissabon van 2 Maart 1872, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 26 Juni 1872 (Martens NRG. XIX 500):

Leurs propriétés ne pourront être séquestrées ni leurs navires, cargaisons, marchandises ou effets être retenus pour un usage public quelconque, sans qu'il leur soit accordé préalablement un dédommagement à concerter entre les parties intéressées sur des bases justes et équitables [2]).

Dit verdrag is vervangen door dat van 30 November 1908 (beneden, bijlage Q).

---

[1]) Gelijkluidend met art. 6 van het Fransch-Salvadorsch verdrag van 2 Januari 1858; boven, blz. 494.

[2]) Zie boven, blz. 495—496, op 1861.

Nagenoeg gelijkluidend zijn artikel 14, slotzinsnede, van het Duitsch-Mexicaansch verdrag van 5 December 1882 (Martens NRG. 2e série IX 474) en artikel 6, slotzinsnede, van het Duitsch-Spaansch verdrag van 12 Juli 1883 (Martens NRG. 2e série IX 453).

d. Artikel 2 lid 6 van het verdrag tusschen Duitschland en Hawaii van Berlijn/Honoloeloe van 25 Maart/19 September 1879, welks ratificaties zijn uitgewisseld op of na 10 Februari 1880 (Martens NRG. 2e série VI 384):

Sie sollen keinem Embargo unterworfen sein, noch mit ihren Schiffen, Mannschaften, Ladungen oder Handelseffekten zurückgehalten werden, um für irgend eine militärische Unternehmung oder für irgend welchen öffentlichen oder privaten Dienst verwendet zu werden, es sei denn, dass die Regierung oder Lokalbehörde mit den betheiligten Personen über die Entschädigung sich verständigt habe, welche für einen solchen Dienst zu gewähren ist, und über die Vergütung, welche billigerweise für den aus dem freiwillig [1]) von ihnen übernommenen Dienst etwa entstehenden Schaden (der nicht rein zufällig ist) gefordert werden kann. [2])

e. Artikel 8 van het Duitsch-Dominicaansch verdrag van Berlijn van 30 Januari 1885, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 26 Januari 1886 (Martens NRG. 2e série XI 531):

Die Schiffe, Ladungen, Waaren oder Effekten, welche Deutschen in der Dominikanischen Republik oder Dominikanern in Deutschland angehören, dürfen nicht mit Beschlag belegt oder für militärische Unternehmungen oder sonstige Zwecke irgend welcher Art zurückbehalten werden, ohne den Betheiligten eine

---

[1]) Dit „vrijwillig" is kostelijk.
[2]) Dit artikel schijnt ontleend aan het Fransche voorbeeld van 1834 (blz. 490), of eerder aan het Italiaansche voorbeeld van Juli 1863 (blz. 496).

vorab mit denselben zu vereinbarende Entschädigung zu Theil werden zu lassen, deren Betrag zur Deckung aller durch jene Massregel ihnen erwachsenden Schäden, Verluste, Verzögerungen oder Nachtheile ausreicht. [1])

f. Artikel 7 van het Duitsch-Columbiaansch verdrag van Bogotá van 23 Juli 1892, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 12 April 1894 (Martens NRG. 2e série XIX 831):

....Auch dürfen ihre Schiffe, Ladungen, Waaren und andere Gegenstände für militärische Unternehmungen oder sonstige Zwecke irgend welcher Art aussergerichtlich weder mit Beschlag belegt noch zurückbehalten werden. Im Falle der Unvermeidlichkeit einer solchen Massregel ist ihnen eine gerechte Entschädigung zu gewähren, und zwar soll diese Entschädigung, falls die Massregel in Friedenszeiten erfolgt [2]), vorab mit ihnen vereinbart werden. Ueberdies sind sie.... enz.

g. De verdragen onder *b—f* schijnen nog te gelden, met uitzondering van dat met Portugal, waarvoor men zie bijlage Q, beneden.

Bijlage O.

United States Naval War Code [3]) 1900 (door het departement van marine vastgesteld op 27 Juni 1900), artikel 6 (o. a. bij Stockton, Outlines, 1914, blz. 416; een Fransche vertaling in Proceedings of the International Naval Conference 1908/9, blz. 9—16):

---

[1]) Kennelijk vertaald uit het Fransche verdrag van 1882, boven, blz. 494.

[2]) Zie boven, blz. 496, op 1892.

[3]) Stockton, Laws and usages of war at sea, kon niet worden geraadpleegd.

If military necessity should require it, neutral vessels found within the limits of belligerent authority may be seized and destroyed [1]) or otherwise used [2]) for military purposes, but in such cases the owners of the neutral vessels must be fully recompensed. The amount of the indemnity should, if practicable, be agreed upon in advance with the owner or master of the vessel; due regard must be had for treaty stipulations upon these matters.

Blijkens bekomen inlichting is deze codex in 1917 reëel buiten werking gesteld, opdat de Amerikaansche marine in den oorlog de vrije hand zou hebben. De Proceedings van Londen, blz. 8, vermelden, dat hij formeel reeds in 1904 ontdaan was van zijn bindend karakter.

BIJLAGE P.

Kriegsbrauch im Landkriege. Herausgegeben vom Groszen Generalstabe, 1902, blz. 74—75.

5. Das Eigentum des neutralen Staates, sowie dasjenige seiner Bürger ist, selbst wenn es innerhalb des Kriegsschauplatzes gelegen ist, so weit zu respektieren, als es die Notwendigkeit des Krieges gestattet. Es kann selbstverständlich von den kriegführenden Parteien unter Umständen mit Beschlag belegt [3]), ja sogar zerstört [4]) werden, aber nur bei späterer voller Entschädigung der geschädigten Eigentümer. So war, um dies

---

[1]) Dit woord en deze zinsnede doen denken aan opvordering in eigendom, als die van 1870; zie boven, blz. 472 noot 5 en blz. 477.

[2]) Dit woord doet denken ook aan ingebruikneming; zie boven, blz. 477.

[3]) Dit woord doet denken aan bloote ingebruikneming; zie boven, blz. 477.

[4]) Dit woord doet denken aan opvordering in eigendom, als die van 1870; zie boven, blz. 472 noot 5 en blz. 477.

an einem Beispiel aus dem Jahre 1870 klar zu machen, die Wegnahme und Versenkung von sechs englischen Kohlenschiffen bei Duclair eine zwar aus militärischen Gründen gerechtfertigte Notwendigkeit, aber immerhin eine gewaltsame Verletzung englischen Eigentums, für die von seiten der englischen Regierung Entschädigung verlangt und auch von deutscher Seite willig geleistet wurde.

BIJLAGE Q.

Artikel 2 lid 1 van het Duitsch-Portugeesch verdrag [1]) van Porto van 30 November 1908, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 21 Mei 1910 (Martens NRG. 3e série IV 896):

Die Angehörigen eines jeden der vertragschliessenden Teile sollen in dem Gebiete des anderen von jedem persönlichen Dienst im Landheer, in der Marine und in der Nationalmiliz sowie von allen Kriegslasten, Zwangsanleihen, militärischen Requisitionen und Kontributionen irgendwelcher Art frei sein. Eine Sequestration ihrer Besitzungen oder eine Beschlagnahme ihrer Schiffe, Ladungen, Waren oder Effekten zu irgendwelchem öffentlichen Gebrauche soll nicht stattfinden ohne vorgängige Bewilligung einer, auf gerechten und billigen Grundlagen unter den beteiligten Parteien festgesetzten Entschädigung.

Artikel 9 van het Duitsch-Boliviaansch verdrag van 22 Juli 1908 (Martens NRG. 3e série IV 284) spreekt niet uitdrukkelijk van schepen.

---

[1]) Ter vervanging van dat van 2 Maart 1872, boven, blz. 499.

BIJLAGE R.

Uit de Instructions sur l'application du droit international en cas de guerre adressées par le ministre de la marine à MM. les officiers généraux, supérieurs et autres, commandant les forces navales et les bâtiments de la République. (Du 19 décembre 1912.)

Observations générales.

....2° *Opérations effectuées par d'autres autorités que le commandant du bâtiment de guerre.*

....Le *séquestre* est l'acte par lequel le Gouvernement ou les autorités compétentes d'un port retiennent le navire et sa cargaison, soit provisoirement en vue d'un jugement ultérieur du Conseil des prises, soit pendant la durée de la guerre pour des raisons d'ordre militaire.

BIJLAGE S.

Artikel 494 [1]) der King's Regulations and Admiralty Instructions Vol. I 1913 [2]):

Coercion of a British Ship.

If any British merchant ship, the nationality of which is unquestioned, should be coerced into the conveyance of troops,

---

[1]) In de addenda over 1914 en 1915 (latere zijn hier te lande niet ontvangen) komt geen wijziging van dit artikel voor.

[2]) De nagenoeg gelijkluidende tekst van het oude artikel 456 der Queen's Regulations 1899 is afgedrukt bij Perels², 1903, blz. 222 noot 2. Het is opmerkelijk, dat het Britsche departement van buitenlandsche zaken in Maart 1918 het oude en niet het nieuwe artikel aanhaalt; zie beneden, blz. 512.

or into taking part in other hostile acts [1]), the Senior Naval Officer, should there be no diplomatic or consular authority at the place, is to remonstrate with the local authorities and take such other ships to assure her release or exemption, as the case may demand, and as may be in accordance with these Regulations.

BIJLAGE T.

Uit prijsvonnissen van Sir Samuel Evans [2]).

a. 1 en 8 Maart 1915, Norwegian Steamship *Antares* etc. [3]) (Lloyd's Reports of Prize Cases II 223—225, 230—231, 233, 236—237, 239, 242—243, 247—248; vergelijk Trehern I 261—271).

[1 Maart] ....On October 21 [1914] the bill of lading in connection with the shipment on the *Antares* was signed. The copper was shipped at New York for Gothenburg, Sweden, to order of the shippers,... an American corporation. On October 26 the parcel was bought by the Svenska Company, afloat... On November 12 [4]) the copper was seized on the high seas, the vessel being taken into Liverpool... The writ... was issued in the Prize Court on December 12, and asked that the copper should be condemned as good and lawful prize [,but on December 18] the order complained of was made [5])..., releasing the goods to the British Goverment,

---

[1]) Van dwang tot anderen transportdienst wordt derhalve niet gesproken; aan de mogelijkheid daarvan wordt zelfs niet gedacht.

[2]) The President of the Probate, Divorce and Admiralty Division of the High Court of Justice is alleensprekend rechter in prijszaken.

[3]) Deze bijlage vervangt Praeëmptie, blz. 449—452.

[4]) Dit moet zijn: 7 November (Lloyd's Reports II 242).

[5]) Door den registrar.

„it being made to appear to the Court that the 150 tons of copper are required [1]) by the Lords of the Admiralty." The order was made subject to an affidavit being delivered in support of the Crown's application....

On December 21 the affidavit mentioned in the order was filed on behalf of the Crown. It was to the effect that the copper was urgently required by the War Department for the defence of the realm, and that it was therefore desired that it should be released and delivered to the Lords of the Admiralty without terms....

Mr. [Leslie] Scott [for the applicants said there was no case for an order that could possibly come within the Rule [1]), and he respectfully asked the Court to set aside the order]. My submission is that there is no such right as the Procurator-General claims for pre-emption with payment of compensation....

The Attorney-General [Sir John Allsebrook Simon] (for the Crown).... proposed to submit several propositions. There were four propositions, which he did not think could be disputed: —

(1) That a belligerent State has a right by international law to appropriate for urgent purposes of offence or defence, subject, of course, to proper compensation, the property of neutral subjects which is not within neutral jurisdiction.

(2) That even if this right were limited to neutral property within the jurisdiction of the belligerent State, that condition is satisfied when it is neutral property which is being brought within the jurisdiction of the belligerent State by the exercise of the belligerent State's right of capture on the allegation of contraband.

(3) When that event happens and the neutral subject conceives he has a right to complain, a foreign subject cannot complain in any British Court of the seizure of his property in these circumstances....

---

[1]) Praeëmptie, blz. 445—446.

(4) These propositions are true of property which is not in the custody of a Prize Court.

....The Rule, he contended, did not affect the Crown's fundamental prerogative to appropriate the property for national uses....

The President mentioned that in 1870 the Germans claimed, when it suited their purposes, to sink English ships at the mouth of the River Seine, and they claimed to do so without compensation [1]). The British Government protested and compensation was paid.

[8 Maart] Mr. Leslie Scott, resuming his reply on behalf of the applicants, said that the Attorney-General [had contended] that Order XXIX. of the Prize Court Rules must be interpreted in the light of *jus angariae*, or the right of angary.

The President: I did not so understand the Attorney-General's argument. He spoke of certain rights which the Crown had apart from Prize proceedings altogether.

Mr. Scott said he understood the Attorney-General.... to say that Order XXIX. must be construed in the light of the right of angary... He submitted that the right of angary was limited to the right to seize ships or, at any rate, vehicles of transport, and that it did not extend, as the Attorney-General suggested, to a general right of either belligerent to seize any goods or articles [2]) under the jurisdiction of either belligerent or on the high seas; also that it had now become obsolete.

....Judgment. The President (The Right Hon. Sir Samuel Evans): ....I want it to be perfectly clearly understood that I, to-day, am only construing, in reference to the facts in this case, Order XXIX. of the Prize Court Rules. I am not deciding anything with regard to the question of contraband, or to any other question which may come up

[1]) Dit schijnt niet te strooken met bijlage M, boven; zie echter bijlage P, en Albrecht, 1912, blz. 46.

[2]) Zie boven, blz. 479 noot 6.

for decision when the Prize proceedings come to be heard... Nor am I deciding anything to-day about the alleged right of the Crown, in certain circumstances, to seize property like this, if it should be necessary either for offence, or for the defence of the Realm....

...If I am right in my view that the same construction is to be placed upon the word „ship" in the proviso to Rule 1 of Order XXIX. as in the rest of the Rule, namely, that it is to include cargo, then that proviso clearly shows that no requisition is to be made of any cargo which is admitted to be neutral property.... My decision is, therefore, that this being neutral property..., the proviso to Rule 1 makes it impossible for the Crown to requisition this cargo under the provisions of Order XXIX.... The order [1]), therefore, must be set aside.

b. 9, 14 en 21 Juni 1915, *Zamora*.

Blijkens Trehern I 309—332 is ook in dit belangrijk geding het angaria-recht ter sprake gekomen, doch deel IV van Lloyd's Reports, waarin het geding zal worden afgedrukt, schijnt nog niet verschenen.

BIJLAGE U.

Eerste Britsch-Nederlandsche briefwisseling over ingebruikneming van schepen (Oranjeboek Juli 1916 blz. 4; Oranjeboek April 1918 blz. 60).

a. De [Nederlandsche] Regeering droeg aan Hr. Ms Gezant te Londen op aan de Britsche Regeering te doen weten, dat zij de requisitie [van het onder Hollandsche vlag varende, doch door Engeland als Duitsch aangemerkte schip Hamborn]

[1]) Van den registrar.

onrechtmatig achtte;... naar hare meening stond deze requisitie van een Nederlandsch schip, varend onder Nederlandsche vlag en opgebracht op grond van een voorschrift dat de Nederlandsche Regeering niet als rechtmatig kon erkennen, juridisch gelijk met het requireeren door de Britsche admiraliteit van een Nederlandsch schip in volle zee [1]).

De Britsche Regeering heeft geantwoord, dat de requisitie slechts een voorloopig karakter had, dat ze ten volle steun vond in precedenten....

b. Uit een brief van den Britschen gezant te 's-Gravenhage aan den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken, 22 Mei 1917.

[There is a] large number of vessels which are really British owned or chiefly British owned but which are under foreign neutral flags....

....my Government have decided that the only possible manner to safeguard as far as possible British interests in this matter is to requisition such vessels, which are in reality British but which, owing to the fact that they are at present under neutral flag, are exposed, without defense, to lawless attacks from German Naval forces.

I understand that there are at present about fourteen vessels under the Dutch flag which would be affected by my Government's decision....

c. Uit een brief van den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken aan den Britschen gezant te 's-Gravenhage, 11 Juni 1917.

....La mesure britannique.... constitue du reste une atteinte directe aux droits des Pays-Bas car c'est le Gouvernement néerlandais seul, à l'exclusion de tout autre, qui est libre de réquisitionner des navires battant pavillon néerlandais.

---

[1]) Zie boven, blz. 476 noot 6 en blz. 477 noot 1.

L'unique cas où la réquisition par un belligérant serait admissible, est celui d'absolue nécessité militaire [1]). Le droit des gens n'en connaît pas d'autre. Le besoin relatif de tonnage ne forme certainement pas une exception à ce principe.

A l'occasion de la saisie, suivie de la réquisition, du bâtiment de commerce néerlandais Hamborn par l'amirauté britannique, j'ai déjà eu l'honneur de rappeler au Gouvernement Britannique le principe en vertu duquel un état est tenu en temps de guerre tout comme en temps de paix, de respecter le pavillon d'un état ami....

Le Gouvernement Britannique a immédiatement mis à exécution l'intention, dont Votre Excellence m'a fait part, en réquisitionnant les navires néerlandais Veenbergen [etc.].

d. Uit een brief van den Britschen minister van buitenlandsche zaken aan den Britschen gezant te 's-Gravenhage, 18 Juli 1917.

2. The right of a belligerent to requisition neutral property, and especially neutral ships, in certain circumstances is admitted by Monsieur Loudon [2]), and is of course so well established that it cannot be contested. Monsieur Loudon appears to doubt however whether the circumstances of the present case are such as to justify the exercise of this right. [But the Germans try to cut off] the oversea communications of this country by the illegal and inhumane action of submarines. If the right to requisition neutral shipping is not to be used in such circumstances, it is not easy to imagine conditions in which it would be held to apply.

e. Uit een brief van den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken aan den Britschen gezant te 's-Gravenhage, 24 Januari 1918.

---

[1]) Het geval van 1870; boven, blz. 477.

[2]) Minister Loudon schijnt opvordering, niet ingebruikneming, te hebben bedoeld. Zie beneden, blz. 518.

....Le fait que la guerre sousmarine a eu pour la marine marchande néerlandaise des effets autrement désastreux que la réquisition dont il s'agit n'est pas un argument juridique pour motiver cette réquisition. Le seul point qui décide de la légitimité de la mesure britannique est celui de savoir si, et, dans l'affirmative, dans quelles circonstances, le droit des gens établi confère à un Gouvernement belligérant la faculté de réquisitionner des navires de commerce battant pavillon neutre.

Or cette faculté, autrefois reconnue dans les cas où une opération militaire nécessitait l'emploi immédiat des navires de commerce neutres se trouvant dans un port belligérant, est fortement contestée à l'heure qu'il est. L'article 456 des „Queen's Regulations 1899" [1]) démontre que le Gouvernement Britannique ne l'admet pas à l'égard de navires de commerce britanniques dans l'hypothèse d'une guerre dans laquelle la Grande Bretagne serait parmi les Etats neutres.

L'extension de cette faculté à des cas d'une toute autre nature n'est donc point conforme au droit des gens et la prétention du Gouvernement Britannique de réquisitionner des navires de commerce néerlandais dans le but d'augmenter le tonnage de sa flotte marchande, parceque le transport de marchandises d'outre mer est pour la Grande Bretagne d'un intérêt militaire vital, manque de base au point de vue du droit international....

f. Uit een brief van den Britschen Gezant te 's-Gravenhage aan den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken, 15 Maart 1918.

....In answer to the contentions now put forward by the Netherland Government I am instructed by Mr. Balfour to state that His Majesty's Government are not prepared to admit that according to the established principles of international law a belligerent State has no right to requisition a ship flying the

---

[1]) Zie boven, blz. 504 noot 2.

neutral flag. On the contrary they hold the opposite view and they point out that the fact that the practice has been but seldom resorted to does not imply that it is obsolete. They also observe that the methods of conducting war employed by the Central Powers have led to many belligerent rights being revived, even though they had been passing into disuse.

My Government do not consider that Article 456 of the „Queen's Regulations 1899" [1]) to which reference is made in the 5th paragraph of Your Excellency's Note has any bearing on the case, as it dealt solely coercing a neutral ship to take part in hostile acts, and no requisitioned Netherland vessels have been required to take any part in hostile action....

g. Uit een brief van den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken aan den Britschen gezant te 's Gravenhage, 15 April 1918.

...Le fait que l'article 456 des „Queen's Regulations 1899" [1]) ne mentionne que l'hypothèse d'un belligérant forçant des navires neutres britanniques à transporter des troupes ou à prêter leur concours à d'autres actes hostiles s'explique par le fait que c'était uniquement dans ce but [2]) que des belligérants avaient anciennement, en invoquant le soi-disant „droit d'angarie", mis la main sur des navires neutres se trouvant dans leurs ports. Avant la présente guerre il était en effet exclu qu'une Puissance belligérante songeât à saisir des navires neutres dans le seul but de pouvoir disposer à sa guise de tonnage ne lui appartenant pas....

---

[1]) Zie boven, blz. 504 noot 2.
[2]) Zie boven, blz. 505 noot 1.

BIJLAGE V.

De zaak der Noorsche schepen in de Vereenigde Staten en die der Zweedsche schepen in Frankrijk.

Blijkens een artikel van den grooten Noorschen reeder W. Klaveness in Morgenbladet van 25 Maart 1918 hadden de Vereenigde Staten sinds hun intrede in den oorlog op ongeveer 300.000 ton Noorsche scheepsruimte beslag gelegd, welke op stapel stond op Amerikaansche werven en een gestort kapitaal vertegenwoordigde van misschien 200.000.000 kronen. De beloofde betaling van schadevergoeding was echter na acht maanden nog niet geschied.

Merkwaardig is hier nog, dat deze ingebruikneming geacht werd buiten de verbodsbepaling van het verdrag van 1827 [1]) te vallen; zie blz. 473—474 boven.

Omstreeks 1 October 1917 zijn in Frankrijk acht Zweedsche schepen in beslag genomen; nl. Garm, Tor, Vidar, Jane, Ludvig Peyron, Neptunus, Corfitz Beck-Friis en Louise; drie daarvan lagen te Cherbourg, een te Fécamps, een te Honfleur, een te Rochefort, een te St. Malo en een te Tréport. De Fransche regeering sprak van een requisitie [2]), die zij deed steunen zoowel op het angaria-recht als op het algemeene souvereine recht van een staat over allen eigendom, die zich bevindt op zijn grondgebied. In verband met de overeenkomsten, tusschen den Franschen staat en de verschillende reeders gesloten nopens schadeloosstelling wegens gebruik en mogelijk verlies, heeft men aan de requisitie den vorm gegeven van een contract, genaamd „contrat d'angarie-affrêtement".

Het Fransch-Zweedsche scheepvaartverdrag van 30 December 1881, verlengd bij artikel 2 van het verdrag van 13 Januari

---

¹) Boven, bijlagen B en J, blz. 482—483 en 488—489.

²) Zie boven, blz. 472 noot 5.

1892 en gehandhaafd bij de schikking van 2 December 1908, schijnt de meestbegunstigingsclausule voor schepen alleen te kennen in de Fransche koloniën (artikel 7).

BIJLAGE W.

Proclamation of the President of the United States, March 20, 1918 (geseinde tekst).

Whereas the law and practice of nations accords to a belligerent power the right in times of military exigency and for purposes essential to the prosecution of war to take over and utilize neutral vessels lying within its jurisdiction and whereas the act of congress of June 15 1917 entitled „an act making appropriations to supply urgent deficiences in appropriations for the military and naval establishments on account of war expenses for the fiscal year ending June thirtieth nineteen hundred and seventeen and for the other purposes" confers upon the president power to take over the possession of an[y] vessel within the jurisdiction of the United States for use or operation by the United States now therefore I Woodrow Wilson president of the United States of America in accordance with international law and practice and by virtue of the act of congress aforesaid and as commander in chief of the army and navy of the United States do hereby find and proclaim that the imperative military needs [1]) of the United States require the immediate utilization of vessels of Netherland registry now lying within the territorial waters of the United States and I do therefore authorise and empower the secretary of the navy to take over on behalf of the United States the possession of and to imploy all such vessels of Netherland registry as may be necessary for essential purposes connected

[1]) Zie boven, den aanhef van bijlage O, en beneden, blz. 517 noot 1.

with the prosecution of the war against the imperial German Government the vessels shall be manned equipped and operated by the navy department and the United States shipping board as may be deemed expedient and the United States shipping board shall make to the owners thereof full compensation in accordance with the principles of international law in testimony whereof I have hereunto set my hand and caused the seal of the United States to be affixed done in the district of Columbia this twentieth day of march in the year of our Lord one thousand nine hundred and eighteen and of the independence of the United States of America the one hunderd and forty second Woodrow Wilson by the president Robert Lansing secretary of state.

De maatregel der Britsche regeering van Maart 1918 tegen Nederlandsche schepen is niet in een besluit vervat geworden.

De Fransche regeering heeft tegen Nederlandsche schepen geen maatregel van dezen aard genomen.

Een volledige lijst van in beslag genomen schepen is te vinden in Economisch-Statistische Berichten van 24 April 1918 en 1 Mei 1918.

BIJLAGE X.

Uit een rede van Lord Robert Cecil in het lagerhuis op 21 Maart 1918.

In these circumstances the Allied Governments have felt that the only course open to them is to exercise what they believe to be their undoubted and unquestionable right to requisition the services of any neutral vessel found in their ports under what I believe is called, technically, the right of angary. Of course, I should explain that any belligerent Power exercising that right is bound to take care that no injury is inflicted on any private interests at all, but that, on the

contrary, every precaution is taken to see that private interests are not affected in any way. As far as his Majesty's Government are concerned, I can say without any kind of qualification or modification or reserve that the British Government are desirous, in the exercise of this right, to do so in a way which is the most careful and least obnoxious in which that right can be exercised, and they are prepared, in fact, to make provision which I think will carry out that desire.

Bijlage IJ.

Tweede Britsch-Nederlandsch-Amerikaansche briefwisseling over ingebruikneming van schepen (Staatsbegrooting 1918, hoofdstuk III, n°. 17).

a. Uit een brief van den Britschen gezant te 's-Gravenhage aan den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken, 22 Maart 1918.

After full consideration, the Associated Governments have decided to requisition services of Dutch ships in their ports in exercise of right of Angary. They would have preferred to obtain use of ships by way of agreement with the Netherlands Government....

4. For these reasons the Associated Governments felt compelled to fall back on their unquestionable right to employ any shipping found in their ports for necessity of war. But they are very anxious that the exercise of this right should be as little burdensome to shipowners and as little obnoxious to the Netherlands Government as it can be made.

5. The Associated Governments hope that it may be possible to arrive at an agreement with owners as to rates of payment, values for insurance, etc., and on these points a further communication to the Netherlands Government will be sent very

shortly. At the end of the war the ships will be returned to their owners who will of course be compensated for any losses caused among ships by enemy action. The Associated Governments are willing further to offer owners, on conditions to be mutually agreed upon, an option to have any ship which may be so lost in the danger zone as it exists at present, actually replaced by another ship within the shortest possible period after the conclusion of peace. I need hardly assure your Excellency that all facilities in the power of the Associated Governments will be given for the repatriation of the crews, if desired, and that all precautions will be taken to ensure that they be treated with every courtesy and consideration.

6. Further the Associated Governments hereby give the Netherlands Government an undertaking that Dutch ships which may leave a Dutch port after the date of this communication shall not be brought into Allied services [1]) otherwise than in agreement with owners.

b. Uit een brief van den Nederlandschen minister van buitenlandsche zaken aan den Britschen gezant te 's-Gravenhage, 30 Maart 1918.

Par Sa note du 22 mars dernier Votre Excellence a bien voulu m'informer que les Gouvernements Associés ont en vertu du soi-disant „droit d'angarie" décidé de „réquisitionner les services" des navires néerlandais se trouvant dans leurs ports...

Tout d'abord je tiens à observer que le Gouvernement de la Reine, ainsi que Votre Excellence le sait, ne se rallie aucunement à l'interprétation donnée présentement au „droit d'angarie", ancienne règle déterrée pour l'occasion et adaptée à ces conditions entièrement nouvelles pour excuser la main-

---

[1]) De inbeslagneming had plaats wegens militaire noodzaak. Hier wordt beloofd, dat zulk een noodzaak zich niet zal herhalen. Dit gelijkt op de belofte, dat een ramp van hoogerhand of dat een ernstige ziekte zal uitblijven; toont dus aan, dat wat noodzaak heette (blz. 514) geen noodzaak was. Derhalve alweder het Duitsche standpunt; zie boven, blz. 475 noot 2.

mise *en masse* par une partie belligérante sur la flotte marchande d'un pays neutre. Cette mesure qui ne repose que sur la force est injustifiable, qu'on se plaise à lui donner le nom de „réquisitionnement de services" ou n'importe quelle autre étiquette destinée à en masquer le caractère arbitraire et que l'application en soit limitée ou non à la durée de la guerre ou mitigée dans les détails afin de la rendre plus supportable. Le soi-disant „droit d'angarie" est le droit d'un belligérant de s'approprier [1]) par exception un navire neutre dans un but stratégique de nécessité immédiate comme p. e. pour boucher l'entrée d'un port de mer afin de prévenir une attaque de la flotte ennemie. L'application de ce droit [2]) à une flotte *en masse* est une interprétation tout arbitraire et d'occasion.

....Nulle expression de bonne volonté quant à l'application de cette mesure... ne saurait remédier au fait qu'elle a été prise au mépris du droit et du respect de la souveraineté des Etats.

....Votre Excellence voudra bien se rendre compte.... [des] différents prétextes sous lesquels [les navires néerlandais] après être entrés de bonne foi dans un port d'outre-mer y ont été retenus indéfiniment, souvent pour des raisons auxquelles le navire ou sa cargaison n'avait rien à voir, le tout culminant dans cette dernière mesure de saisie qui a blessé à tel point l'amour-propre national.

Je rappelle à ce propos le cas des navires actuellement aux Etats-Unis et qui, une fois là, ne purent obtenir de „lettres of assurance" [3]), prescription nouvelle qui n'existait pas encore

[1]) Hier wordt dus erkend de moderne „angaria", de opvordering; zie boven, blz. 476—477, en Oppenheim II², blz. 447.

[2]) Hier wordt dus gewraakt de oude angariatie, de ingebruikneming, vooral de massale; zie boven blz. 474 en 477 noot 7, en Oppenheim II², blz. 446. Zie ook boven, blz. 476 noten 4 en 5.

[3]) Sinds 1917 werd uit overzeesche Britsche havens naar Londen geseind, wat een voor Nederland bestemd Nederlandsch schip inhield; kwam bevredigend draadbericht uit Londen terug, dan kreeg het schip een letter of assurance en kon de vaart vervolgen zonder een haven in Groot-Brittannië of Ierland aan te doen. De regeling was getroffen wegens het duikbootgevaar voor schepen, die het Vereenigd Koninkrijk aandeden.

au moment où ils entrèrent au port: ou encore le cas des navires qui furent retenus à Halifax uniquement pour contraindre le Gouvernement Néerlandais à faire cesser sur son territoire un transit de métaux dont le Gouvernement Britannique contestait la légitimité; tel aussi le cas des navires retenus à présent à Gibraltar, à Freetown (S. L.), à Halifax et qui avaient satisfait à toutes les formalités exigées; tel encore celui de nos navires à Singapore qui se sentaient hors de toute atteinte, grâce.... aux stipulations du „Rice agreement" de date récente; tel enfin le cas des navires néerlandais retenus actuellement en des ports du Royaume-Uni sur lesquels ils naviguaient en exécution des clauses de l'„Agricultural Agreement" ou pour le service de la „Commission for Relief in Belgium".

Quelle garantie le Gouvernement Néerlandais aurait-il que les navires qu'il enverrait à présent dans des ports d'outre-mer ne seraient pas, pour une raison quelconque, d'abord retenus et ensuite par nécessité de guerre [1]) saisis comme les derniers?

c. Uit een nota van den Nederlandschen gezant te Washington aan de Amerikaansche regeering, 31 Maart 1918.

La proclamation du Président des Etats-Unis du 20 courant ordonne la saisie de tous les bâtiments de commerce néerlandais se trouvant dans les ports des Etats-Unis.

Un grand nombre de ces navires.... avaient été retenus dans les ports américains par le fait des autorités américaines elles-mêmes; empêchés par celles-ci d'accomplie leur voyage vers les Pays-Bas....

....Cette saisie est d'ailleurs contraire au droit des gens qui ne reconnait pas à un état souverain le droit de s'approprier, ne fût-ce que temporairement [2]), les navires de commerce se trouvant dans ses ports et qui battent le pavillon d'un état

[1]) Zie boven, blz. 517 noot 1.

[2]) Zie boven, blz. 518 noten 1 en 2.

avec lequel il vit en paix. Le soi-disant droit d'angarie, du reste fortement contesté à l'heure qu'il est, reconnaissait cette faculté à un belligérant dans les cas où une opération militaire nécessitait l'emploi immédiat des navires de commerce neutres se trouvant dans ses ports. Mais cette faculté ne saurait raisonnablement être étendue à des cas d'une toute autre nature, notamment à celui où un belligérant manquant de tonnage désire s'en procurer par la saisie en masse de navires de commerce qui ne lui appartiennent pas.

BIJLAGE Z.

Het woord angaria.

Men vindt onophoudelijk, op gezag van Oudhelleensche schrijvers, vermeld, dat de Grieksche woorden anggaros en anggareia afkomstig zijn van een Perzisch woord, hetwelk postbode, ijlbode, bereden koerier zou beteekenen. Dit zou ook de eerste Grieksche beteekenis zijn; een latere, afgeleide, beteekenis van anggareia zou dan wezen die van gedwongen postdienst of (ruimer) gedwongen dienst. De Nieuwtestamentische beteekenis van anggareuein en de Middeleeuwsch-Latijnsche van angaria zouden daarop aansluiten. De Encyclopaedia Britannica[11], 1901, voegt er nog bij, dat het Perzische woord op zijn beurt herkomstig is uit het Babylonisch.

Het ligt voor de hand het woord anggaros in verband te brengen met iggarta, dat in het Arameesch, en met iggèret, dat in het laat-bijbelsch Hebreeuwsch voorkomt in de beteekenis van brief, officieel schrijven, (koninklijk) edict [1]). De etymologie van deze woorden is echter onzeker. In den nieuweren tijd is het in verband gebracht met het Babylonische egirtu, brief [2]), zeker te recht. De vraag is alleen, of

---

[1]) Inlichting van ons medelid Wensinck.

[2]) Inlichting van professor Thierry te Leiden.

egirtu oorspronkelijk Babylonisch en een afleiding van igru, loon, is, dan of dit woord is overgenomen uit het Eraansch [1]) (Perzisch in ruimen zin). Lagarde en Andreas hebben zich voor Eraanschen oorsprong uitgesproken; Horn daarentegen in zijn Grundriss der neu-persischen Etymologie gaat met de Assyriologen mede, die egirtu voor een oorspronkelijk Semitisch woord houden [2]). Het Nieuwperzische angāra schijnt althans met iggèret en egirtu geen verband te houden.

---

[1]) Volgens inlichting van ons medelid Kristensen komt het woord in de Awesta-taal niet voor.

[2]) Inlichting van ons medelid Wensinck